

๙
เรื่อง

เที่ยวเมืองพะม่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจักษ์สุภาว
ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ในราชทานเพลิงศพ
เจ้าพระยาวิชัยญาติ (ต้น บุนนาค)
เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๘๙

เรื่อง

เที่ยวเมืองพะม่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจักษ์ฯ
ทรงพระนิพนธ์

พิมพ์ในวามพระราชทานเพลิงศพ
เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ต้น ขุนนาค)
เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๘๙

คำนำ

คุณหญิงพิชัญญาติและบุตรธิดาของเจ้าพระยาพิชัญญาติ (ดัน
บุณนาค) แจ้งความจำนงมายังกรมคดีปกครองว่า มีศรัทธาจะพิมพ์
หนังสือสำหรับแจกเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยา
พิชัญญาติตั้งเรื่องหนึ่ง ขอให้กรมคดีปกครองช่วยเลือกเรื่องหนึ่ง
ที่จะพิมพ์ กรมคดีปกครองจึงแนะนำให้พิมพ์เรื่องเที่ยวเมืองพะม่า
พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เพราะเป็นหนังสือที่คัดโดยประการทงปวง และเป็นหนังสือเรื่องใหญ่
เหมาะแก่ที่จะพิมพ์แจกในงานนี้ บรรดาเจ้าภาพปรึกษาเห็นชอบ
พร้อมกันแล้ว จึงตกลงรับพิมพ์เรื่องเที่ยวเมืองพะม่าตามคำแนะนำ
ของกรมคดีปกครอง

เรื่องเที่ยวเมืองพะม่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรง
เล่าตามที่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นมาด้วยพระองค์เอง ประกอบ
กับความรอบรู้ที่ทรงศึกษาค้นคว้ามาด้วยความชำนาญชำนาญเป็น
พหูสูต จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างขงเรื่องหนึ่ง ในกระบวน
พรรณนากล่าวด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ของประเทศพะม่าเพื่อนบ้านของเรา
ตลอดจนเรื่องราวที่พะม่าเคยเกี่ยวข้องกับไทยเรามาแต่ก่อนอย่างไร ๆ
นั้นด้วย ผู้อ่านจะได้รับความรู้ทั้งในทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์
โบราณคดี สำนึกคดี ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และ
อื่น ๆ ออกหลายประการ ความรู้ต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้นเป็นของที่เกี่ยว

กับพระมาโดยตรงก็จริง แต่พระมากับไทยมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับมา
มากในประวัติศาสตร์ เพราะฉะนั้นเรื่องที่มีเจกกรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพทรงพรรณนาไว้ในหนังสือนี้ จึงมีเกี่ยวโยงถึงไทยด้วย
โดยตลอดตั้งแต่ต้นจนปลาย ผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องราวเก่า ๆ ของ
ไทย ควบคู่กันไปกับเรื่องราวของพระมาที่ทรงนำมาเล่าเป็นตอน ๆ
ด้วยความเพลิดเพลินและน่าสนใจไม่เบื่อหน่าย บางตอนผู้อ่านจะ
เห็นได้ว่า ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมบางอย่างของ
พระมากับของไทยเหมือนกัน อย่างน่าพิศวง ข้อสำคัญคือขนบ
ธรรมเนียมในราชสำนักพระมาที่คล้ายกันกับขนบธรรมเนียมไทยแต่
โบราณมาก ซึ่งผู้อ่านจะได้พบในตอนที่พรรณนาว่าด้วยปราสาท
ราชมณฑลยครและเครื่องยศของพระมาในหนังสือ

ข้อที่เหมือนกันและคล้ายกันเช่นนี้ อาจเป็นด้วยพระมากับไทย
ได้แบบวัฒนธรรมมาจากอินเดียด้วยกันแต่ดึกดำบรรพ์ แต่ข้อนี้จะ
เหมือนกันได้ก็เพียงโครงการ ส่วนรายละเอียดที่มาเพิ่มชนหรือมา
แก้ไขในเมืองไทยกับเมืองพระมา จะเผชิญเหมือนกันด้วยต่างคิดไป
โดนกันเข้า ยากที่จะเป็นได้ มิใคร่ก็ใคร่คงเอาอย่างกันจึงเหมือน
กัน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงชี้ให้เห็นชัดในข้อ
ในลัทธิวัฒนธรรมทางศิลปะนั้น ปรากฏชัดทีเดียวว่าพระมาเอาแบบ
อย่างของไทยไปใช้มาก เช่น เครื่องดนตรี การพ่อน้ำ การเดิน
ตลอดจนดาดดากระบวนช่าง เป็นต้น ดังที่น่าพอใจสำหรับไทยเรา
ก็คือว่า อะไรที่เรียกว่าเป็นแบบไทย (พระมาเรียก “แบบโยเดีย”)

แล้ว ก็เป็นทนายบอกกันในพระมาว่าคดีทงหน ขอความทักถ่วงมา
ผู้อ่านจะได้ทราบโดยละเอียดในหนังสือ

เรื่องเที่ยวเมืองพระมานี้ ส้มเต๋จกรรมพระยาตำราจราชานุภาพ
ประธานาธิบดีทงหนแก่ม่อมเจ้าพัฒนาฯ ดิศกุล พระธิดา กรมศิลป์การ
จึงทูลขออนุญาตต่อหม่อมเจ้าพัฒนาฯ ก็ทรงยินดีประทานอนุญาต
ให้พิมพ์ได้ตามประสงค์ ทงหนก็ด้วยทรงดำเนินเจริญรอยตามเต๋จ
พระบิดา ที่เมื่อได้ความรู้อะไรมาก็ประธานความรู้แจกจ่าย
แก่ผู้อื่นต่อไปให้เป็นประโยชน์กว้างขวาง หากส้มเต๋จกรรมพระยา
ตำราจราชานุภาพทรงดำริว่าทงหนได้โดยญาณวิถิต่างใด ว่า
หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระมาซึ่งทรงอุทิศชำระนิพนธ์ขึ้นไว้นั้น ได้
พิมพ์โฆษณาแจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ก็คงจะทรงปฏิบัติ
ปราโมทย์หาเหนื่อยไม่

กรมศิลป์การขออนุโมทนากุศลบุญวาสน์ที่กษิณานุภาพานกิจ ซึ่ง
คุณหญิงพิชัยญาติและบุตรธิดาได้บำเพ็ญเป็นการดีของคุณแก่ท่าน
เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน บุนนาค) ผู้ถึงอัสัญกรรมด้วยความ
กตัญญูกตเวที และมีศรัทธาให้พิมพ์หนังสือเรื่องนแจกเป็นวิทยา-
ทาน ขอบุญกุศลที่บำเพ็ญนั้นจงเป็นประโยชน์ต่อบ้านอุยอิฐวิบาก
มนุญผลแก่ท่านเจ้าพระยาพิชัยญาติตามสมควรแก่คติในดัมปราชญ์
ทุกประการ เทอญ.

กรมศิลป์การ

๓๐ ตุลาคม ๒๔๘๘

เจ้าพระยาพิชัยญาติ

ถ่ายพร้อมด้วยเครื่องยศพระราชทานสำหรับบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยา

ประวัติย่อ

เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน บุนนาค) เกิดวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ตรงกับวันเสาร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีกุญ ดับดศก เป็นบุตร พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) และคุณหญิงสดน เป็นหลาน พระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม บุนนาค) เป็นเหลน ส้มเต๋จ เจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)

ส้มเต๋จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นบุตร เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) เป็นบุตร เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (เส็น) ในแผ่นดินที่ ๓๓ แห่งกรุงศรีอยุธยา (ขุนหลวงหาวัด) เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (เส็น) เป็นบุตร เจ้าพระยาเพชรพิชัย (ใจ) ในแผ่นดินที่ ๓๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา (ส้มเต๋จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) เจ้าพระยาเพชรพิชัย (ใจ) เป็นบุตร เจ้าพระยาชำนาญภักดิ์ (ส้มบุญ) ในแผ่นดินที่ ๒๘ แห่งกรุงศรีอยุธยา (ส้มเต๋จพระนารายณ์) เจ้าพระยาชำนาญภักดิ์ (ส้มบุญ) เป็นบุตร เจ้าพระยาอภัยราชา (ชื่น) ในแผ่นดินที่ ๒๕ แห่งกรุงศรีอยุธยา (ส้มเต๋จพระเจ้าปราสาททอง) เจ้าพระยาอภัยราชา (ชื่น) เป็นบุตร เจ้าพระยาบวรราชนายก (เนกอาหมัด) แห่งแผ่นดิน ส้มเต๋จพระเจ้าปราสาททอง

เจ้าพระยาบวรราชนายก ได้มาจากต่างประเทศเพื่อการค้าขาย ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ ในแผ่นดินที่ ๒๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา (ส้มเต๋จพระ

๑

เจ้าทรงธรรม) และได้ดำนึกถึงเจ้ารับราชการจนได้เป็นเจ้าพระยา
เนกอะหมัตร์ตนาธิบดี ว่าที่สมุหนายก อรรคมหาเสนาบดี ในแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้า
พระยาบวรราชนายก

ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าพระยาพิชัยญาติได้เริ่มเรียนภาษาไทยโดย
มีขุนศรีพิศแผ้วเป็นอาจารย์และสอบได้ประโยค ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๓๔
ได้เรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบและสอบได้
ได้ชั้น ๔ (ประโยค ๒) ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้เรียนวิชากฎหมายใน
โรงเรียนกฎหมาย สอบได้ได้เป็นเนติบัณฑิตชั้นที่ ๓ ภายในเวลา
๓ ปี ๘ เดือน

พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้เริ่มฝึกหัดงานในกรมบัญชาการ
กตาง กระทรวงยุติธรรม

กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้เป็นยกกระบัตรศาลอุทธรณ์ ข้า
หลวงพิเศษ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๔๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เป็นผู้พิพากษาคัดแพ่ง รับพระราชทาน
เงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นผู้พิพากษาคัดแพ่ง รับพระราชทานเงิน
เดือน ๆ ละ ๒๔๐ บาท

ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็นข้าหลวงจัดการที่นา และผู้พิพากษา
คัดแพ่ง รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๔๐๐ บาท และได้รับ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงเมธีอุปการ

ค

มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นผู้พากษาคำอุทธรณ์ และข้า
หอดวงพิเศษจัดการทนาย

เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นอธิบดีผู้พากษาคำแพ่ง และ
ข้าหอดวงพิเศษจัดการทนาย รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๕๖๐ บาท

เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๐๐ บาท

มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระ

เมธนฤปกว

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๐ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๕๐ บาท

กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นกรรมการศาลฎีกา

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๐๐ บาท

พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยา
กฤติกานุกรณ์กิจ

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๕๐ บาท

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๐๐๐ บาท

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๐๕๐ บาท
และรับพระราชทานยศเป็นมหาอำมาตย์ตรี

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๓๐๐ บาท

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๓๕๐ บาท

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๒๐๐ บาท
และเป็นองคมนตรีด้วย

๗

พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๕๘	รับพระราชทานยศเป็นมหาอำมาตย์โท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๐	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๓๐๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๑	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๓๕๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๒	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๔๐๐ บาท
ธันวาคม	พ.ศ. ๒๔๖๒	เป็นอธิบดีศาลฎีกา
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๓	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๖๐๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๔	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๖๕๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๕	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๗๐๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๖	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๘๐๐ บาท
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๗	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๘๕๐ บาท
พฤศจิกายน	พ.ศ. ๒๔๖๗	รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา พิชัยญาติ
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๖๘	รับพระราชทานเงินเดือน ๓๙๐๐ บาท
พฤษภาคม	พ.ศ. ๒๔๖๘	เป็นผู้อำนวยการแห่งเนชันแนลเกรจวอร์ค วิทยาลัย
เมษายน	พ.ศ. ๒๔๗๐	เป็นผู้อำนวยการเนชันแนลเกรจวอร์ควิทยาลัย รับพระราชทานเงินเดือน ๒๐๐๐ บาท รับพระราชทานยศเป็นมหาอำมาตย์เอก
มิถุนายน	พ.ศ. ๒๔๗๑	กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง เนชันแนลเกรจวอร์ควิทยาลัย เนื่องจากสุขภาพไม่สู้สมบูรณ์

ง

มีนาคม พ.ศ. ๒๕๗๓ กัดบเจ้าเป็นเด็นามค้กระทรวงเกษตรวชิการ
นอกจากวชิการประจำเด็ ยังได้กระทำหน้าที่ต่าง ๆ โดย
มิได้รับค่าบ้วยการแต่อย่างใดเลย ดังค้ไปนี้ ค้ :

มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๗ เป็นกรรมการค้ภาษาชาติไทย และเป็น
อนุกรรมการจัดเงินทูนแด้วงหาผลประ-
โยชน์สุดแรก

มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๗๕ เป็นผู้แทนราชฎตามรัฐธรรมนูญชั่วคราว
และเป็น กรรมการตรวจ รายงาน การ
ประชุมค้ผู้แทนราชฎสุดแรก

มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๗๕ เป็นอุปนายกผู้บ้วยการค้ภาษาชาติไทย

กันยายน พ.ศ. ๒๕๗๕ เป็นประธานค้ผู้แทนราชฎ และได้
รับพระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยจากพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนประชาชนชาว
ไทย เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๕๗๕

ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๗๖ ได้ดาออกจากค้แห่งค้มาชิกค้ผู้แทน
ราชฎ และ ประธาน ค้ผู้แทน ราชฎ
เนื่องจากสุขภาพไม่ค้สมบูรณ์

กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๗๖ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากค้แห่ง
อุปนายก เนื่องจากสุขภาพไม่ค้สมบูรณ์

จ

เมื่อได้กราบบอวบายบังคมดาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ยุติธรรม พ.ศ. ๒๔๗๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงแสดงความเสียพระราชหฤทัยมาก จึงดำเนินถวายพระราช
หัตถเลขา ต่อไปนี้:

พระที่นั่งอมพรดีมาน

ที่ ๕/๓๓๘

วันที่ ๓๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๓

ถึง เจ้าพระยาพิชัยญาติ

ตามที่หมิ่นดื้อแจงว่าบอวบายบังคมดาถึงทุกพดภาพ จึงขอดา
ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เพื่อมิให้ราชการใน
หน้าทบทพรองแตะเพอรักษาตวณน

ฉันรู้สึกว่ เจ้าพระยาพิชัยญาติได้ปฏิบัติราชการในหน้าทมา
ดวยดี จึงมีความเสียใจแตะเสียตวยมาก แต่เมื่อมีความจำเบน
เช่นนี้ไมม่ทางอื่น จำตอ้งอนุญาตให้ออกจากตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงยุติธรรมทงทมความเสียตวยอยู่ ได้ให้ออกประกาศตั้ง
ดำเนินาทตั้งมาน

ฉันหวังใจว่เมื่อได้มีโอกาด้มอชนพัก คงจะรักษาให้หายเบน
ปรกติได้ในไมม่ช้า.

ประชาธิปไตย. ป.ร.

ณ

และเมื่อกราบถวายบังคมตาออกจากตำแหน่งอุปนายก ดั้มเต็จ
พระพนั๑ด๑ด้า๑ย๑ยิกาเจ้า องค์ค๑ด๑ภา๑น๑ยิกาแห่งด๑ภ๑กา๑ชา๑ด๑ไทย ได้ทรง
แ๑ด๑งค๑ว๑ม๑เด๑ย๑พระท๑ย๑มา๑ก๑ด๑งด๑้า๑เน๑า๑ด๑าย๑พระห๑ค๑ด๑ต่อ๑ไป๑นั๑

วันที่ ๓๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๒

ถึง เจ้าพระยาพิชัยญาติ

ตามท๑เช๑ม๑หน๑ง๑ด๑อง๑ฉ๑น๑ ขอใ๑น๑ำ๑ค๑ว๑ม๑กร๑า๑บ๑บัง๑ค๑ม๑ท๑ด๑ขอ
พระร๑า๑ช๑ทา๑น๑กร๑า๑บ๑ถ๑ว๑ย๑บัง๑ค๑ม๑ด๑า๑ก๑จาก๑ด๑ำ๑หน๑ง๑อุป๑น๑าย๑ก๑ด๑ภ๑กา๑ชา๑ด
โดย๑เห๑ต๑ที่๑ม๑า๑การ๑บ๑อ๑ย๑ใ๑้๑ปร๑ะ๑จ๑ำ๑ค๑ว๑ และ๑ก๑ำ๑ด๑ง๑ร๑ำ๑ง๑ก๑าย๑ไม๑แ๑ง๑เร๑ง
ด๑ง๑ด๑ำ๑ก๑อน๑น๑ ฉ๑น๑ได้๑ท๑ร๑า๑บ๑แ๑ด๑ว๑ด๑ว๑ค๑ว๑ม๑เด๑ย๑ด๑าย๑เบ๑น๑อ๑ย๑่าง๑ย๑ง

ด๑ำ๑หน๑ง๑อุป๑น๑าย๑ก๑ผู้๑า๑น๑ว๑ย๑การ๑น๑ ตาม๑ค๑ว๑ม๑เห็น๑ของ๑ฉ๑น๑
เห็น๑ว๑ยา๑ก๑ที่๑จะ๑หา๑ผู้๑ด๑ำ๑รง๑ใ๑้๑เห๑มา๑ระ๑ได้๑ ที่๑ฉ๑น๑เห็น๑เช๑น๑น๑ก๑เพ๑ระ๑ว๑า
ด๑ำ๑หน๑ง๑น๑เบ๑น๑ด๑ำ๑หน๑ง๑ก๑ด๑ค๑ม๑ค๑ก๑ด๑ ไม๑มี๑เ๑น๑เด๑ก๑อน๑ มี๑หน๑า๑ช๑ำ๑ย๑ง๑จะ
ค๑อง๑ค๑ว๑ก๑เ๑น๑ด๑ำ๑น๑ด๑ว๑ออก๑ใ๑้๑อ๑ีก๑ แ๑ด๑ค๑อง๑ค๑ว๑บ๑ค๑ม๑การ๑งาน๑ของ๑อง๑ค๑การ
ด๑ำ๑ช๑า๑ร๑ณ๑ก๑ุ๑ด๑ซ๑ง๑ใหญ่๑ที่๑ด๑ี๑ด๑ใน๑ปร๑ะ๑เท๑ศ๑ แ๑ด๑มี๑เ๑น๑ของ๑ปร๑ะ๑ชา๑ชน๑
บ๑ริ๑จ๑า๑ค๑ใ๑้๑ได้๑ด๑ว๑ค๑ว๑ม๑เช๑อ๑ถ๑อ๑ด๑ง๑๒๑ ด๑ำ๑น๑บ๑า๑ท๑ก๑ว๑า๑ ฉ๑น๑น๑น๑ม๑น๑จะ๑ด๑ำ๑รง
ด๑ำ๑หน๑ง๑น๑ได้๑ด๑แ๑ะ๑เห๑มา๑ระ๑ จ๑ง๑จ๑า๑เบ๑น๑จะ๑ต๑อง๑เบ๑น๑ม๑น๑ม๑ท๑ม๑ท๑ง๑ก๑ำ๑ด๑ง๑ท๑ร๑พ๑ย
ก๑ำ๑ด๑ง๑บ๑ัญ๑ญา๑ แ๑ด๑ค๑ว๑ม๑ด๑ำ๑ม๑ร๑ก๑ที่๑จะ๑ป๑ริ๑บ๑ค๑ง๑าน๑ ป๑ระ๑ก๑อ๑บ๑ด๑ว๑ค๑ว๑ม
ด๑ุ๑จ๑ริ๑ต๑ช๑อ๑ต๑ร๑ง๑ แ๑ด๑ก๑ว๑าง๑ช๑ว๑าง๑เบ๑น๑ท๑เค๑า๑ร๑พ๑เช๑อ๑ถ๑อ๑แ๑ะ๑ไ๑้๑ว๑าง๑ใจ๑ของ
ป๑ระ๑ชา๑ชน๑ท๑ก๑ซ๑น๑เช๑น๑ตัว๑เช๑อ๑ แ๑ด๑เม๑อ๑ม๑เห๑ต๑จ๑า๑เบ๑น๑เก๑ย๑ว๑แ๑ก๑โร๑ก๑ภ๑ย
ใ๑้๑เจ๑บ๑เก๑ด๑ชน๑เช๑น๑น๑ ก๑เบ๑น๑ช๑ร๑ม๑ค๑า๑อ๑ย๑เ๑อง๑ที่๑จะ๑ต๑อง๑ค๑ด๑ง๑การ๑พ๑ก๑ผ๑อ๑น

๗

รักษาตัวเป็นส่วนใหญ่ ฉันจึงได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทตามความประสงค์แล้ว แต่ขอบอกให้
ทราบว่าฉันมีความเดี้ยตายยิ่งนัก ด้วยในระยะเวลา ๘ ปีที่เธอ
ดำรงตำแหน่งอุปนายกผู้อำนวยการ เธอได้ทำให้ฉันสิ้นความวิตก
กังวลในฐานะและกิจการของดีภาษาชาติทั้งหมด ซึ่งเป็นเหตุหนึ่ง
ที่ช่วยให้ความเบิกบานใจแก่ฉัน อันเป็นบุญคุณของเธอที่มีอยู่
แก่ดีภาษาชาตินี้เป็นอเนกประการ แม้เธอจะมีได้ดำรงตำแหน่ง
อุปนายกผู้อำนวยการแล้ว ก็ขอให้ดีภาษาชาติได้ฉันของคุณเธอตั้ง
เช่นที่เคยมาแล้วตลอดไปเถิด.

สว่างวัฒนา.

ดีภาษายีกา.

ในระหว่างที่รับราชการทุกสมัยทุกรัชกาล ท่านได้แสดง
ความรู้วิชาดีมารดเต็มออกมา เช่นเมื่อเป็นหลวงเมธีอุปกร ท่าน
ได้ไปเป็นข้าหลวงพิเศษชำระความเรื่องที่ดินในบริเวณบริษัทคลอง
และคูน้ำยาม และบริเวณคลองประเวศบุรีรมย์ กระทำการได้
ดีจนทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระปิยมหาราช พระจุ
จอมเกล้าฯ ดังดำเนนตายพระหัตถ์กรมพระดัมมตอมรพันธุ์ ดัง
ต่อไปนี้:

๗

ขอพิทักษ์ไปรเวตดีเกรตารีหุดวง
พระทงจกรมหาปราด้าท

ที่ ๓๔/๓๓๓๒

วันที่ ๓๘ ตุลาคม รศ.โกสินทร์ ศก ๓๓๘

ทูลพระเจ้าอุกยาเชอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ด้วยหนังสือ
ที่ ๔๔/๒๘๕๓ ลงวันที่ ๓๕ เดือน พฤษภาคม ๖ ๖๖๖
รายงาน หลวงเมธีนฤปกร ข้าหลวงพิเศษ ข้าระควมที่นา ในคตอง
ประเวศบุรีรมย์ และคตองรังสิตประยูรศักดิ์มานน ได้ทรงทราบ
ว่าคตองขุดพระบาทแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ๖ ว่า
หลวงเมธีนฤปกร ทำการดี ๖

(ดงพระนาม) ส้มตอมรพันธุ์

และสำเนารายงานเด้นาบคักรทรวงยุคศิขรรม กราบบังคมทูลพระ
กรุณา ลงวันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๓๒๐ มีความว่า

“ผู้พิพากษาคัดข้าหลวงพิเศษจัดการที่นาบคตอง พระยามหา
โยธา เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรา และหลวงเมธีนฤปกร ผู้พิพากษา
คัดลคตองยุคศิขรรม แต่หลวงเมธี เป็นผู้จัดการในทางควมเดรัจ
ธาต คตองที่ได้คตองกันกับกระทรวงเกษตรา ๖ ด ๖ ๖ ด ๖

“คำพิพากษาทูลพระพุททเจ้าไตเห็น คตองนน ส้มคตองได้ไว้
วางพระราชหฤทัย และแสดงให้เห็นว่า หลวงเมธี เป็นผู้ชำนาญใน
กฎหมายเรื่องที่ดินจริง ๖ ด ๖

ณ

“ คำตักเตือนที่คนแต่เดิมมายังไม่ปรากฏว่าได้ทำการดีเท่ากับ
หวัง ครองนบนครงแรกที่ได้นำเร็วไปตามประสงค์ .

“ การชำระความนานตามทมิตออย่างแต่ัว ยังไม่มีผู้ใดทำได้
โดยสะดวกเลย คงจะมีตะกุกตะกักเต็มอ ๆ หดองเม็ชเบ็นคนแรก
ที่ได้ทำไปตามที่หวัง ”

ในส่วราชการแผนกเลื้อบาชณะที่เบ็นนายกองโท มีตำแหน่ง
ยกกระบัตรกองเส่นาน้อยราบหนัก ข้อความปรากฏในพระราชดำรัส
การประตองยุทธเดื้อบ่า ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
พ.ศ. ๒๔๕๘ มีความว่า “ เมื่อได้คำนึงดูว่า โดยปรกติพระยา
กฤติกานุกรณกิจเบ็นข้าราชการชนผู้นใหญ่มีใครจะได้ตราครว้าดำบาก
ได้มายอมทำการอย่างตราครว้า เห็นแก่หน้าทมากกว่าไวยศดวงภูมิ
นับว่าเบ็นตออย่างอนดเแก่ผู้ทตงใจจริง จึงขอชมเชยเบ็นพิเศษ .”

เมื่อเบ็นผู้แทนราษฎรใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็เบ็นส่มาชิกส่ภาผู้
แทนราษฎรคนแรกที่ตงกะทั่ถามรัฐบาตในส่ภาผู้แทนราษฎร (เรื่อง
ความตกตัวของราวคาปอนด)

ในระหว่างที่ชาติบ้านเมืองอยู่ในภาวะคับขัน แม้ว่าจะท่านจะ
มีสุขภาพไม่ส่สมบูรณ์ ท่านก็ได้พยายามช่วยเหื้อประเทศชาติตาม
สติกำลังดงตอไปนี้ คือ :-

๑. ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ เมื่อมีกรณพิพาทชายแดนอินโดจีน ได้
ส่ตักตอที่บ้านอยู่พร้อมทงบริเวณ ให้เบ็นส่ถานที่พยาบาลทหารที่

ญ

ปวยเจ็บมาจากชายแดน และจัดหาเครื่องอุปโภคบริโภค คอ เตียง ๒๐๐
เตียง หมอน มุ้ง และปลดอกหมอน ๒๐๐ ชุด ผ้าห่มนอน ๒๐๐ ผืน ให้
ด้วย กับอนุญาตให้ใช้น้ำประปาและไฟฟ้าในบริเวณคอกโดยไม่คิด
มูลค่า

๒. จาก พ.ศ. ๒๔๘๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้ส่งเงินเบี้ยบำนาญ
ที่โตรบกงหนงเป็นจำนวนเงินเดือนละ ๔๓๔ บาท ๗๓ สตางค์ เพื่อ
ช่วยราชการทหารทุกเดือน ดังดำเนานั่งตั้งนายกรัฐมนตรื คอไปน:

ดำนักนายกรัฐมนตรื

ท ๔๓๗๙/๒๔๘๔

๓๙ ธันวาคม ๒๔๘๔

เรื่อง คอปรับความจำนงบริจจาคเงินบำนาญช่วยราชการทหาร

จาก นายกรัฐมนตรื

ถึง ท่านเจ้าพระยาพิชัยญาติ

หนังสือของใต้เท่าตงวันที่ ๓๘ เดือนนี้ แต่ตงความจำนง
บริจจาคเงินบำนาญที่โตรบอยู่ครั้งหน่งของจำนวนเงินบำนาญที่ใต้หัก
ภาษีเงินใต้แล้ว เป็นเงินเดือนละ ๔๓๔ บาท ๗๓ สตางค์ ตั้งแต่
เดือนมกราคม ๒๔๘๕ เป็นต้นไป เพื่อช่วยราชการทหารในระหว่าง
ที่ประเทศไทยเข้าสู้ภาวะสงครามนนี้ กระผมได้รับทราบแล้วด้วย
ความชอบพระคุณนง และใต้ตงใ้กระทรวงการคลังจัดการให้เป็น

ฎ

ไปตามความประสงค์ของใต้เท้าแล้ว ในโอกาสนี้ ขออัญเชิญคุณ
พระศรีรัตนตรัยมาช่วยอภิบาลรักษาใต้เท้าให้หายป่วยโดยเร็ววัน
และมีความเจริญด้วย อายุ วรรณะ ฐานะ พละ ตลอดจนทุกทีพาราตรี
ขอแสดงความนับถืออย่างยิ่ง

ป. พิบูลสงคราม.

(จอมพล ป. พิบูลสงคราม)

นอกจากนี้ยังได้จัดของขวัญส่งไปให้ทหารชายแดน และ
ช่วยอุดหนุนเงิน ขออารุขให้กระทรวงกลาโหมอยู่เนื่อง ๆ หาดายครั้ง
หาดายหน และมอบเรือยนต์เร็ว ๓ ลำชื่อ "อิศดิระ" ขนาด ๗๐ แรง
ม้าให้แก่ทางราชการทหารอีกด้วย

สมัยเมื่อเบนพระยาฤทธิกาอนุกรณกิจ อธิบดีศาลฎีกา ดร.เจมส์
ได้เสนอบุคคลเพื่อเข้ารับเลือกเป็นผู้พิพากษาศาลนานาชาติที่กรุง
เฮก ดังสำเนาโทรเลขรอยเตอร์ ต่อไปนี้:

Reuter's Telegrams

New International Court

Singapore. July 15th 1921.

London. July 13th 1921.

Dr. Elden R. James, ex-warden of the Law Faculty of the Miss-
ouri University, who represents Siam in the permanent Court of
Arbitration at the Hague, has submitted four candidates for the

๘

eleven judgeships and four supplementary judgeships in the International Court of Justice, namely Phya Kritika Nukornkitch, Chief Judge of the Supreme Court of Appeal in Siam; Phya Chinda Pirom, Chief Judge of the Civil Court, Siam; Dr. Roscos Pound, Warden of the Faculty of Law at Harvard University; Mr. Früs, of the Supreme Court, Denmark.

Siamese Judges

Subjoined are notes on two of the judges mentioned by Reuter to-day:—

Phya Kritika Nukornkitch (Dan Bunnag) is a son of Phya Pi-boon, who was a son of the Somdet Chao Phya Ong Yai. One of the first foreign-trained law students of Prince Rabi's time he succeeded to the Chief Judgeship of the Dika Court when Phya Chakrapani became His Majesty's Principal Private Secretary. A large land owner of Yaowaraj-road property, the judge lives in the valuable property fronting Klong Hua Lampong opposite the Chulalongkorn Hospital and lying between Windmill and Suriwongse roads.

From Bangkok Times, Wednesday 27th July 1921.

ส่วนในวงการสมาคมท่านเป็นผู้กว้างขวางมีคนทุกหมู่ทุกเหล่า รักและเคารพนับถือหน้าใจอันโอบอ้อมอารีของท่าน เช่นเมื่อคราว ดำชึกส์โมสต์ร์ดัดมเดยงนตองในโอกาสที่ท่านได้รับพระราชทานเหรียญ บัตรเป็นเจ้าพระยา ก็ได้มีจำนวนดชชิกไปมากถึง ๓๗๘ คนนับเป็น ประเวศการณ์ และเป็นพะยานในความกว้างขวางของท่าน

เคยมีเรื่องเล่าว่าคราวหนึ่งนานมาแล้ว ท่านเคยถูกผู้ร้ายฉวย รววมอกด่านปานามา แต่พอผู้ร้ายทราบภายหลังว่าท่านเป็นใคร ผู้ ร้ายได้นำหมอกมาคืนและขอขมาโทษในวันรุ่งขึ้นนั่นเอง

๖

ท่านได้ป่วยเป็นโรคหัดมานานแล้ว ครั้นถึงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้มีโรคหัดใจรวเข้ามาเพิ่มอีก จึงได้ถึงอัฐมรณกรรม ในวันที่ ๒๕ กรกฎาคม เวลา ๐.๓๕ นาฬิกา ด้วยความสงบในท่ามกดางประยูรญาติบุตรและหลานโดยพร้อมบริบูรณ์

เนื่องจากคุณงามความดีที่ท่านได้บำเพ็ญมาแต่ในอดีตกาล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน โศกโศกไม่สืบต้องพร้อมด้วย ฉัตรเบญจาเครื่องประกอบ และอีกทั้งเครื่องประโคมบังคลของชะนะ โดยครบถ้วน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสวดพระอภิธรรม ประจำทั้งกลางวันกลางคืน พร้อมทั้งพระราชทานอาหารบิณฑบาต รวม ๗ วัน อันเป็นเกียรติยศอย่างสูงสุดที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จะพึงได้รับ นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอันเกิดแด่คุณพระหม่อม และคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้มีหนังสือแสดงความอาลัยมายัง คุณหญิงพิชัยญาติ ดังดำเนาต่อไปนี้

(ดำเนา)

พระที่นั่งราชกรณียดงภา

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๘๘

ถึง คุณหญิงพิชัยญาติ

ด้วยคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้ทราบด้วยความเศร้าสลดใจว่า เจ้าพระยาพิชัยญาติ บวชโรชชรา กราบถวายบังคมลาถึงอัฐมรณกรรมเมื่อคณวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ศกนี้

โดยที่เจ้าพระยาพิชัยญาติได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ มาด้วยความปรึชาสามารถและซื่อตรงจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

มาหลายรัชกาลจนได้รับตำแหน่งเสนาบดี และต่อมาในสมัยประ-
เทศชาติอยู่ในระบอบรัฐธรรมนูญ เจ้าพระยาพิชัยญาติก็ได้เคย
ดำรงตำแหน่งประธานสภาผู้แทนราษฎร นับว่าเป็นผู้ที่ได้ประกอบ
คุณงามความดีให้แก่ประเทศชาติอันควรได้รับความดั่งรเดอริญ เมื่อ
มาถึงอดัญญกรรมดงเช่นนี้ ย่อมเป็นที่น่าเสียดายและอาลัยเป็น
อย่างยิ่ง

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะผู้ดำเร้วราชการ
แทนพระองค์ขอแสดงความเสียดายมายังท่านและบุตรธิดาโดยทั่วกัน.

(ดงพระนาม) รังสิต

(ดงนาม) มานวราชเสวี

ผู้ดำเร้วราชการแทนพระองค์

นอกจากนี้ หนังสือพิมพ์หลายฉบับได้แสดงความอาลัยใน
การที่ท่านมาถึงอดัญญกรรมดงโดยด้วน ดังด้าเนาจากหนังสือพิมพ์
ดแตนดาร์ด ดงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ดังด้อไปนี้:

Another link with the past has been severed by the death this
week of Chao Phya Bijayañati, a fine Siamese gentleman of the old
school.

It was only last December that His Excellency celebrated his
seventieth birthday. His large family, including sons of the rank of
Phya and Luang and daughters married to high government officials,
decided to observe it on a grand scale, and organised a party on three
consecutive days. It was one of the outstanding social events of

ฅ

recent times. and must have gladdened the heart of the old gentleman. There he sat, surrounded by his children and grandchildren by princes, nobles, ministers, high officials, and Allied officers, who all paid tribute to him as he deserved.

A son of Phya Paibul Sombati, young Mr. Dan Bunnag worked his way up in the Civil Service, and through conscientious work and honesty of purpose, rose to a position of rank and eminence. His sovereign saw fit to bestow on him the high rank of Chao Phya (equivalent, perhaps, to a dukedom) and other honours. His Excellency could look back on a life which was full and worthy, having risen on his own merits.

A great nobleman though he was, His Excellency was democratic in his ways, and was kindly disposed towards lesser mortals whom he came across. He was generous, giving freely of his wealth to charitable institutions. There are many institutions and individuals in the country to-day who looked to him as an unflinching benefactor.

By His Excellency's death, Siam has lost another of her sons who typified the old tradition of honour acquired through merit, something which is becoming increasingly rare in these days of changing values.

ราชการพิเศษ

- พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นกรรมการ จัดการทรัพย์สินมรดกพระยาทรง ฯ
- พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นกรรมการ ชำระความ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ กับ
หลวงสุนทร ฯ เรืองทิติน
- พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นกรรมการ ชำระความ พระยาณรงค์ ฯ เรืองหมื่น
ประมาทพระบรมเดชาธิบดี
- พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นนายกกรรมการ กรมร่างกฎหมาย และนายกัณ
นิตศึกษา

ณ

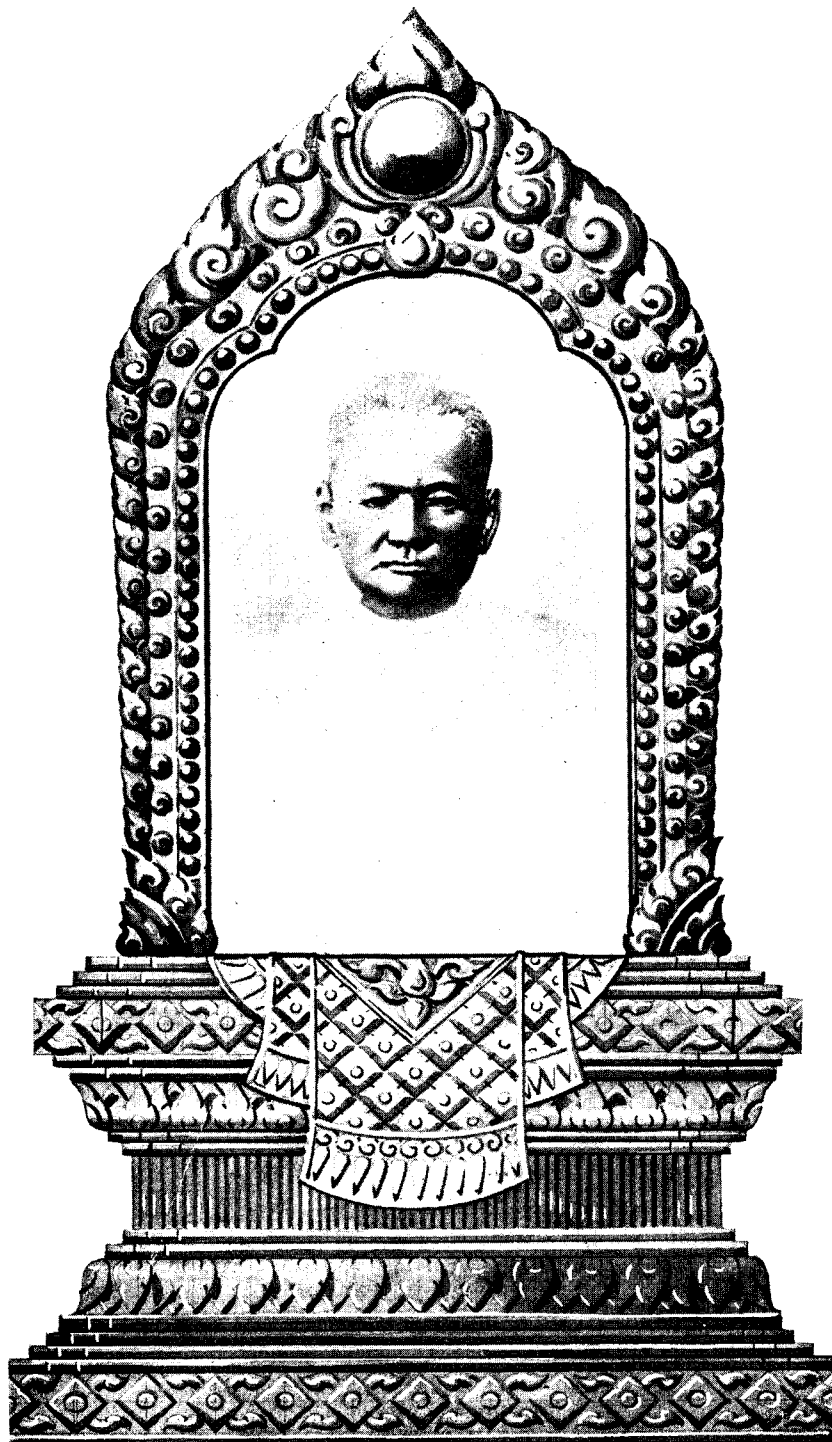
- พ.ศ. ๒๔๗๐ โปรดเกล้าฯ ให้ไปตรวจราชการศาลในคดีที่เกี่ยวกับ
ศาลนาอิดตาม และฟังข่าวทุกข์สุขราษฎรในมณฑล
บักซ์ไต้ แทนพระองค์
- พ.ศ. ๒๔๗๒ เสนอกรรมการองคมนตรี
- พ.ศ. ๒๔๗๓ เสนอมาชิกแห่งสภาการคลัง
- พ.ศ. ๒๔๗๗ เสนอกรรมาธิการวิสามัญ พิจารณาร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒
- พ.ศ. ๒๔๗๘ เสนอกรรมาธิการวิสามัญ พิจารณาร่าง พ.ร.บ. การ
พระนั้น พ.ศ. ๒๔๗๘

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

- พ.ศ. ๒๔๔๐ เหรียญประพาศยุโรป
- พ.ศ. ๒๔๔๔ ทิพยภรณ์ (ช้างเผือกชั้นที่ ๕)
- พ.ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทิวธาภิเศก เงิน
- พ.ศ. ๒๔๔๘ ภัทราภรณ์ (มงกุฎสยามชั้น ๔)
- พ.ศ. ๒๔๕๐ เหรียญทอง (ครุฑ)
- พ.ศ. ๒๔๕๓ เหรียญวิษัณังคดา ทอง
- พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มครุฑ
- พ.ศ. ๒๔๕๓ มัณฑตราภรณ์ (มงกุฎสยามชั้น ๓)
- พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญราชรุจิ
เหรียญรัตนภรณ์ ชั้น ๓
เหรียญบรมราชาภิเศก

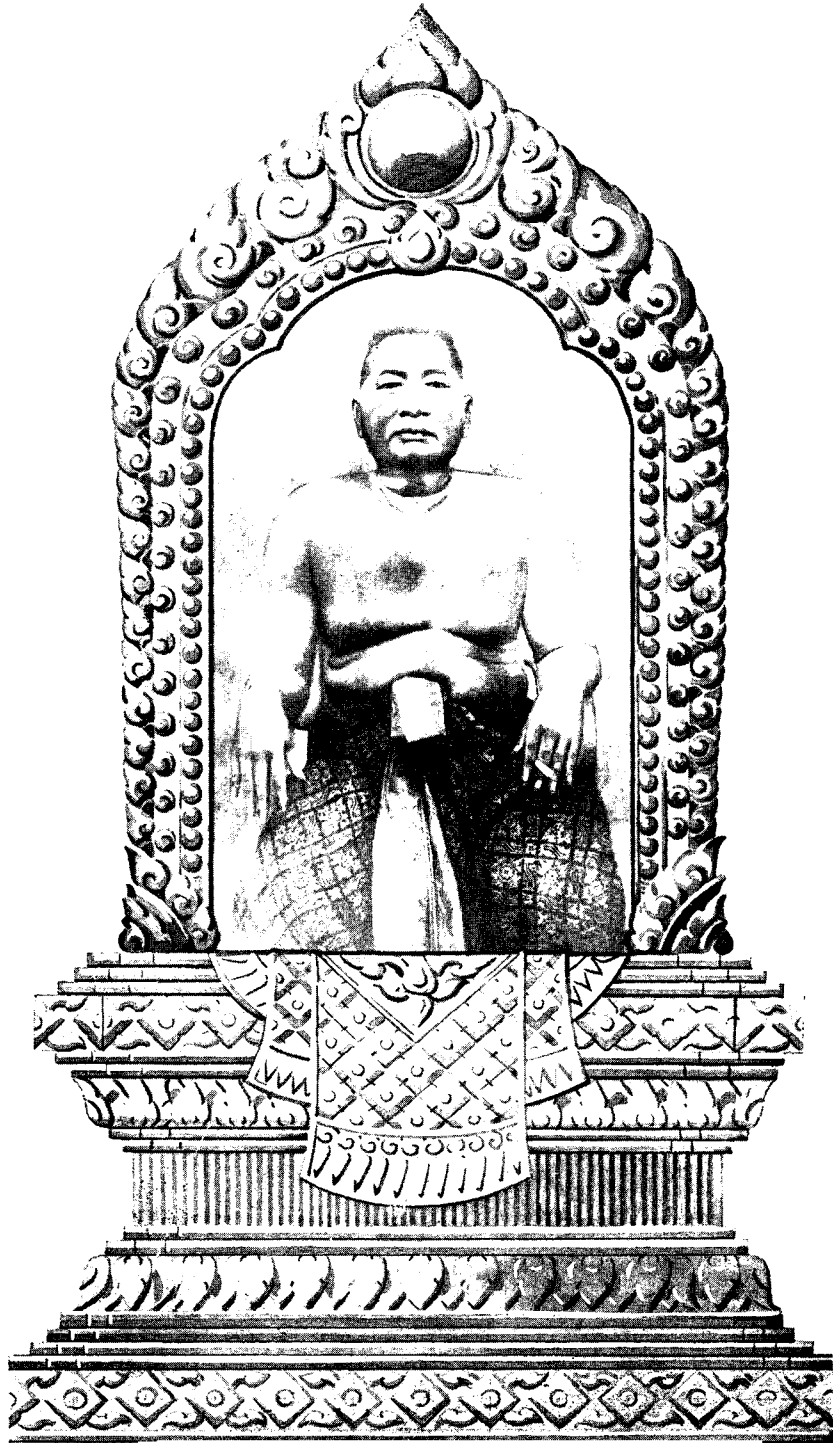
ค

- พ.ศ. ๒๔๕๕ ทุติยะจุดจอมเกล้า
- พ.ศ. ๒๔๕๖ จุดตุลาการณ (มงกุฎสยามชั้น ๒)
- พ.ศ. ๒๔๕๗ ข้างเผือกชั้นที่ ๒
- พ.ศ. ๒๔๕๘ มหาตุลาการณ (มงกุฎสยามชั้น ๓)
- พ.ศ. ๒๔๕๘ ทุติยะจุดจอมเกล้า วิเศษ
- พ.ศ. ๒๔๖๒ ปฐมการณ (ข้างเผือกชั้น ๓)
- พ.ศ. ๒๔๖๖ เหยยญจักรพรรดิมาดา
- พ.ศ. ๒๔๖๗ ปฐมจุดจอมเกล้า
- พ.ศ. ๒๔๖๘ เหยยญบรมราชาภิเศก ทอง รัชชกาลที่ ๗
- พ.ศ. ๒๔๖๘ เหยยญรัตนการณชั้นที่ ๓ ป.ป.ร. ดงยากรอบโดรงเงิน
- พ.ศ. ๒๔๗๐ เหยยญราชอิศร์การณ เบดเยี่ยม “ เดียวไปดัดที่ ๒
ชั้นทหนง ”
- พ.ศ. ๒๔๗๓ เหยยญกาชาดดมนาคุณชั้น ๓
- พ.ศ. ๒๔๗๔ เหยยญกาชาดรรเดวิญ
- พ.ศ. ๒๔๗๕ เหยยญรัตนการณรัชชกาลที่ ๖ ชั้น ๒

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค)

พ.ศ. ๒๒๘๑-พ.ศ. ๒๓๔๘

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต)

พ.ศ. ๒๓๓๔ - พ.ศ. ๒๓๕๕

ลำดับสกุลสายตรง

เจ้าพระยาบวรราชนายก (เนกอาหมัด) (พ.ศ. ๒๐๗๕-พ.ศ. ๒๓๗๓) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เป็นอนตบตทหน่งทปรากฏ มบุตรช้อ

เจ้าพระยาอภัยราชา (ชื่น) (พ.ศ. ๒๓๒๓-พ.ศ. ๒๒๐๓) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นอนตบตทตอง มบุตรช้อ

เจ้าพระยาชำนาญภักดิ์ (ดมบุญ) (พ.ศ. ๒๓๒๓-พ.ศ.....) ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นอนตบตทตม มบุตรช้อ

เจ้าพระยาเพชรพิชัย (ใจ) (พ.ศ.....-พ.ศ.....) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นอนตบตทต มบุตรช้อ

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (เด่น) (พ.ศ.....-พ.ศ.....) ในแผ่นดิน รุนหลวงหวัด เป็นอนตบตททา มบุตรช้อ

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) (พ.ศ. ๒๒๗๓-พ.ศ. ๒๓๔๗) ในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นอนตบตททก มบุตรช้อ

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) (พ.ศ. ๒๓๓๔-พ.ศ. ๒๓๙๙) เป็นอนตบตทเจต มบุตรช้อ

พระยาอัครวิธานภาพ (เอี่ยม) (พ.ศ. ๒๓๖๖-พ.ศ. ๒๔๔๔) เป็นอนตบตทแปด มบุตรช้อ

พระยาไพบดยต์มบค (เดช) (พ.ศ. ๒๓๙๔-พ.ศ. ๒๔๗๗) เป็นอนตบตทเกา มบุตรช้อ

เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดิน) (พ.ศ. ๒๔๓๗-พ.ศ. ๒๔๗๗) เป็นอนตบตทตบ

ถ

รายนามละเอียดยศและพวกราชวงศ์

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) มีบุตรธิดากับ
เจ้าคุณนวล ดังต่อไปนี้ คือ

๑. เจ้าคุณชาย
๒. เจ้าคุณหญิง นุ่ม
๓. เจ้าคุณชาย ก้อน
๔. เจ้าคุณชาย ทิน
๕. เจ้าคุณหญิง คุ่ม
๖. เจ้าคุณหญิง ค่าย
๗. เจ้าคุณหญิง พง
๘. เจ้าคุณชาย ดิศ เป็นดมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
๙. เจ้าคุณชาย แหก
๑๐. เจ้าคุณชาย ทศ เป็นดมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ มีบุตรธิดา ดังต่อไปนี้ คือ

๑. พระสุริยภักดี (ดนิท)
๒. คุณชาย กวาง
๓. คุณชาย แดง
๔. เจ้าคุณหญิง นุ่ม
๕. คุณชาย ผูก

ท

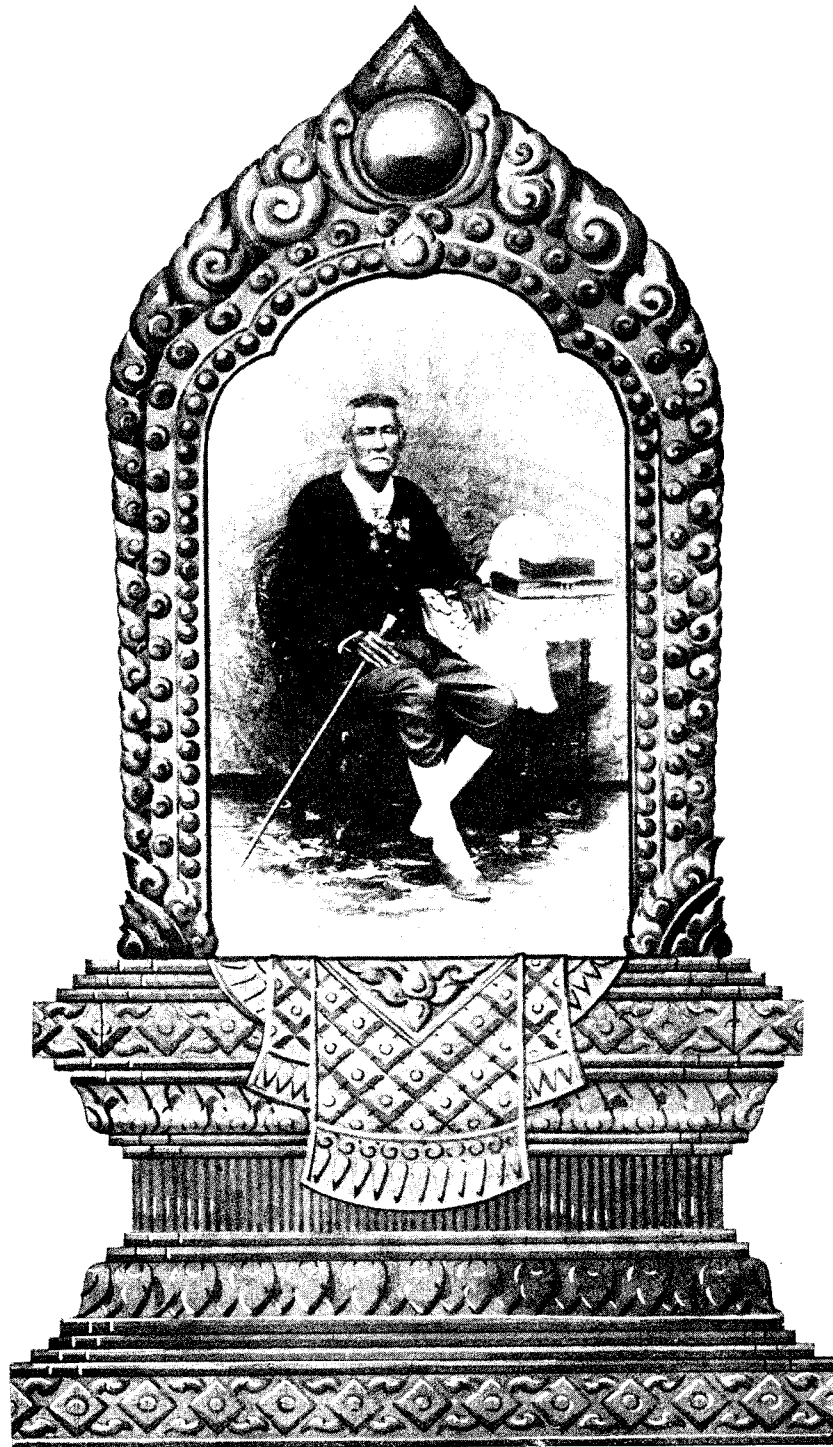
๒. คุณหญิง แห
๗. คุณชาย ชิต
๘. เจ้าคุณหญิง เป้า มนตรีสุริยวงศ์
๙. คุณชาย นพ
๓๐. คุณชาย กระจ่าง
๓๑. เจ้าคุณหญิง คดี
๓๒. คุณชาย โต
๓๓. เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ)
๓๔. พระยาร่วงศ์พิพัฒน์ (แย้ม)
๓๕. พระยาอิศรานุภาพ (เชียม)
๓๖. พระยาภดาโหมราชเด่นา (ฉ่า)
๓๗. คุณชาย เขย
๓๘. คุณชาย อ่า
๓๙. พระยานานาพิภษา (โต)
๒๐. นายไชยขรรค์ (โชติ)
๒๓. คุณชาย เบียม
๒๒. คุณชาย รชิต
๒๓. คุณชาย เวก
๒๔. คุณหญิง ส้วน
๒๕. คุณหญิง หุ่น

ธ

๒๖. คุณหญิง นิ่ม
๒๗. คุณหญิง ปาน
๒๘. คุณหญิง ดินฉี่
๒๙. คุณหญิง ตำไย
๓๐. คุณหญิง พัน
๓๑. ท้าวศรีสุทธา (เตือน)
๓๒. คุณหญิง มณฑา
๓๓. คุณหญิง เน่า
๓๔. เจ้าคุณจอมมารดา ดำดี
๓๕. คุณหญิง เด็ก
๓๖. คุณหญิง เทพ
๓๗. คุณหญิง จาด
๓๘. คุณหญิง ศักกระตา

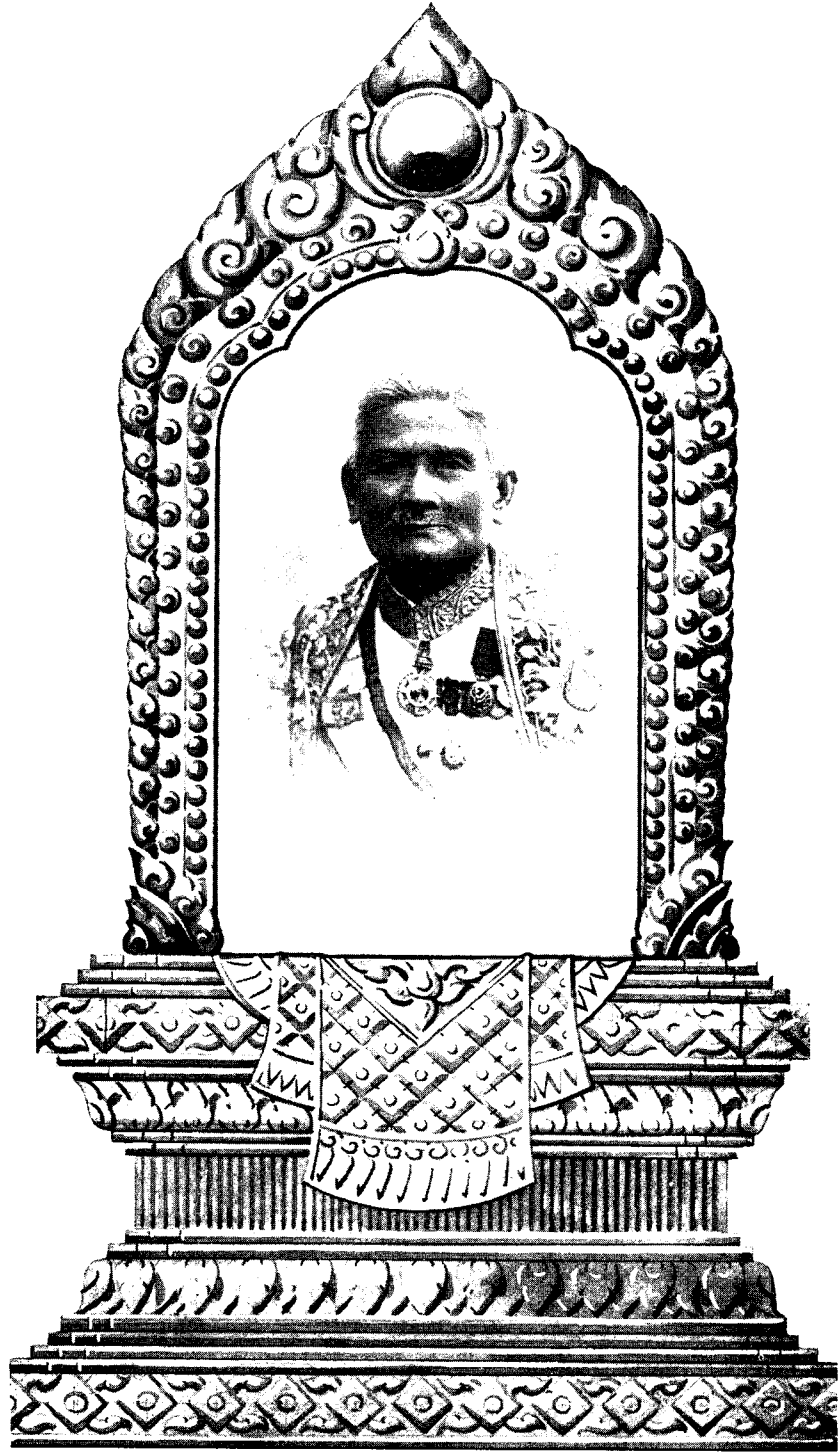
พระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม) มีบุตรธิดากับคุณหญิงนิ่ม คือ

๑. พระพรหมธิบาล (บุญเรือง)
๒. ธิดา ชื่อ เสงี่ยม
๓. บุตร ชื่อ แสง
๔. ธิดา ชื่อ คุณหญิงดงดำดราชพงศานุรักษ์
๕. บุตร ชื่อ บุญเกิด
๖. บุตร ชื่อ พระยาไพฑูริย์สมบัติ (เตช)

พระยาอิสรานภาพ (เอี่ยม)

พ.ศ. ๒๓๖๖-พ.ศ. ๒๔๔๔

พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช)

น

๗. วิชา ชื่อ นางสุดใจ อภัยบริบาล
๘. บุตร ชื่อ พระอินทวารักษ์ (ดัด)
๙. วิชา ชื่อ บอมน
๑๐. บุตร ชื่อ พระศรีพิทักษ์ (เวก)
๑๑. บุตร ชื่อ นายราชจินดา (อรุณ)
๑๒. วิชา ชื่อ นางด้ายหยุด บุนนาค
๑๓. บุตร ชื่อ นายสุริยาวุธ (ตั้ง)
๑๔. บุตร ชื่อ กอน มารดาชอแพง

พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช) มีบุตรธิดากับคุณหญิง
สวน คือ

๑. วิชา ชื่อ เพอง
๒. บุตร ชื่อ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ต้น)
๓. บุตร ชื่อ พระยาประเด่นชิตศรีพิสัย (ดัด)
๔. บุตร ชื่อ พระยาอรุณมพดาภิบาล (เด่น)
๕. วิชา ชื่อ แผลด
๖. วิชา ชื่อ แต้
๗. วิชา ชื่อ ด้าย
๘. บุตร ชื่อ พระยาเสถียรฐาปนกิจ (ดวง)
๙. วิชา ชื่อ ล่อน
๑๐. บุตร ชื่อ พระนิตินัยประสาน (พงศ์)

บ

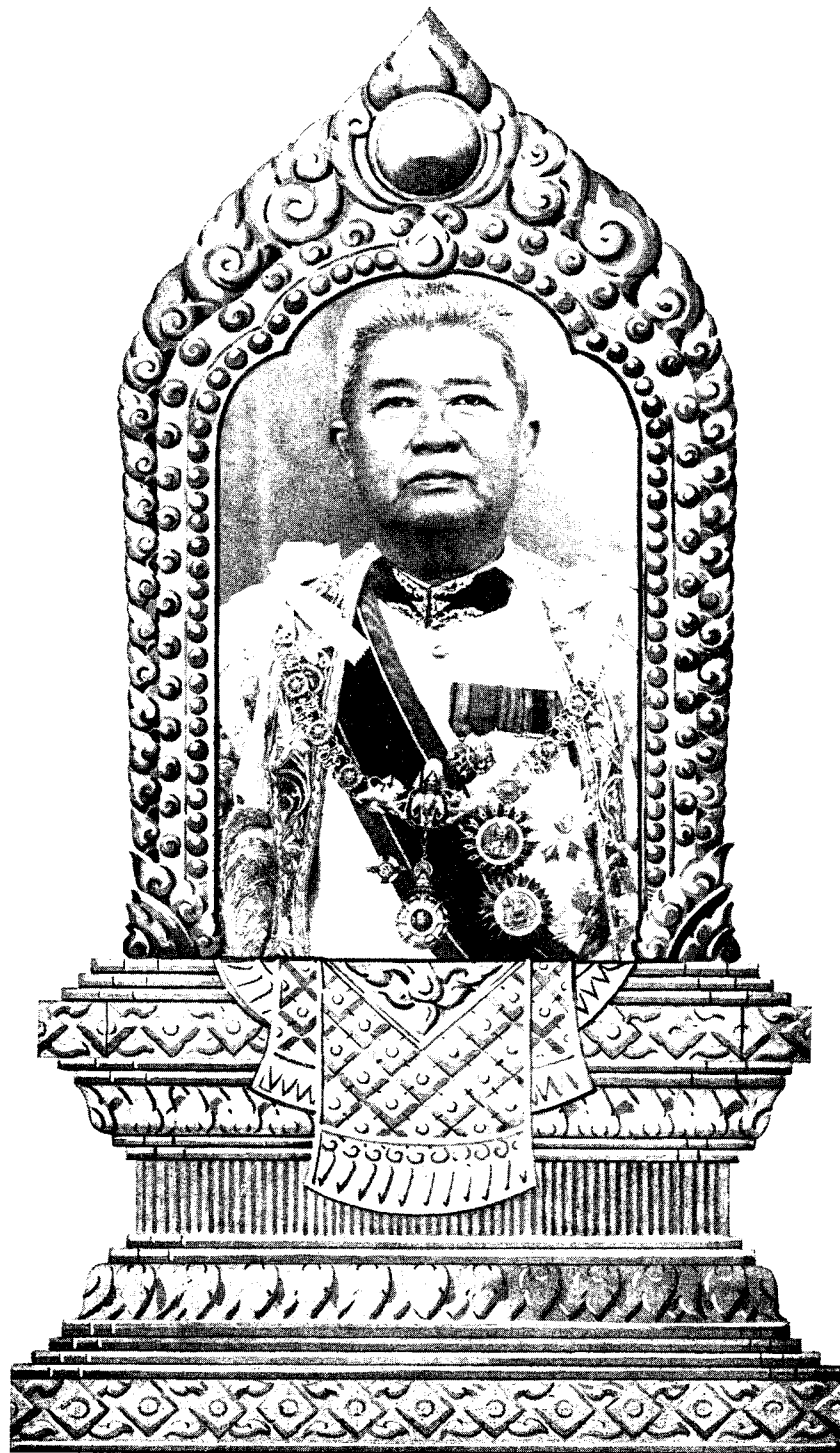
๓๑. ชิดา ช็อ เต็ม
๓๒. ชิดา ช็อ นาง ดวงทิพย์ วนภูติ
๓๓. ชิดา ช็อ นาง อริยา คุณานุกร
๓๔. บุคว ช็อ ดวงทอง ทง ๓ น มารดาช็อ ทองคำ
๓๕. บุคว ช็อ สีดาแดง
๓๖. บุคว ช็อ ประดานเดือน ทง ๒ น มารดาช็อ หิน

เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ตัน) มีบุตรชิดา คือ

๑. ชิดา ช็อ นางสุนทรวาจนา (ด้ดบ ด้ดักษณ์)
๒. บุคว ช็อ หดวงเมธินฤปกว (ด้ดวก)
๓. ชิดา ช็อ นางสุนทรวาจนา (ด้ดม ด้ดักษณ์)
๔. ชิดา ช็อ นางแดงเดือน บุนนาค ทง ๔ น คุณหญิงแดง
เบนมารดา
๕. บุคว ช็อ ด้ด้าเดช คุณหญิงเกษร เบนมารดา
๖. ชิดา ช็อ นางปานทิพย์ นันทากิตมน์
๗. บุคว ช็อ พระยาอัคราธิราชด้ด้ (เต็ม)
๘. บุคว ช็อ จันทร ทง ๓ น มารดาช็อ เجم
๙. ชิดา ช็อ นางเยอน โปษยานนท์
๓๐. บุคว ช็อ ยนต์
๓๑. บุคว ช็อ ยนต์
๓๒. บุคว ช็อ ยค์

ป

- ๑๓. วิชา ชื่อ นางยุคดี นวดเซ
- ๑๔. วิชา ชื่อ ยุดา
- ๑๕. บุตร ชื่อ ดนย ทง ๗ น มารดาชื่อ ยม
- ๑๖. วิชา ชื่อ นางจรัสการคุณกรรม (ผดุงโณม บุนนาค)
- ๑๗. วิชา ชื่อ ผดาดดี
- ๑๘. วิชา ชื่อ นางช้อยศรีวิเศษ (ผดุงศิริ แดงชูโต)
- ๑๙. บุตร ชื่อ ผดอม ทง ๓ น มารดาชื่อ ผอ
- ๒๐. บุตร ชื่อ คาวี
- ๒๑. วิชา ชื่อ นางกัญญา บุนนาค
- ๒๒. วิชา ชื่อ มาตดี
- ๒๓. บุตร ชื่อ ดงตน
- ๒๔. บุตร ชื่อ ดาวเดือน
- ๒๕. บุตร ชื่อ เคียนถอย
- ๒๖. วิชา ชื่อ คตภณ ทง ๗ น มารดาชื่อ ดุย

เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ต้น)

สารบัญ

ตอนที่ ๑	ออกจากเมืองปิ้งไปเมืองร่างกุ้ง	หน้า ๓
	ว่าด้วยเรือบริษัทบริติชอินเดีย	” ๒
	ลักษณะการไปในเรือเมด	” ๔
	วิศตรวจคนเข้าเมืองพะม่า	” ๕
	ถึงเมืองร่างกุ้ง	” ๗
	เตรียมการเที่ยวในเมืองพะม่า	” ๘
	พบตุ๊กชายเจ้าฟ้าเชียงตุง	” ๑๓
ตอนที่ ๒	เที่ยวเมืองร่างกุ้งเมื่อเข้าไป	” ๑๔
	ของที่ไม่ได้เห็นดังหวัง	” ๑๔
	ว่าด้วยเชือดாயพวกดะครไทยในเมืองพะม่า	” ๑๖
	เรื่องตำนานเมืองร่างกุ้ง	” ๑๘
	ความเจริญของเมืองร่างกุ้ง	” ๒๑
	ว่าด้วยพระผู้เดเจดีย์ที่เมืองร่างกุ้ง	” ๒๓
	ทรงแศพรราชันผู้ปยาดต	” ๒๕
	เรื่องพระเจ้าด็บอเมอถูกเนรเทศไปอยู่อินเดีย	” ๒๕
	ทางขนदानพระเกศธาตุ	” ๒๖
	การทำรูปตั้งที่คางปากทางเจดีย์ด็ถาน	” ๒๗
	เรื่องตำนานพระเกศธาตุ	” ๒๘

(๒)

	เรื่องแก้รูปทรงของพระเกศชาติ	หน้า ๓๐
	เครื่องประดับพระเกศชาติ	" ๓๒
	เรื่องรูปสิงห์และรูปนรสิงห์	" ๓๓
	พระม่านบัลลือคำวาทพระเคราะห์	" ๓๗
	ลักษณะพระมาบูชาพระเกศชาติ	" ๓๘
	เรื่องดำดนาให้เปรต	" ๓๙
	เรื่องตระฆังในทมหาเจดีย์สถาน	" ๔๐
	ตลาดใหญ่ในเมืองว่างกุ้ง	" ๔๓
	เรื่องชายผ้าหางกระรอกไทยในเมืองพระมา	" ๔๓
	แบบพระมาแต่งตัว	" ๔๔
	สวนเตยงต์ศตวทเมืองว่างกุ้ง	" ๔๖
	ช่างทำของต่าง ๆ อย่างพระมา	" ๔๘
	แบบพระพุทธรูปที่ช่างพระมาทำ	" ๔๘
	หาเพลงคนตรี	" ๕๓
ตอนที่ ๓	เรื่องเที่ยวเมืองหงสาวดี ภาคต้น	" ๕๒
	ทางไปเมืองหงสาวดีจากเมืองว่างกุ้ง	" ๕๒
	ตำนานเมืองหงสาวดีก่อนพงศาวดาร	" ๕๔
	เรื่องเมืองหงสาวดีในสมัยราชวงศ์พาวว	" ๕๕
	เรื่องเมืองหงสาวดีในสมัยราชวงศ์คองอ	" ๕๖
	เรื่องพระเชยวแก้วทเมืองดงกา	" ๕๘

(๓)

	เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	หน้า ๖๒
	เรื่องเมืองหงสาวดีในสมัยพระยามอญ	" ๗๔
	เรื่องเมืองหงสาวดีในสมัยราชวงศ์ดองพระ	" ๘๗
	เรื่องเมืองหงสาวดีเมื่อเป็นของอังกฤษ	" ๘๒
ตอนที่ ๔	เรื่องเที่ยวเมืองหงสาวดี ภาคปลาย	" ๘๖
	เมืองหงสาวดีถูกแผ่นดินไหว	" ๘๖
	พบญาติเจ้าพระยามหาโยธา พญาเจ่ง	" ๘๖
	ลักษณะการรักษาพุทธเจดีย์ในเมืองพะม่า	" ๘๗
	พระนอนองค์ใหญ่ที่เมืองหงสาวดี	" ๘๘
	โบสถ์มากัดยานของพระเจ้าธรรมเจดีย์	" ๙๐
	ว่าด้วยประเพณีการบวชนาคในเมืองพะม่า	" ๙๓
	คีตาคารกักตายน	" ๙๓
	ประวัติพระเจ้าธรรมเจดีย์	" ๙๔
	เรื่องพระเจ้าธรรมเจดีย์พบพระพุทธศาสดา	" ๙๕
	วินิจฉัยว่าด้วยนามสมเด็จพระวันรัตน์	" ๙๘
	ต้นประเพณีพระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน	
	ราชทินนามแก่พระภิกษุ	" ๓๐๐
	ลักษณะการรวมพระสงฆ์ในรามัญประเทศ	
	ให้เป็นนิกายเดียวกัน	" ๓๐๒

(๔)

การพนพระพุทศำดนำในรามญประเทศ	
มีเหตุการณเกยวของถงเมืองไทย	หน้า ๓๐๔
เหตุทพระเจาธรรมเจดยพนพระพุทศำดนำ	” ๓๐๗
วชฎกพทศำมาในเมืองพะม่า	” ๓๐๘
ค่านานพระมหาราชกุมเตา	” ๓๓๐
พระมุกเตาพงดวยแผ่นดินไหวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓	” ๓๓๒
อธิบายส่วนพระเจดยมอญ	” ๓๓๔
การเรยไรวรณะพระมุกเตา	” ๓๓๖
เหตุทภาษามอญจะศูนย	” ๓๓๗
วชจคเวอินพกขาราชการของชงกฤษ	” ๓๓๘
วดีด่ำดะกับเจ้าเมืองหงด่ำวดี	” ๓๓๙
กตบเมืองว่างกุง	” ๓๓๙
ตอนที่ ๕ เรื่องเทยวเมืองมณฑล ภาคต้น	” ๓๒๐
รถไฟไปจากเมืองว่างกุง	” ๓๒๐
เรื่องคดองของดมเด็จพระนเรศวรทเมืองคองอู	” ๓๒๒
ดกษณะแผ่นดินในเมืองพะม่า	” ๓๒๓
ถงเมืองมณฑล	” ๓๒๕
ธรรมเนียมเรยกค่านำนาขอพะม่าว่า “อู”	” ๓๒๖
เหตุทราชธานีพะม่าอยู่ใกล้กัน ๔ เมือง	” ๓๒๗
เทยวคเมืองมณฑล	” ๓๓๐

(๕)

ภูเขามณฑลเทศ	หน้า ๓๓๓
ต้นตำนานเมืองมณฑลเทศ	” ๓๓๒
เรื่องพระเจ้ามณฑลสร้างเมืองมณฑลเทศ	” ๓๓๓
ตำนานเมืองมณฑลเทศในสมัยพระมอ	” ๓๓๗
ตำนานเมืองมณฑลเทศในสมัยอังกฤษ	” ๓๓๙
วินิจฉัยเหตุที่อังกฤษเลิกราชาธิปไตยในพระมอ	” ๓๔๐
เรื่องการจลาจลในประเทศพระมอ	” ๓๔๒
เรื่อง ดอร์ค เคอตัน ปฏิวัติเมืองมณฑลเทศ	” ๓๔๔
พระราชวังเมืองมณฑลเทศ	” ๓๔๗
ฉะปะกครองบ้านเมืองอย่างพระมอ	” ๓๕๐
ที่สร้างปราสาทราชมนเฑียร	” ๓๕๗
ลักษณะปราสาทราชมนเฑียรพระมอ	” ๓๕๘
มหาปราสาทและท้องพระโรง	” ๓๖๒
ราชอาศน์บัตตั้งกต่าง ๆ	” ๓๖๔
พรรณานาณะเพาะสี่หาศน์บัตตั้งก	” ๓๖๕
ราชมนเฑียรต่าง ๆ	” ๓๖๘
ตำหนักนางใน	” ๓๗๕
พิพิธภัณฑสถานเครื่องยศ	” ๓๗๘
เรื่องประวัติเครื่องราชูปโภค	” ๓๘๐
เปรียบเครื่องยศพระมอกับของไทย	” ๓๘๓

(๖)

	ราชยานพระม้า	หน้า ๓๘๔
	เครื่องดนตรีพระม้า	” ๓๘๔
	วินิจฉัยลักษณะดนตรี	” ๓๘๕
	ว่าด้วยประเพณีใช้ดนตรีเป็นเครื่องยศ	” ๓๘๗
	วินิจฉัยประเพณีพระม้าเทียบกับประเพณีไทย	” ๓๘๘
ตอนที่ ๖	เรื่องเที่ยวเมืองมณฑล ภาคปลาย	” ๓๙๐
	การตั้งวัดหลวงที่เมืองมณฑล	” ๓๙๐
	วัด กยอก คอ คยี่ ตั้งวัดเป็นวัดหลักพระนคร	” ๓๙๐
	วัดสุวรรณ ที่บ้านเพ็ญกิจพระค้ำถา	” ๓๙๓
	หลักตั้งวัดรอบความรู้อย่างพระม้า	” ๓๙๒
	วัดมหาโลกมารชิน ที่วัดศิลาจารึกพระไตรปิฎก	” ๓๙๔
	วัดอศุมนิ (ไม่มีเปรียบ)	” ๓๙๔
	วัดต้นคมนู ที่ฝั่งพระศัพเจ้านาย	” ๓๙๕
	วัดเจ้าหญิงสระดินราชธิดา	” ๓๙๗
	ลักษณะวัดตั้งขามวัดที่พระตั้งขอยู	” ๓๙๙
	วัดยักไซ	” ๔๐๓
	ตำนานพระพุทธรูปมหายมุน	” ๔๐๓
	ลักษณะวัดยักไซ	” ๔๐๔
	ลักษณะพระพุทธรูปมหายมุน	” ๔๐๖

(๗)

คีตาจารึกเรื่องทักขณนา	หน้า ๒๐๘
เรื่องรูปสัมฤทธิ์พระเจ้าหงส์ดำดีเอาไปจาก เมืองไทย	” ๒๐๘
ไปเมืองอมรปุระ เมืองอังวะ และเมืองสระแก้ว	” ๒๑๓
เรื่องพระอัญญาหินดวงแก้วดี	” ๒๑๒
ต้นทากับคำดีตราจารย์ ดีอรอยเด็ดดี	” ๒๑๓
ไปตำแหน่งงานกรมตรวจโบราณคดี	” ๒๑๕
วัดพระดังชวราชในเมืองพะม่า	” ๒๑๖
ลักษณะดังฆมนทตในเมืองพะม่า	” ๒๑๗
ลักษณะปกครองคณะดังมีพะม่า	” ๒๒๐
พระดังมีต่างนิกายในเมืองพะม่า	” ๒๒๓
ความเดือนทราวมของดังฆมนทต	” ๒๒๓
วิศตกบาตรของพะม่า	” ๒๒๕
แห้วชวชานาคอย่างพะม่า	” ๒๒๖
วิศบรรพชาอย่างพะม่า	” ๒๒๗
วิศอุปสัมบทอย่างพะม่า	” ๒๒๘
นักบวชนอกจากภิกษุสามเณร	” ๒๓๐
พบหม่อมเจ้าหัตถานเชอของพระเจ้ามณฑง	” ๒๓๓
เรื่องประวัติของหม่อมเจ้าผิว	” ๒๓๓
งานพิธีราชศพรดทำถวายเป็นพระเจ้ายอชท์ ๕	” ๒๓๓

(๘)

วดีนางพระยาของราชันส์ปยาดค	หน้า ๒๓๖
พบพระองค์เจ้าตุ๊กเธอของพระเจ้านมดง	” ๒๓๗
ชนเจ้าพะมา	” ๒๔๓
เจ้าผิวพาไปคูราชมณฑลไทร	” ๒๔๒
เขียนตอบพระองค์บนแฉะพระองค์คารา	” ๒๔๒
ดงเรือออกจากเมืองมณฑลไทร	” ๒๔๓
ตอนที่ ๗ วินิจฉัยเคราะห์กรรมเมืองพะมา	” ๒๔๔
มุตเหตุแห่งความหายนะของประเทศพะมา	” ๒๔๔
พระเจ้านมดงเสด็จราชย์	” ๒๔๖
พระเจ้านมดงตั้งพระมหาอุปราชกับพระมหาด	” ๒๔๗
เจ้าเมงกนฆ่าพระมหาอุปราชแต่คนเดียวเป็นขบถ	” ๒๔๘
เหตุที่พระเจ้านมดงไม่ตั้งรัชทายาท	” ๒๔๘
พระนางอะเดนนคอได้เป็นใหญ่เมื่อปลาย-	
รัชกาล	” ๒๕๒
เวียงเจ้าชายสืบอกกับเจ้าหญิงสุปยาดค	” ๒๕๓
พระเจ้านมดงประชวร	” ๒๕๔
พระนางอะเดนนคอเข้ากำกับเสนาบดี	” ๒๕๔
จับตุ๊กเธอ	” ๒๕๔
พระเจ้านมดงปลื้มตุ๊กเธอ	” ๒๕๕
เหตุที่ตุ๊กเธอถูกจับอีก	” ๒๕๖

(๕)

พระนางอะเดนนคออางรบตั้งตงเจ้าชายด้บอ

เบนวชชทายาท

หน้า ๒๕๗

พระเจ้านคองด้วรวคต

” ๒๕๗

พระเจ้าด้บอด้วกราชย

” ๒๕๗

เหตุที่ฆ่าตูกเชอชองพระเจ้านคอง

” ๒๖๐

ผลชองการที่ฆ่าเจ้านาย

” ๒๖๓

พวคเจ้านยชองยานทหนคเเบนชบถ

” ๒๖๓

การปราบคนคคิตรายเดยเกิดวุ่นวายในบ้นเมือง ” ๒๖๔

เหตุที่ควาทกบบริษัทบอมเบเบอมา

” ๒๖๕

เหตุแทจรงทอชองกฤษคเมืองพะม่า

” ๒๖๖

ค้วการที่ทำให้เล้ยเมืองพะม่า

” ๒๖๗

ตอนที่ ๘ ล่องแม่น้ำเอราวดี

” ๒๖๗

ลักษณะแม่น้ำเอราวดี

” ๒๖๗

การชนตองแม่น้ำเอราวดี

” ๒๖๓

ประวัติบริษัทเรือแม่น้ำเอราวดี

” ๒๖๓

เรือชองบริษัทด้วหรับคนโดยด้ว

” ๒๖๖

เรอชองบริษัทเมอครงชองกฤษรบกับพะม่า ” ๒๖๗

รถบริษัทคเณเรือในแม่น้ำเอราวดี

” ๒๖๐

ระยะทางเรือจากเมืองมณฑลคเดมาเมืองพุกาม

” ๒๖๓

ระยะทางเรือจากเมืองพุกามาเมืองแปร

” ๒๖๕

	ภูเขามหาควีน	หน้า ๒๘๕
	วาดด้วยฝี " เนค " ของพระมา	" ๒๘๖
	เรื่องเจ้าผเนต	" ๒๘๗
	พชรตมเนต	" ๒๘๘
	เปรียบเทียบการถือผีของไทยกับพระมา	" ๒๘๙
	บอนามนดิน	" ๒๙๐
	ถึงเมืองแปร	" ๒๙๑
	ถึงเมืองพุกาม	" ๓๐๑
ตอนที่ ๕	เที่ยวเมืองพุกาม	" ๓๐๑
	ได้ข่าวדםเค็จหญิงน้อยต้นพระชนม์	" ๓๐๒
	ลักษณะเรือนรับแขกของรัฐบาล	" ๓๐๓
	เรือนพักสำหรับเจ้าหน้าที่เดินทาง	" ๓๐๕
	เมืองพุกามเป็นแหล่งท่าของดงรัก	" ๓๐๖
	ตำนานวิชาท่าของดงรัก	" ๓๐๗
	จำนวนวัดที่เมืองพุกาม	" ๓๐๘
	ตำนานเกิดชาติพระมา	" ๓๑๐
	ตำนานชาวอินเดียมายังเมืองพระมา	" ๓๑๓
	พงศาวดารเมืองพุกามสมัยราชาธิบดี	" ๓๑๔
	พงศาวดารเมืองพุกามสมัยราชาธิราช	" ๓๑๗
	พระเจ้าอนุรุทธทรงทำนุบำรุงพระดังธนิทาย	"
	หินยาน	" ๓๑๘

(๑๑)

พระเจ้าอนรทเขตเมืองดะเทิม	หน้า ๓๒๐
เรื่องเมืองตังกาศุนยถันถัมณวงศ์	” ๓๒๔
วินิจฉัยเรื่องดินแดนแถบนเคยเบนเมืองชน -	
พุกาม	” ๓๒๗
เรื่องพระเจ้าแผ่นดินพระมาปฏิตั้งขรณ-	
พระมหาโพธิเจดีย์ ณ เมืองพุกกยา	” ๓๓๐
เรื่องพระตั้งขตั้งกาวงศ์มาเมืองพุกกม	” ๓๓๘
เรื่องพระตั้งขตั้งกาวงศ์มาเมืองไทยจาก -	
เมืองพุกกม	” ๓๔๐
พงศาวดารเมืองพุกกมตอนเดือนมกราคม	” ๓๔๓
ลักษณะเจดีย์ถันถันที่เมืองพุกกม	” ๓๕๓
พรรณนาว่าด้วยพระสถูป	” ๓๕๕
ว่าด้วยพุททชาวดัด	” ๓๕๘
ว่าด้วยหอปิฎก	” ๓๖๐
ว่าด้วยสังฆาชาวดัด	” ๓๖๓
พระมหาธาตุชเวศ์คน	” ๓๖๓
วินิจฉัยว่าด้วยพระเจดีย์มอญ	” ๓๖๕
วัดอานันท์ (วิหาร)	” ๓๖๗
วัดพัญญ	” ๓๗๕
วัดพระทันตบัถ์ดัดก	” ๓๗๘

(๑๒)

	ความลำบากในการเที่ยววัด	หน้า ๓๗๘
	พิพิธภัณฑ์สถานในเมืองพุกาม	” ๓๗๐
	พระพิมพ์สมัยพุกาม	” ๓๗๒
	เงินตราสมัยพุกาม	” ๓๗๔
	ออกจากเมืองพุกาม	” ๓๗๗
ตอนที่ ๑๐	เรื่องเที่ยวเมืองแปร	” ๓๗๘
	เมืองแปรกับเมืองดาร์เขตร	” ๓๗๙
	ตำนานเมืองแปร	” ๓๘๐
	เรื่องพวกพยู	” ๓๘๕
	เมืองดาร์เขตร	” ๓๘๖
	พระมหากษัตริย์คฤ	” ๔๐๐
	วินิจฉัยว่าด้วยสร้างพระโต	” ๔๐๓
	กินเตียงอย่างพะม่า	” ๔๐๔
	บุตรพะม่า	” ๔๐๙
	กลับมาเมืองร่างกุ้ง	” ๔๑๓
ตอนที่ ๑๑	เที่ยวเมืองร่างกุ้งขากลับ	” ๔๑๔
	เหตุที่ไม่ไปเมืองเมอะตมะ	” ๔๑๔
	ได้ข่าวเจ้านายต้นพระชนม์	” ๔๑๕
	เที่ยวหาของฝาก	” ๔๑๖
	มหาวิทยาลัยเมืองร่างกุ้ง	” ๔๑๗

(๑๓)

กินเลี้ยงที่สโมสรศิษย์	หน้า ๔๒๘
นมัสการดาพระเกศธาตุ	” ๔๒๘
ประเพณีพะม่าปดงคัพ	” ๔๒๘
ต้นทากับข้าราชการผู้ใหญ่	” ๔๓๓
ภคตาการเมืองร่างกุ้ง	” ๔๓๗
เจ้าเมืองพะม่าแดงกวางวัน	” ๔๓๘
ลักษณะปกครองอาณาเขตต์พะม่า	” ๔๔๐
วิธีปกครองเมืองพะม่า	” ๔๔๔
สัญญาตงกฎหมาย	” ๔๔๘
รัฐธรรมนูญใหม่เมืองพะม่า	” ๔๕๓
ความเห็นของพวกนักการเมือง	” ๔๕๘
เนติบัณฑิตพะม่า	” ๔๖๔
แบบพ่อนร่วที่พะม่าได้ไปจากไทย	” ๔๖๔
ตอนที่ ๑๒ กลับเมืองปิ่นัง	” ๔๖๖
ลงเรือออกจากเมืองร่างกุ้ง	” ๔๖๖
ถึงเมืองปิ่นัง	” ๔๖๘
ตั้งพระองค์หญิงศิริรัตนบุษบง	” ๔๖๘

รูปหมู่ถ่ายที่หน้ามหาปราสาทในวังเมืองมณฑล

เรื่องเที่ยวเมืองพะม่า

ตอนที่ ๑

ออกจากเมืองปิ้งไปเมืองร่างกุ้ง

ณ วันเสาร์ที่ ๓๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เวลา ๓๐.๓๐ นาฬิกา
ออกจาก Cinnamon Hall ไปลงเรือไฟใต้ของรัฐบาล ที่เจ้าเมือง
ตั้งให้คอยรับที่ท่า Victoria Pier พาไปส่งขึ้นเรือเมดซอกระโคตา
Karacola ของบริษัทบริติชอินเดียน British India อันทอดมออยู่
กลางอ่าว พวกไทยที่มาอยู่ปิ้งด้วยกันมีแก่ใจไปส่งโดยมาก ตั้งเพียง
ท่าเรือบ้าง ตามไปส่งถึงเรือใหญ่บ้าง ผู้ที่จะไปด้วยกันมีตงหญิง
พูน หญิงพิสัย หญิงเหต้อ ซึ่งเคยเป็นเพื่อนเที่ยวมาแต่ครั้งไปเมือง
เซมรแดงเมืองชะวาทัง ๓ คน กับพระองค์หญิงใหญ่ ศิริรัตนบุษบง
ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เธออยากเห็นเมือง
พะม่าจึงชวนไปด้วยอีกพระองค์หนึ่ง รวมไปด้วยกัน ๖ คนทั้งนายชิต
คนรับใช้ ซึ่งเคยไปเมืองสุมาตราแดงเมืองชะวามาด้วยกันแต่ก่อน
ลงเรือแล้วต้องคอยอยู่กว่าชั่วโมงเรือจึงออกเมื่อเวลาเที่ยงครึ่ง พวก
เราลดลงเรือเพราะเมื่อไปซื้อตั๋วเดินทางตามถึงเวลาเรือออก พวก
เฮเยนค์เขาบอกว่าจะออกเวลา ๓๓.๓๐ นาฬิกา เราไม่รู้เท่าว่าเขาบอก
ผ่านชั่วโมงหนึ่งเพราะคนโดยสารมักไอ้เอ้ เขาผ่านเวลาไว้สำหรับ

คนโดยดลจะได้อะไรไปรวมกันที่ท่า พอก่อนเรือออกสัก ๓๐ นาทีจึง
 เอาเรือไฟได้มารับรวมกันไปลงเรือใหญ่ พวกเราไปเรือช่วงของ
 รัฐบาลจึงไม่รู้จักของเขา คนโดยดลชาติอื่น ๆ จะไปเมืองพระม่านใน
 เรือดำเดียวกับพวกเรากันมาก เพราะเป็นฤดูดำหริบที่เที่ยวเตร่เมือง
 พระม่านแต่บัดนี้ และมีเรือของบริษัทหลายรายเที่ยวรับคนโดยดล
 ไปมาในระหว่างเมืองบึงกับเมืองร่างกุ้ง โดยมีวันกำหนดแน่นอน
 คือออกจากเมืองบึงวันเดี๋ยวลงเมืองร่างกุ้งวันอังคาร และกลับจาก
 เมืองร่างกุ้งวันพฤหัสบดีถึงเมืองบึงวันอาทิตย์เต็มยศเป็นนิตย์ นอก
 จากเรือสำนักรู้ไม่ได้แน่ว่าจะมีเรือบริษัทไหนไปเมืองร่างกุ้งเมื่อใด
 เรือของบริษัทบริติชอินเดียจึงเหมือนผูกขาดรับส่งคนโดยดลในทาง
 ทิวมา

บริษัทบริติชอินเดียเป็นบริษัทใหญ่ ตั้งหลักแหล่งอยู่ ณ เมือง
 กาดกัตตา มีเรือกำปั่นไฟกว่าร้อยลำ เรือของบริษัทนี้เที่ยวรับส่ง
 คนโดยดลและสินค้าตามเมืองต่าง ๆ ตลอดน่านน้ำในอินเดีย และมี
 มีเรือเดินในระหว่างอินเดียกับประเทศอื่น ๆ ก็หลายลำ เรือเมดที่
 เดินระหว่างเมืองสิงคโปร์กับกรุงเทพฯ ก็เป็นของบริษัทนี้ บรรดา
 เรือของบริษัทบริติชอินเดีย พอเห็นกรูได้ดลด้วยปล่องไฟตามลำแถบ
 ชาวคาดเส้นดำเป็นดำคัญ เหมือนกันหมดทุกลำ ถ้าซอกกระโถด
 ที่พวกเราไปขนาด ๗๐๐๐ ตัน อยู่ในประเภทที่เรียกว่า “เรือรับส่ง
 คนโดยดลกับสินค้า” Passenger and Cargo - Boat ตามที่กำหนด

ลักษณะเรือเดินระหว่างประเทศ ยังมีเรือที่เรียกว่า "เรือรับคนโดยสาร" Passenger Boat รับคนโดยสารเป็นสำคัญ เช่นเรือเมดของ บริษัทบี.แอนด์.โอ. เป็นต้นอีกประเภทหนึ่ง กับ "เรือรับสินค้ากับคนโดยสาร" Cargo and Passenger - Boat คือเรือสำหรับรับสินค้าเต็มห้องสำหรับรับคนโดยสารไปเพียงดีท่าคนอีกประเภทหนึ่ง เรือทั้ง ๓ ประเภทนี้ ผิดกันที่เรือรับคนโดยสารถึงเร็วแต่เรียกค่าโดยสารแพงหน่อย เรือรับคนโดยสารกับสินค้าถึงช้ากว่าเพราะต้องใช้เวลาจอดรับสินค้าด้วย แต่เรียกค่าโดยสารถูกลงเป็นปานกลาง ส่วนเรือรับสินค้ากับคนโดยสารนั้นมีสินค้าที่หนักก็หยุดรับทุกแห่ง ไปถึงช้ากว่าเพื่อนแต่เรียกค่าโดยสารก็ถูกกว่าเพื่อน ดังเกิดดูเรือกำปั่นที่ไปมาทางเมืองบีนังอยู่ในประเภทที่รับคนโดยสารกับสินค้าเหมือนอย่างเรือดำที่เราไปนี้โดยมาก เรือกำปั่นชนิดของบริษัทอีสต์เอเชียติกก็อยู่ในประเภทเดียวกัน เรือของบริษัทบริติชอินเดียนแปดกับเรือบริษัทอื่นอีกอย่างหนึ่ง ที่คนในเรือนอกจากฝรั่งอังกฤษใช้แต่ตัวคนแขกชาวอินเดีย จีนหามี่ไม้ แขกชาวอินเดียก็ใช้ต่างกันเป็นสองเหล่า เหล่ากระดาดสำหรับการเดินเรือใช้พวกแขกดำดีคาร์ซึ่งถือศาสนาอิสลาม เพราะพวกแขกอิสลามไม่ถือศาสนาใดตระกูลเหมือนพวกฮินดูและไม่กินเหล้าด้วย แต่เหล่าคนใช้ในการปฏิบัติเช่นน้อยแฉะก็ใช้แขกชาวอินเดียพวกที่ถือศาสนาคริสต์ตั้งมาแต่เมืองโคเวนเบินเมืองชนของโปรตุเกสเป็นพัน เพราะไม่ถือคดียังเกี่ยว

อาหารเช่นเนื้อหมูและเนื้อโคเป็นต้น เคยเป็นของข้าพเจ้าของชาว
อินเดียนต้องจำพวกนั้นรับประทานมาช้านาน ปรารถนาอยู่ที่
กะดาดแขกถัดศักรไม่ว่าเดินเรือบริษัทไหน ใช้เครื่องแต่งตัวแบบ
เดียวกันหมด คือได้เสื้อผ้าเช็ดครามชายยาวถึงเข่า นุ่งกางเกง
ยาวสั้นเดียวกัน มีผ้าสีแดงคาดเอวและโพกหัวทงนนั้น ผรั่งหรือ
แขกจะคิดแบบชนไม่ทราบ แต่เห็นจะแต่งเช่นนี้มานานับด้วยร้อยปี
แล้ว ด้วยเคยเห็นรูปภาพแขกแต่งตัวอย่างนั้นตามวัดที่เขียนแต่
ในรัชกาลที่ ๓ แต่พวกบอยนั้นแต่งตัวได้เสื้อปิดคอ นุ่งกางเกงผ้า
ขาวอย่างฝรั่ง ไม่ได้หมวกหรือผ้าโพก

ลักษณะการที่ไปในเรือเมดไม่ว่าเรือของบริษัทไหน เป็นทำนอง
เดียวกันหมด เจ้าของเรือเอาใจใส่ให้คนโดยสารกินอยู่เด่นหัวเป็น
สุจริตบายหมดทุกอย่างที่จะทำได้ ส่วนคนโดยสารต่างชาติต่างภาษา
เมื่อแรกลงเรือไม่คุ้นกันต่างพวกต่างก็อยู่ตามพวกของตน แต่พอ
ข้ามวันก็เริ่มวิสาสะคุ้นกันและกันยิ่งขึ้นทุกที พวกเราที่ไปก็เช่น
นั้น วันแรกลงเรือไม่รู้จักกับใคร พอถึงวันที่ ๒ มีหญิงอเมริกัน
คนหนึ่งขอให้ไปค้นพามาหาฉัน บอกว่าได้เข้าไปกรุงเทพฯ เมื่อ
เร็ว ๆ นี้ ไปอยู่กับอาจารย์ในมหาวิทยาลัยคนหนึ่งได้ยินเขาพูดถึงฉัน
จึงอยากรู้จัก เมื่อรู้จักกันแล้วแกก็เลยไปพาเพื่อนโดยสารคนอื่นให้
มารู้จักออก พอวันที่ ๓ ก็คุ้นกันแทบทั้งหมด ทางทะเลไปเมืองพระมา
ฤๅณเรียวดี มกคนไคเนาพอเรือกะเทือน ทำให้คนชเมามาเมาคคน

เมื่อผ่านเมืองระนองคืนหนึ่งเท่านั้น แดนเรือสองวันครึ่ง ก็ถึง
 ถึงปากน้ำเมืองร่างกุ้งก็เริ่มทำพิธีสำหรับคนจะเข้าเมือง สมุหบัญชี
 Purser สำหรับเรือให้เอากระดาษแบบพิมพ์มาแจกคนโดยสาร ให้
 เขียนบอกจำนวนสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งจะต้องลงทะเบียนตามกฎหมาย
 เช่นบนผาอาวูชเป็นต้น กับทงตั้งของที่จะต้องเสียภาษี ส่วนพวกเรา
 บอกให้เขียนเพียงว่ามีแต่ของสำหรับใช้สอยส่วนตัวเท่านั้น ก็เป็นอัน
 พอใจ เขาตั้งบรรดาคนโดยสารให้เตรียมตัวให้เจ้าพนักงานตรวจแต่
 เวลาเช้า ๖ นาฬิกาด้วย

วันอังคารที่ ๒๓ มกราคม เรือถึงปากน้ำร่างกุ้งตั้งแตดก
 ปากน้ำร่างกุ้งไม่มีประภาคาร เพราะพนดินในทะเลเป็นเลนลึก
 ออกไปไกลปลูกประภาคารไม่ได้ ต้องใช้เรือจุดโคม Lightship
 ทอดรายตามร่องน้ำเป็นสำคัญ เรือเข้าออกได้ทั้งกลางวันกลางคืน
 เมื่อเรือเข้าปากน้ำแล้วจึงต้องเดินในแม่น้ำขนไปทาง ๒๐ ไมล์ จึง
 ถึงเมืองร่างกุ้ง ถ้าหากก่อนถึงเมืองได้แต่เห็นเมฆจากดั่งเวดดา
 บ่าย มีทางแยกไปสองฝ่าย ฝ่ายตะวันออกไปได้ถึงแม่น้ำสะโง
 ทางฝ่ายตะวันตกไปได้ถึงแม่น้ำเอราวดี ถ้าร่างกุ้งอยู่กต่างนัดก
 กว่าเพื่อน เมืองร่างกุ้งจึงเป็นเมืองสำคัญในการไปมาค้าขาย ตอน
 ข้างใต้ในระหว่างปากน้ำกับทตงเมือง ทางฝ่ายตะวันออกทำทตง
 โรงกั้นน้ำมันดิน Petrol ใหญ่โตถึง ๓ ตำบล มีถังใหญ่ใต้น้ำมัน
 นับไม่ถ้วน บ่อน้ำมันดินอยู่ใกล้จนเกือบถึงเมืองพุกาม ระยะทางถ้า

จะเดินบกก็เห็นจะราวสัก ๗ วัน เขาพยายามฝังท่อปด้อยน้ำมันดิน
 ให้ไหลมาจากท่าบดที่ซุกจนถึงโรงกถนได้ ดูจะลงทุนมากนักหนา
 แต่เป็นสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งของอังกฤษแห่งหนึ่ง ซึ่งจะต้องรักษา
 จนสุดกำลัง พอรุ่งสว่างเรือก็ถึงเมืองร่างกุ้ง ต้องทอดสมอยู่ข้าง
 ใต้เมืองเพื่อให้ตรวจตราได้ง่ายก่อน มีตำรวจกับเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ลงมา
 แยกกันงบน ๓ กอง ส่วนคนโดยสารที่จะรับขนบกเช่นพวกเราก็ก
 แต่งตัวเตรียมพร้อมเมื่อเรือถึง พวกที่ยังจะอยู่ในเรือก็ยังไม่แต่งตัว
 เป็นแต่ได้เสื้อยาว Dressing gown พวกกันชนไปหาเจ้าหน้าที่ เขาม
 ปรึกษาหารือกับนายเรือท้ายเรือแล้ว พนักงานกองตรวจโรคมีหมอผู้ชาย
 สำหรับตรวจผู้ชายคน ๓ หมอผู้หญิงสำหรับตรวจผู้หญิงคน ๓
 ลักษณะการตรวจนั้น คนโดยสารชั้นที่ ๓ หมอแลดูหน้า ตามข้อ
 จดเต็มในบัญชีแล้วก็เป็นเสร็จ กองตรวจคนเข้าเมืองเรียกเขา
 หนึ่งสี่เดินทางไปตรวจสอบ เมื่อเห็นถูกต้องประทับตราให้เป็น
 สำคัญแล้วเป็นเสร็จ กองศุลกากรเห็นจะกำหนดจำนวนเงินถ้า
 ต้องเสียภาษีดังของที่เขาไป เมื่อขนบกเขายังเปิดหีบผ้าผืนคน
 ตรวจออกครึ่งหนึ่ง ที่พรรณนามานว่าแต่ละเพราะคนโดยสารชั้นที่ ๓
 คนโดยสารชั้นที่ ๒ ก็เห็นจะตรวจทำนองเดียวกัน แต่คนโดยสาร
 ชั้นที่ ๓ ซึ่งอาศัยไปบนคาค้ำ เขาจะตรวจกวัดขนขนอย่างไรหาได้
 เห็นไม่ ถ้าว่าเพราะพวกเรา เป็นแต่ทำพิธีเพราะรัฐบาลสั่งไว้เสร็จ
 แล้ว พอได้ยินชื่อก็เชิญให้ผ่านไป หาได้ซักใช้ตรวจค้นอย่างไรไม่

มักจอกอย่างหนึ่งซึ่งคนโดยด่าตองทำก่อนชนจากเรือ คือให้
 บำเหน็จแก่คนรับใช้ในเรือ มียอญผู้ปฏิบัติประจำห้องที่อยู่คน ๓
 บอยผู้เลี้ยงอาหารประจำโต๊ะตนนงคน ๓ (หรือ ๒ คน) กับคน
 รักษาห้องนาซึ่งช่วยปฏิบัติเมืออาบนำอีกคน ๓ ลักษณะให้บำเหน็จ
 คนรับใช้เคยสังเกตุเมื่อไปยุโรปครั้งหลัง เห็นมี ๒ อย่าง ให้รายตัว
 เช่นพรรณนามาอย่างหนึ่ง บวกเพิ่มในค่าอยู่กินอีกร้อยละ ๓๐ เป็น
 บำเหน็จคนรับใช้ให้เขาไปแจกกันเองอย่างหนึ่ง เขาว่าอย่างก่อน
 ไม่ได้ถึงคนรับใช้ที่เราไม่เห็นหน้า เช่นคนทำครัวหาอาหารให้เรากิน
 เป็นต้น ถ้าให้เขาแจกได้บำเหน็จทงหน้ากัน มักใช้ตามไฮเต็ด
 เบนพอน เมือเสร็จการตรวจตราแล้วจึงเดือนเรือขึ้นไปจอดเทียบท่า
 ศุภกากรที่เมืองวางกุง

พอเรือเทียบท่าก็มีผู้มารับพวกเรา ๓ คน คือ มิดเตอร์พีตบแนช
 ผู้ช่วยเลขาธิการใหญ่ในรัฐบาลพม่า Assistant Chief Secretary of the
 Government of Burma (คล้ายกับปลัดกระทรวงการต่างประเทศ)
 คน ๓ มิดเตอร์ไปรเออ (ผู้จัดการบริษัทอมเบเบอมา) กงซุดสยาม
 คน ๓ มิดเตอร์คัตโตเนย ผู้จัดการห้างอีสต์เอเซียติก (ซึ่งเป็นเอเยนต์
 ของพวกเรา) และเป็นกงซุดเคนมาร์คด้วยคน ๓ พอแต่งคำต้อนรับ
 แล้วเขาก็บอกข่าวสำคัญซึ่งเพิ่งทราบในเช้าวันนั้น ว่าพระเจ้ายอร์ช
 ที่ ๕ สวรรคตเสียแล้ว พวกเราพากันตกตะลึง ด้วยเมือออกจากบีนัง
 ไม่ได้ยินข่าวว่าประสูติเลย มาทางทะเลเพียง ๓ วันได้ข่าวก็ว่า

สวรรคตทีเดียว ถ้าเป็นเวลาดอนก็เห็นจะรู้สึกเศร้าโศกมาก เพราะ
 คิดถึงพระคุณที่ท่านทรงพระเมตตาทางตัวฉันและหญิงพูน หญิงพิชัย
 เมื่อไปยุโรป และต่อมาใครไปเฝ้าจากเมืองไทยก็ยังตรัสถามถึงเด้มอ
 และโปรดประทานพรเมื่อฉันขึ้นปีใหม่เด้มอทุกปีด้วย แต่ทราบข่าว
 ในเวดากำตังซุดมุนจะขึ้นบกเมื่อแรกถึงเมืองต่างประเทศ ความรู้สึก
 ก็ออกซาไป ได้แต่แสดงความเสียใจแก่ผู้แทนรัฐบาลที่มาต้อนรับ
 แล้วเขาพาฉันรถยนต์ไปส่งยังโฮเต็ลส์แตรนด์ Strand Hotel ที่
 รัฐบาลได้ว่าไว้ให้เป็นที่พกรเราพักเวลาดำเนินในเมืองย่างกุ้ง เพราะ
 เป็นโฮเต็ลใหญ่อยู่สบายกว่าแห่งอื่น แต่เมื่อเราไปถึง เซอร์ ฮยู
 สตีเฟนสัน Sir Hugh Stephenson เจ้าเมืองพะม่าไม่อยู่ กำลังไปตรวจ
 ราชการอยู่ที่ไซไซ พอไปถึงโฮเต็ลได้สักครู่ มีสเคอกรรช เดชานุกา
 ใหญ่ในรัฐบาลพะม่า Mr. Kraw, Chief Secretary of the Government
 of Burma (เทียบที่อย่างป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ) ก็
 มาหา เป็นผู้ใหญ่มีชันษาดียดี บอกว่าตั้งแต่ เซอร์ โจเซย์ ครอสบี
 ราชทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ บอกไปให้ทราบว่าฉันจะไปเที่ยวเมือง
 พะม่า รัฐบาลก็ยินดีที่จะจัดการทงปวงให้ฉันได้เที่ยวเตร่ดั่งประสงค์
 ทุกอย่าง ได้มีคำสั่งไปตามหัวเมืองที่ฉันจะไปปรแกรมว่าจะไปนั้นทุก
 แห่งแล้ว ส่วนรัฐบาลที่เมืองย่างกุ้งเดิมกะว่าจะมีการเลี้ยงเวดากำ
 และมัตระพะม่าให้ดูเป็นการต้อนรับ แต่เผชิญไว้ทุกขที่พระเจ้า
 ยอร์ชสวรรคตก็เป็นอันสนใจจำต้องงด ฉันตอบขอบใจและบอกว่า

ทางฝ่ายพวกฉันเองก็มีความเศร้าโศกอยู่ ด้วยได้เคยคุ้นกับพระองค์
ทรงพระกรุณามาแต่ก่อน ถ้าหากรัฐบาลจะทำพิธีศพศพศพถวาย
เมื่อใด ฉันใคร่จะขอโอกาสไปช่วยในการพิธีนั้นด้วย มีมติเตอรกรอ
ตอบว่ายังไม่ได้กำหนดวันพิธี เพราะยังไม่ทราบว่าจะฝังพระศพวัน
ไหนแน่ แต่จะจัดให้ได้โอกาสช่วยงานตามประสงค์ ส่วนการเดินทาง
ทางของฉันทันนี้ จะจะให้มิดเตอร์แนช (ปลัดกระทรวง) เป็นผู้ไปมา
ติดต่ออยู่เสมอ ถ้าฉันปรารถนาจะให้รัฐบาลช่วยเหลืออย่างใดเมื่อใด
ขอให้บอกแก่มิดเตอร์แนช โดยพูดทางโทรศัพท์หรือเรียกมาหากก็ได้

เมื่อก่อนมิดเตอร์กรอจะดาไป ถามฉันว่าฉันจะไปที่พระเกศาคุ
Shwe Dagon หรือไม่ ฉันตอบว่าเรื่องนั้นฉันมีความลำบากใจอยู่ เขา
ถามฉันก็แต่ฉันอยากจะทำด้วย แต่จะต้องเดาเรื่องของตัวเอง
ยักยาวสักหน่อย เมื่อฉันไปเมืองย่างกุ้งครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น
ฉันแต่งตัวอย่างฝรั่ง ได้เลือกเข้าไปบนถนนพระเกศาคุก็ไม่มีใคร
ห้ามปราม พวกพระมาที่เป็นกรรมการรักษาพระเกศาคุในสมัยนั้น
มาพาดันเที่ยวดูด้วยซ้ำไป ต่อมาอีกหลายปีจึงปรากฏว่าพวกพระมา
เริ่มแสดงความรักแก่เจ้าชาวต่างประเทศได้เลือกเข้าไปในถนนพระ
เจดีย์ และห้ามปรามอย่างกวดขันแต่บัดนั้นมา ฉันเข้าใจว่าที่จริงเป็น
เหตุในทางการเมือง รัฐบาลเมืองพะม่าได้เคยถามไปยังรัฐบาลสยาม
ว่าประเพณีในประเทศนั้นเป็นอย่างไร เวลานี้ฉันยังเป็นสมาชิกอยู่
ในรัฐบาล ได้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ส่งคำถามไป

ยังดัมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ดัมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ถวาย
 วิวินิจฉัยว่าบุคคลเข้าไปในเจดีย์สถานจะเป็นเจดีย์สถานในศาสน์ของ
 ตนเองก็ตามหรือศาสน์อื่นก็ตาม ควรเข้าไปด้วยความเคารพ ถ้า
 ไม่อยากจะเคารพก็ไม่ควรเข้าไปทีเดียว ก็ความเคารพนั้นถ้าว่า
 ณะเพาะด้วยเครื่องแต่งตัว คนชาติใดหรือจำพวกใดถือประเพณีว่า
 แต่งตัวอย่างไรเป็นการเคารพ ก็ควรแต่งตัวอย่างนั้น ไม่ได้เป็นใหญ่
 อยู่ทีเกือก (มีดเตอร์กรอว่าเรื่องทีฉันฉันเขาก็ได้ทราบอยู่) ฉนั้น
 พุทธคือไปว่าการที่พระมาห้ามมิให้ชาวต่างประเทศได้เกือกเข้าสถานพระ
 เจดีย์ จะเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใดก็ตาม แต่เดี๋ยวนี้ชาวต่างประเทศได้
 ยอมถอดเกือกตามพระมาปรารภนาจนเป็นธรรมเนียมแล้ว ถ้าฉัน
 ดั่งฉันได้เกือกเข้าไปโดยอ้างว่าได้เคยได้เกือกเข้าไปเมื่อครั้งก่อน ก็น่า
 จะเกิดวิวาทกับพวกพระมาพาให้รัฐบาลต้องร้อนใจ ครั้นจะยอมถอด
 เกือกเข้าไปด้วยแต่งตัวอย่างฝรั่งเหมือนเช่นพวกฝรั่งที่ท่องเที่ยวทำกัน
 ก็ขัดข้องด้วยฉันถือพระพุทธศาสนา ถ้าแต่งตัวเช่นนั้นตามธรรมเนียม
 ไทยถือว่าปราศจากความเคารพ ครั้นจะไม่เข้าไปเลยทีเดียวกัจะชาติ
 ประโยชน์ข้อสำคัญที่ฉันมาเมืองพระมาด้วยปรารภนาจะดูของโบราณ
 เพราะของดีหน้าตุมกมอยู่ตามเจดีย์สถานเป็นพัน ก็จะเหมือนมาเปล่า
 ไม่ได้เห็นของทีอยากดู ทั้งดูสถานที่มาด้วยกันก็จะพดอยไม่ได้เห็น
 ด้วย ฉนั้นจึงคิดไว้ว่าเมื่อเข้าไปทีพระเกศชาติ หรือไปดูเจดีย์สถาน
 แห่งอันทีฉันอยากเห็น จะแต่งตัวอย่างอุปาสักไทยตามแบบเก่า คือ

นุ่งผ้าได้แต่ไม่ได้เกือกลุงคืน เขาก็เห็นชอบด้วย และถามว่าจะให้
 บอกพวกกรรมการให้มาต้อนรับด้วยหรือไม่ ฉันขอร้องให้บอกเลย
 เพราะฉันจะขึ้นไปอย่างเงี้ยบ ๆ เขาถามคือไปถึงหัวเมืองอื่นที่ฉันจะไป
 ว่าฉันปรารถนาจะให้เจ้าเมืองกรรมการพาเที่ยวหรืออย่างไร ฉันตอบ
 ว่าฉันอยากได้ผู้มีความรู้โบราณคดีในท้องถิ่นเป็นคณาทาย จะเป็น
 ใครก็ได้ ขอแต่อย่าให้ผู้หน้าต้องจำใจได้ความลำบากในเรื่องถอด
 เกือกในเวลาพาฉันไปเที่ยว เขาก็รับจะจัดการให้เป็นไปตามความ
 ประสงค์ เขาจัดอย่างไรจะเอามากด่าวดูด้วยให้เสร็จไป คือ
 แห่งใดเช่นที่เมืองหงสาวดี เป็นต้น ถ้าเจ้าเมืองเป็นพม่า (ถือพระ
 พุทธศาสนา) เขาให้เจ้าเมืองเป็นผู้นำทาง แห่งใดเจ้าเมืองเป็นฝรั่ง
 (ถือคริสต์ศาสนา) เจ้าเมืองเป็นแต่มาต้อนรับ แล้วแต่งให้กรรมการ
 ผู้ใหญ่ที่เป็นพม่าเป็นผู้นำทาง นอกจากนั้นเขายังให้ผู้รับตำแหน่ง
 เจ้ากรมโบราณคดี (เผอิญเป็นพม่า) อันที่ว่าการตั้งอยู่ ณ เมือง
 มณฑลเด มาเป็นผู้นำเที่ยวด้วยอีกคนหนึ่ง

เมื่อมีสัตว์กรรอกกลับไปแล้ว มีสัตว์ครักดีโตเนี้ย นายห้าง
 อิดด์เอเซียติก มาบอกรายการที่เขาจัดเตรียมไว้สำหรับพวกเรา
 ให้ทราบ เป็นต้นแต่รถยนต์ที่เราจะใช้ในเวลาอยู่เมืองร่างกุ้งนั้น
 ว่าเครื่องใช้แขกอินเดียคนหนึ่งซึ่งชอบกับมีสัตว์ครักดีโตเนี้ย มีแก๊ส
 ให้อยู่มรดกเต็มเองของเขาถึง ๑ ซึ่งนั่งได้ ๗ คน เป็นรถเข้านั่งมาได้
 สำหรับรับแขก เช่น เมื่ออากาศร้อนมา เป็นต้น กับคนประจำรถซึ่งรู้

ภาษาอังกฤษ ๒ คนมาให้เราใช้ไม่ต้องเช่ารถ รู้สึกชอบใจเป็นอันมาก
 รถไฟก็ได้ว่าไว้เสร็จแล้ว เขาคิดเช่ารถส่วนตัวถึง ๓ ด้วยพวกเราไป
 หลายนคนด้วยกัน เช่ารถส่วนตัวรวมกันถูกกว่าซื้อตั๋วเป็นรายตัว เรือ
 ที่จะโดยสารต้องดำนานาเอราวดีเขาก็ได้ว่าไว้แล้ว แม้เงินที่เราจะ
 ใช้สอยในเวลาดำเนินทางเขาก็ได้ว่าไว้กับธนาคารที่เมืองมณฑลเดและ
 บริษัทเดินเรือในดำนานาเอราวดี เราจะต้องการเงินใช้ที่ไหนก็เรียก
 ได้ไม่ต้องขนเงินไปให้ลำบาก เขาร่างคิดรอบคอบดีจริงๆ ยังจะ
 ต้องจัดแต่เรื่องการกินอยู่ในเวลาดำเนินทาง เขารอไว้ถามความพอใจ
 ของฉันก่อน ด้วยการเดินทางในเมืองพระม่ายังติดกับยุโรปหลายอย่าง
 เป็นต้นว่ารถไฟที่ไม่มีรถสะเบียง คนโดยสารต้องลงซื้ออาหารกินตาม
 สถานี รถนอนก็มีแค่นกาะตาน คนโดยสารต้องหาฟูกเบาะเมาะ
 หมอนไปเอง ที่พักก็มีไฮเตดเตในเมืองว่างกุง กับมเรือนพัก Rest
 House ของกรมรถไฟตามสถานีในเมืองใหญ่ ถ้าห่างทางรถไฟออกไป
 ก็มที่อาศัยแต่ศาลากลางย่าน แต่สำหรับพวกเราเขาได้ยื่นว่ารัฐบาล
 เตรียมที่พักไว้ให้ตลอดทางแล้ว ถึงกระนั้นจะต้องจัดเรื่องฟูกเบาะ
 เมาะหมอนกับเตียงการกิน ด้วยตามประเพณีการเดินทางในเมืองพระมา
 ด้เป็นชนผู้คุมศกคิดเขามักมบอยกับฟูกเบาะเมาะหมอนของเขาติด
 ตัวไป ฉันจะใช้เงินหรืออย่างไร ฉันบอกว่รัฐบาลเขาได้มอบ
 มิสเตอร์แซสไว้ (เผอิญเป็นคนชอบกันกับมิสเตอร์คัสโตเนีย) ขอให้
 ปรึกษาฉันดู ถ้าเห็นอย่างใดดีฉันก็จะทำตาม ในที่สุดจึงตกลงจ้าง

บ้อยคน ๑ กุกคน ๑ เป็นแขกอินเดียถือศาสนาคริสต์ตั้ง และเคย
 ไปกับคนเดินทางจนชำนาญทั้ง ๒ คน ส่วนฟูกเบาเรเมาระหมอนน
 บริษัททอมด์กุก Thomas Cook and Son ซึ่งประกอบกิจส่งเคราะห์คน
 เดินทางเป็นอาชีพ เขามิให้เขา จัดเป็นชุด มีนมเป็นทอนฉัน ๑
 ผ่าขาวปู้ทอน ๒ ผัน กับสระบูตด้วยกติก ๑ รวมมัดเป็นม้วนเตรียม
 ไว้ไม่ต้องถามว่าจะต้องการตั้งใดบ้าง พวกเราก็คกตงตามประเพณี
 ที่เขาประพฤติกิน

ถึงกลางวันในวันแรกถึงหน เมื่อฉันเดินลงไปยังห้องกินอาหาร
 เห็นมีพวกไทยใหญ่ Shan นั่งอยู่ที่ห้องพักชั้นกลางโฮเตดัดักดำมดี
 คน ฉันไม่ได้เอาใจใส่ตั้งเกิดด้วยไม่มีกิจที่จะต้องรู้จัก แต่เมื่อ
 กตบชนไปถึงห้องได้สักครู่หนึ่ง คนรับใช้เอากาเวรดช้อเขาไปให้ อ่าน
 ดูจึงรู้ว่าเจ้าขุนศึก ถูกเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุง ซึ่งเคยเข้าไปบวชเป็น
 สามเณรอยู่วัดเทพศิรินทราวาด้านานมาแล้ว ก็เรียกเขาไปหาทันที
 โดเป็นหนุ่มจนจำไม่ได้ ข้างฝ่ายตัวเขาเองบอกว่าไม่รู้ว่าจะไป
 เมืองพะม่า วันนั้นเขาไปหาเจ้าฟ้าเมืองตองแปง ไทยใหญ่ข้างฝ่าย
 เห็นช่งพักอยู่โฮเตดัดน เมื่อเห็นฉันเดินผ่านลงไปดูคลับคล้าย
 คลับคล้ายไม่แน่ใจ ไปถามผู้จัดการโฮเตดเขาบอกชื่อจึงรีบมาหา ฉัน
 ถามถึงเจ้านายเมืองพชายที่เคยไปบวชอยู่ด้วยกัน บอกว่าเคยวน
 ก้อยูกเมืองวางกุง ด้วยเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงตั้งมาเป็นนักเรียนอยู่ใน
 มหาวิทยาลัยด้วยกันทั้ง ๒ คน ในบ่ายวันนั้นเองก็ไปพากันมา ดูเจ้า

นายเมืองไม้ไคร้แปดตานัก ด้วยเคยลงมากกรุงเทพฯ เมื่อรัชกาล
ที่ ๗ ฝันได้พบออกครงหนง คงแควนหนนพอด้นเวดาเวียน เจ้านาย
เมืองกับเจ้าขุนคักก็มารับชुरะให้ใช้สอยทุกวัน ว่างตัวสนิทสนม
เหมือนอย่างเป็นลูกหลานน่ารัก และเป็นประโยชน์แก่พวกเราใน
เวดาอยู่เมืองว่างกึ่งมากด้วย

มิดเตอร์คัตโตเนี้ยได้บอกไว้ว่าเวดาบ้ายจะพาภรรยามาหาเจ้า
หญิง (ในหนังสือนี้คำว่า "เจ้าหญิง" หมายถึงพระองค์หญิง
ศิริรัตนบุษบงด้วยทุกแห่งไป) จึงนัดให้มากินน้ำชาด้วยกัน ภรรยา
ก็มอชณาด้วยดีเหมือนกับสามี รับจะเป็นผู้พาเจ้าหญิงเที่ยวตาม
ประสาผู้หญิง เช่น ไปซื้อของเป็นต้น เมื่อเสร็จการเจยงนำชาแล้ว
ชนรยนต์ไปเที่ยวตั้งการชื้อเยยมตอบเดชานุการและผู้ช่วยเดชา-
นุกรของรัฐบาล กับทั้งกงซุดสยามที่ได้ไปรับ แล้วไปแวะที่บ้าน
มิดเตอร์คัตโตเนี้ยครั้งหนึ่ง กลับมาถึงโฮเต็ลจนพบคำ

อนึ่ง เมื่อก่อนจะชนรยไปจากโฮเต็ลนั้น เจ้านายเมืองกับเจ้า
ขุนคัก พาเจ้าฟ้าเมืองทองแปงมาหา ยังหนุ่มคูเหมือนอายุจะราว
๓๐ ปี พูดภาษาอังกฤษได้คดองชวนให้ไปเที่ยวเมืองของเธอ บอก
ว่าถ้าฉันไปถึงเมืองไทยใหญ่ พวกเจ้าฟ้าคงจะต้อนรับด้วยความยินดี
ทุกเมือง ฉันตอบขอบใจ แต่ไม่สามารจรับเชิญได้ ด้วยมีเวดา
น้อยและได้กำหนดวันลงโปรแกรมเสียหมดแล้ว.

ตอนที่ ๒

เที่ยวเมืองย่างกุ้งเมื่อเข้าไป

ไปเที่ยวเมืองพม่าครั้งนั้น คุประหลาดที่พอไปถึงก็บังเกิดความ
เสียชีวิตหลายอย่าง เบื้องต้นแต่เมื่อเรือแล่นขึ้นไปตามลำน้ำก่อนถึง
เมืองย่างกุ้ง แวดูพระเกศชาติ Shwe Dagon ซึ่งอยู่บนเนินสูงเห็นได้
แต่ไกล มีร้านรวงจากคดุมหมดทั้งองครระฆัง เห็นแต่ยอด
เพราะประจวบเวลาเขากำดั่งปิดทอง เป็นอันไม่ได้ดูพระเจดีย์ทั้งองค์
เหมือนเมื่อไปครั้งก่อน ถูกหลอนที่ไปด้วยก็จะได้เห็นแต่ยอดกับ
ฐานพระเกศชาติเท่านั้น พอไปถึงเมืองยังไม่ทันซนบก ก็เกิดความ
เสียชีวิตด้วยพระเจ้ายอร์ชสวรรคต เหตุนี้คนเดียวเป็นปัจจัยให้เสียชีวิต
ต่อไปถึงจะไม่ได้เห็นละครที่พม่าเด่น เพราะเขาค้องงดงานมหรสพ
ในเวท้าวีทุกซ์ ไม่ส้มประสงค์ก็อยากดูมาช้านานตั้งแต่ฉันยังเป็น
ตำแหน่งนายทหารพระศมุดสำหรับพระนคร เพราะได้รับคำถามจาก
เมืองพม่าถึงตำนานละครไทยเมื่อเขาจะส่งละครพม่าไปเล่นในงาน
แสดงพิพิธภัณฑ์เวมบลีย์ Wembley Exhibition ณ ประเทศอังกฤษ
เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๔ (พ.ศ. ๒๔๖๗) เขาถามพวกพม่าถึงตำนานละคร
เพื่อจะพิมพ์ลงในคำโฆษณา พม่าบอกอธิบายได้แต่ว่าได้แบบ
อย่างละครไปจากกรุงศรีอยุธยา หารู้เรื่องตำนานไม่ รัฐบาลเมือง

พระมาจึงขอให้สถานทูตอังกฤษช่วยสืบเรื่องตำนานละครในเมืองไทย
 นั้นได้ยากก็ประหลาดใจแต่พอคาดมุตเหตุได้ ด้วยมีในเรื่องพงศาวดาร
 ว่าครั้งพระมาตีได้พระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ กวาดต้อนเอา
 ผู้คนบรรดาคงอยู่ในเงอมมือไปเป็นชะเคยมากกว่ามาก คงได้พวก
 ละครไปเมืองพระมาแต่ครั้งนั้น ต่อมาฉันได้ขึ้นพระอริยรักษ์
 (ชอเหตียง) กรมป่าไม้ ซึ่งเป็นพระมาชาวเมืองมณฑลเดเด่าให้ฟัง
 ว่าที่กรุงมณฑลเดเด่าบ้านแห่งหนึ่งพระมาเรียกกันว่าบ้าน "โยเดีย"
 (อโยชยา) พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของ
 พวกทเบนเชื้อสายไทย และคนพวกนั้นไม่ต้องทำราชการอย่างอื่น
 นอกจากฝึกหัดกันเล่นละครถวายทอดพระเนตรเป็นนิตย์ เมื่อพระ
 อริยรักษ์ยังเป็นเด็กได้เคยเข้าไปดูละครอโยชยาเล่นที่ในพระราช
 วังหลายครั้ง ถ้ามถเรื่องทีเดบบอกว่าเห็นเล่นเรื่องอิเหนากับเรื่อง
 รามเกียรติ แต่จะเล่นเรื่องอะไรอื่นนอกบ้างหาทราบไม่ ได้ฟังพระ
 อริยรักษ์เล่ากรุเคยงชน ว่าคงมีบ้านพวกละครไทยเช่นว่าแต่ครั้ง
 ราชธานยังตั้งอยู่ที่เมืององวะเมื่อเวลาได้ชะเคยไป ครั้นย้ายราชธาน
 ไปตั้งที่เมืองอมรบระและเมืองมณฑลเด ก็ย้ายบ้านพวกละครตามไป
 และให้ฝึกหัดกันเล่นถวายพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรสืบมาหลาย
 ชั่วคน ยังอยากเห็นว่าพวกเชื้อสายไทยจะรักษาแบบละครกรุงศรี
 อยุธยาไว้ได้สักเพียงใดตลอดเวลาด้านานถึง ๓๖๐ ปี แต่กนั้นกพรนอยู่
 ด้วยเมืองพระมาตกเบนเมืองชนของอังกฤษมาได้ถึง ๕๐ ปี พวกละคร

เชื่อด้วยไทยน่าจะกระจัดกระจายกันไปเสียหมดแล้ว เพราะไม่มีพระเจ้าแผ่นดินท่านบำรุงเหมือนแต่ก่อน ถึงกระนั้นก็ตั้งใจไปว่าจะตงคันตุ ไปประดับเวดางตงงานมหรสพเกรงจะไม่ส้มประดั่งคั้งเดี่ยคายนัก (แต่ตงที่สุดได้ดูเมื่อจวนจะกดับดังจะเด่าข้างตอนท้ายหนังสือ) ยังมีความเดี่ยคายเป็นข้อใหญ่อีกอย่างหนึ่ง ที่ไปทราบวาพิพิธภัณฑสถานในเมืองร่างกุ้งไม่มีเดี่ยเด่ว ไม่ส้มหวังที่ตงใจจะไปตรวจโบราณวัตถุประเทศพะม่าในพิพิธภัณฑสถานเปรียบเทียบกับโบราณวัตถุประเทศสยาม หากความรูเรื่องพงศาวดารที่เกี่ยวข้องกันมาเมื่อตมยัคค้ำบรวพ เป็นอันขาดประโยชน์ที่หมายจะได้ไปอีกอย่างหนึ่ง ได้ความเด่วว่าเดิมมีพิพิธภัณฑสถานในเมืองร่างกุ้ง เป็นตักหลังใหญ่อยู่กลางเมือง เรียกว่า “เฟร มิอเซียม” Phayre Museum ตามนาม เซอว อาเชอ เฟร เจ้าเมืองคนที่จัดตงพิพิธภัณฑสถานนั้น ครนเมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๓ (พ.ศ. ๒๔๕๔) รัฐบาลปรารณจะตงร่างโรงพยาบาศกลางชนใหม่ให้ใหญ่โต หาก่อนเห็นไม่เหมาะแก่ประโยชน์ของโรงพยาบาลเท่าตงที่พิพิธภัณฑสถานตงอยู่ จึงตงมคิจะย้ายพิพิธภัณฑสถานไปตงท่อน ให้เก็บของในพิพิธภัณฑสถานแยกไปฝากไว้ที่มหาวิทยาลัยบ้าง เอาตงบรวจุหีบฝากไว้ในคตงของรัฐบาลบ้าง แต่การที่จะตงร่างพิพิธภัณฑสถานยังตมตงเรอยมาถึง ๒๕ ปีเข้าบคิน ไม่มีใครทราบวาตอเมื่อไรจึงจะได้ตงร่าง เดี่ยจวนพบของโบราณในมณฑลไหนก็รวมไว้ในมณฑลนั้น ปตญโรงเต็ก ๆ เรียกว่า

“มิวเซียม” คล้ายกับคลังรักษาของ มีแยกย้ายกันอยู่ตามหัวเมือง
หลายแห่ง การรักษาของโบราณในเมืองพระมามีกรมตรวจโบราณ
คดี Archaeological Survey Department แต่ก่อนมีนักปราชญ์ชาติ
ฝรั่งเค็ดคนหนึ่งซึ่งด้มครมาอยู่ในเมืองพระมา ชื่อ ชาลส์ คือรอยเดร์ด
Chas Duroiselle เป็นเจ้ากรม แต่ปลดจากราชการจากตำแหน่งด้ ๓ ปี
มาแล้ว (ฉันได้พบตัวที่เมืองมณฑล) เคยอนุญาตกรมหนองเบนแต่
ด้ ข้าราชการกรมตรวจโบราณคดีในอินเดีย ยังมีสถานททการอยู่ ณ
เมืองมณฑลเดและตงพระมาเป็นหัวหน้า บางทเมอแยกเมืองพระมาออก
จากอินเดียแล้ว เห็นจะกตบตงเบนกรมต่างหากอย่างแต่ก่อน

วันพุธที่ ๒๒ มกราคม เดิมฉันกะไปรแกรมด้หรับวันนี้ว่า
ตอนเช้าจะไปดูพิพิธภัณฑสถาน ตอนบ่ายจะขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ
เมื่อได้ความว่าไม่มีพิพิธภัณฑสถานจะดู ก็เปลี่ยนเป็นไปเที่ยวหาขอ
ของที่ด้ต้องการใช้ เช่นหนังสือนำทางเที่ยวเมืองพระมาและพืดมด้หรับ
ถ่ายรูปฉายอัดกษณเป็นคัน แล้วให้ข้บริดเที่ยวดูบ้านเมืองจนเวลา
ใกล้เที่ยงจึงกตบไต่เต็ด ก่อนพรรณนาว่าด้วยตัวเมือง จะเจ้าเรื่อง
ค่าน่านเมืองว่างกุงทมในหนังสือพงศาวดารพระมาให้ทราบพอเป็นค้ำ
ก่อน เมืองว่างกุงทมเดิมเรียกว่าบ้าน “ตะเกิง” Dagon อยู่ใน
เขตคเมืองตะตะของมอญ มีคำอ้างว่าพระเจ้าบณณริก ซึ่งครอง
เมืองหงส์าวตเตดกดาบรวัพ ได้เคยตงเบนเมืองชื่อ “อารมะณะ”
เมื่อราว พ.ศ. ๑๒๔๗ แต่ทอานงไม่มีหลักฐานประกอบอย่างไร

มีเรื่องแน่นอนแต่ว่าเป็นเมืองเรียกว่าเมือง "ตะเกิง" เมื่อครั้ง
 พระเจ้าหงสาวดีพระยาอู่ (ผู้เป็นพระชนกของพระเจ้าราชาธิราช)
 เสียพระราชย์แต่ พ.ศ. ๑๘๘๖ จน พ.ศ. ๑๘๘๘ และปรากฏว่าพระ
 เจ้าราชาธิราชเมื่อยังเป็นราชบุตรเคยหนีมาอาศัยอยู่ (และมาได้
 นางเมษะนิก) ที่เมืองตะเกิง ก่อนจะมาเมื่อนางพระยาตะตะเจ้า
 ท้าว (พระมาเรียกว่า Chinsawbu) ราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราช
 ได้เสด็จราชย์แต่ พ.ศ. ๑๘๘๖ จน พ.ศ. ๒๐๑๕ มอบเวนราชสมบัติ
 แก่พระมหาปิฎกขร ราชบุตรเขย ซึ่งพระมาเรียกว่า พระเจ้าธรรมเจดีย์
 แล้ว มาสร้างวงอยู่ที่เมืองตะเกิงและทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระเกศ
 ชาติ เมืองตะเกิงเห็นจะรุ่งเรืองถึงที่สุด ในสมัยเมื่อยังเป็นเมืองมอญ
 เพียงนั้น ต่อมาปรากฏว่าเป็นแต่เมืองชนของเมืองทะเลจนถึงสมัย
 ราชวงศ์อโศกพระ เมื่อพระเจ้ามังตองคังวงศ์ปราบเมืองมอญทั้ง
 ปวงไว้ได้ในอำนาจแล้ว จึงตั้งเมืองตะเกิงเป็นที่ด่านของอุปราช
 พระมาปกครองหัวเมืองมอญแทนเมืองหงสาวดี และให้เปิดขนาน
 เมืองตะเกิงเรียกว่า "เมืองร่างกุ้ง" แต่ พ.ศ. ๒๒๘๘ เป็นต้นมาถึง
 พ.ศ. ๒๓๖๗ (ตรงกับรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) พระมาเกิดรบ
 กับอังกฤษ ครั้นแรกพระมายกกองทัพไปหมายจะตีเมืองชายแดน
 อินเดีย อังกฤษให้กองทัพเรือมาตีเมืองร่างกุ้ง พระมาถอยกองทัพ
 กลับมารบแต่แก้อังกฤษ ต้องยอมสละเมืองฮัตถัม เมืองยักไซ์ และ
 หัวเมืองมอญตอนใต้ปากน้ำสาละวิน ตั้งแต่เมืองเมะด้าถึง Moulmien

ดงมาจนเมืองตะนาวศรีให้แก่อังกฤษ อังกฤษยึดเมืองร่างกุ้งไว้
 ในเวลาทำล้งรบกันครั้งนั้น ๓ ปี แล้วถดถอยคืนให้พระมอด้งเก่า ต่อ
 มาถึง พ.ศ. ๒๓๘๕ (ตรงกับรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์) พระมอ
 เกิดรบกับอังกฤษเป็นครั้งที่ ๒ เมื่ออังกฤษชนะพระมอครั้งนั้นเอาเมือง
 มอญท่งปวงไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษหมด ดงเมืองร่างกุ้งเป็น
 เมืองหลวง จึงเกิดมออาณาจักรเรียกว่า "พระมอใต้" เป็นของ
 อังกฤษ และอาณาจักร "พระมอเหนือ" คงเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน
 พระมอปกครองแต่เดิมมา จน พ.ศ. ๒๔๒๗ พระมอเกิดรบกับอังกฤษ
 เป็นครั้งที่ ๓ อังกฤษชนะครั้งนั้นเลยยุบประเทศพระมอด้งเป็นเมืองขึ้น
 ของอังกฤษทั้งหมด และเอาเมืองร่างกุ้งเป็นเมืองหลวงของประเทศ
 พระมอด้งมาจนบัดนี้, ฉะนั้นได้เห็นเมืองร่างกุ้งครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๓๔ เวลานั้นประเทศพระมอด้งเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษได้ ๗ ปี ดง
 แต่ไปครั้งนั้นเวลาล้งมาถึง ๔๔ ปีจึงได้ไปเห็นอกในครั้งนั้น มอด้ง
 ซึ่งเคยเห็นแต่ครั้งก่อนยังจำได้ถนัดแต่ ๔ ดง คือ พระเกศชาติดง
 หนึ่ง พระสุเดเจดีย์แปดเหลี่ยมที่อยู่กลางเมืองดงหนึ่ง ทะเดดาบ
 ข้างหลังเมืองดงหนึ่ง กบนาในแม่น้ำชุ่นไม่มทไหนด่มออกดงหนึ่ง
 (นายทหารเรืออังกฤษคนหนึ่งเป็นเพื่อนโดยสารไปในเรือดำเคียวกัน
 เขาบอกวณานาชุ่นอย่างนมเมณาแยงเจเมืองจันอกแห่งหนึ่ง แต่ฉันไม่
 เคยเห็น) นอกจากที่วณามาจำอะไรไม่ได้ เห็นเมืองร่างกุ้งเบียดย
 แปลกไปหมด เมื่อไปครั้งก่อนยังเป็นเมืองเด็กมบ้านเรือนหนา

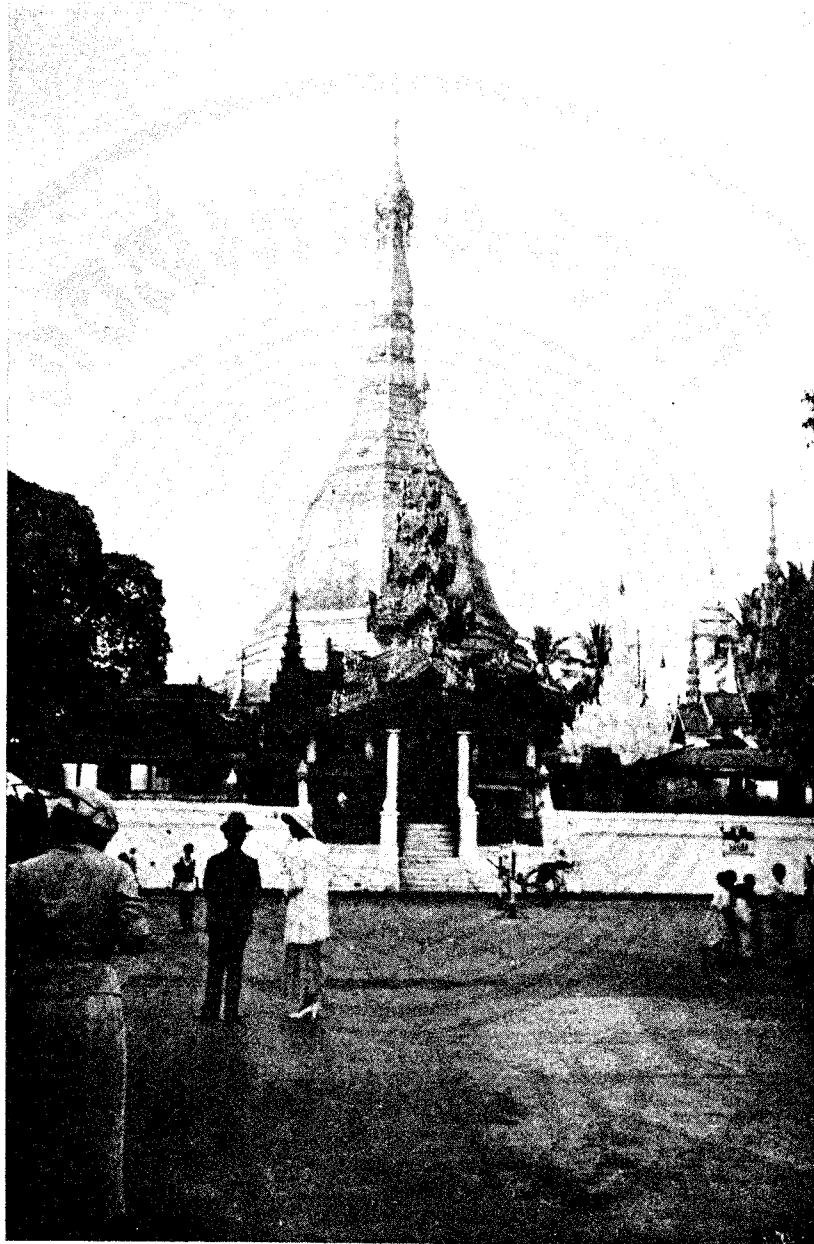
แน่นแค่งคองโกัดำนำ และปลูกเป็นเรือนไม้เป็นพัน แม่จอนท์
 เจ้าเมืองอยู่ก็บนเรือนไม้ ออกนอกเมืองไปพอฟันเนินพระเกศชาติ
 ก็เป็นป่า ไปดูทะเลดำคองขบรลไปตามทางเกวียน แต่เดยวณ
 เมืองร้างกุงเป็นเมืองใหญ่โต เต็มไปด้วยคักกจันสูงใหญ่หลาย ๆ
 ชนดูราวกับเมืองในยุโรป เขาบอกว่าเพิ่งขยายเมืองใหญ่โตเมื่อ
 การค้าขายเจริญรวดเร็วในระหว่าง ๒๐ ปีมาน เดยวณนับว่าเมือง
 ร้างกุงเป็นเมืองท่าค้าขายสำคัญที่ ๓ ในอาณาเขตคองเคย เป็นรอง
 แต่เมืองกาดกักตาและเมืองบอมเบเท่านั้น ฉันทูกอยู่เมืองร้างกุง
 น้อยวันจะพรรณนาว่าด้วยเมืองร้างกุงโดยพิศดารให้อ่านเหมือนตา
 เห็นเป็นพันวิสัย จะกล่าวแต่โดยย่อ เมืองร้างกุงตั้งอยู่ริมทาง
 ผังตะวันออกเช่นเดยวกันกับกรุงเทพฯ ตอนริมหน้าท่าเรือกำบน
 ที่ไปมาค้าขาย และตั้งโรงจักรเดยวไม่ได้ข่าวรายตามคั้งตลอดไป
 มีทางรถไฟสายสาธาทำเดยวริมหน้ามา สำหรับรับตั้งสินค้าอยู่ข้าง
 หน้าเมืองสายหนึ่ง พันทางรถไฟสายริมหน้าเข้าไปถึงคองเมืองร้าง
 คักกรตามแผนผังอย่างทีเรียกว่า “แบบบล็อก” Block System มี
 ถนนใหญ่ทั้งตามยาวและตามขวางหลายสาย และมีถนนเล็กเป็น
 ถนนซอยนับไม่ถวณ ถวณคักตรงเป็นเส้นบรรทัด คักกจันบ้านเรือน
 ที่ร้างริมถนนจึงคูกเป็นหมู่ ๆ เรียกว่า “บล็อก” ทีอยู่คองโกัดำนำ
 เป็น โรงพัชกับคักถานที่อำนวยการบริษัทค้าขาย ค่อเข้าไปทางถนน
 ขวางถึงธนาคารและห้างขายของต่าง ๆ คองกวดางเมืองร้างคักดา

รัฐบาล สถานเทศบาล โรงพยาบาลต่าง ค่อยออกไปใกล้ด้านหลัง
 ถึงเรือนจำ กับทั้งสถานศึกษาและโรงเรียนศาสนาซึ่งตั้งมาแต่
 แรก ต้นอยู่ในเมืองทงหน ซึ่งที่ตั้งเมืองมีทางรถไฟสายใหญ่
 ผ่านตลอดด้านเหนืออย่างเป็นคูเมือง ต้องทำสะพานข้ามทางรถไฟ
 หายแห่ง พันทางรถไฟออกไปถึงเชิงเนินที่สร้างพระเกศธาตุ
 เป็นเนินหมู่ใหญ่หลายยอด ใกล้กับทะเลสาบ เรียกว่า “รอยดเล็ก”
 Royal Lake นำแปลว่า “ทะเลมหาราช” และมีทะเลสาบอีกแห่ง
 หนึ่งเรียกว่า “ควินด์เล็ก” Queen’s Lake แปลว่า “ทะเลราชินี”
 อยู่ไม่ห่างกันนัก ทนออกเมืองตอนเช้าเป็นตลาดเช้า มีสนามแข่งม้า
 สนามเล่นกีฬา และสนามกอล์ฟ มีทั้งสวนต้นไม้ สวนเตียงดีคว
 และสโมสรเล่นเรือในทะเลสาบ ตามยอดและไหล่เขาเป็นที่ทำบ้าน
 เรือนของพวกผู้คัมภรพย จวนเจ้าเมืองที่ท่าใหม่เป็นตึกใหญ่โต
 ขนาดสักสามเท่าวงบูรพาภิรมย์ก็อยู่ในที่ตอนนั้น คอยที่ตอนนั้นออกไป
 เป็นที่เปิดใหม่ สถานที่ตั้งสร้างใหม่ เช่น มหาวิทยาลัย สนามบิน
 และโรงทหาร (ซึ่งย้ายจากที่เดิมอันตั้งอยู่ ณ หมู่เนินพระเกศธาตุ)
 สร้างในตอนเปิดใหม่โดยมาก มีถนนไปมาถึงกันทั้งนอกเมือง
 และในเมือง ส่วนลาดอัสพัตรศึกษาสะอาดสะอาด และทำถนน
 ลาดอัสพัตรไปตามหัวเมืองทางใกล้ก็หลายสาย เดียวนี้อาจจะ
 ไปรถยนต์ได้ถึงเมืองมณฑลและเมืองแปร กับที่อยู่ที่ไกล ๆ
 ได้หลายแห่ง

ในการที่ท่าแผนผังแก้ไขถนนหนทางในเมืองย่างกุ้ง ดูเหมือน
 รัฐบาลจะระวังไม่รื้อแย่งหรือบุกกรุกวัดวาให้พวกพะมาโกรธแค้น
 ดังเกิดตามข้างถนนหนทางที่ผ่านไป ตรงไหนรกร้างว่างคร่งนั้นมักเป็น
 วัด แต่มีพระเจดีย์ทองของโบราณองค์หนึ่งอยู่กลางเมืองย่างกุ้ง
 พะมาเรียกว่า “ชเวสุเด” Shwe Sule (คำ “ชเว” แปลว่า “ทอง”
 พระเจดีย์ที่บอกชื่อเรียกขานกันว่า “ชเว” ๕๕ คำว่า “สุเด” ๕๕
 มาแต่ “จตุระ” คือเรียกตามภาษามคธว่า “จตุเจดีย์” หมายถึง
 พระเกศธาตุเป็น “มหาเจดีย์” มาแต่ก่อน) พระสุเดเจดีย์ขนาด
 ๕๕ เก้าพระศักรัตนเจดีย์ในวัดพระศักรัตนศาสดาราม แต่ฐานทักษิณ
 ๕๕ เตี้ยจึงดูไม่สูงนัก รูปเป็นพระสถูปแปดเหลี่ยม ขวดทรงงามยิ่ง
 ๕๕ กว่าพระเจดีย์พะมาองค์อื่น ๕๕ ใครเห็นก็พากันชมทงน ๕๕ เดิมมีแต่
 ๕๕ องค์พระเจดีย์กับฐานทักษิณอยู่กลางแปดแตรเป็นดั่งว่า เมื่อทำ
 ๕๕ แผนผังสร้างเมืองเขากะเอาพระสุเดเจดีย์เป็นศูนย์กลาง ย้ายถนนล้อม
 ๕๕ รอบแล้ววัดคดถนนใหญ่แยกตรงจากพระสุเดเจดีย์ไปทง ๕๕ ทิศ แต่ดู
 ๕๕ จากทางไหนก็เห็นพระสุเดเจดีย์ตระหง่านทุกทาง เมื่อพวกด่าบุรุษ
 ๕๕ พะมาเห็นพระสุเดเจดีย์เป็นทรวงเรือน ๕๕ ก็เกิดศรัทธาพากันบูรณะ
 ๕๕ ตามชอบใจ ให้ปลูกปราสาท (คือศาลาโถงแต่หลังคาเป็นปราสาท
 ๕๕ พะมาชอบทำ) และโรงหลังเล็ก ๆ สำหรับพระสงฆ์และอุบาสก
 ๕๕ อาศัยที่บนฐานทักษิณล้อมรอบ หลังคาบังพระสุเดเจดีย์เดี่ยวตั้งคร่ง
 ๕๕ องค์ แต่ดูไม่สว่างามเหมือนแต่ก่อน ๕๕ ใช้แต่เท่านั้น ที่เชิงฐาน

ทักษิณคือชอบถนนเข้าปลูกโรงแถวให้คนเช่าตั้งร้านขายของคล้าย
กับร้านวัดสามปลื้มรอบพระเจดีย์ ก็เลยดูรุงรังเดี่ยวส่งออกไปอีก แต่
เขาศรัทธาแปลกอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่เหมือนที่ประเทศอื่น คือเอา
โคมไฟฟ้าระดับพระเจดีย์ตั้งแต่ฐานขึ้นไปจนยอด และมีเครื่อง
ทำไฟฟ้าของเขาเองอยู่ที่ฐานทักษิณ กงตั้งค้นจุดไฟฟ้าระดับพระ
เจดีย์สว่างเหมือนอย่างเราแต่ประทับเดิมพระชันษาทุกคน การ
แต่งไฟฟ้าระดับพระเจดีย์เช่นว่าดูชอบทำกันทั่วไปในเมืองพระม้
แม้จนตามหัวเมือง ถ้าแห่งใดมีพระเจดีย์ทศกนบถอมมาก พอหาทุนได้
ก็ทำเป็นไฟฟ้าระดับทุกแห่ง ที่ในเมืองว่างกรุงดูประหลาดอีกอย่าง
หนึ่งที่มีใครเห็นพระม้ตามถนนหนทาง ชาวเมืองดูเป็นแขกอินเดียไป
เดี่ยวทงหน เขาบอกว่าจำนวนพลเมืองว่างกรุง มีแขกอินเดียมากกว่า
คนชาติอื่น ๆ ถึง ๒ ใน ๓ ส่วน พวกกรรมกรทำการต่าง ๆ แม้จนคน
แจวเรือและขบรจ้าง คนรับใช้คตยคนคนขายของ ดูเป็นพวก
ชาวอินเดียไปเดี่ยวทงหน เห็นพระม้แต่พระดังมีกับพวกทงร้าน
ขายของในตลาด และพวกช่างที่รับจ้างทำหัตถกรรม เขาว่าเป็น
เพราะพวกพระม้ไม่ชอบทำการหนัก และไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชา
ของนายจ้างเหมือนอย่างชาวอินเดีย ชาวอินเดียจึงเอางานไปทำ
เดี่ยวโดยมาก

เวลาบ่ายวันพุธที่ ๒๒ มกราคม จะขึ้นไปดูชาวพระเกศธาตุ ได้
ทราบที่บรรจพระศพนางราชันธุ์พายัดอยู่ในบนเนินในสวนหลวง

พระเจดีย์สุเล เมืองย่างกุ้ง

ใกล้ ๆ กันกับเนินพระเกศธาตุ จึงไปอยู่ที่บรรพตพระคพิตอน ~~ที่บรรพต~~
 นนทกอบเป็นมณฑลปรมิตายบนโปกปฐนชาว รูปและขนาดเช่นเดชะกนกกับ
 ที่บรรพตพระคพิตอนทางราชันที่เมืองมณฑลเด มีราวเหล็กด้อมรอบอยู่เป็น
 เอกเทศ รักษาเวียงบรชัย เผอิญคนกำกับรถ "อาคาชาน" ที่ไป
 กับเราเคยเป็นคนรับใช้ของนางราชันี่ดุษฎีมาแต่ก่อน เจ้าให้ฟัง
 ว่าเมื่อนางกลับมาจากอินเดียดูแลรักษาทรุดโทรม แต่งเครื่องชาว
 ไร่ทุกซัดถวายพระราชดำมีมาจนคดอดจนมาอยู่ แต่ยังมีด้วยค้อย่างนาง
 พระยาไม่ดลถอย ใครเข้าเฝ้าแทนต้องให้หมอบคดถน แม้ฝรั่งถ้า
 ได้เกือกไปเฝ้าก็ไม่ออกรับ ถ้าเห็นขุนนางพะม่าเมื่อไรก็เบ็นเกิด
 ความเคียดเคันว่าเป็นพวกคนอกคัพัญญู ไม่ยอมดมาคม ส่วนคัพัญญู
 เจ้าเองรับใช้อยู่ได้ไม่นานนักค้องทุตดาออก เพราะถูกหมอบคดถน
 เจ็บหัวเข่าทนมไม่ไหว การที่นางราชันี่ดุษฎีคดถนค้อย่างนั้นฝรั่งก็
 เจ้ากัน เคยได้ยินเรื่องหนึ่งว่าเมื่อพระเจ้าเชตวรัตที่ ๘ ยังเบ็น
 ปรินช้อฟเวดส์เด็ดใจไปเมืองพะม่า เจ้าเมืองให้ไปถามนางราชันี่
 ดุษฎีคดถนว่าจะไปเฝ้าปรินช้อฟเวดส์หรือไม คอบว่าถ้าเอาดีคิการรับ
 ก็จะไป เคยไม่ได้เฝ้า ฉันทมีโอกาศถามขัาราชการอังกฤษกับทั้งเจ้า
 นายพะม่า ที่ได้พบปะสนทนากันถึงเรื่องพระเจ้าดุษฎีไปอยุอินเดีย
 จะเอาเรื่องที่เราเจ้าให้ฟังมากถาวดงเดียดตรงนคดถน เมื่อรัฐบาล
 อังกฤษเอาพระเจ้าดุษฎีไปไว้ที่เมืองรัตนคิรอันอยู่ริมทะเลแหดม
 อินเดียคานคดถนคดถน ไม่ได้กคชง จะไปเที่ยวเตรที่ไหนก็ไปได้

จำกัดแต่ให้ไปเพียงในเขตเมือง ถ้าจะไปนอกเขตเมืองต้องขอ
อนุญาตก่อนจึงไปได้ รัฐบาลให้เงินเบี้ยเลี้ยงบดะ "หลก" คือ
๓๐๐,๐๐๐ ฐปี แต่แรกมีพระมาตามไปอยู่ด้วยมาก ครั้นนานมา
พากันทุตตากลับบ้านเมืองเดี่ย เหตุอยู่ดีก็หกเจ็ดคน พระเจ้าด้บอ
จงขอใช้แต่พวกชาวอินเดี่ย (เห็นจะเป็นชอนทเป็นเหตุให้นาง
ราชินีด้ปยาดักเกิดยคขุนนางพระมา) พระเจ้าด้บอถูกเนรเทศเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๔ ไปอยู่ในอินเดี่ยถึง ๓๓ ปี สันพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
พระชันษาได้ ๕๘ ปี รัฐบาลอังกฤษให้ฝัง (หรือบรจุ) พระศพ
ไว้ที่เมืองรัตนคีรี แต่อนุญาตให้นางราชินีด้ปยาดักพาดูกกลับ
มาอยู่เมืองร่างกุ้ง จดที่ให้อยู่เดระให้เบยเดยงมาจนสันพระชนม์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๖๘ ชนมาได้ ๖๘ ปี

เมื่อจะชนไปบูชาพระเกศธาตุ พอลงเชิงบันไดทางชนก็เกิด
เดี่ยตายอีกอย่างหนึ่ง ด้วยแต่ก่อนเคยมีคำดาด้สำหรับด้ปบุษอาศัย
เป็น ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้ด้ร่าง
ถวายพระเกศธาตุด้งหนึ่ง อยู่ริมถนนตรงข้ามกับเชิงบันได คำดา
นนมตายเจ้าหตุรูปพระมหามงกุฎทหน้าบรรณเป็นด้าคญ ฉนยงมรูป
ฉายาตษณทฉายเองไว้เมื่อไปครงกอน แต่เดยอนคำดาด้งทว่า
คูนยไปเดี่ยเดว กลายเป็นคำดาฉนซงด้ร่างชนใหม่ ให้ถามพอก
พระมาทอยู่แถวจนถึงคำดาตรามงกุฎก็ไม่มีใครรู้ คงเป็นเพราะด้ง
เวถาช้านานคำดาเดิมผุพังแถวมคค้วคนรู้เรื่องเดิม เขาจึงรทงเดี่ย

เอาที่ทำศาลาใหม่ จะโทษเขาก็ไม่ควร พระเกศธาตุอยู่บนยอดเนิน
 สูง ทำทางขึ้นเป็นขั้นบันไดทาง ๔ ทิศ มหาชนมกชนทางทิศใต้เป็นปกติ
 ที่ปากทางมีศาลาหลังคาเป็นปราสาทสามยอดแทนประตู และมีรูป
 ดึงที่แบบพระม้าวัดใหญ่ โตก่อกด้วยอิฐถือปูนอยู่ริมศาลาข้างละตัว พระ
 เจดีย์ที่สำคัญในเมืองพระม้ามกมีรูปดึงที่ตัวใหญ่อยู่สองข้างปากทางเข้า
 บริเวณทุกแห่ง การที่ทำรูปดึงที่ตงประจำปากทางดูประหลาดที่ชอบ
 ทำกันทั้งจนเขมรและชวา ไม่แต่พระม้าวเท่านั้น ดึงที่ก่อกว้างสี่หน้า
 เอง ในเมืองไทยเราแต่โบราณก็ชอบทำรูปดึงที่ตงปากทาง แต่มัก
 ทำรูปดึงที่แบบเขมรหรือมีฉนวนก่อกดึงที่โคกหินของจีนมาตั้ง เห็น
 ทำรูปหล่อเป็นสิงห์ไทยแห่งเดียวแต่ที่วัดพระเชตุพน เป็นของพระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐ์ขึ้น น่าจะเป็นเพราะ
 ทรงพระราชปรารภว่ารูปดึงที่แบบไทยยังไม่มีใครทำมาแต่ก่อน จึง
 ทรงสร้างขึ้นก่อกเป็นได้ เหตุที่ทำการปราสาทที่ตงปากทางน่าจะได้อคติ
 มาแต่ครูเดียดกนทงนนั้น แต่เดิมเห็นจะทำให้เป็นรูปศักดิ์สิทธิ์สำหรับ
 รักษาถ้ำถ้ำ มีให้คนอันชพาดเข้าไปประพาศร้ายในบริเวณที่นั้นเป็น
 เค้ามุด ทางขึ้นพระเกศธาตุเมื่อผ่านศาลาสามยอดเข้าไปแล้ว ยังมี
 ศาลายอดปราสาทปลูกครอบบันไดทางขึ้นเป็นหลัง ๆ ติดต่อกันขึ้นไป
 คนขึ้นเดินในร่มหลังคาตลอดจนถึงฐานพระเกศธาตุ สองข้างทาง
 มีร้านขายดอกไม้รูปเทียน กับฉัตรธง และทานตะวันทำด้วยกระดาษ
 สำหรับเป็นเครื่องสักการบูชา มีทิวร้านขายของเล่นและสิ่งของอื่น ๆ

แม่จนของกิน คงร้ายเวียงกันชนไปตลอดทาง หมิงดำวเป็นคน
 ชายแทบทงหน เดียงร้องเรียกให้ชอเพรียกไปจนออกว่าคาญ นอก
 จากหนที่ต่องข้างทางยังมีพวกคนขอทานนั่งรายเบ้นระยะมทงเด็ก ๆ
 เทียวแทรกแซงขอทานบ้าง เทียวย่นของชายคนที่เดินชนไปบ้าง
 ลุ่ซึกพิลุกพถ่านประกอบด้วยทางเดินได้โคจรก จนออกจะต๊ะอิด
 ต๊ะเอียนเพราะต่องเดินคั้นเปด้า พบฝรั่งพวกท่งเทียวที่เคยเป็น
 เพื่อนโดยสาร์เรือดำเตยวกัน ชนไปทงผวเมยคุ่หนึ่ง ผวเดินคั้น
 เปด้าเมื่อเห็นเราทำหนานว แต่เมยหนเอาผงปลาดัดเคอวทดำหหรับ
 บิดแผดคบิดผาคันแฉะนวดคั้นทงต่องข้าง ค่นาทเรศ แต่เมื่อต่งเกด
 คุพวกพระม่าก็กตบเห็นชน ด้วยถอเกอวกคบนวชนไปแทบทุกคนทง
 พระแฉะคฤหัดดี เพราะเมื่อเดินตามถนนได้เกอวก ไปต่งเชิงบันได
 ต่องถอด ไม่มีทจะฝากไวทไหนกต่องถอชนไปด้วย กตายเป็นเหมือน
 มชอบงคับให้สับบุษคต่องถอเกอวกชนไปบุษาพระเกศธาคุ จึงคชชน
 อยุ่ ล้วนพวกเรานัน ตัวฉั้นแต่งตัวนุ่งผ้าม่วงแดงได้เสื่อชาวบีด
 คอเหมือนอย่างเขาเผ่ารับหน้าสังขบีใหม่ ไม่ได้เกอวกถุงคั้น เจ้าหญิง
 ก็แต่งตัวทงเองเตยวกัน เวดาเมื่อเดินชนไปมีผู้หญิงชาวร้านคน
 หนึ่งเข้ามากระซิบถามเจ้าหญิงจ่าเป็น “โยเตย” (คือชาอโยธยา)
 หรือ คงเป็นเพราะเห็นตัวฉั้นกับนายชิตนุ่งผ้าโจงกระเบนผิดกับพวก
 อื่น เมื่อได้ฟังถามก็เตยได้เคอว่าพระมาเวียกไทยเรอว่า โยเตย มีได้
 เรียกว่า “เสียม” เหมือนอย่างจันหรือเขมรแฉะแซก ความรู้ชชน

สำคัญสำหรับไทยที่ไปเมืองพม่า เพราะอะไร ๆ ที่เป็นของไทยเรา พม่าเรียกว่าของโยเดียหงหน จะยกตัวอย่างดังเมื่อฉันตั้งถามถึง ละครที่เล่นของไทย แต่แรกถามเขา (ในภาษาอังกฤษ) ว่า พม่าที่ชำนาญการขับร้องเพลงและพ่อนรำอย่าง “ดยามี่ด” ยังมีหรือ ไม่ เขาตอบเฉยใจไม่ได้ความ พอฉันรู้เค้าต้องถามใหม่ว่าคนรู้เพลง ดนตรีและพ่อนรำอย่าง “โยเดีย” ยังมีหรือไม่ เขาตอบทันทีว่า เพลงดนตรีและกระบวรพ่อนรำอย่างโยเดียพม่านั้นมีมาก และ ได้ความต่อไปว่าของอย่างอื่นเช่นดาบจําหัดก็เป็นต้น พม่าเรียกว่า “แบบโยเดีย” มีอีกหลายอย่าง ยอดเนินที่สร้างพระเกศธาตุ สูงกว่าพมณจนถึง ๒๕ วา ๓ ศอก (๓๖๖ ฟุต) ต้องเดินขึ้นบันได หลายร้อยขั้นจนรู้สึกเหนื่อย หรือจะเป็นเพราะฉันแก่ชราอ่อนแอ ดังก็เป็นได้ ต้องหยุดยืนพักพักกลางทางครึ่งหนึ่งจึงขึ้นไปถึงฐาน พระเกศธาตุ

จะเล่าเรื่องตำนานพระเกศธาตุดังตรงนี้ ให้ทราบพอเป็นเค้า เดี่ยวก่อน พระมหาเจดีย์ของคนพม่าเรียกว่า “ชเวดากอง” Shwe Dagon แปลว่า “พระเจดีย์ทองเมืองตะเกิง” พิเคราะห์ดูเป็นคำ ชาวต่างประเทศเรียก เห็นจะเรียกมาแต่สมัยเมื่อเมืองพม่ากับ เมืองมอญยังแยกกันเป็น ๒ ประเทศ มอญเป็นเจ้าของถิ่นเดิมเรียกว่า “ธาตุศัก” ก็ตรงกับที่ไทยเรียก “พระเกศธาตุ” บางทีจะเป็นชื่อ เดิม เพราะตรงกับเรื่องตำนานที่อ้างเนื่องไปถึงพระพุทธประวัติ (อน

ปรากฏอยู่ในหนังสือปฐมสมโพธิ ตอนอภิธัมโพธิสัพพัญญูปริวัตร) เป็นเค้ามุด ว่าเมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้ว ขณะเสด็จประทับอยู่ที่ต้นเกตุ มีพ่อค้าพณิชสองคนชื่อ ตปัสสะคน ๑ ภัตติกะคน ๑ มีความเต็มใจได้ถวายข้าวสัตตคุให้ด้วย แล้วถวายตัวเป็นปฐมอุบาสกในพระพุทธศาสนา ครั้นเมื่อจะจากไปกราบทูลขอให้พระพุทธองค์ประทานสิ่งอันใดไปเป็นอนุสรณ์ดำหรับบูชาพระพุทธคุณสักสิ่งหนึ่ง พระมหากษัตริย์เจ้าจึงเสด็จพระเคี้ยวได้พระเกศา ๘ เส้นประทานอุบาสกทั้งสองตามปรารถนา เรื่องในหนังสือปฐมสมโพธิมีเพียงเท่านี้ มอญเอามาตั้งเป็นต้นตำนานพระเกศธาตุว่าพ่อค้าอุบาสกสองคนนั้นเชิญพระเกศาพระพุทธเจ้ามายังเมืองมอญ แล้วสร้างพระเจดีย์ทนยอดเนินตะเกิงบรรจุนพระเกศาไว้ตั้งแต่ในพระพุทธกาล พระเจดีย์จึงได้ชื่อว่า “พระเกศธาตุ” ด้วยประการฉะนี้ เคยจนพระม้ายดถอเรื่องตำนานนมนคงไม่ฟังใครว่าเป็นอย่างอื่น แต่ใครไม่เชื่อก็ไม่ค้ำจะคิดค้ำนพระมา เพราะไม่รู้ว่ามีใครเริ่มสร้างพระเจดีย์ของคนชนแต่เมื่อไร ถ้ายกข้อตนเดีย มีเค้าเงื่อนที่เรื่องตำนานเป็นหลักฐานในทางโบราณคดีอยู่บ้าง ด้วยเมื่อเมืองร้างกึ่งตกเป็นของอังกฤษแล้ว มีฝรั่งชานาญได้ตรวจดูในช่องที่คราก เห็นองค์พระเกศธาตุมีรอยก่อเพิ่มเติมถึง ๗ ครั้ง และมีในพงศาวดารพม่าว่า เติมพระเกศธาตุเป็นพระเจดีย์ขนาดย่อมสูงเพียง ๔ วา ๓ คืบ (๒๗ ฟุต) พระเจ้าหงสาวดีองค์ที่ทรงพระนามว่า “พระยาอู่” อันเป็นพระชนกของพระ

เจ้าราชวชิรราช เด่วยราชย์แต่ พ.ศ. ๓๑๐๕ จน พ.ศ. ๓๑๒๘ ให้ก่อ
 เด่วริมชนอก ๕ วา ๓ คอก ๓ คืบ เป็นสูง ๓๐ วา (๖๖ ฟุต) ต่อมา
 ถึงพระเจ้าหงส์ดำดึกองค์หนึ่งทรงพระนามว่า "พระยาเกียรติ" เป็น
 ราชภาคินัยของพระเจ้าราชวชิรราช เด่วยราชย์แต่ พ.ศ. ๓๑๑๓ จน
 พ.ศ. ๓๑๑๖ ให้ก่อเด่วริมพระเกศธาตุชนอก ๓๖ วา เป็นสูง ๔๖ วา
 (๓๐๒ ฟุต) ต่อมานางพระยาตะตะเจ้าท้าว ราชธิดาของพระเจ้า
 ราชวชิรราช ได้ครองเมืองหงส์ดำดึกเพราะสิ้นเจ้าชายในราชวงศ์ฟ้า
 เด่วยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๓๑๑๖ จน พ.ศ. ๒๐๓๕ ให้ฉายนินทรอบองค์พระ
 เกศธาตุทำเป็นถาดยาว ๓๓๗ วา ๓ คืบ (๑๐๐ ฟุต) กว้าง ๓๐๓ วา
 ๒ คอก ๓ คืบ ก่อเขื่อนทำพระนักษัตรโคมรายรอบ ต่อขึ้นมาอีก
 ๓๐๐ ปี ถึงสมัยราชวงศ์ดองพระเป็นใหญ่ พระเจ้ามังระ (พระม
 เรียกว่าพระเจ้าข้างเือก) เด่วยราชย์แต่ พ.ศ. ๒๓๐๖ จน พ.ศ.
 ๒๓๓๑ ให้ก่อเด่วริมพระเกศธาตุชนอก ๓๐ วาเศษ เป็นสูง ๕๖ วา
 ๓ คอก ๓ คืบ (๓๗๐ ฟุต) ขยายฐานเป็นด้านละ ๒๐๖ วา ๒ คอก
 ๓ คืบ (๓๓๕๕ ฟุต) การก่อเด่วริมพระเกศธาตุทั้ง ๓ ครั้งทกด้าวมาใน
 พงศ์าวดารพระมอ พิจารณาโดยขนาด เห็นว่าน่าจะก่อพระเจดีย์
 องค์ใหม่ครอบพระเจดีย์องค์เดิม เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ หรือมีฉนวนแต่เด่ว
 ครึ่งใดก็คงมีการก่อแก้ไข รูปทรงพระเกศธาตุก็คงแปดงแปดก
 พระเจดีย์องค์ก่อนมาโดยลำดับ รูปทรงพระเกศธาตุอย่างเช่นเห็น

อยู่ในบคนแบบอย่างกว้างเมื่อครั้งพระเจ้ามังระปฏิสังขรณ์ได้ตั้ง
 ๑๖๐ ปีมาแล้ว แต่ฉัตรใหญ่บนยอดพระเกศชาตินั้น ปรากฏว่าเคยถูก
 แผ่นดินไหวหักตกลงมาต้องทำใหม่หลายครั้ง แม้ในสมัยเมื่อเมือง
 ว่างกุงตกเป็นของอังกฤษแล้ว ก็หักลงมาเมื่อพระเจ้ามินดงยังครอง
 เมืองพะม่าภาคเหนือในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๓ ครั้ง
 หนึ่งพวกพะม่าเรียไรกันปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์ พระเจ้ามินดงรับ
 ทำยอดฉัตร ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถึง ๖๐,๐๐๐ รูปีให้ทำฉัตร
 ใหม่ยกขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๗๓ แผ่นดินไหว
 (คราวพระมเหศวร) ฉัตรยอดพระเกศชาติก็หักตกลงมาอีกครั้งหนึ่ง
 พวกพะม่าเรียไรกันทำฉัตรใหม่เพียงยกขึ้นตั้งตั้งต้องปีมาแล้ว เขาฉัตรเดิม
 ที่หักตกลงมาแต่พอกปูนตั้งไว้ให้คนดูที่ในลานพระเกศชาติ ฉัตรนั้นสูง
 ๗ วา ๓ คืบ (๔๗ ฟุต)

เมื่อฉันขึ้นไปถึงลานพระเกศชาติ ไปแต่เห็นในขณะเดียวกัน
 ๒ ทงของบางสิ่งซึ่งคงอยู่อย่างเดิม บางสิ่งทมิชนใหม่ไม่เคยเห็น บาง
 ๓ สิ่งซึ่งเคยเห็นเป็นอย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น
 ๔ แดะที่สุดชาติของบางสิ่งซึ่งเคยเห็นหายไปเสียแล้ว ออกจะค้นหา
 ๕ พาให้พิศวงองค์พระเกศชาติ (ตรงที่ไม่ได้คลุม) ดูกองอยู่เหมือน
 ๖ อย่างเดิมลงมาจนฐานทักษิณ ซึ่งมีพระเจดีย์เล็กๆ รายรอบ ต่อ
 ๗ องค์พระเจดีย์ออกมาถึงวิหารสำหรับมหาชนบุชาพระเกศชาติ ตั้งพระ
 ๘ พุทธรูปเป็นประธานอยู่ตรงทางชนทง ๔ ทิศ วิหารทิศนั้นเป็นวิหารโถง

สร้างด้วยเครื่องไม้หลังคาปราสาท บัดทองต้องชาติประดับกระจก
 ๕
 ทงหลัง ฝีมือช่างพระมาจำทดักไม้เป็นลวดลายและรูปภาพเครื่อง
 ๖
 ๗
 ๘
 ๙
 ๑๐
 ๑๑
 ๑๒
 ๑๓
 ๑๔
 ๑๕
 ๑๖
 ๑๗
 ๑๘
 ๑๙
 ๒๐
 ๒๑
 ๒๒
 ๒๓
 ๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒
 ๓๓
 ๓๔
 ๓๕
 ๓๖
 ๓๗
 ๓๘
 ๓๙
 ๔๐
 ๔๑
 ๔๒
 ๔๓
 ๔๔
 ๔๕
 ๔๖
 ๔๗
 ๔๘
 ๔๙
 ๕๐
 ๕๑
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐

ตั้งตำรากุมารไม่แผดเสียงให้หุบ คอสู่นอนอยู่จนราชดีห์เกิดโทษะ
 ข้าปากจะแผดเสียง กุมารก็เอาศรัยงกรอกทางช่องปากฆ่าราชดีห์
 ตาย ได้บำเหน็จมยศศักดิ์จนได้ครองเมืองเมือภายหลัง แต่เมือ
 ครองเมืองเกิดอาการให้ปวดหัวเป็นกำลัง แก้ไขอย่างไรก็ไม่หาย
 จึงปรึกษาปุโรหิต ๆ ทูลว่าเป็นเพราะบาปกรรมที่ได้ฆ่าราชดีห์ผู้
 คุณมาแต่หนหลัง ต้องทำรูปราชดีห์บูชาต่างบาปจึงจะหายโรค
 พระยามหากษัตริย์นั้นจะทำรูปดีดอเดรัจฉานชนนุชาคนกณะอายุ จึง
 ให้สร้างรูปราชดีห์ขึ้นฝากไว้กับเจดีย์สถานทบูชา เดยเป็นประเพณี
 สืบมา

นิทานเรื่องตั้งให้สร้างถอมพระเจดีย์นันทานองเดยอกัน
 เปลี่ยนเป็นนางราชดีห์ได้นางราชธิดาไปเดยงไว้แต่เด็ก รักใคร่
 เหมือนเป็นลูก เมื่อนางราชธิดาเติบโตใหญ่ขึ้นหน้มา นางราชดีห์ตาม
 มาทนมแม่เมื่อนางราชธิดาข้ามพ้นไปได้แล้ว นางราชดีห์ก็
 โทมันต์ขาดใจตายอยุทนมแม่มา นางราชธิดานั้นได้เป็นใหญ่เมือ
 ภายหลัง คิดถึงคุณของนางราชดีห์ที่ไดเดยงดูแลที่สุ่ศตายด้วย
 ความรักใคร่ จึงให้สร้างรูปขึ้นไว้กับเจดีย์สถานทบูชา

เรื่องนิทานของมนุษย์ดังหนั้น ว่าเมือพระโธณะกับพระอุตร
 มหาเถรซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชให้มาสอนพระพุทธศาสนา มาถึงเมือ
 ณะเทิมในรามัญประเทศสบเวตามันนางยกขึ้นเทยอกันเด็กที่เกิดใหม่
 พระราชามหากษัตริย์และราชฎรได้ความเดือครันอยู่ พระมหาเถร

ทงต้ององคจาแดงเป็น “มนุษย์สิงห์” อย่างนี้ให้นางยกชกถวดโดย
 หลบหน้ด้าบคูนัยไป บ้านเมืองก็ได้ความดีชพนภยอินทราย พระ
 ราชมหากษัตริย์จึงให้ท้าวปมมนุษย์สิงห์ชนไวดำหรบบองกนภยอินทราย
 แก่มหาชน แต่เดยอนรูปนางสิงห์กับมนุษย์สิงห์อยู่ตบเข้าไปได้ย
 แล้ว เพราะเขาอนุญาตให้ทายกตั้งร้างมณฑลปมหน้ดงเด็ก ๆ มีพระ
 พุทธรูปตงในนนเวียงรอบฐานพระเกศราชคบุ้งรูปสิงห์ต้วต้วความาก
 ชนหน้ ฐานฉัตรดำหรบวางเครื่องดักการบูชากรอຍายไปทอน เป็น
 ของแก้ใหม่เมื่อภายหลังฉนไปครั้งแรก มณฑลปมที่ทำใหม่บางหลัง
 ก็ทำงามน่าชม ด่วนปีตของตองชาตประดับกระจกทองน ฐานรอบ
 พระเกศราชคบุ้งหินอ่อนฝรั่งคูเรยบร้อยสระอาดสระอัน และมี
 พรหมทางทอดด้วยกาบมะพร้าวปูให้คนเดินประทักษิณ เพราะในเวลา
 แดดเผาพศิดารอัน ชอบदानข้างนอกมีระฆังแขวนราวตงเป็นระยะ
 กับเส้าหงส์และฉัตรไทยใหญ่ ทงมีศาลาและวิหารของพวกทายก
 ปดุกติดต้อซบซ้อนกันอย่งยดเยยดรอบพระเกศราชคบุ้ง มักทำเป็นยอด
 ปราสาทเป็นพน ทเป็นหลังคาค้ามณมน้อย พิจารณาตุดถานแถวน
 พบตงซึ่งทำให้เกิดเสยตายมชนอีก ด้วยแต่ก่อนมีพระนอนปางเสด็จ
 เข้านพพานทำด้วยศิลาขาวยาวตัก ๓ วาองค์หนึ่งอยู่ในวิหาร มีรูป
 พระสาวกนงปฏิบคหลายองค์ ทงมมอททำหุ่นพระและทชคชกเงาศิลา
 ดุงามย้งนั้ ใครไปเห็นก็ตองออกปากชม นับว่าเป็นของตทนาต
 ตงหน้หนึ่งในบริเวณพระเกศราชคบุ้ง ไปตดูราวนเห็นแปดกตาคด้วยเอาตทา

ทั้งองค์พระนอนและรูปพระสาวก เขาทองคำเปลวปิดผ้าห่มหมดทุก
องค์กนกประหลาดใจ ค่อยเข้าไปพิจารณาดูใกล้ ๆ เห็นรอยหัก จึง
เข้าใจว่าวิหารนั้นถูกไฟไหม้ด้วยเป็นแน่ องค์พระนอนกับพระสาวกคง
แตกหัก เมื่อเขาถลนเข้าไปติดต่อกองคองพอกปูนและทาสีบดของซ้อน
รอยชำรุด เป็นอันเดียวของดีไปอย่างหนึ่ง เสียดยอีกอย่างหนึ่งคือทมิ
ทหายพระม้ามัยใหม่สร้างศาลาปราสาทแปดงแบบให้เจือฝรัง เกิดมี
“ปราสาทอย่างเทศ” ขึ้นใหม่สักสองสามหลัง ถ้าวรโไฟเผาเสียก็จะดี

พระเกศชาติเกิดกับเจ็ดยี่ถานอื่น ๆ ที่ได้เห็นมาอย่างหนึ่ง ด้วย
พระมหาเจดีย์แห่งอันมกมคนชนมากแต่เวลาเทศกาด แต่พระเกศ
ชาติแม่ในเวลาปกติกมีคนชนมาก ๆ ทุกวัน วันหนึ่งคนชนไปเวลาเย็น
อีกวันหนึ่งชนไปเวลาเช้า ก็เห็นคนชนไม่ขาดสายทั้งสองครั้ง ถอน
พระมาเป็นพน ถ้าจะดูพระมาในเมืองร้างก็ไปดูที่พระเกศชาติเป็นเห็น
มากกว่าทอน มีพระมาทุกประเภททุกชนชายหญิง ชาวประเทศอันกม
หลายชาติ ฉันทได้พบพระไทย ๓ องค์ องค์หนึ่งบอกว่าไปแต่วัดอุทัย
บางกระบี่ในกรุงเทพ ฯ องค์หนึ่งไปจากวัดมเหยงคณ์เมืองสุวรรณ อีก
องค์หนึ่งว่าเป็นชาวกรุงเทพ ฯ อยู่ที่ริมวัดสระเกศ ตามพระโศกนาถ
ชาวอิตาลีออกไปบวชเป็นพระพระมา เมื่อพบรู้ว่าไทยก็ปราศรัยกันโดย
ความยินดีทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เห็นจะไม่รู้ว่าฉันเป็นใคร เว้นแต่องค์ที่เป็น
ชาวเมืองสุวรรณคนคบค้าคบค้า พอฉันเดินผ่านไปแล้วมาถาม
เจ้าหญิงว่า “สมเด็จพระมหาราชดำรง มีใช้หรือ” ได้ความตามคำ

พระเหล่านั้นเล่า ว่าเดินบกไปทางด่านแม่สอดแขวงเมืองตากทุกองค์
 ไม่มองใครรู้ภาษาคำต่างประเทศ และไม่มัทหมายมั่นว่าจะไปพึ่งพา
 อาศัยใครที่ไหน ใช้บรรณาการเพียงตัวตลอดทางไป พบวัดเจ้าของ
 ไม่รังเกียจก็ได้อาศัย ถ้าไม่มวัดก็ได้อาศัยแต่ตามศาลากดางย่าน
 แม่ตู่สุดจนร่วมไม้ในทางที่ไป คิดดูกันว่าทำไมใจคอเด็ดเดี่ยวดุชนบ้าน
 ดับายตทุกองค์ คนชนพระเกศธาตุคูเหมือนจะต่างกันเป็น ๔ จำพวก
 โดยมากเป็นพวกที่ชนไปบูชา ยังมีพวกชาวต่างประเทศถือคำฉันท์
 เป็นแดนกันไปดู พวกนี้เคยพนมมือลงด้วยรังเกียจต้องถอดเกือก
 ยงพวกพนักงานที่ทำการรักษาพระเกศธาตุ และที่ดูมีคณชนไปหา
 กินในถานพระเกศธาตุอีกพวกหนึ่ง ในพวกหลังนี้ บางคนเป็นหมอดู
 ชนไปเที่ยวหนึ่งอยู่ตามศาลากอยรับจ้างทายรายดี บางคนรู้ภาษา
 อังกฤษบ้างเด็กลงขอยรับจ้างนำชาวต่างประเทศเที่ยวดู บางคนก็
 ชายของเช่นหมากพุดบุหรืเป็นต้น มีบางคนคอยรับจ้างตั้งคมนตรี
 (ดังจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า) วิชชุชาพระเกศธาตุคูเหมือนจะ
 มี ๒ อย่าง อย่างสำมัญถือเครื่องตั้งการชนไปถึงวิหารทิศ กัจจุกรู
 เทียนถวายเครื่องตั้งการกราบไหว้ด้วยดอกไม้บูชาพระรัตนตรัยแล้วเดิน
 ประทับชันพระเกศธาตุ เป็นเสด็จพชเพียงนี้ ยังมีพระวัดสำมัญอีก
 อย่างหนึ่งซึ่งเนื่องด้วยเทวดานพเคราะห์ ที่ ณเพ่งทราบเมื่อไปคราว
 ว่าพระมานบถือตำราพเคราะห์ก็อย่างเดียวกันกับไทยเรา เหมือนเช่น
 ให้ชอคนกินชนด้วยตัวอักษรตามวรรคประจำจนเป็นคน ดูเหมือน

พระมาจะนับถือเทวดานพเคราะห์ให้ดียิ่งกว่าไทยเราอีก ที่ในถานพระ
 เกศราตุ (และพระมหาธาตุองค์อื่นก็เหมือนกัน) ทำหัดกบายเขียน
 รูปเทวดากบฏดีดวพาหนะ และมีอักษรบอกนามบักประจำไว้ตามทิศ
 ทง ๘ พระอาทิตย์อยู่ที่ทิศวันออกเฉียงเหนือ พระจันทร์อยู่ที่ทิศวัน
 ออก พระอังคารอยู่ที่ทิศวันออกเฉียงใต้ พระพุธอยู่ที่ทิศใต้ พระราหู
 อยู่ที่ทิศวันตกเฉียงเหนือ พระพฤหัสบดีอยู่ที่ทิศวันตก พระศุกร์
 อยู่ที่ทิศเหนือ พระเสาร์อยู่ที่ทิศวันตกเฉียงใต้ แต่พระเกตุนั้นทำ
 เป็นธงไว้เหนือฉัตรยอดพระมหาธาตุ ลักษณะการบูชาพระเกศราตุ
 เหนือกับนพเคราะห์นั้น เป็นต้นว่าขึ้นไปวันอะไรหรือดวงบูชาเกิด
 วันอะไร ก็ไปบูชาพระเกศราตุที่ในถานตรงทิศนั้น หรือบูชา
 เหนือกับอายุเช่นเทวดาองค์ไหนเข้าได้ด้วยอายุ ก็ไปบูชาพระเกศราตุ
 ตรงทิศของเทวดาองค์นั้น พรรณนามาขอเป็นเคา บางทีจรมเหตุนั้น
 เบนทอทางค้อไปอีก การที่บูชานั้นนอกจากถวายเครื่องสักการและ
 ถวดค้ำบูชาดำมัญ มีการถวดพระปริตตามก่าตั้งวัน เวदान์เขียน
 หนึ่งเดือนไม่มตำรา จำก่ไม่ได้ถนัด นี้กว่าวันอาทิตย์ดูเหมือนถวด
 โมรปริตอันชนด้วย อุเทศยณจกชมา ๆ ซ่า ๖ ครั้งให้ครบก่าตั้งวัน
 ตรงนเป็นช่องที่ผู้ชำนาญการถวดเข้ารับจ้าง เพราะผู้ที่บูชาจำไม่ได้
 เมื่อถวดจบแล้วยังมีพรเขาน่าสัตที่ฐานพระเกศราตุ การที่เขาน่า
 สัตนอธิบายของพระมาว่าเพราะมนุษย์ที่ไปปรโลก บุญบาปย่อมนำไป
 ดู่ที่ ๓ ถถานต่างกัน พวกที่ทำบุญมากไปดู่ดวรรคมีความสุข ไม่

ต้องการความสงเคราะห์ของมนุษย์ ผู้ที่ทำบาปมากก็ไปตกนรก พัน
 วิสัยที่มนุษย์จะสงเคราะห์ แต่พวกที่ทำบุญบาประคนกันตายแต่ด้วย
 ต้องเป็นเปรตท่องเที่ยวอยู่ในมนุษย์โลกนี้ จึงให้ทานนำสงเคราะห์
 แก่เปรตเมื่อทำบุญ (ของไทยเราก็มักทำนองเดียวกันแต่มีชาวสุกด้วย
 เรียกว่า “ชาวผอกกระบอกน้ำ” มักเขาผูกถึงไม้ปักไว้) อธิบายของ
 พระมาที่ว่ามานจะมีมูลมาอย่างไรก็ตาม แต่ประหลาดอยู่ที่ไปพ้องกับ
 คำพระ “ยถา” เมื่อทายกกรวดน้ำ อันมีบทว่า เปตานิ อุปกุปฺติ ฯ
 แปลว่า (ทานที่บำเพ็ญนั้น) ย่อมดำริ่จประโยชน์แก่เปรต ฉะนั้น
 ตรงหน้าด้านนอกเรื่องแทรกสักหน่อย นานมาแล้ววันหนึ่งฉันไปหา
 สัมเด็จพระมหาจักรวงศ์ทอดโลมนัดวิหาร เห็นท่านรวบรวมเครื่อง
 บริกขารของท่าน จัดเป็นดังเค็ดตั้งไว้ในกุฏิหลายชุด เมื่อนั้นถาม
 ท่านบอกว่าจะทำบุญวันเกิด จะถวายดังเค็ดสำหรับงานศพเสียให้
 ทนตาเห็น แล้วท่านบอกต่อไปว่าทำบุญครั้งนี้จะห้ามไม่ให้พระยกรา
 เพราะท่านไม่ได้ทำบุญอุทิศแก่เปรต ฉันได้ยินนั้นก็สงสัยว่าพระผู้รับ
 ทานจะอนุโมทนาอย่างไร มาได้ความภายหลังว่าสัมเด็จพระดังฆราวาส
 เจ้า ฯ เป็นผู้นำสงฆ์ ทรงพระดำริเอาคาถาในอาฏานาฏิยปริตมาใช้
 แทน ยถา ทรงนำขึ้นว่า เคหิ कुर्व รกฺษิตो ฯ ไปจนถึง นิพฺพุโต จ कुर्व
 ภาว ฯ พระสงฆ์ขึ้นกรับ สัพฺพิโต ฯ ตามมีในอาฏานาฏิยปริตต่อไป
 ได้ยินว่าสัมเด็จพระมหาจักรวงศ์ชอบมาก เมื่อดำริ่น้ำให้เปรต
 แล้วตามแบบพระมาต้องไปตีระฆังที่เขตนราวไว้ในदानพระเกศธาตุ

อธิบายว่าดังเดิมบอกเทวดาแฉะมนุษย์ทั้งหลายให้อนุโมทนาและรับ
 ส่วนบุญด้วย แฉะจึงเป็นการเสร็จพิธี เมื่อทราบอธิบายการดีระฆัง
 ประกาศแผ่ส่วนบุญ ก็เลยนกรชนั่งระฆังรายทึมตามมหาเจดีย์สถาน
 ในเมืองเวา เช่นที่พระปฐมเจดีย์และพระพุทธรูป คุเหมือนเราจะ
 เข้าใจกันโดยมากกว่าที่เขาบุญ แต่ที่จริงน่าจะถูกตามอธิบายของพระมา
 ว่าดีให้บุญ คือเมื่อใครได้ทำบุญแฉะจึงดีระฆังให้เทวดามนุษย์ได้
 ยินดีเป็นสัญญาให้อนุโมทนาและรับส่วนบุญ คุเป็นท่านของเคียว
 กับทพุดว่า “ กวาดวัดแฉะหนึ่งได้ย็นถึงพรหมโลก ” ในเรื่องหน้า
 จะคิดต่อไปถึงมูลเหตุที่ทาระฆังเด็ก ๆ ษนิค

“ ไบโพธิ์สุวรรณห้อย ระบายัยย่อยบรุงวัง
 ตมพัคกระดิงดิง เสนาะศัพทอดเวง ฯ ”

แฉวนไว้ตามเจดีย์สถาน เช่นที่ชายคาพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน
 ศาลัคารามเป็นต้น ประเพณีเดิมน่าจะเกิดแต่ผู้สร้างหรือบูรณะ
 ปฏิสังขรณ์เจดีย์สถานนั้นประสงค์จะแผ่ส่วนกุศลให้บุญเป็นนิจกาด
 ดอกกระมัง จึงทาระฆังอย่างนชนไว้ บุษบาแฉะวัดบเวดาพอดบค่า
 ไม่เห็นจุดไฟฟ้าประดับพระเกศธาตุเหมือนอย่างพระสุเดเจดีย์ แต่มี
 เฉาโคมฉายตั้งไว้ทุกทิศสำหรับฉายแสงอย่าง Floodlight ให้สว่าง
 เห็นองค์พระเกศธาตุได้ตลอดเวดากดางคืน

วันพฤหัสบดีที่ ๒๓ มกราคม ไปเที่ยวเมืองหงสาวดีทั้งวัน
 ราชการเรื่องเที่ยวเมืองหงสาวดี จะรวอไว้เฉาเป็นตอนหนึ่งต่างหาก
 คอไปข้างหน้า

วันศุกร์ที่ ๒๔ มกราคม ไปดูตลาด เพราะเขาบอกไว้ในหนังสือ
 นำทางว่าเป็นที่น่าดูในเมืองว่าง ๆ อย่างหนึ่ง ไปดูก็เห็นว่าจริง
 ด้วยใหญ่โตและเจ็ดดีกว่าตลาดที่เมืองอื่น ๆ ในแถวตะวันออกนอกที่เคย
 เห็นมา และถึงมี ๓ ตลาดใกล้ ๆ กันอยู่กลางเมือง กระจบจัดเป็น
 ทำนองเดียวกันทุกแห่ง คือที่ขายสินค้าอย่างใดก็ตั้งร้านขายแต่สินค้า
 อย่างนั้นเป็นกองแถวติดต่อกันไปไม่ดับปลับ ดังเช่นตลาดแห่งหนึ่ง
 เป็นที่ขายของสด ร้านแถวหน้าริมถนนด้านแต่ขายดอกไม้กับผลไม้
 แถวข้างหลังคือเข้าไปเป็นร้านขายของเครื่องทำกับข้าว เครื่อง
 สำหรับกิน กับหมากพุดและของสดประเภทอื่น ๆ ติดกันไป เขาร้าน
 ขายของจำพวกที่มกดินเช่นปลาและเนื้อสัตว์ตลอดจนกระบี่น้ำปลาไว้
 ข้างหลังที่สุด ส่วนตลาดที่ขายของแห้งนั้น ก็มีร้านขายของทองเงิน
 เครื่องประดับและของเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่นเกือกและร่มเป็นต้นตลอด
 จนร้านขายของแห้งที่เบบของกิน ตั้งร้านอยู่แถวหน้าริมถนน มีร้าน
 กว้างสำหรับคนเดินในร่มตลอดหน้าร้าน คือเข้าไปข้างในถึงแถว
 ร้านขายผ้าแถวถึงร้านขายของจำพวกอื่น ๆ เป็นด้ายไป ตักถนน
 ยงมีชนบนเป็นตลาดอีกชนหนึ่ง มีทั้งทางบันไดและทางลอย Lift
 สำหรับคนชน ร้านที่อยู่ชนบนเป็นจำพวกที่ถาวรรม เช่นข้างเย็บเสื้อ
 เบนคน ตลอดจนร้านขายเครื่องเรือนตั้งแต่เครื่องปูตาดตลอดจน
 มุงม่านที่หลบพบนอนกมชาย คนขายของในตลาดเป็นแขกชาวอินเดีย
 โดยมาก พะมาเห็นมีแต่ผู้หญิงนางขาย ร้านจกมบังไม่มากนัก

พรรณนาแคปซูลเป็นคำ ฉันดูไม่คุ้นชินนัก ในเรื่องตลาดเจ้าหญิง
 มากกว่านั้น เพราะกรรมคาผู้หญิงตั้งตาดูการเที่ยวตลาดกว่าผู้ชาย แต่
 การที่ไปเที่ยวตลาดเมืองวังก็ยังมีข้อขบขันอยู่บ้าง วันแรกพวกเรา
 ยังไม่รู้คำ เอารถยนต์ "อาคาซาน" ไปจอดที่หน้าตลาดแถววงเดิน
 ครัวน พอดคนเห็นพวกเราถือว่าเป็นชาวต่างประเทศที่มีบรรดาศักดิ์
 จะเดินไปทางไหนคนก็ตามดู ทั้งพวกที่เร่ของชายก็พากันคึกหน้าตาม
 หลังกวอนจะให้ชื่อ เมื่อเขาร้านถามราคาของสิ่งใดก็ผ่านขึ้นไปตั้ง
 ต้องถามเท่า ไม่ได้เรื่องต้องรีบกลับ ไปวันหลังต้องใช้อุบาย
 เอารถจอดเดี่ยวห่าง ๆ แถววงเดินแยกกันไปเป็นหลายพวกจึงเที่ยวได้
 สะดวก เจ้าหญิงตั้งใจจะหาซื้อแพรพะมาจึงไปที่ร้านแขกชายแพ
 ก่อน ลักษณะร้านในตลาดนหยกพ่นปุกระดานสูงสัก ๒ ศอก ตั้งดูวาง
 ม้วนผ้าม้วนแพรไว้ข้างด้านในแต่ด้านข้าง คนขายนั่งกับพ่นตรง
 หน้าดู เวลามีใครมาซื้อเขายกเกาออกมาตั้งเชิญให้นั่งที่หน้าร้าน คุย
 เป็นการจำเป็น เพราะกว่าจะซื้อได้ต้องเสียเวลาเด็กอัสรรแต่ละต่อ
 ตามกัน ยืนอยู่ต่อตอดเวลาแก่แทบขาแข็ง พอเจ้าหญิงถามถึงแพ
 พะมา เจ้าของร้านก็รับในทันทีด้วยความหลายอย่าง แล้วยกไปหยิบเอาต
 มาให้เด็กเป็นหลายม้วน เผอิญเจ้าหญิงคิดออกค้อม้วนหนึ่งเห็นตรง
 ชายผ้ามีอักษรโรมันบอกว่า Made in Japan (แปลว่าทำที่เมืองญี่ปุ่น)
 ซึ่งต้องแต่งได้ตามกฎหมายบังคับ หันไปคือว่าเจ้าของร้านก็หน้า
 ด้านยิ้มกริ่มไม่อดสู ไปวันหลังต้องถามเจ้านายเมืองดูเจ้าฟ้าเชียง

คงให้นำทาง ด้วยเข็ญเบาระแแต่เมืองว่างกุง พาไปที่ร้านพระมาร้าน
 หนึ่งในตลาดใหญ่ นมีผ้าไหมขายมาก เจ้าหญิงเรียกเอาชิ้นใหม่
 มาเด็กอง สังเกตเห็นเหมือนกันกับชิ้นไทยที่ท่าทางเมืองเชียงใหม่และ
 เมืองอุปตเมืองนครราชสีมา ถามว่าชิ้นเหล่านี้ในเมืองพระมาหรือ
 ผู้หญิงพระมาคนขายบอกโดยชื่อนว่าไม่ใช่ของพระมา เป็นของไปจาก
 เมือง "โยเดีย" ทงนน แต่พระมาชอบใช้ค้ายทอนเนื้อดีกว่าผ้าไหมใน
 เมืองพระมา พังคุดออกประหลาดใจ วันอื่นต่อมาฉันได้พบพระมาชน
 ผู้คักเห็นมกนุงผ้าไหมไทยทงผู้ชายผู้หญิง ชอบนุงผ้าทงกระรอกโดย
 ฉะเพาะ เขาก็บอกเช่นเดียวกับชาวร้านว่าผ้าไหมไทยเนื้อดีกว่าผ้า
 ไหมทอนในเมืองพระมา เรืองนเมอก่อนจะกดับฉันได้สนทนากับข้าราชการ
 การอังกฤษที่เป็นชนผู้ใหญ่ในเมืองพระมาคนหนึ่ง พุดกนถงการค้า
 ชายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองพระมา เขาบอกว่าสินค้าไทยที่ส่ง
 เข้าไปขายในเมืองพระมา ผ้าไหมเป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่ง ฉันทอบ
 ว่า แต่ก่อนฉันก็เคยเข้าใจอย่างนั้น แต่มาได้ยินว่ารัฐบาลอังกฤษ
 เพิ่มพิกัดภาษีผ้าไหมแรงจนสินค้านั้นตกไปเสียแล้ว เขาว่าเพิ่มพิกัด
 ภาษีจริง แต่เขาเข้าใจว่าสินค้าผ้าไหมไทยหากตกไม่ เพราะเคยฉ
 พวกพ่อค้าหาวิธีหักเดียงด้านภาษี ด้วยฉอบเอาผ้าไหมเข้าทางเมือง
 ไทยใหญ่ได้หลายทาง บางที่ผ้าชิ้นไทยที่ฉันเดาว่าไปเห็นในท้อง
 ตลาดจะอยู่ในพวกนั้นก็เป็นได้ เพราะโดยธรรมดาถ้ามีคนชอบซื้ออยู่
 ทราบใดก็คงมีคนหาไปขายอยู่ทรานนั้น ฉันทเคยได้เค้ามือไปเมือง

นครราชสีมามีครั่งหนังนานมาแล้ว เห็นชอบทอผ้าไหมหางกระรอกกัน
 แทบทุกบ้าน ถามเขาว่าทอกันมากมายเช่นนั้นจะขายอย่างไรได้ เขา
 บอกว่าถึงฤดูแดงมีพวกพระมามาเที่ยวกว้านซื้อผ้าไหมหางกระรอกเขา
 ไปขายในเมืองพระมามาก มาได้ฟังเรื่องนั้นภรรยาจึงเข้าใจว่าพวกที่ตอ
 เอาผ้าไหมไทยเข้าไปขายในเมืองพระมา คงเป็นพวกพระมาหรือไทย
 ใหญ่หาใช้ชาวสยามไม่ จะเดยเด๋าคือไปถึงการแต่งตัวของพวก
 พระมาในสมัยนี้ ประเพณีผู้ชายไว้ผมยาวเกล้าจุกเช่นแต่ก่อนมา
 เป็นอันเลิกหมดแล้ว เดียวคนตอผมสั้นเหมือนอย่างไทยเรา แต่ยัง
 ชอบโพกหัวแต่งตัวอย่างพระมาอยู่ตามเดิม ชนผู้ค้ำหมวกด้านตา
 ชะดอมเป็นโครงครอบหัวก่อนแล้วจึงโพกผ้าให้เห็นเหมือนมีผมจุกอยู่
 อย่างแต่ก่อน พวกไทยใหญ่เดยวัน ในชนผู้ค้ำตอผมสั้นโดยมาก
 แต่โพกผ้าไม่มีหมวกเป็นโครงค้ำแต่ไป ไม่ภาคภูมิเหมือนพระมา
 ผ้าโพกดูชอบใช้แต่แพรสีชมพูเหมือนกันทั้งพระมาและไทยใหญ่ เดื่อ
 นนใช้เดื่อชายสั้นกระดุมเล็กตามแบบจีน พระมาได้เดื่ออย่างเราเรียก
 ว่า “กุกตัง” คือที่ตอต่างใส่กระดุมไฟดมาข้างๆ แต่พวกไทยใหญ่
 ได้เดื่ออย่างที่เรารู้จักว่า “กุกเฮง” คือใส่กระดุมตรงลงมาจนชาย
 เดื่อ เครื่องนุ่งนพระมานุ่งผ้าไหมอย่างปล่อยชายปักอยู่ข้างหน้า
 แต่ไทยใหญ่ชอบนุ่งกางเกงจีน นุ่งผ้าอย่างพระมาครุุ่มร่าม เวลาเดิน
 ก็ต้องคอยระวังชายผ้าอยู่เดื่อ แต่ฉันมาทราบภายหลังว่าเขา
 ปล่อยชายเช่นนี้แต่ในเวดากอกแขก ถ้าอยู่กับบ้านเรือนหรือเม

ไปไหนไม่ออกหน้าเขาก็นั่งตามสบาย บางทีถึงนั่งกางเกงจั้น ฉัน
 เคยถามพวกพระมาที่เป็นข้าราชการ ว่ามีข้อบังคับอย่างไรในเรื่อง
 เครื่องแต่งตัวบ้างหรือไม่ และเขาใช้เครื่องแต่งอย่างฝรั่งในโอกาส
 อย่างไร เขาตอบว่าในเรื่องเครื่องแต่งตัวไม่มีข้อบังคับ เวลามุ่งงาน
 ในรัฐบาล จะแต่งตัวอย่างพระมาหรืออย่างฝรั่งก็ได้ตามใจ เว้นแต่
 ผู้ที่อยู่ในกรมอนันต์เครื่องแบบเช่นเป็นนายโปดัก เป็นต้น จึงต้องแต่ง
 ตัวตามแบบนั้น ๆ ข้าราชการที่เป็นพระมามากแต่งอย่างพระมาไปทำ
 งานเป็นปกติ เพราะไม่สิ้นเปลืองเหมือนเครื่องแต่งตัวอย่างฝรั่ง มัก
 แต่งอย่างฝรั่งแต่ในเวลาไปเล่นกีฬาเช่นเล่นเทนนิส เป็นต้น พระมา
 ที่ชอบแต่งตัวอย่างฝรั่งก็มี แต่น้อยกว่าที่ชอบแต่งตัวอย่างพระมา
 ส่วนผู้หญิงนั้นไม่ยอมแต่งตัวอย่างฝรั่งเลยทีเดียว แต่เมื่อถึงเหตุ
 เห็นได้ว่าแม้แต่งตามแบบพระมา ก็แก้ไขเครื่องแต่งตัวเอาแบบ
 ฝรั่งมาใช้หลายอย่าง เป็นต้นว่า แต่ก่อนมาผู้หญิงพระมามากได้เสื้อ
 เบ็ดอกข้างใน เขาแพรแถบคาดตัวคล้ายกับเสื้อนอก แต่เดี๋ยวนี้
 ในได้เสื้อแขนยาวเหมือนอย่างเช่นผู้หญิงไทยเราใช้กันทั่วไป เสื้อขน
 นอกก็มักปิดคอและขลิบผ้าไปรังไปข้างแบบฝรั่ง แต่นั่งชันกันเป็น
 พน มีใครเห็นใครนั่งอย่างเช่นเราเรียกกันว่า “ผ้าแฉบ” ที่ปลดอยชาย
 ไปข้างหลังอย่างแต่ก่อน การสมาคมกับพวกพระมาชนผู้ใดในสมัยนี้
 อยู่ข้างสะดวก ด้วยผู้ใดก็ได้เข้าโรงเรียน พูดภาษาอังกฤษได้ทั้ง
 ผู้ชายผู้หญิง ไม่ต้องมีตำ

การที่ฉันเที่ยวในเมืองร่างกุ้งมีลักษณะต่างกันเป็น ๒ อย่าง คือ
 ไปเที่ยวตามอำเภอใจอย่างหนึ่ง ไปเที่ยวด้วยได้รบเซมูอย่างหนึ่ง
 ทั้งเมอซาไปและซากดบ เพื่อจะให้สะดวกแก่ผู้อ่าน จึงเอาเรื่องที่
 เที่ยวตามอำเภอใจมารวมเข้าด้วยกันในตอนนี้ รอเรื่องเที่ยวด้วยได้รบ
 เซมูไว้เอาเมอซากดบ จะเล่าถึงไปคุยที่เตียงศักดิ์ ๒ แห่งก่อน แห่ง
 หนึ่งเป็นสระโบราณสำหรับเลี้ยงปลา ซึ่งในหนังสือเก่าทางเรียกใน
 ภาษาอังกฤษว่า Sacred Fish แปลว่า “ปลาศักดิ์สิทธิ์” ที่จริง
 เป็นสระอภัยทาน ด้วยห้ามมิให้ใครทำร้ายปลาซึ่งอาศัยอยู่ในสระนั้น
 ไม่เดี๋ยกว่าปลาอย่างใดๆ สระนั้นไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก เป็นที่นาซึ่ง
 คดค่อมไปตามเชิงเนิน มีศาลาอย่างเรือนแพปลูกลงไปใกล้สระสอง
 สามหลัง และคนที่รักษาสระตั้งร้านขายขนมปังกับข้าวคอก สำหรับ
 พวกท่องเที่ยวหรือคนอยากทำบุญขอไปรยให้ทานปลา ปลาในสระ
 นั้นดูเป็นปลาคูทงหนไม่เห็นมีปลาอื่น จนอยู่ที่มีเบ็ดฝูงใหญ่ไป
 กำกับปลาอยู่ในสระนั้นด้วย ชำนาญการรับทานและชอบกินขนมปัง
 กับข้าวคอกทั้งปลาและเบ็ด แต่เบ็ดคูเหมือนจะได้เปรียบปลา
 เพราะขนมปังและข้าวคอกที่ไปรยลงไปลอยน้ำ เบ็ดจึงกินได้ก่อน
 คงมีคนเห็นว่าปลาเสียเปรียบเบ็ดจึงเอาไม้รวกปักทำเป็นคอกไว้ตรง
 หน้าศาลา กันมิให้เบ็ดเข้าไปในคอกนั้น ถ้าใครจะให้ทานแต่ปลาก็
 เอาอาหารไปรยลงในคอก ถ้าจะให้ทานเป็นสาขารณก็ไปรย
 ออกไปข้างนอกคอก ที่เตียงศักดิ์ออกแห่งหนึ่งนั้นอยู่ในสวนซึ่ง

ด้วางเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เรียก
 ว่า Victoria Memorial Park อยู่ทิวเขินนอกเมืองทางด้านหลัง มี
 ด้ต้วต่าง ๆ หามาเรียงไว้ให้คนดูมากมายหลายอย่าง เก็บค่าเข้า
 คนละ ๒ อ็นนา (ราว ๓๐ ด้ต้ว) ถึงวันอาทิตย์มีแตรวงให้ฟัง
 ด้ย ส่วนเตียงด้ต้วทเมืองว่างกึ่งคูเหมือนจะด้กว่าแห่งอื่นในแถว
 ด้วนอก ทงทมีด้ต้วต่าง ๆ มากแะทำที่เตียงเรียบรอยด้ แต่
 ด้ต้วจำพวกต่าง ๆ ที่มีในด้วนั้นฉันได้เคยเห็นในยุโรปด้วโดยมาก
 แะดกตาแค่ ๒ อย่าง คือ จรเข้พันธุ์ปากแหลดมค้ายปลาดุกทุ่งเหว
 อย่างหนึ่ง กับด้บบานด้วหนึ่งโตด้กเท่าเด็กด้มด้ชวบ ด้ด้ ขนยาว
 ปากยื่นเหมือนหัวด้นข ที่โครงจุมกมรวด้นงนด้แดงด้ต้วกันเหมือน
 กับไครแกลงเข้ยไว้ด้น้าพืดง บางที่ด้ต้วอย่างอื่นในจำพวกนก
 แะด้กที่ฉันไม่เคยเห็น หรือเห็นในยุโรปด้วแต่จำไม่ได้ก็จะมีอีก
 ด้ด้ว นมีคนจำพวกหนึ่งหากินด้ยถอกะจาดอาหารมีด้ยเป็นด้น
 คอยเดินตามหลังคนด้ยรู้ด้วคงอดขอให้ทานด้ต้วไม่ได้ ฝ่ายพวก
 ด้ต้วก็เคยกินจันฐรรวมเนียม พอเห็นไครไปยื่นที่ริมกรงก็ออกมา
 คอยรับอาหาร เว้นแต่ด้ต้วจำพวกกนเอนเช่นเส้แะระราชด้ที่เบ็น
 ด้นไม่น้าพา เพราะของที่คนด้ขอเตียงด้ต้วมีแต่กด้ยอ้อยมิไซ
 อาหารของด้ต้วจำพวกน คือด้วเตียงด้ต้วไปไม้ไถด้นด้งด้ว
 อีกแห่งหนึ่งเรียกด้ "ดัลฮุสดี" Dalhousy Park ตามนามของ
 ด้วเจ้าราชการอินเดียคนหนึ่ง เป็นที่สำหรับคนไปเที่ยวคากอากาศ
 ที่ริมทะเลมหาธาษ มีน้ำไม้แะแดนหญ้ารวบคอบทะเลเดินไปได้ไกล

บาย ๆ มัคนไปเที่ยวกันมากด้วย

คราวนี้จะเล่าถึงไปดูที่ท่าของต่าง ๆ อันเป็นหัตถกรรมของพระมา
ไปดูที่ช่างทำพระพุทธรูปก่อน ที่นั้นอยู่ตำบลเกเมนไคน์ Kemendine
ห่างเมืองวังกุงสัก ๒๐๐ เด็น เขาว่าแต่เดิมเป็นบ้านนอก ครั้น
ขยายเมืองวังกุงออกไป ตำบลนั้นกลายเป็นชานเมือง มีทางถนน
รถยนต์แฉะรกราง ออกไปครึ่งหนึ่งกถึง พอแต่เห็นก็เข้าใจได้ว่าเดิม
คงเป็นอย่างเดียวกับพวกช่างหัตถกรรมของไทยเรา เช่น “บ้าน
ห่อ” และ “บ้านพานถม” เป็นต้น พวกช่างอย่างหนึ่งก็ตั้ง
บ้านเรือนอยู่ตำบลหนึ่ง เพราะเป็นญาติร่วมสกุลทั่วราชอาณาจักรอย่าง
เดียวกัน ต่างครัวต่างทำการที่บ้านของตน ครั้นขยายชานเมือง
มีคนหนาแน่นไปถึงตำบลนั้น พวกช่างพระก็คิดแก้ไขกระบวนการ
อาชีพเพื่อให้ได้ผลยิ่งขึ้น เปลี่ยนเป็นสร้าง (หรือเช่า) โรงแถว
เป็นททางงานแฉะขายของด้วยกันรวมกัน ครัวหนึ่งมีร้านหนึ่งเรียง
ติดต่อกันไปยี่ดียวในถนนนั้น ทำของขาย ๓ อย่างเหมือนกันทุกวัน
คือ ฉัตรทองฉัตรทองพระเจดีย์อย่างหนึ่ง พระพุทธรูปหล่ออย่าง
หนึ่ง กับพระพุทธรูปศิลาขาวอีกอย่างหนึ่ง แต่จะอย่างทำเป็นหลาย
ขนาด ที่เป็นขนาดใหญ่ตั้งไว้ขายข้างหน้าร้าน ขนาดย่อมลงมาตั้ง
ไว้ในร้านหรือในตู้กระจก ใครปรารถนาจะซอกก็เลือกได้ตามชอบใจ
ที่เพิงหน้าร้านนั้นใช้เป็นโรงงานจำหลักพระพุทธรูปศิลาด้วย ศีลา
ขาวที่ทำพระพุทธรูปนั้น มีพวกค้อยศิลาทำเป็นหุ่น โถงนอยู่เมืองอื่น

ต่างหาก ช่างพวกนี้ไปขอมาจำหัดชักเงาตัวเร่งเป็นองค์พระพุทธรูป ทำปางมารวิชัยเป็นพันทั้งพระศิลาและพระหล่อ ประหลาดอยู่ที่ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เสมอกันเหมือนกับพระพุทธรูปไทย ขอนุนเคยตรวจ เห็นพระพุทธรูปอินเดียก็ดี พระพุทธรูปที่ทำในประเทศสยามแบบเก่าก่อนสมัยสุโขทัยก็ดี ย่อมทำนิ้วพระหัตถ์อย่างนวกรรมตาของคนทองหลายนี่ เห็นแต่พระพุทธรูปชินราชกับพระพุทธรูปคันทรี่ที่ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากันเก่าก่อนเพื่อน พระพุทธรูปที่ในเมืองพม่าที่เป็นของจีนเก่าทำนิ้วพระหัตถ์อย่างนวกรรมตา มีแต่พระพุทธรูปจีนหลงทำปลายนิ้วพระหัตถ์เท่ากัน จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะได้แบบของไทยไปทำในกาลครั้งใดครั้งหนึ่ง บางทีพม่าจะได้พวกช่างพระเป็นพระเคยไปจากพระนครศรีอยุธยา ไปทำแบบนั้นก็เป็นได้ ที่ว่าพวกช่างพระไม่เห็นชายของหล่อตั้งอื่น เช่น ช้อง ระฆัง กังสดาล เป็นต้น ของเหล่านั้นเห็นมีชายตามร้านย่อย เจ้านายเมืองบอกว่าจะสอนทำทเมืองตะโก้งเป็นพัน เพราะชาวเมืองนั้นชำนาญการทำของดีบอกกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ เดิมเป็นเมืองของพวกเขาไทยใหญ่เรียกชื่อเป็นภาษาไทยว่า “เมืองท่าฆ้อง” พม่าเรียกไม่ชัดจึงกลายเป็น “ตะโก้ง” Tagaung แต่พบในหนังสือฝรั่งแต่งว่าชื่อเมืองนั้นมาแต่คำ “ท่าทอง” (คือ “ท่าทอง” ฝรั่งใช้คำว่า Dram) เจ้านายเมืองยังบอกอธิบายต่อไปอีกเมืองหนึ่งซึ่งเรียกว่า “เมืองภาโม” Bhamo ชื่อเดิมก็เป็นภาษาไทยเรียกว่า “บ้านหม้อ”

เพราะชาวเมืองชำนาญการทำหม้อเคลือบ ยังทำส่งลงมาขายในเมือง
 พระม้านี่มาก ๆ จนทุกวันนี้ (ฉันก็ได้เห็นแปะบรรทุกหม้อเคลือบ
 เมื่อดองถ่านาเฮอร์วดี) แต่ระซังกับกงส์ดาตั้นไม่รู้จะทำที่ไหน
 บ้างที่จะมีช่างอีกพวกหนึ่ง ด้วยถือเบ็นวซ้ออย่างหนึ่งต่างหาก
 เพราะต้องรู้อุปกรณ์ของให้เหมาะส่วนเล็งจึงไฟเราะ ไม่เหมือน
 กับประดัมทองหล่อพระ ค่อนนั้นฉันได้ไปดูการช่างอีกดองอย่าง คือ
 ช่างแกะงากับช่างจำหัดเงิน ช่างดองพวกนี้ยุดกแถวทในเมือง
 มีร้านเรียงต่อกันเป็นพวกท่านของเดียวกับช่างพระ พิจารณาฝีมือ
 ช่างพระมายังทำดองช่างแกะงาและช่างจำหัดเงิน ถึงช่างพระที่จริง
 ฝีมือก็ไม่เลว มีทศเบ็นขอคำคณียุทเพียรทำตามแบบอย่างเช่นเคย
 ทำกันมา หรือว่าอย่างหนึ่งทำเบ็นแต่หัดกรรม ไม่พยายาม
 ขวนขวายให้เป็นทางคีตป การที่ทำจึงเบ็นแต่ทรงอยู่หรือซักจะเดด
 ดง มีอังกฤษคนหนึ่งซึ่งไปอยู่เมืองพระม้านาน จะกลับยุโรป
 เร็ว ๆ หน่อยบอกฉัน ว่าอยากจะได้พระพุทธรูปฝีมือพระมาไปเบ็นพระดก
 ดักองค์หนึ่ง เทียบเดาะหาตามร้านช่างพระ จะหาให้งามเหมือน
 พระโบราณไม่มีดักองค์เดียว ฉันเองเต็มก้นกว่าจะหาพระพุทธรูป
 ฝีมือพระมาดักองค์หนึ่ง เทียบเด้อกดูไม่พบทั้งงามจับใจจึงเลยไม่
 ได้ขอ

เรื่องราวของนาจะเด้อกเรื่องหนึ่ง ฉันนึกถึงกวางฉันท
 บานเจ้าเมืองหงส์วดี เจ้าเมืองคนนั้นเบ็นพระมาจึงพูดถึงขอทฉัน

อยากเห็นเพื่อนว่าแต่งคนตรีอย่างไรดี เขาบอกว่าเคยได้ยินใน
คราโมโฟนโยเดีย ฉันก็อยากหาซื้อ เขาจึงบอกชื่อร้านขายแผ่น
คราโมโฟนมาให้ ฉันได้ไปถึงร้านนั้น เป็นร้านใหญ่ขายแต่เครื่อง
ดีดีดีเบาซันดัง ซันบนขายเครื่องคราโมโฟนกับแผ่นเสียง และ
มีห้องสำหรับให้นั่งฟังเวลาดึกด้วย ถ้ามองเพลงโยเดียเขาออก
เถิดก็อดดูไม่เข้าใจความที่หมาย จึงให้เอาแผ่นเพลงดำนำของพระมา
มาเปิดให้ฟัง ก็มีแต่เสียงผู้หญิงขับดำนำพระมาประสานกับทิมเพลง
เปียโน หรือมีฉะนันกับประสานกับซอไวโอดินฝรั่งเป็นอย่างดีสมัยใหม่
ทงนน ถ้ามองเขาว่าเสียงขับเข้ากับดุริยางค์คนตรีอย่างพระม้ามหรือไม่ว่า
เขาตอบว่าอย่างนั้นเป็นแบบเก่าเขาเด็กไม่ทำแผ่นคราโมโฟนมาเสีย
หลายปีแล้ว ฟังเขาบอกก็ได้แต่ถอนใจใหญ่

วันศุกร์ที่ ๒๔ มกราคม ตอนเข้าไปเที่ยวแถววัดมาเก็บ
ของเตรียมตัว พอค่ำรีบกินอาหารที่ไฮเต็ดแล้วไปยังสถานีรถไฟ
มิสเตอร์เนส. ในรัฐบาด มิสเตอร์คัสโตเนีย นายห้างฮิสต์เอเซียคิค
และผู้แทนกงสุลสยาม (ตัวกงสุลไม่อยู่) กับทงหวงอุปถัมภ์ภรรยา
ร่วมซึ่งไปอยู่เมืองร่างกุ้งด้วยกิจธุระของเขาเองมีแก่ใจไปส่ง เวลา
๒๐ นาฬิกาขบวนรถไฟออกจากเมืองร่างกุ้งไปเมืองมัณฑล.

ตอนที่ ๓

เที่ยวเมืองหงสาวดี ภาคต้น

วันพฤหัสบดีที่ ๒๓ มกราคม เวลาเช้า ๘ นาฬิกาเศษชนรถยนต์ออกจากเมืองย่างกุ้งไปเมืองหงสาวดี รถที่ไปนั้น มีดีเตอร์คัตโต-เนียจรถขนาดย่อมกว่า "รถอาคาซ่าน" ให้ ๒ หลังด้วยกัน และให้ผู้ชายในห้างอีสต์เอเซียคิกไปเป็นเพื่อนคนหนึ่ง เพราะทางที่จะไปไกลกว่า ๒,๘๐๐ เด็น (๔๖ ไมล์) จึงคิดเตรียมป้องกันความลำบากหากจะเกิดขึ้นในระหว่างทาง หนทางที่ไปพอออกจากชานเมืองพื้นหญ้าเนินเตี้ยก็ถึงที่ราบเป็นทุ่งนา มีบ้านเรือนราษฎรตงเป็นหย่อมๆ คดออดไป คุยคุยกับที่ตองข้างทางรถไฟในระหว่างกรุงเทพฯ กับกรุงเทพฯ ร้อยชโย แต่ถนนรถพุนด้วยล้อดีพดเตรียมราบคดคดออดทาง เมื่อรถเดินไปราว ๒ ชั่วโมง ใกล้เคียงเมืองหงสาวดีข้ามเนินแห่งหนึ่งเป็นที่สูง เห็นพระมหากษัตริย์เจ้าแต่ไกล พอแต่เห็นก็ใจหาย ฉันทราบอยู่แต่รู้ว่าเมื่อแผ่นดินไหวในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ (ซึ่งไหวไปถึงกรุงเทพฯ ด้วย แต่เวลานั้นฉันไปยุโรปกำลังอยู่ในเรือแฉ่นทางทะเล ไม่รู้สึก) ที่เมืองพะม่าแผ่นดินไหวแรงมากถึงพระมเหสีเจ้าหงษ์ เคยนึกแต่ว่าเพียงขอคัทก็แต่เชื่อว่าคงปฏิสังขรณ์คนคดคดเกาแฉ่น ถึงได้ขอปากถามที่เมืองย่างกุ้ง

ว่าพระมุกเตาหนีซ่อนตัวไว้แถวหรือยัง เขาตอบแต่ว่ายังไม่แถว ฉันก็สำคัญว่าการปฏิสังขรณ์ยังค้างอยู่บ้างสักเล็กน้อย พอได้เห็นที่ไหนแถว พระมุกเตาพองหมดทั้งองค์เหลือแต่ฐานจึงตกใจ เมื่อถึงเมืองให้ขบวนไปยั้งศาลากลางก่อน เพราะกรมเดชาอนุการของรัฐบาลบอกว่าได้ส่งผู้ว่าราชการเมืองหงสาวดี ให้หาผู้ชำนาญไว้สำหรับนำพวกเราเที่ยว ครั้นไปถึงศาลากลางพบผู้ว่าราชการเมืองเบ็นพะมาชื่อ อู ดัน ติน U Than Tin คอยรับอยู่ บอกว่าตัวเขาจะนำเอง และเมื่อเที่ยวแล้ว ขอเชิญไปกิน กดาง วัน ณ จุดนทที่อยู่ของเขาด้วยฉันก็รับด้วยขอบใจ

ตรงนี้จะเล่าเรื่องตำนานเมืองหงสาวดีเสียก่อน ผู้อ่านรู้เรื่องตำนานเมืองแล้วอ่านความพรรณนาว่าด้วยวัดกุศลสถานก็น่าได้ไปดูจึงจะเข้าใจแจ่มแจ้ง เรื่องตำนานเมืองหงสาวดีควรลำดับอธิบายเป็นตอน ๆ ดังนี้ คือ

ตอนที่ ๓ นับแต่ พ.ศ. ๓๓๓๖ จน พ.ศ. ๓๖๐๐ ในตำนานว่ามีราชบุตรของพระเจ้ากรุงสระเทิม (อันตั้งอยู่เหนือเมืองเมาระตะมะ) ๒ องค์ ทรงนามว่า "เจ้าดำมด" องค์หนึ่ง "เจ้าอมด" องค์หนึ่ง มาตั้งเมืองชนมเมอ พ.ศ. ๓๓๓๖ ขณะเมอจะสร้างเห็นหงส์ทวารังอยู่ ณ เกาะใกล้กับเมืองเบ็นนมต จึงขนานนามเมืองว่า "หงส์ดำมด" แต่คนทั้งหลายมักเรียกกันแต่ยังเรียกกันอยู่จนบัดนี้ว่า "เมืองพะโค" Pegu เพราะอยู่ริมด้านหน้าพะโค เมืองหงส์ดำมดเมอแรกสร้าง

นนอยุ่ริมชายทะเล เพราะในสมัยนั้นยังเป็นทะเลเข้าไปไกล ตรง
 นั้นเป็นอ่าวปากน้ำสะโตง เปรียบดังเช่นอ่าวปากน้ำเจ้าพระยา เมือง
 ตะเทิมอยู่ทางปากตะวันออกอย่างเมืองจันทบุรี เมืองหงสาวดีอยู่
 ทางปากตะวันตกอย่างเมืองเพชรบุรี นานมาตั้งออกออกไปทาง
 ๒ ปาก จนบัดนี้ทั้ง ๒ เมืองหนักดาบเป็นเมืองคอนไปแล้ว เรื่อง
 ตำนานเมืองหงสาวดีคอนแรกสร้างไม่มีใครมีอะไรเป็นแก่นสาร ฟัง
 ดันนิชฐานแต่ว่าคงเป็นเมืองชนของกรุงตะเทิมเมืองเป็นอดีตระอยู่
 ข้างฝ่ายใต้ตลอดสมัยนั้น

เรื่องตำนานตอนที่ ๒ นับแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐ จน พ.ศ. ๑๘๓๐
 เมื่อพระเจ้าอู่รุทเมืองพุกามมีอำนาจแผ่อำนาจลงมาข้างใต้ ได้
 กรุงตะเทิมไว้ในราชอาณาจักรเขตต์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๐ เมืองหงสาวดีก็
 ตกไปเป็นเมืองชนของกรุงพุกามอยู่ถึง ๒๐๐ ปี ในตอนนั้นปรากฏว่า
 เมืองหงสาวดีเป็นประเทศราช และเคยพยายามจะเป็นอดีตระแต่
 ทานกำลังกรุงพุกามไม่ไหว ก็ต้องเป็นเมืองชนตลอดมาจนกรุง
 พุกามเสียแก่จีนเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๐

เรื่องตำนานตอนที่ ๓ นับแต่ พ.ศ. ๑๘๓๐ จน พ.ศ. ๒๐๗๔
 เมื่อพวกมองโกลได้เป็นใหญ่ในประเทศจีน และได้ประเทศนั้นเจ้า
 อันเป็นเมืองเดิมของไทยไว้ในอาณาจักรเขตต์แล้ว พระเจ้ากรุงจีนกษ
 ไตข่าน Kublai Khan ดันราชวงศ์หงวนให้ทูตมายังเมืองพะม่า ทูต
 มาถูกพระเจ้ากรุงพุกามคุมหมั้น พระเจ้ากษไตข่านจึงให้กองทัพจีน

กับไทยสัมพันธ์กันยกมาตีได้เมืองพุกาม เมืองพุกามก็ตั้งอำนาจมา
 แตะน เมื่อกองทัพจีนกลับไปแล้ว พวกไทยใหญ่ก็แผ่อำนาจรุก
 แตะพม่าทางข้างเหนือ พวกไทยน้อยที่อยู่ในประเทศสยามก็รุก
 แตะเมืองมอญทางข้างใต้ ในสมัยนั้นมะกะโทไทยน้อยตั้งตัวเป็น
 ไทยใหญ่ได้ที่เมืองเมาระตมะ ด้วยอาศัยความอดหนุนจากกรุงสุโขทัย
 ในรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ทรงตั้งเป็นเจ้าประเทศราช
 พระราชทานนามว่า “พระเจ้าฟ้าวัด” (พม่าเรียกว่า “อเวรุ”) ^{๕๕}
 และพระราชทานอนุเคราะห์อย่างอื่น ๆ จนสามารถขยายอาณาเขตค
 ้นไปได้ถึงเมืองหงสาวดี ที่ข้างในคืออาณาจักรของพระเจ้ารามคำ-
 แหง ๆ ว่าราชอาณาจักรทางด้านตะวันตกถึงเมืองหงสาวดีนั้นเป็น ^{๕๕}
 อันตรงกับในพงศาวดาร ^{๕๕} เมื่อดั้นพระเจ้าฟ้าวัดแล้ว พระยามหา
 กษัตริย์ซึ่งสืบวงศ์ฟ้าวัด ยังตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองเมาระตมะ Mataban ^{๕๕}
 ต่อมาออกหลายองค์ จนถึงพระยาอู่ (อันเป็นพระชนกของพระเจ้าราชา ^{๕๕}
 ธิราช) ซึ่งเสวยราชย์แต่ พ.ศ. ๑๘๘๖ จน พ.ศ. ๑๘๘๘ จึงย้ายราช ^{๕๕}
 ธานีไปตั้งที่เมืองหงสาวดี ถึงสมัยนั้นพม่าก็กลับตั้งตัวเป็นอิสรระ ^{๕๕}
 ได้ สร้างเมืองอังวะเป็นราชธานี มีพระบรมหากษัตริย์ปกครองมา ^{๕๕}
 หลายชั่ว จึงเกิดเป็นประเทศมอญอยู่ข้างใต้ ประเทศพม่าอยู่ ^{๕๕}
 ข้างเหนือ ต่างมีอิสรระเสมอกัน พอดีถึงรัชกาลพระยาอู่แล้ว ^{๕๕}
 พระเจ้าราชาธิราชได้ครองกรุงหงสาวดีในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๘๘ จน ^{๕๕}
 พ.ศ. ๑๘๖๖ มอญกับพม่าก็เกิด รบกันเป็น “มหายุทธสงคราม” ^{๕๕}

ตั้งปรากฏในหนังสือเรื่องราชาธิราช ระบุว่าอยู่ช้านานจนอ่อนกำลัง
ลงด้วยกันจึงเลิกสงคราม เชื้อสายของพระเจ้าราชาธิราชได้ครอง
เมืองหงสาวดีต่อมาอีก ๔ องค์ หมอด้สนเจ้าชายที่จะรับรัชทายาท
ชาวเมืองหงสาวดีจึงยกนางพระยาคะตะเจ้าท้าว (พระมาเรียกว่า Shin-
sawbu) ราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราชชนครองแผ่นดิน อยู่ใน
ราชสมบัติแต่ พ.ศ. ๑๘๘๖ จน พ.ศ. ๒๐๓๕ นางไม่มีราชบุตรจึง
มอบเจนนางสมบัติแก่พระมหาปิฎกขรรษาบุตรชาย เดี่ยวราชย์
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๓๕ จน พ.ศ. ๒๐๓๕ ทรงพระนามว่า “พระเจ้า
รามาชิต” แต่เรียกกันเป็นสามัญว่า “พระเจ้าธรรมเจดีย์” พระ
เจ้าหงสาวดีองค์นี้รวมสมัยและเป็นมิตรไมตรีกับสมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถเมืองไทยและพระเจ้าคิโตกมหाराชเมืองเชียงใหม่ ได้
สร้างโบราณวัตถุสถานและจัดการบ้านเมืองหงสาวดีหลายอย่าง ซึ่ง
จะพรรณนามีกว่าอธิบายถึงวัตถุสถานนั้น ๆ ทั่วไปข้างหน้า เชื้อ
สายของพระเจ้าธรรมเจดีย์ได้ครองเมืองหงสาวดีต่อมาอีก ๒ องค์
ถึง พ.ศ. ๒๐๘๔ พวกพระมาเมืองตองอูก็ลงมาได้เมืองหงสาวดี

เรื่องตำนานตอนที่ ๔ นับแต่ พ.ศ. ๒๐๘๔ มาจน พ.ศ. ๒๑๔๒
ในตอนนมเริงราวเกษของกับเมืองไทยมาก จำเดิมแต่เมืองพุกาม
เสียแก่จีนแล้ว พวกพระมาถูกพวกไทยใหญ่ย้ายต่อมา ก็พากันหนี
ภัยไปอยู่ที่เมืองตองอูโดยมาก เมืองตองอูก็กลายเป็นเมืองพระมา
มาลงมาจนโดยลำดับ เมอพระเจ้าหงสาวดีทเป็นเชื้อสายของ

พระเจ้าธรรมเจดีย์ออกนำตั้งลง ทางเมืองของอุกกีตมัตวบุษชนใน
 วงศ์เจ้าเมืองของอุ ๒ องค์ องค์หนึ่งชื่อ “มังตรา” เป็นราชบุตรของ
 พระเจ้าของอุ ได้รับรัชทายาททรงนามว่า “พระเจ้าตะเบ็งชเวต”
 (แปลว่า “สุวรรณเอกฉัตร”) อีกองค์หนึ่งก็เป็นเชื้อพระราชนวงศ์
 และเป็นพี่พระมเหสีของพระเจ้าตะเบ็งชเวต พระเจ้าตะเบ็งชเวตจึง
 ตั้งให้มียศเรียกว่า “บุเรงนอง” (แปลว่า “พระเชษฐาธิราช”)
 เป็นแม่ทัพช่วยกันทำสงครามเผ่าอาณาเขตต์ ตเมืองหงสาวดีได้เมื่อ
 พ.ศ. ๒๐๗๔ พระเจ้าตะเบ็งชเวตย้ายราชธานีมาอยู่เมืองหงสาวดี
 ในหนังสือพงศาวดารไทยเรียกพระเจ้าตะเบ็งชเวตแต่ว่า “พระเจ้า
 หงสาวดี” หรือว่า “พระเจ้าหงสาวดีดั้นดำ” ทำให้เข้าใจกันว่า
 เป็นมอญ แต่ที่จริงพระเจ้าหงสาวดีคือนนเบนพะมาทงนน หาใช่
 มอญไม่ เมื่อพระเจ้าตะเบ็งชเวตได้เมืองหงสาวดีเป็นทมิฬแล้ว
 ก็เที่ยวรบพุ่งปราบปรามบ้านเมืองที่ใกล้เคียงจนได้เมืองพะมา มอญ
 ยักไซ้ และไทยใหญ่โดยมากไว้ในราชอาณาจักร แต่ด้วยกองทัพ
 เข้ามืดกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๓ (คราวสมเด็จพระสุริโยทัย
 ชาติคอซ้าง) แต่ที่กรุงศรีอยุธยาไม่ได้ ต้องดำทัพกลับถอยไป เมื่อ
 กลับไปถึงเมืองหงสาวดีพระเจ้าตะเบ็งชเวตไปเกิดฉิบสจวิตด้วยคิด
 สู้ราเมามายร้ายกาจ จนพวกมอญพากันเอาใจออกหากเป็นชน
 ที่เมืองเมาระคมะ พระเจ้าตะเบ็งชเวตให้บุเรงนองลงไปปราบปราม
 พอบุเรงนองออกจากเมืองหงสาวดีไปยังไม่ทันถึงเมืองเมาระคมะ

พระเจ้าตะเบ็งชเวตก็ถูกจับปลดพระชนม์ แล้วพวกมอญยกตั้งมิ่ง
 ทอรามราชบุตรของพระเจ้าหงส์วดีพระยารามูหลานพระเจ้าธรรม
 เจดยชนครของราชสมบัติ เจ้าเมืองตองอูและเจ้าเมืองแปรก็พากัน
 ตกลงเป็นพันธมิตร บ้านเมืองเป็นจลาจล บุเรงนองไม่กล้ามารบจะ
 ปราบได้ก็ต้องหลบหนีไปคราวหนึ่ง แต่ไปเที่ยวเกิดยกถล่มตั้งล้อม
 ผู้คนในไม่ว่าักหากำตั้งได้เพียงพอ เพราะคนเคยกลัวฝีมือมาแต่ก่อน
 ทั้งพวกมอญและพม่าพากันมาเข้าด้วยเป็นอันมาก บุเรงนองจึงตี
 ได้ทั้งเมืองแปรเมืองตองอูและเมืองหงส์วดี แล้วราชาภิเษกเป็น
 พระเจ้าหงส์วดีเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๔ พระเจ้าบุเรงนองมีอำนาจยิ่ง
 กว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวต สามารถปราบปรามประเทศอันที่ใกล้เคียง
 ทั้งพม่า มอญ ไทยใหญ่ ยักไซ และได้ประเทศฉานนา เชียงใหม่
 ประเทศฉานช้าง ตลอดจนได้กรุงศรีอยุธยาและเขาเมืองไทยเป็น
 เมืองขึ้น แม้ประเทศอันที่มคองชนตอกรุงหงส์วดี เช่น ประเทศ
 ดังกา อินเดีย (क्रमหาวงค์มงโกด) และโปรตุเกศ (ซึ่งมามีอำนาจ
 และเมืองชนทางตะวันออกตอนนั้น) ก็ต้องทำทางไมตรี ไม่มีใครกล้า
 เบียดเบียน ในพงศาวดารจึงยกย่องพระเจ้าบุเรงนองเป็นพระเจ้า
 มหาราช เรียกว่า “พระเจ้าชนะสิบทิศ” พระเจ้าบุเรงนองสร้าง
 เมืองหงส์วดีใหม่ล้อมปราการเป็นมหานครกว้างขวาง แผนผัง
 ปราบกฏอยู่ในหนังสือฝรั่งแต่งในสมัยนั้น ดัชนีฐานเป็น ๔ เหลี่ยม
 จตุรัส พระราชวังตั้งอยู่กลางเมืองเหมือนกับเมืองมณฑลเทศ ซึ่งถ่าย

แบบมาจากเมืองอมรปุระอันเป็นราชธานีอยู่ก่อน นาดันนิชฐานคือ
 ไปว่า เมื่อพระเจ้าประคองสร้างเมืองอมรปุระ ก็คงจะถ่ายแบบเมือง
 หงสาวดีของพระเจ้าบุเรงนองไปสร้าง ด้วยบำเพ็ญพระเกียรติยศ
 เจริญรอยพระเจ้าบุเรงนอง ในหนังสือพงศาวดารกล่าวต่อไปว่า
 เมืองหงสาวดีที่พระเจ้าบุเรงนองสร้างนั้น มีประตูขัณฑ์ยอดคันทัน ๓
 ประตู (เหมือนกับเมืองมณฑลเทศ) ให้เรียกตามชื่อเมืองประเทศราช
 ที่ถูกเกณฑ์คนไปทำการ เช่นเรียกว่า ประตูองวะ ประตูโยชยา
 และประตูเชียงใหม่ เป็นต้น (เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ก็เกณฑ์
 คนเมืองประเทศราชมาช่วยสร้างทำนองเดียวกัน) มีของประหลาด
 สิ่งหนึ่งซึ่งน่าจะนำมากล่าวอธิบายไว้ในที่นี้ด้วย คือที่ริมประตูข้างใน
 พระราชวังเมืองมณฑลเทศหรือสูงหงสาวดีเรียกว่า "หอพระเชยวแก้ว"
 ยังปรากฏอยู่จนเดี๋ยวนี้ แต่เดิกันว่าหาเคยมีพระเชยวแก้วอยู่ในหอ
 นั้นไม่ ที่เรียกว่าหอพระเชยวแก้ว เพราะสร้างตามแบบอย่างพระ
 ราชวังของพระเจ้าบุเรงนองเมืองหงสาวดี และในเรื่องพงศาวดาร
 รัชกาลของพระเจ้าบุเรงนองนั้น กล่าวถึงการเกี่ยวข้องกับพระ
 เชยวแก้วที่เมืองดังกล่าวว่าพระเจ้าบุเรงนองทรงตั้งมโหฬารใน
 พระเชยวแก้วมาก ถึงเอาเงินพระเกศาของพระองค์เองและของ
 พระอัครมเหสีทำแต่ตั้งไปถวายพระเชยวแก้วเป็นพุทธบูชา ครั้นถึง
 พ.ศ. ๒๓๐๓ พวกโปรตุเกสได้เมืองดังกล่าว จึงเอาพระเชยวแก้วไป
 ยิงเมืองเกาโด Gao อันเป็นเมืองหลวงของโปรตุเกสในอินเดีย พระ

เจ้าบุเรงนองทรงทราบก็แต่งตั้งทูตให้ไปว่ากล่าวแก่โปรตุเกศ จะขอได้
 พระเชลวแก้วด้วยเงินสินไถ่ ๖ แสน และจะให้ชาวต่างประเทศเป็นตะเบียง
 แก่พวกโปรตุเกศที่มาตั้งอยู่เมืองมตะกาดด้วย ไวسرائอย Viceroy ข้า
 ทหวงต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกศจะยอมให้ไถ่พระเชลวแก้ว
 ด้วยยินดี แต่ตั้งสมราชโรมันคารอดิซัดชวาง อ้างว่าทำเช่นนั้นเป็น
 ทางเกอกูลคำสอนซึ่งเป็นปรัภักซ์ด้วยเห็นแก่ดินบน ประกาศคดีเช่น
 อย่างรุนแรง จนไวسرائอยต้องเอาพระเชลวแก้วไปมอบให้ตั้งสมราชฯ
 เอาพระเชลวแก้วได้ครกโชดกจนตะเยียดแล้วเอาเผาไฟเทเท่ากำนัง
 ดงน้ำให้สูญไป ทูตของพระเจ้าบุเรงนองต้องกลับมามือเปล่า แต่
 เมื่อมาถึงเมืองคอดมโบที่เกาะลังกา พวกขุนนางคนดีนทของเจ้าเมือง
 คอดมโบกะซิบบอกให้ทราบว่า ที่พวกโปรตุเกศว่าได้ทำตายพระ
 เชลวแก้วเสียแล้วนั้นไม่จริง ด้วยพระเชลวแก้วกระทำปาฏิหาริย์
 กลับมาเมืองลังกาเจ้าเมืองคอดมโบได้ไว้ แต่ต้องบีบบังช้อนไว้
 ด้วยเกรงโปรตุเกศจะมาติดตาม พวกขุนนางเหล่านั้นพาทูตเข้าไป
 ดุถึงหอพระททาวัวเป็นห้องลับที่ในวัง ก็เห็นพระเชลวแก้วอยู่ทั้น
 จริง ทูตของพุดทาบตามกับเจ้าเมืองคอดมโบ ๆ บอกว่าเวदानันมี
 ความเดือดร้อนอยู่ด้วยซำคักจะมาคบ้านเมือง ถ้าพระเจ้าหงสาวดี
 ทรงเป็นทพบองกนให้พนภยได้ ก็ระยอมถวายพระเชลวแก้วด้วย
 ความยินดี ทูตนำความมาทูล พระเจ้าบุเรงนองจึงตรัสสั่งให้กองทัพ
 ไปช่วยต่อสู้ซำคัก ครนหมชยชนะ เจ้าเมืองคอดมโบก็ตั้งพระ

เขียวแก้วมาถวายตามสัญญา พระเจ้าบุเรงนองจึงให้สร้างหอขึ้น
 เป็นที่ประดิษฐานพระเขียวแก้วไว้ที่ในพระราชวัง และมีมหกรรม
 ฉลองพระเขียวแก้วเมื่อมาถึงเมืองหงสาวดีเป็นการใหญ่โต ให้ปรา
 กฏพระเกียรติยศที่ดามารถเชิญพระเขียวแก้วย้ายมาจากเมืองตังกา
 ได้ แต่ทางเมืองตังกาในสมัยนั้นก็แยกกันเป็นหลายอาณาจักร พอ
 กิตติศัพท์ระบือไปว่าเจ้าเมืองคอดมโบถวายพระเขียวแก้วแก่พระเจ้า
 บุเรงนอง เจ้าเมืองตังกาถึงขั้นทศนคร Kandy ก็ประกาศว่าพระเขียว
 แก้วองค์ที่ตกมายังเมืองหงสาวดีนั้นเป็นของปลอม องค์ที่แท้
 ปาฏิหาริย์มาอยู่ ณ เมืองตังกาถึงขั้นทศนคร (ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้)
 หาได้ไปตั้งเมืองคอดมโบไม่ เรื่องนี้มาดังนี้ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง
 ครองกรุงหงสาวดีอยู่ถึง ๓๐ ปี ตั้งเจ้านายเชื้อพระวงศ์ให้เป็นประเทศ
 ราชครองเมืองอังวะองค์ ๓ เมืองแปรองค์ ๓ เมืองตองอูองค์ ๓
 เมืองเชียงใหม่องค์ ๓ และมีประเทศราชชาติอื่น คือ ประเทศไทย
 ๓ ประเทศยักไข่ ๓ ประเทศฉานข้าง ๓ กับทั้งเมืองไทยใหญ่
 ที่เป็นอย่างประเทศราชชนตอกรุงหงสาวดีก็หลายเมือง แต่ด้วย
 ความกตเวทิตาพระเจ้าบุเรงนองไม่กล้าคิดร้าย บ้านเมืองก็เรียบ
 ร้อยมาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๒๔ พระเจ้าบุเรงนองสิ้น
 พระชนม์ มังขัยสิงห์ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้รับรัช
 ทายาท เป็นพระเจ้าหงสาวดีทรงพระนามว่า “พระเจ้าหนันทบุเรง” พอ
 เปลี่ยนรัชกาลก็เกิดความลำบาก, เหตุด้วยเจ้าประเทศราชต่างปอง

ไม่กตเวทญ์กับพระเจ้านันทบุเรงเหมือนอย่างพระเจ้าบุเรงนอง
 เริ่มเกิดเหตุด้วยพระเจ้าอังวะตั้งแข็งเมืองก่อน แล้วสมเด็จพระ
 เสร็จศึกประกาศประเทศไทยสยามเป็นอิสรภาพ พระเจ้าหงสาวดี
 นันทบุเรงสามารถเอาชนะชนะเมืองอังวะได้ แต่เมื่อมาปราบปราม
 ประเทศไทยกลับพ่ายแพ้สมเด็จพระนเรศวรติด ๆ กันถึง ๔ ครั้ง ครั้ง
 หนึ่งพระมหาอุปราชเป็นจอมพลมาคราวชนช้างกับสมเด็จพระนเร-
 ศวรถิ่นพระชนม์ แต่นั้นพระเจ้าหงสาวดีก็เข็ดขยาดไม่กล้ามาตี
 เมืองไทยอีก พวกประเทศราชและหัวเมืองทงปองเห็นพระเจ้า
 หงสาวดีอ่อนฤทธิ์ ก็ยกยาเกรงน้อยลง พอสมเด็จพระนเรศวรได้
 เมืองตะนาวศรีกับเมืองทวาย หัวเมืองมอญทางฝ่ายใต้ต่างตั้ง
 ใจมาตั้งภักดีขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรได้ตั้ง
 เสด็จขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี (ครั้งแรก) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ ไปตั้ง
 เมืองอยู่ ๓ เดือน ได้ทรงทราบข่าวพระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร และ
 พระเจ้าตองอู ยกกองทัพลงมาช่วยเมืองหงสาวดี เห็นชาติกมกาดัง
 มากหนักก็เสด็จยกทัพกลับมาตั้งครั้งหนึ่ง ก็เจ้าเมืองทง ๓ องค์
 พระเจ้าแปรกับพระเจ้าอังวะเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีนันท-
 บุเรง แต่พระเจ้าตองอูเป็นลูกพระบิดา ได้ครองเมืองนั้นมาแต่
 ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง กองทัพพระเจ้าอังวะกับพระเจ้าตองอู
 มาถึงเมืองหงสาวดีก่อน แต่พระเจ้าแปรโอ้อวยงไม่ยกกองทัพ
 มา พระเจ้าหงสาวดีคิดเคืองจึงตั้งพระเจ้าอังวะเป็นพระมหาอุปราช

(แทนองค์ที่ขาดคอยข้าง) พระเจ้าแปร (เห็นจะเป็นผี) ก็เกิดโทมนัส
 ได้โทษพระเจ้าตองอูว่าเป็นผู้คิดอ่านยุยงตั้งเด็ริม เถยยกกองทัพ
 ได้เตรียมไว้ไปตีเมืองตองอู แต่ตีไม่ได้ กลับไปเมืองแปรก็เดยตั้ง
 ตัวเป็นอิสสระ ฝ่ายพระเจ้าตองอูเห็นว่าเมืองหงสาวดีกับเมืองแปร
 แดกกันเช่นนั้นแล้ว ถ้าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปอู่กองทัพเมือง
 หงสาวดี ถ้ามาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวรเสียก่อนอาจจะได้เป็นพระ
 เจ้าหงสาวดีในภายหน้า จึงตอบแต่งตั้งให้นาบรรณาการมาถวาย
 สมเด็จพระนเรศวร และให้ทูลว่าถ้าเด็ริมไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อไร
 จะรับช่วย พระเจ้าตองอูจะได้ชักชวนพระเจ้ายกไซ้ในตอนนี้หรือ
 อย่างไรไม่ปรากฏ แต่พระเจ้ายกไซ้ก็ให้ทูตมาทูลสมเด็จพระนเรศวร
 อย่างเดียวกัน เพราะอยากได้หัวเมืองมอญตอนปากน้ำแคววดีเป็น
 อาณาเขตที่ สมเด็จพระนเรศวรได้ตั้งที่ประดิษฐานให้เตรียมกองทัพจะ
 เด็ริมไปตีเมืองหงสาวดีอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๔๒ ให้เจ้าพระยาจักรี
 คุมกองทัพล่วงหน้าไปตั้งสมณะเบียงอาหารไว้ที่เมืองเมาระดำเจ็งก่อน
 ในเวลานั้นที่เมืองตองอูมีพระมหาเถรองค์หนึ่งชื่อ “เด็ยมเพ็รม”
 เห็นจะเป็นอาจารย์ของพระเจ้าตองอู ทูลทักท้วงว่าอุบายอย่างนี้คิด
 นั้นเห็นจะไม่ใช่ประโยชน์ดังปรารถนา เพราะถ้าสมเด็จพระนเรศวร
 ตีเมืองหงสาวดีได้ ที่ไหนจะปล่อยให้มั่งกั่งอยู่เป็นคู่แข่งกรุงศรี
 อโยธยาเหมือนแต่ก่อน คงกวาดต้อนเอาผู้คนไปเป็นชะเลย และตัด
 ก้างด้วยประการอย่างอื่น แม้ได้เป็นพระเจ้าหงสาวดีก็ได้ครอง

แต่เมืองเปด้า แด้วบอกอุบายให้ทำอย่างอื่น พระเจ้าคองอูเห็นชอบด้วย จึงไปว่ากล่าวบรรณานพระเจ้ายกไช้ก็ยอมกลับใจไปร่วมคิดด้วย พระเจ้าคองอูแต่งคนสนิทให้แยกย้ายกันมาเที่ยวสอดวงพวกมอญเมืองเมาะตะมะ ที่ถูกเกณฑ์ทำนาหาตะเบียงตั้งกองทัพไทย ว่าพอเสร็จการทำนาแล้วไทยจะกวาดต้อนเขาไปเป็นชะเลย พวกมอญก็เกิดหวาดหวนพากันหลบหนี เมื่อถูกจับกุมกึ่งตนหนักชน ครั้นเจ้าพระยาจักรีว่ากล่าวเอาโทษมอญชนมุนายที่ควบคุม พวกนั้นก็เลยไปเข้ากับพวกชาวนา จึงเป็นขบถชนในเมืองเมาะตะมะ ไทยต้องปราบขบถเดี่ยวเวดหายเดือน ทางโน้นได้ช่องพระเจ้ายกไช้ก็ยกกองทัพขึ้นไปตั้งตดเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระเจ้าคองอูก็ยกกองทัพลงมาโดยอ้างว่าจะมาช่วยรักษาเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุงเรงมรุตจะทำอย่างไร ด้วยพระเจ้าแปรก็ตั้งแข็งเมือง พระเจ้ายกไช้ก็จะตเมือง และสมเด็จพระนเรศวรก็จะยกขึ้นไปตีเมืองหงสาวดีในเร็ว ๆ นั้น ชาวพวกราชเมืองแม่จันพระมหาอุปราชาก็ไปเข้าด้วยพระเจ้าคองอูโดยมาก ก็ต้องยอมมอบอำนาจให้พระเจ้าคองอูเป็นผู้ดำริราชการแผ่นดิน พอพระเจ้าคองอูได้ว่าราชการ ก็ทำสัญญาอย่างสงครามกับพระเจ้ายกไช้ โดยยอมยกหัวเมืองปากน้ำเอราวดีมีเมืองสี่ร้อยแปดคนให้เป็นอาณาเขตตเมืองยกไช้ ทงยกราชธิดาของพระเจ้าหงสาวดีองค์ ๓ กับช้างเผือกตัว ๓ ให้พระเจ้ายกไช้ด้วย พระเจ้ายกไช้ก็ถอยทัพกลับไป แต่ยั้งวางพวกกองโจรให้ซุ่มอยู่ใน

แขวงเมืองหงสาวดี พอกองทัพพระเจ้ายกไช่ถอยไปแล้ว พระเจ้า
 ของอุยู่พระเจ้าหงสาวดีวาทของทัพสมเด็จพระนเรศวรที่ยกขึ้นไป
 กำลังใหญ่หลวงยิ่งกว่ากองทัพพระเจ้ายกไช่มา จะตั้งต่อสู้ที่เมือง
 หงสาวดีเห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ ขอเชิญเสด็จย้ายไปยังเมือง
 ของอุยู่จะพินภัย พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงบัญชาตาม พระเจ้าของอุ
 ยู่จึงให้กวาดต้อนผู้คนเมืองหงสาวดีพาไปเมืองของอุยู่ พอพระเจ้าของอุ
 ยู่กวาดคนไปแล้ว พวกกองโจรเมืองยกไช่ได้ทักเขาคนควาหาทรัพย์
 ลึกลับ แลยเผาบริเวณทุ่งปราสาทราชมนเฑียรและบ้านเรือน
 ไฟไหม้หมดทั้งเมือง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตั้งที่
 เมืองหงสาวดีแต่ซากซึ่งไฟไหม้ยังไม่ดับหมด ก็เห็นพระราชหฤทัย
 ให้ยกกองทัพกลับไปตั้งเมืองของอุยู่ ตั้งถอมเมืองอยู่จนขาดเสบียง
 อาหาร เพราะพวกกองโจรเมืองยกไช่คอยดอบดะกัดตัดถ้าเลี้ยงอยู่
 ข้างใต้ ต้องเสด็จเลิกทัพถอยออกครั้งหนึ่ง แต่การที่พระเจ้านันทบุเรง
 ของหงสาวดีหนีสมเด็จพระนเรศวรครั้งนี้ เป็นเหตุให้กรุง
 หงสาวดีอันเป็นที่ยาเกรงกันมาแต่ก่อนหมดอำนาจในทันที หัวเมือง
 มอญข้างใต้เมืองหงสาวดีก็มายอมเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา เมือง
 ไทยใหญ่ทางฝ่ายเหนือก็มาด้อมกอด แม้นพระเจ้าเมืองเชียงใหม่
 ซึ่งเป็นพระอนุชาของพระเจ้าหงสาวดีเองก็มาอ่อนน้อมยอมเป็นเมือง
 ขึ้นของไทย ราชอาณาจักรของสมเด็จพระนเรศวรจึงกว้างใหญ่
 ไพศาลจนจรดประเทศจีน

เรื่องตำนานเมืองหงสาวดีตอนที่ ๕ นับแต่ พ.ศ. ๒๓๕๒ จน
 พ.ศ. ๒๓๗๒ ว่าเมื่อพระเจ้าคองอูพาพระเจ้าหงสาวดีหนีทัพเวงไปหนี
 ถอบวางยาพิษฆ่าพระมหาอุปราชาราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีเสีย
 แตนนไม่มีใครก่ิดขวางพระเจ้าคองอูก็ได้สำเร็จราชการ จึงทำ
 หนังสือรบส่งพระเจ้าหงสาวดีประกาศแก่หัวเมืองชนบทปวง ว่าใคร
 ถวายพยานว่าเกิดเหตุเภทภัยเบ็นเพราะชาติเมืองหงสาวดีถึง
 คราวเคราะห์ร้ายยงนิก คอพน ๗ บัจึงจะคิดตั้งแต่ก่อน เพราะ
 ฉะนั้นพระเจ้าหงสาวดีจะประทับด้วยราชย์อยู่ที่เมืองคองอูต่อไปจน
 ดั้นเคราะห์พระนคร จึงจะกลับไปอยู่เมืองหงสาวดี พวกเจ้าเมือง
 ชน โดยมากพากันตั้งดีว่าเป็นอุบายของพระเจ้าคองอูจะเอาพระเจ้า
 หงสาวดีไว้ในเงอมมือเพราะปรารภนาราชสมบัติ บางเมืองถึงยก
 กองทัพไปยังเมืองคองอูด้วยหวังจะแก้ไขพระเจ้าหงสาวดีให้พ้นภัย
 แต่พระเจ้าคองอูทูลยงพระเจ้าหงสาวดีว่าพวกหัวเมืองเหล่านั้นเข้า
 กับไทย ยกไปเป็นกตอุบายเพื่อจะได้พระองค์ไปตั้งแก่ส้มเต้จพระ
 นครสุวรรณ พระเจ้าหงสาวดีก็ใหม่หนังสือรบส่งตั้งกระทูถาม ว่าตาม
 ประเพณีคองมีทองตราตั้งหัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้าไปยังราชธานี
 ได้ ที่พากันยกกองทัพไปแต่โดยพลการเช่นนั้นจะเป็นขบถหรือ
 พวกเจ้าเมืองก็สนใจตั้งเด็กทัพกลับไปแล้วตั้งเมืองไม่ยอมฟัง
 บังคับบัญชาของพระเจ้าคองอู ในขณะนั้นนคจินหน่องบุตรของพระ
 เจ้าคองอูคิดเห็นว่าแต่เดิมเมืองคองอูก็อยู่เย็นเป็นสุขมาช้านาน มา

เกิดเดือดร้อนเพราะพระเจ้าของอุรวาหาพระเจ้าหงส์ดำดีไปไว้ ส้มเต๋จ
 พระนเรศวรจึงไปตีบ้านเมือง และยิงฆ่าถูกพวกหัวเมืองยกกองทัพ
 ไปตีเมืองอีก ถ้าพระเจ้าหงส์ดำดียังอยู่ที่เมืองของอุรวาหาใด ก็คง
 ไม่ฟันส้มเต๋จพระนเรศวรหรือประเทศราชในเมืองพะม่าเองไปตีเมือง
 ของอุรวาหา จะอาศัยเจ้าเมืองชนเป็นกำลังก็ได้ เมืองของอุรวาหา
 ต้องฉิบหายเพราะพระเจ้าหงส์ดำดี คิดดังนั้นแล้วจึงตอบถวายพิษ
 พระเจ้าหงส์ดำดีนันทบุเรงดีนพระชนม์ พระเจ้าของอุรวาหาทางที่จะ
 ดำเนินตามอุบายของพระมหาเถรเดียมเพี้ยมต่อไป ได้แต่ออก
 ประกาศว่าเมื่อก่อนพระเจ้าหงส์ดำดีจะตีพระชนม์ได้มอบเวนราช
 ส้มบตีให้ ก็ไม่มีใครเชื่อถือ ในถวามนมน้องยาเชอของพระเจ้า
 หงส์ดำดีองค์หนึ่งทรงนามว่า “นะของยาน” หนีไปอยู่ที่เมืองพุกาม
 ไม่ตามเด็จพระเจ้าหงส์ดำดีไปเมืองของอุรวาหา เมื่อบทว่าพระเจ้า
 หงส์ดำดีนันทบุเรงดีนพระชนม์ ก็คุมพรรคพวกขึ้นไปยังเมืององวะอัน
 วางเจ้าครองเมืองอยู่ตั้งแต่พระเจ้าองวะได้เถื่อนเป็นพระมหาอุปราชา
 ผู้คนพลเมืองเห็นว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงส์ดำดีบุเรงดีน ก็พา
 กันนิยมนัดเชิญชนครองเมืององวะ ราชากิเชกทรงนามว่า “พระ
 เจ้าดีหัฐรรมาชา” แค้นเมืองแปรเมืองของอุรวาหาและเมืององวะ
 ก็เป็นอิสสระแยกกันอยู่เป็น ๓ ก๊ก พระเจ้าองวะอยู่ข้างเหนือจึง
 พยายามขยายอาณาเขตออกไปทางเมืองไทยใหญ่ จนถึงไปตีเมือง
 นายและเมืองแฉ่นหัว ซึ่งได้ด้ามภักคชนคองกรุงศรีอยุธยา ส้มเต๋จ

พระนเรศวรทรงพระพิโรธ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปทางเมือง
 เชียงใหม่หมายจะไปตีเมืองอังวะเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๗ แต่เผอิญไป
 ประชวรเสวยโรคที่เมืองหาง กองทัพไทยก็ต้องถอยกลับมา ทาง
 นั้นพระเจ้าอังวะจึงได้เมืองไทยใหญ่ข้างฝ่ายเหนือกลับไปเป็นของ
 พระมาทิงหมด แต่เมื่อเด็กทัพกลับไปพระเจ้าอังวะก็ประชวรสิ้น
 พระชนม์ในกลางทาง ราชบุตรทรงนามตามที่พระมาเรียกว่า "อนอก
 เปตฺตุน" ได้รับราชสมบัติทรงพระนามว่า "พระเจ้ามหารัชมหาราช"
 พระเจ้าอังวะองค์นั้นมอญภาพมาก พยายามขยายอาณาเขตติดต่อ
 มาข้างใต้ ได้ทั้งเมืองแปร เมืองคองอู และเมืองมอญตอนปากน้ำ
 เหววดีที่พระเจ้าคองอูยกให้เมืองยักไซไว้ในอำนาจ หัวเมืองมอญ
 ฝ่ายเหนือที่เคยขึ้นต่อไทยเมื่อกครั้งสมเด็จพระนเรศวรก็พากันกบฏใจ
 ไปเข้ากับพระมาโดยมาก พระเจ้าอังวะมหารัชมหาราชจึงทำพิธีราชา
 ภิเษกเป็นราชาธิราช กบฏตมเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีอีกครั้งหนึ่ง
 แล้วให้มาเกิดยกด้อมพระยาทตะ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งเป็น
 อุปราชว่ากต่างหัวเมืองมอญทางฝ่ายใต้อยู่ที่เมืองเมะตมะ พระยา
 ทตะเห็นว่าไทยเพิกเฉยมิได้ไปบอกรับหัวเมืองมอญทางฝ่ายเหนือ
 เหลือกำลังที่จะต่อสู้พระเจ้าหงสาวดี ก็ขอหนุนยอมกบฏไปขึ้นแก่
 พระมาโดยดี เมื่อพระเจ้าหงสาวดีมหารัชมหาราชได้หัวเมืองมอญทั้ง
 หมดแล้ว ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองตะวายและเมืองตระนาวศรี มาพบ
 กองทัพไทยที่ออกไปจากกรุงศรีอยุธยาได้รบกัน ผู้ไทยไม่ได้ต้องหนี

ไป ไปตีเมืองเชียงใหม่ก็ถูกไทยไล่กลับไปอีก ดงปดายพระเจ้า
 หงส์ดำคัมหารธรรมราชาจึงมาชวนไทยเป็นไมตรีเมื่อใกล้จะสิ้นรัช-
 ชาติสมเด็จพระเอกาทศธรรม ในเวลานั้นกรุงศรีอยุธยาที่มีความลำบาก
 ด้วยพวกฝรั่งและญุ่นนั้นมากก้าวร้าวทางทะเล ต้องระงับรักษาพระ
 นคร จึงรบเป็นไมตรีกับพม่า โดยตกลงกันว่าพม่าจะไม่มาบุกรุก
 แดนไทย ไทยก็จะไม่ไปบุกรุกแดนพม่า เป็นไมตรีกันมาจนตลอด
 รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม แต่พระเจ้าหงส์ดำคัมหารธรรมราชาครอง
 เมืองหงส์ดำอยู่ไม่ช้า พอถึง พ.ศ. ๒๓๗๓ ก็เกิดเหตุด้วยมังเรทปิ
 ราชบุตรเป็นฐักับนักงันม พระเจ้าหงส์ดำดีจะลงโทษ มังเรทปิจึง
 ถอบปลงพระชนม์เสีย แล้วชนครองราชสมบัติ มองสระดูนเจ้า
 เมืองแปรน้องชายเธอของพระเจ้าหงส์ดำคัมหารธรรมราชาจึงยกกองทัพ
 ลงมาจับมังเรทปิได้ให้สำเร็จโทษเสีย แล้วชนครองราชสมบัติทรง
 นามว่า “พระเจ้าสุทโธธรรมราชา” พวกมอญกำเริบเป็นขบถชน
 ที่เมืองหงส์ดำดี แต่สู้พม่าไม่ไหวก็พากันหนีลงมาตั้งเมืองเมาระธา-
 เดิง พระเจ้าสุทโธธรรมราชาให้เที่ยวตามจับพวกมอญฆ่าเสียเป็น
 อันมาก เป็นเหตุให้พวกมอญอพยพหนีเข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงศรี
 อยุธยาครั้งนั้นตั้ง ๖,๐๐๐ คน เมื่อเสร็จการปราบขบถแล้ว พระ
 เจ้าสุทโธธรรมราชาเห็นว่าจะคงอยู่เมืองหงส์ดำดีไว้ใจพวกมอญไม่ได้
 ปวารณาคือไปว่าเมืองหงส์ดำดีก็ขยับเขิน ปวารณาทราบมณฑลเขยวของ
 เดิมก็ถูกไฟไหม้หมดไม่เหลือ พระเจ้าหงส์ดำดีองค์ก่อนเป็นแต่มา

ปลุกค้ำหนักรักษาเหมือนกับมาอาศัยอยู่ จึงย้ายราชธานีไปตั้งที่
เมืององวะ แตนนเมืองหงสาวดีกเป็นแต่ที่อุปราชตั้งปกครองหัว
เมืองมอญฝ่ายเหนือ เป็นคู่กับเมืองเมาะตะมะที่อุปราชอีกคนหนึ่ง
ปกครองหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ต่อมา แต่ในรัชกาลพระเจ้าทรง
ธรรมครองกรุงศรีอยุธยาทอดทิ้งเมืองทะวายกับเมืองเชียงใหม่ให้ไป
ชนกับพม่า ถึงกระนั้นพม่ากับไทยก็ยังเป็นไมตรีกันมาจนตลอด
รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม เมื่อพระเจ้าองวะทราบข่าวพระเจ้า
ทรงธรรมสวรรคต แต่งทูตเข้ามาเยี่ยมพระศพ ทูตพม่ามาถึงเวลา
พระเจ้าปราสาททองซึ่งได้ราชสมบัติ ทูตไม่เคารพ พระเจ้าปราสาท
ทองทรงขัดเคืองให้ขับไล่ไปเสียจากพระนคร แตนนพม่ากับไทย
ก็ขาดทางไมตรีกัน แต่ไม่มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกันมาจนถึงรัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

เรื่องตำนานเมืองหงสาวดีตอนที่ ๖ นับแต่ พ.ศ. ๒๓๗๒ จน
พ.ศ. ๒๒๗๓ ความว่าพระเจ้าสุทโธทรมหาราชต้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ.
๒๓๗๓ มงปีตะเดราชบุตรได้รับราชสมบัติทรงนามว่า “พระเจ้า
สิรินันท์สุทโธทรมหาราช” ครองเมืองต่อมา ในรัชกาลนี้ประจวบเวลา
พวกเม็งจูได้เมืองจัน มีพวกจันอพยพหลบหนีมาทางเมืองเสฉวนมา
อาศัยอยู่ในมณฑลสุหน่า (ซึ่งเคยเป็นประเทศนั้นเจ้าของไทยแต่
โบราณ) และเมืองไทยใหญ่ฝ่ายเหนือเป็นอันมากด้วยกัน จันพวก
นี้ (ในหนังสือพงศาวดารไทยเรียกว่า “ซ้อ”) อดอยากจึงประพฤติก

เป็นโจร รวมกันเป็นกองใหญ่บ้างเล็กบ้างตงมาเที่ยวปล้นบ้านเมือง
 ในแดนพะม่า พระเจ้าองวะไม่มีกำลังพอจะปราบปรามพวกจัน ก็
 ได้แต่ระวังรักษาราชธานี ในเวลานั้นสมเด็จพระนารายณ์ทรงครอง
 กรุงศรีอยุธยา เห็นได้ทีก็ตั้งจยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ
 พ.ศ. ๒๒๐๕ ได้เมืองเชียงใหม่กลับคืนมาเป็นของไทย ในหน้
 เองพะม่าเกณฑ์มอญทางหัวเมืองฝ่ายใต้ให้ไปช่วยรบจัน พวกมอญ
 พากันเป็นขบถชนทเมืองเมาระตมะ แต่คานทานกองทัพพะม่าที่ยกลง
 ไปจากเมืองหงสาวดีไม่ได้ พวกมอญเมืองเมาระตมะก็พากันอพยพ
 มาอาศัยเมืองไทยประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน และจับเอามังนันทมิตร
 อาพระเจ้าองวะซึ่งเป็นอุปราชครองเมืองเมาระตมะมาถวายสมเด็จพระ
 นารายณ์ด้วย พระเจ้าองวะขัดเคืองจึงให้กองทัพพะม่าตามเข้า
 มาจับพวกมอญในแดนไทยทางด้านพระเจดีย์ด้ามองค์เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๖
 สมเด็จพระนารายณ์โปรดฯ ให้เจ้าพระยาโกศาขุนเหล็ก คุมกองทัพ
 ไปจับได้พะม่า ได้รบกันที่เมืองไตรโยก กองทัพไทยตีกองทัพพะม่า
 แยกยับเยินกลับไป ต่อมากับหนึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราช
 ดำริเห็นว่าเป็นที่ไทย ท่านองเดยอกกับเมอครวงสมเด็จพระนเรศวร
 มหาราช ด้วยพะม่ามาพ่ายแพ้ยับเยินไป และพวกมอญทางหัวเมือง
 ฝ่ายใต้ก็มาเข้ากับไทย จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาโกศาขุนเหล็กเป็น
 แม่ทัพไปตีเมืองพะม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๗ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร
 ว่าไปตงคตถึงเมืององวะราชธานี ในหนังสือพงศาวดารพะม่าบาง

ณะบับว่าไปตีเมืองเมาะตะมะ ฉันทไปเที่ยวเมืองพะมาคราวันพิจารณา
 คุฎมิประเทศ เห็นว่าเมืององวะอยู่ห่างไกลชนไปข้างเหนือมากนัก
 พบในหนังสือพงศาวดารพะมาอีกฉบับหนึ่งว่าครั้งนั้นไทยไปตีเมือง
 หงสาวดี จึงเห็นว่าจะเป็นความจริง เพราะเป็นเมืองอุปราชอยู่ต่อ
 กับแดนเมืองเมาะตะมะซึ่งมาเข้ากับไทยในเวลานั้น แต่ตีไม่ได้เพราะ
 ชาติละเบี่ยงอาหารต้องเด็กทักกลับมา แต่นั่นก็ไม่ปรากฏว่ามีเหตุ
 การณ์อย่างใดในระหว่างไทยกับพะมาว่างมาถึง ๔๐ ปี ในระยะนี้ทาง
 เมืองพะมาก็ไม่มีเรื่องอะไรเป็นแก่นสารซึ่งควรจะนำมากล่าว นอก
 จากว่าพระเจ้าองวะในราชวงศ์ทองอุคือเชื้อสายของพระเจ้าหงสาวดี
 บุรงนอง ได้ครองราชสมบัติสืบกันมา ๕ พระองค์ เดิมมานุภาพลง
 โดยลำดับ เมืองเชียงใหม่กลับตั้งเป็นอิสระก็ไม่สามารถจะปราบได้
 ถึงรัชกาลพระเจ้ามหาธรรมราชาธิบดีซึ่งเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๖
 พวกกะแซเมืองมณเฑาะระตั้งแข็งเมืองขึ้น พระเจ้าองวะให้กองทัพไป
 ปราบปรามก็พ่ายแพ้พวกกะแซมาหลายครั้ง พวกกะแซเลยกำเริบ
 ยกเข้ามาตีหัวเมืองพะมาทางข้างเหนือได้หลายเมือง ในเวลานั้น
 ขุนนางพะมาคนหนึ่งชื่อ มงสาออง เป็นอุปราชปกครองหัวเมือง
 มอญฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองหงสาวดี คาดว่าราชวงศ์ที่เมืององวะจะ
 คืบคลานคิดจะตั้งเมืองหงสาวดีเป็นอิสระ จึงเกิดยกถอมพวกมอญ
 ทยอยเข้ามาเป็นพรรคพวกของมงสาอองเพราะไม่ยอมเป็นเมืองขึ้น
 ของพะมาก็มี ทรงเกลียดชังมงสาอองว่าเป็นพะมาก็มาก แต่พะมา

เจ้าเมืองดีเยี่ยมที่เป็นเมืองใหญ่ในมณฑลหงสาวดีไม่ยอมเข้าด้วย
 มองด้าอ่องจึงให้เตรียมกองทัพจะไปตีเมืองดีเยี่ยม เกณฑ์พวกมอญ
 ไม่มีมิตรพัวพันกัน มองด้าอ่องให้จับพวกที่หัดก่อกบฏมาลง
 โทษ เป็นเหตุให้มอญทั้งปวงโกรธแค้นช่วยกันจับมองด้าอ่องฆ่าเสีย
 เมื่อกองทัพเมืองหงสาวดีมาถึง แม่ทัพยกย่องพวกมอญเมือง
 หงสาวดีว่าซื่อตรง แลแต่งตั้งพระมาเจ้าเมืองดีเยี่ยม ซึ่งไม่เข้าด้วย
 มองด้าอ่องให้เป็นอุปราชเมืองหงสาวดีต่อมา แต่เมื่อเจ้าเมือง
 ดีเยี่ยมมาอยู่เมืองหงสาวดี มาทราบว่ามีพวกมอญที่ใฝ่ร่วมคิดการ
 ฆนกับมองด้าอ่องอยู่มาก จึงให้สืบจับเอาตัวมาลงโทษถึงประหาร
 ชีวิตก็มี เดยเป็นเหตุให้พวกมอญโกรธแค้น ช่วยกันจับตัวเจ้าเมือง
 ดีเยี่ยมที่มาเป็นอุปราชกับทั้งพวกพระมาบรรดาที่มาบังคับบัญชาการอยู่
 ในเมืองหงสาวดีฆ่าเสีย ครั้นนบนการฆนโดยตรง พวกมอญรู้ว่า
 พระมาคงปราบปรามอย่างร้ายแรงไม่เดือกหน้า จึงพร้อมใจกันตั้งเป็น
 อิดีระและจับพระมาฆ่าฟันทั่วทุกหัวเมืองมอญข้างฝ่ายเหนือ แต่พวก
 หัวเมืองมอญทางฝ่ายใต้มาตั้งตั้งทางกรุงศรีอยุธยา เพราะมีญาติ
 พันองที่ได้อพยพหนีมาแต่ก่อน มาตั้งหัดก่อกบฏในเมืองไทยมาก
 หาไปเข้ากับพวกมอญทางฝ่ายข้างเหนือไม่ ถึงกระนั้นพวกพระมาที่
 ลงมาเป็นอุปราชและเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ เห็น
 จะอยู่ในเมืองมอญต่อไปไม่ได้ จะกลับเมืองพระมาจะต้องผ่านหัวเมือง
 มอญฝ่ายเหนืออีกไปไม่ได้ จึงอพยพครอบครัวรวมตัวกันประมาณ

๓๐๐ คนเข้ามาขอพึ่งกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าบรมโกศก็โปรดฯ ให้
รับไว้ และทรงอุปถัมภ์บำรุงโดยทรงพระกรุณา ฝ่ายพวกมอญทาง
ข้างเหนือเมื่อได้บ้านเมืองเป็นของตนเอง เทียวสืบหาเชื้อสายของ
พระเจ้าหงสาวดีแต่ปางก่อน จะเอามาเป็นหัวหน้าก็ปรากฏว่าหมด
ตัวเสียแล้ว ขณะนั้นมโหรีกษัตริย์ของคหังชื่อ "ดะด้า" มีคน
เชื่อกันว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์เมืองแปรตกยาก พวกกษัตริย์เขา
ไปเพียงได้จนได้บวชเรียนวิชาอาคมมาก พวกมอญจึงเชิญมา
เป็นผู้นำการต่อสู้พระมาซึ่งยกกองทัพใหญ่ลงมา พวกมอญรบพุ่ง
มโหรีชนะจึงพร้อมใจกันเชิญพระดะด้าให้ตาดีกษา แล้วยกขึ้นเป็น
พระเจ้าหงสาวดีเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓ เรียกกันว่า "ดะด้าพุทธเกิด"
เมืองหงสาวดีก็กลับเป็นราชธานีมอญอีกครั้งหนึ่ง

เรื่องตำนานเมืองหงสาวดีตอนที่ ๗ นับแต่ พ.ศ. ๒๒๘๓ จน
ปัจจุบันนี้ (พ.ศ. ๒๔๗๘) ว่าเมืองดะด้าพุทธเกิด (หรือเรียกกัน
แต่โดยย่อว่า "ดะด้า") ราชภักษเป็นพระเจ้าหงสาวดีแล้ว
แต่อาณาเขตของตนไปทางเมืองพะม่า จนได้เมืองแปรและเมือง
ตองอู่ไว้ในอำนาจ แต่ทางข้างใต้ไม่กล้ามาตีเมืองเมะตะมะ และหัว
เมืองมอญที่อยู่ต่อแดนเมืองไทยด้วยเกรงไทย จึงแต่งตั้งให้เชิญ
พระราชดำรัส กับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระเจ้าบรมโกศ
ณ กรุงศรีอยุธยา ทูลว่ากรุงหงสาวดีมีพระมหากษัตริย์ครอบครอง
เป็นอิสระเหมือนอย่างแต่ก่อนแล้ว หมายถึงจะไม่ตรีกับกรุง

ศรีอยุธยา ขอพระราชทานพระราชธิดาไปอภิเษกเป็น อัครมเหสี ให้สองประเทศเป็นสัมพันธไมตรีเหมือนอย่างทองแผ่นเดียวกันต่อไป พระเจ้าบรมโกศเห็นจะได้ทรงทราบจากพวกมอญที่มาอยู่ในเมืองไทย ว่าสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เป็นแต่คนจรจัดได้ออกาตตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ จึงทรงขัดเคืองว่าบังอาจยกตัวดีเสมอ ไม่ตอบราชสาส์น ทูลมอญต้องกลับไปเปล่า เมื่อกิตติศัพท์ไปถึงเมืองพม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีแต่งทูตมาทำทางไมตรีกับไทย พระเจ้าอังวะเกรงว่าไทยจะไปเข้ากับมอญ จึงอาศัยเหตุที่พระเจ้าบรมโกศได้ทรงรับพวกขุนนางพม่าที่หนีมอญไว้ แต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์น กับเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอพระเดชพระคุณขอเป็นไมตรีต่อไป ในราชสาส์น คงกล่าวความอ่อนโยนไม่ทะนงศักดิ์เหมือนอย่างพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าบรมโกศจึงทรงรับเป็นไมตรีกับพม่า ฝ่ายสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ของพระเจ้าบรมโกศไม่ได้ดังประสงค์จึงหันไปขอเป็นทางไมตรีกับเมืองเชียงใหม่และขอราชธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่เป็นมเหสี ก็ในเวลานั้นพระเจ้าเชียงใหม่ “องค์คำ” เพิ่งตั้งตัวเป็นอิสระมาได้ไม่นานนัก ยังกลัวพม่าจะไปปราบปราม จึงยินดียอมรับเป็นไมตรีกับมอญและยกราชธิดาชื่อ “นางละอองทิพย์” ให้เป็นมเหสีของพระเจ้าหงสาวดี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๒๘๘ พระเจ้าหงสาวดียกทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า แต่เมื่อนั้นไปใกล้จะถึงเมืองอังวะได้ข่าวว่ามณฑลกรุงศรีอยุธยาไปเมืองอังวะ ก็หวาดหวั่นเกรงว่าไทยจะไปตีเมือง

หงส์ดำดช่วยพระมา จึงถอยทัพกลับลงมาเมืองหงส์ดำด แต่อยู่มา
 ไม่ช้านักก็เกิดเหตุร้าย มนต์เหตุที่เกิดขึ้นเดิมเมื่อก่อนดั่งมีงทอจะได้
 เป็นพระเจ้าหงส์ดำด มีขุนนางมอญคนหนึ่งเป็นที่ "พระยาทตะ"
 ได้อุบายช่วยเหลืออมวกลิงชกถูหงส์ดำดให้เป็นภรรยา เมื่อดั่งมีงทอได้
 แล้วราชชายจึงตั้งให้พระยาทตะเป็นอัครมหาเสนาบดี แดะยกธิดา
 ของพระยาทตะเป็นทิมเห็ด ครั้นได้ธิดาของพระเจ้าเชียงใหม่ไป
 พระเจ้าหงส์ดำดยกย่องให้เป็นอัครมหาเส็ดด้วยเห็นว่าเป็นนางกษัตริย์
 ก็เกิดหงุดหงิดกับธิดาของพระยาทตะจนถึงวิวาทกัน พระเจ้าหงส์ดำด
 เข้ากับนางระงะอังกพิย์ ธิดาของพระยาทตะได้ความอภัยศ พระยาทตะ
 ก็โกรธแค้นเอาใจออกหากจากพระเจ้าหงส์ดำด คิดถกอุบายให้เกิด
 กิเลสพิพตเลื่องลือความซางเผือกทในป่าเมืองระงะอังก ก็ประเพณีใน
 สัมยณนถอกันทุกประเทศทางตะวันออก ว่าคือพระเจ้าแผ่นดินพระ
 องค์ใดมีบุญญาภิหารมากจึงมีซางเผือกเป็นราชพาหนะ พระเจ้า
 หงส์ดำดได้ทราบข่าวก็ชื่นชมได้มนต์ ครว้ดั่งให้ไปสร้างพลับพลาแรม
 ที่เมืองระงะอังก แดะกะเกณฑ์ผู้คนเข้ากระบวนเส็ด็จพานางระงะอังก
 ทพิย์ไปอยู่ที่พลับพลา เทยวคนหาซางเผือกอยู่ชานานจนราชการบ้าน
 เมืองค้งคาง ขุนนางผู้ใหญ่ไปทูลพระเจ้าหงส์ดำดก็ไม่กดบ ด้วย
 เห็นว่าถ้าไม่ได้ซางเผือกจะเส็ดพระเกียรติยศ พระเจ้าหงส์ดำดค้ง
 ค้งซางเผือกอยู่จนเข้าราชการแเดะไพร่พลที่ถูกเกณฑ์ไปพากันเค็ด
 ร้อน ทั้งพระเจ้าหงส์ดำดหุดหนไปเส็ดเบื่อนอนมาก พระยาทตะได้

เมืองอังวะ . ประจวบเวลาเกิดทุกข์ภัยในอาณาเขตต์เมืองอังวะ
 ผู้คนกำลังระง่ำร้าย มอญก็ตีได้เมืองอังวะเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๕ จัป
 พระเจ้าอังวะกับทั้งเจ้านายในราชวงศ์ได้โดยมาก เมื่อได้เมืองอังวะ
 แล้วอุปราชคุมเอาพระเจ้าอังวะ กับเจ้านายพระมาเด็กที่พกดับลงมา
 เมืองหงสาวดี ให้กองทัพตบะบันอยู่รักษาเมืองอังวะ ในกาดนั้นมี
 พรานคนหนึ่งชื่อ “อองไจยะ” เป็นนายบ้านมุกไซโบซึ่งอยู่ห่างเมือง
 อังวะไปข้างเหนือ ไม่ยอมอยู่ในบังคับมอญ ข้าพวกรมอญที่ไปเก็บ
 ด้วยตายเสียหลายคน นายกองมอญรวมกำลังยกไปจับกุม ออง
 ไจยะก็คุมสัตว์พรกพวกคือสุนัขป่าพันพวกมอญล้มตายแตกหนีไปอีก
 ตบะบันผู้ครองเมืองอังวะเห็นเป็นการใหญ่จึงแบ่งกองทัพให้ยกไป
 ปรวบปรวม ทางโน้นเมื่อพวกพระมาพดเมืองรู้ว่าอองไจยะชนะมอญ
 ก็พากันมาเป็นสัตว์พรกพวกเป็นอันมาก สามารถตีกองทัพมอญ
 แตกไปอีกครั้งหนึ่ง แต่คนพวกพระมาเชื่ออองไจยะเป็นผู้บุญมา
 ภูบ้านเมือง ก็คิดศัพทรู้ไปถึงไหนพวกพระมาในทันนกันตีพากันไป
 เข้าด้วย จนอองไจยะมีกำลังรพตหลายหมื่น จึงตั้งบ้านมุกไซโบขึ้น
 เป็นเมืองขนานนามว่า “เมืองรัตนสิงห์” (แต่คนทั้งหลายยังเรียกตาม
 ชื่อเดิมว่า “เมืองมุกไซโบ” หรือ “ชเวโบ” Shwebo มาจนบัดนี้)
 แดวดังตวชนเบนเจ้าไช้นามว่า “พระเจ้าออดองมินตยาชัย” แต่
 พวกที่นับถือเรียกว่า “พระเจ้าออดองพระ” แปลว่า “พระโพธิสัตว์”
 จึงเรียกนามนั้นในพงศาวดาร . เมื่อพระเจ้าออดองพระรวบรวมกำลัง

ได้มากก็ยกกองทัพลงมาตีเมืององวะเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๐ ตะบอง
 พระเจ้าไม่ไหวต้องพาพวกมอญหนีกลับไปเมืองหงสาวดี พระเจ้า
 อุดองพระโคที่ติดตามลงมาตีเมืองแปรอีกเมืองหนึ่ง พระยา
 หงสาวดีให้อุปราชขึ้นไปตีเมืองแปรคืนก็พ่ายแพ้แตกหนีพระมาถับ
 ไปอีก พระยาหงสาวดีสำคัญว่าพวกพระมาถักกองทัพมาครั้งนั้นด้วย
 ประสงค์จะเอาพระเจ้าองวะกลับไปครองราชสมบัติดังเก่า คิดจะ
 คุกคั่นเหตุ จึงให้ปลงพระชนมพระเจ้ายองวะกับท้าวราชวงศ์ที่ทุ่งคัก
 เดี่ยว แต่การนั้นกลับทำให้พวกพระมาเชื่อบุญบารมีของพระเจ้าอุดอง
 พระยงชน ถึง พ.ศ. ๒๒๘๘ พระเจ้าอุดองพระยกกองทัพลงมาตี
 หัวเมืองมอญทางปากน้ำแคววดีจนถึงเมืองตะเกิง (คือเมืองร่างกุ้ง
 เดียวกัน) คิดกำลังที่จะช่วยแก้ไขเมืองหงสาวดีหมดแฉ่งไปตั้ง
 ล้อมเมืองหงสาวดี เผอิญในบั้นที่เมืองหงสาวดีทำนาไม่ได้ผลตาม
 เคย ถูกข้าศึกล้อมเมืองอยู่ไม่ช้านานเท่าใด ที่ในเมืองก็เกิดอด
 อยากรอดยอคิดขัดสนสระเบียงอาหาร พระยาหงสาวดีกับหัวหน้า
 ปรึกษากันเห็นว่าจะไม่สามารรถรักษาเมืองไว้ได้ แต่จะควรทำ
 อย่างไรความเห็นแตกต่างกันเป็นสองพวก พวกพระยาหงสาวดี
 เห็นว่าควรขอเป็นไมตรีกับพระเจ้าอุดองพระเดี่ยโดยดี แต่พวก
 อุปราชเห็นว่าควรออกรบตีหักจากที่ล้อมไปหาที่มั่นแห่งอื่น แต่ยอม
 ตามความคิดพระยาหงสาวดีซึ่งเป็นใหญ่ พระยาหงสาวดีจึงนิมนต์
 สังฆมพระสังฆราชาเป็นประมุขให้ออกไปเฝ้าพระเจ้าอุดองพระ ขอ

เป็นไมตรีกันเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมัง-
 ซอง ถ้าแต่เป็นไมตรีกัน พระยาหงส์จืดจะยกชिताถวายพระ
 เจ้าอตองพระด้วย พระเจ้าอตองพระว่ากรณีไม่เหมือนกัน เมื่อ
 ครั้งพระเจ้าฝรั่งมังซองกับพระเจ้าราชาธิราชทำทางไมตรีกันนั้น ทำ
 ในเวดามัก้างเดิมกันทั้งสองฝ่าย แต่ครั้งนเมืองหงส์จืดอยู่ใน
 งามมือเดวิด ถ้าจะให้พ้นภัยได้แต่ก่อนน้อมยอมตามภักดีต่อพระมา
 พระยาหงส์จืดหวังจะให้พระเจ้าอตองพระหย่อนข้อไชง จึงตั้งชิตา
 ออกไปถวาย พระเจ้าอตองพระก็รับไว้ แต่หาผ่อนผันให้อย่างไรไม่
 พวกอุปราชก็พากันไปว่ากล่าวกับพระยาหงส์จืดจนยินยอมกตบใจ
 ในคำวันนั้นพวกมอญก็ออกไปปล้นค่ายพระมา ฝ่ายพระมาแต่
 พระยาหงส์จืดให้ไปว่ากล่าวจะเป็นไมตรีก็พากันประมาทด้วยคาดว่
 คงจะเด็กรบกัน ถูกลมอญฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก แต่พระมามาก
 กว่ามากนัก มอญไม่สามารจจะตั้งกองทัพพระมาให้แตกได้ทั้งหมด พอ
 รุ่งเช้าต้องถอยทัพกลับเข้าเมือง แต่คตระบหนัก้องพระยาหงส์จืดน
 หนีไปได้ พระเจ้าอตองพระจึงให้เข้าดั้มเมืองอย่างกวดขันแต่ให้
 รับแรงค้เมือง พวกมอญสันตะเบียงอาหารหมดกำลังก็เสียเมือง
 หงส์จืดแก่พระเจ้าอตองพระเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ นับเวดาคงแต่เมือง
 หงส์จืดเป็นอิสสรมาได้ ๗ ปี พระเจ้าอตองพระเค้นความอญไม่ม
 ความดีคัย ให้ฆ่าพวกมอญเดียเป็นอันมากไม่เด็อกว่าเป็นพระหรือ
 คฤหัสถ์ ที่เบนพตเมืองก็เอาเป็นระเตย กวาดค้อนไปเมืองพระมา

มใหม่ผู้คนเหลืออยู่ แล้วให้เผาตวบ้านเรือนและรอบอมปรากฏ
 ทงเมืองหงสาวดีให้ร้าง มาตงเมืองตะเกิงเป็นเมืองหลวงของพะม่า
 ทางฝ่ายใต้ ชนนานนามว่า “เมืองร้างกุง” แต่ั้นเมืองหงสาวดี
 ก็บับปลงเป็นป่ากร้างมาช้านาน ชอนจะพงเห็นอุทาทรรณเมือ
 กตาวถึงพระนอนองค์ใหญ่คือไปข้างหน้า แต่เมืองหงสาวดีมีสัตว์เป็น
 ชื่อดำคณอยู่ ๒ อย่าง คือภูมิดำเนาเป็นที่ทำนาได้ผลมากอย่างหนึ่ง
 กับมพระมูเตอาอันเป็นมหาเจดีย์สถานทีพวกมอญเดอมได้กันมากอยู่ที่
 เมืองหนอย่างหนึ่ง เมือพนธ์มยภยพิบตเดอกรมราชฎรกลับไปตง
 ทำไร่่นามากชนโดยดำคับ และมีคนต่างเมืองพากันไปบูชาพระมูเตอา
 อยู่เดอมอ ไม่ช้านานเท่าใดก็กจัดม้คนไปตงบ้านเรือนอยู่ในท้องที่
 คงร้างแต่ในบริเวณเมือง ครนถึงรัชกาลดพระเจ้าปะดุงซึ่งเดอวย
 ราชย์แต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ จน พ.ศ. ๒๓๖๒ (ตรงกับรัชกาลที่ ๑ กรุง
 รัตนโกสินทร์) จึงกตบตงเมืองหงสาวดีชนอก แต่ให้เบนอย่างหัว
 เมืองด้ามัญมิได้เป็นเมืองดัดกดำคณเหมือนแต่ก่อน เรื่องพงศาว-
 ดารพะม่าในราชวงศ์ดของพระกัเกยวชองกับเมืองไทยมาก นับเบน
 ดัมยัมหายุทธสงครามอัครกรงหนึ่ง เรื่องเดยพระนครศรีอยุธยา เรื่อง
 พระเจ้ากรุงธนบุรีกับกัอุดีดระ และเรื่องพระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ชัยชนะถึงไปตีพะม่า อยู่ในดัมยันทงน
 แต่เรื่องไม่เกยวกับตำนานเมืองหงสาวดีโดยนะพะจะจึงไม่กตาวถึง
 ถ้าใครใคร่จะทราบจงไปอ่านคุในหนังสือพงศาวดารเรื่องไทยรบพะม่า

ก็จะทราบความโดยพิสดาร เรื่องตำนานเมืองหงสาวดีมาปรากฏออก
เมื่อพระเจ้าจุกกาเยแก้ว (พระมาเรียกว่า “พระเจ้าพระคยัคอ”) ซึ่ง
ได้วยราชย์แต่ พ.ศ. ๒๓๖๒ จน พ.ศ. ๒๓๘๐ ด้วยพระมาเกิดรบกับ
อังกฤษครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ (เวลาต่อรัชกาลที่ ๒ กับรัชกาล
ที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) รบกันที่เมืองมณฑลบูรพา ก่อน อังกฤษเห็นว่า
พระมาชำนาญรบพุ่งในป่าจะเอาชัยชนะนยะยาก จึงมาชวนไทย (ใน
รัชกาลที่ ๓) เป็นสัมพันธมิตร แล้วยกกองทัพเรือคู่ไปตีเมือง
ร่างกุ้ง ไทยก็ให้กองทัพยกไปตีเมืองเมะตะมะอีกทางหนึ่ง พระมา
ต้องเรียกกองทัพกลับจากเมืองมณฑลบูรพาของกันบ้านเมืองทางข้างใต้
แต่อังกฤษตีได้เมืองร่างกุ้งเสียก่อน กองทัพลงมาเข้าบ้านเมือง
คืนกลับพ่ายแพ้ต้องถอยทัพกลับไป อังกฤษจึงยกกองทัพติดตาม
หมายจะตีขึ้นไปทางเมืองหงสาวดีและเมืองตองอูให้ถึงเมืองอังวะ
แต่เมื่อไปถึงเมืองหงสาวดีแต่เมืองเปด้า เพราะพระมากวาดต้อนผู้
คนพลเมืองไปเสียหมดและทำดาบสังเขียงอาหารเสียด้วย อังกฤษก็
ต้องเปิดย่นกระบวนเบนทัพเรือยกขึ้นไปทางด่านาเอราวดี ตัดหัวเมือง
รายทางใต้เป็นอันดับขึ้นไปจนใกล้จะถึงเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะ
จุกกาเยแก้วก็ต้องรับทำสัญญายอมแพ้อังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ยอม
เสียเงินสินไหม ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ รูปี นอกจากนี้ยังโอนเมืองฮัดดีม
เมืองยกไซ และหัวเมืองข้างใต้ปากน้ำสาละวิน ตั้งแต่เมืองเมะตะ
มาถึงมาจนถึงเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีซึ่งพระมาตีได้ไปจากไทย ให้

เบนเมืองชนของอังกฤษ เดิมอังกฤษคิดจะให้หัวเมืองตอนใต้ถ้านา
 สัตวินที่กล่าวมานี้แก่ไทยโดยได้ช่วยรบพะม่าในครั้งนั้น แต่จะขอ
 ให้ไทยคืนเมืองไทโรให้มะดาเยอย่างเดิม ฝ่ายไทยไม่ปรารถนาจะเสีย
 เมืองไทโร เห็นว่าถ้าเมืองมอญฝ่ายใต้ตกเป็นของอังกฤษก็ขัดขวาง
 ที่พะม่าจะมาบุกรุกเมืองไทย เป็นประโยชน์เหมือนกัน เมื่อทำสัญญา
 เด็กสงครามแล้ว อังกฤษก็คืนเมืองว่างกุงและหัวเมืองพะม่ากับทั้ง
 หัวเมืองมอญฝ่ายเหนือให้แก่พะม่า แต่พระเจ้าจักรกกายเมงทรง
 โทมันดีในการที่แพ้สงครามครั้งนั้นจนถึงสัญญาวิปดาต์ แแต่รกเมง
 ราชอนุชาได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมาจนพระเจ้าจักรกกายเมงสิ้น
 พระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ แแต่รกเมงก็ได้ด้วยราชย์ พะม่าเรียก
 ว่า “พระเจ้าดำรวดี” แต่ไทยเราเรียกว่า “พระเจ้าแแต่รกเมง”
 ยังต้องขอชดวยหาเงินใช้ดินใหม่แก่อังกฤษ เก็บเงินจาก
 หัวเมืองชนและราษฎรพลเมืองด้วยประการต่าง ๆ ต่อมา ก็เกิด
 ความเคียดรอนท้าวไปในเมืองพะม่า แต่พระเจ้าแแต่รกเมงครอง
 ราชสมบัติอยู่ได้ ๘ ปีถึงพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ มังถ่องราช
 โอรสซึ่งมียศเป็น “เจ้าพุกาม” ได้รบราชทายาท พะม่าเรียกพระ
 นามว่า “ปะกันมิน” (คือ “พระเจ้าพุกาม”) มีนิสัยขี้ขลาด
 พวกเจ้าเมืองที่เป็นพนักงานเร่งเรียกเงินส่งดินใหม่ได้ที่ ก็พากันแแต่
 ฆาตประโยชน์ส่วนตัวพ่วงเข้าด้วย ครั้นนมขุนนางพะม่าคนหนึ่ง
 ชื่อ “มองโอก” ได้เป็นอุปราชอยู่ที่เมืองว่างกุงนี้มีเรือชาวต่าง

ประเทศไปมาค้าขายมาก มักเกิดชนด้วยนายเรืออังกฤษ ๒ คน
 ต้องหาว่าทำคนในเรือให้ถึงตาย มองโกลเขาตัวไปกักขังไว้พิจารณา
 ไม่ได้ความจริงตั้งข้อหา แต่มองโกลพาตปรับใหม่เอาเงินแต่ตัวจึง
 ปลดปล่อยตัวไป นายเรือไปฟ้องรัฐบาลอังกฤษ ๆ จึงมีศุภอักษรให้นาย
 เรือรบกลับมา จะเรียกเอาค่าทำขวัญ ๓๐,๐๐๐ รูปี พระเจ้าอังวะเบน
 แต่ยอมเอามองโกลออกจากตำแหน่ง ให้ผู้นอกลงมาเป็นอุปราช
 แต่เมื่ออุปราชคนใหม่ลงมาปกครองที่พดงมาตั้งเตรียมการต่อสู้อังกฤษ
 ทั้งทเมืองร่างกุ้งและเมืองเมาระตะมะ อังกฤษกับพม่าจึงเกิดรบกัน
 เบนครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ (ตรงกับปีแรกรัชกาลที่ ๔ กรุง
 รัตนโกสินทร์) รบกันครั้นพวกรมอญเข้ากับอังกฤษ ๆ ได้หัวเมือง
 มอญฝ่ายใต้ทั้งหมดตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมา แล้วประกาศเอาเป็น
 เมืองชนของอังกฤษ เมืองหงสาวดีจึงตกเป็นเมืองชนของอังกฤษ
 แตนมาจนภาคบดิน ในสมัยนั้นเมืองพม่ายังแบ่งเป็น ๒ อาณาเขตคือ
 พม่าใต้เป็นเมืองชนของอังกฤษ พม่าเหนือยังเป็นราชอาณาจักร
 ของพระเจ้าแผ่นดินพม่าต่อมากกว่า ๓๐ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๘
 (ตรงในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์) อังกฤษกับพม่าเกิดรบกัน
 เบนครั้งที่ ๓ อังกฤษชนะจึงเอาเมืองพม่าเป็นเมืองชนของอังกฤษ
 ทั้งหมด ถ้าว่าณะเพาะเมืองหงสาวดีเมื่อแรกตกเป็นของอังกฤษยัง
 เป็นเมืองสำคัญเพราะอยู่ต่อแดนพม่า แต่เมื่ออังกฤษได้ประเทศ
 พม่าทั้งหมดแล้วก็เป็นหัวเมืองสามัญเมืองหนึ่งในมณฑลพะโค แต่

กมิได้เป็นที่ตั้งของผู้บัญชาการมณฑล มีดำริแต่เป็นที่ชุมทาง
 รถไฟที่จะแยกไปเมืองมณฑลทางฝ่ายเหนือทางหนึ่ง แยกไป
 เมืองเมาระตะทางฝ่ายใต้ทางหนึ่ง และแยกมาเมืองว่างกุงอีกทาง
 หนึ่ง ดั้นเรื่องคานานเมืองหงสาวดีเพียงเท่านั้น.

ตอนที่ ๔

เที่ยวเมืองหงสาวดี ภาคปลาย

เมื่อออกจากศาลาดง คณนชนรถไปกับเจ้าเมืองหงสาวดี มีรถนายตำรวจนำหลังหนึ่ง เจ้าหญิงตามไปในรถต้องหลังที่เราไป จากเมืองย่างกุ้ง มีรถพวกรถมกรตามไปอีกหลังหนึ่ง ราวกับ กระบวนแห่ แลดูเมืองหงสาวดีตามทางที่ผ่านไปไม่เห็นมีความรู้เรื่องอย่างไร ถนนก็ยังไม่ได้ลาดอัดฟัดดี บ้านช่องต้องฟากถนน แม่น้ำโรงฉายหนึ่งก็เป็นแต่เครื่องไม้มุงสังกะสีโดยมาก ต่อเจ้าเมืองเล่าให้ฟังจึงรู้เหตุ ว่าบ้านเรือนในเมืองหงสาวดีหักพังเสีย เมื่อครั้งแผ่นดินไหวใน พ.ศ. ๒๔๗๓ โดยมาก ที่มอยู่เดี๋ยวนี้เป็นของสร้างกันขึ้นใหม่ในเวดาก่าตั้งอดีตตงนั้น รถแค้นไปจากศาลาดงไปตั้งประเดี๋ยวก็พ้นเขตคทประสมชนเข้าบ้านป่า เขาพาข้ามลำน้ำพะโคไปดูพระนอนใหญ่อยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตก มีพวกรถมการผู้รักษามาคอยรับอยู่ทั้งคณะ กรมการคนหนึ่งบอกว่าตัวเป็นมอญ ได้เคยเข้าไปกรุงเทพฯ ๑ ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว ไปพักอยู่ที่ปากัดดี และได้เคยไปหาคุณจอมมารดาถิ่น เจ้าจอมมารดาของกรมพระนเรศวรฤทธิ บางทีจะนับเป็นญาติกัน คุณแม่ถิ่นท่านเคยบอกฉันว่าญาติของท่านยังมีทั้งที่เมืองหงสาวดีและที่ใหม่หมด

พ่ายแพ้ เพราะดังกุญแจของเจ้าพระยามหาโยธา (พญาเจ่ง ต้นดังกุญแจคชเส็น) บัญฑิตของท่านเป็นดังกุญแจใหญ่ เมื่อยังอยู่กับพระมา คัดเจ้าพระยามหาโยธาเป็นเจ้าเมืองอตรน (ซึ่งอังกษตั้งชื่อใหม่ว่าเมืองแอมเฮ็ดค้ ตามนามของไวสรอยอินเต้ผู้บัญชาการรบพระมาจนได้เมืองนั้น) ญาคิดวงค์ในเมืองมอญม่มาก เมื่อพระมามาตีเมืองเชียงใหมให้พญาเจ่งคุมกองทัพมอญมากองหนึ่ง แล้วให้ตั้งรักษาเมืองเชียงแแต่นอยู่นาน พญาเจ่งมาได้หญิงสาวมณฑนนั้นเป็นภรรยาเกิดบุตรธิดาด้วยกัน จึงมีเชื้อสายอยู่ในมณฑนทตพ่ายพอกพวกหนึ่ง แต่เมื่อมอญเป็นขบถต่อพระมาใน พ.ศ. ๒๓๑๖ พญาเจ่งเป็นคหบดีหัวหน้าคนหนึ่ง นำพวกมอญชนไปตีเมืองว่างกุ้ง ทานกำลังกองทัพพะแซหุ่อกไม่ไหว ก็พาพวกมอญอพยพเข้ามาพึ่งไทยในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี เรื่องเดิมได้ยืมมาตั้งนี้ จะซักถามเขาเรื่องราวต่อไปก็ไม่สะดวกด้วยพูดกันต้องมั่วตาม จึงได้แต่รับรู้เท่าที่เขาบอก

ตรงนี้จะกล่าวถึงลักษณะการรักษาพุทธเจดีย์ในเมืองพระมาแต่ด้วยที่เคยวัด อธิรักษานนทบุรีกำหนดพระพุทธรเจดีย์เป็น ๓ ประเภท ประเภทที่ ๑ พุทธเจดีย์ที่มณฑลประโยชน์โดยดำฟังพรักษาตัวเอง เช่นพระเกศธาตุและพระมูเตาเป็นต้น ประเภทนี้ใหม่คณะตั้งปบุรุษเป็นกรรมการ มอบอำนาจในการรักษาให้อยู่ในกรรมการทุกอย่าง รัฐบาลเป็นแต่ตรวจตรา พระนอนองค์ใหญ่ที่ไปคูนับอยู่ในประเภท

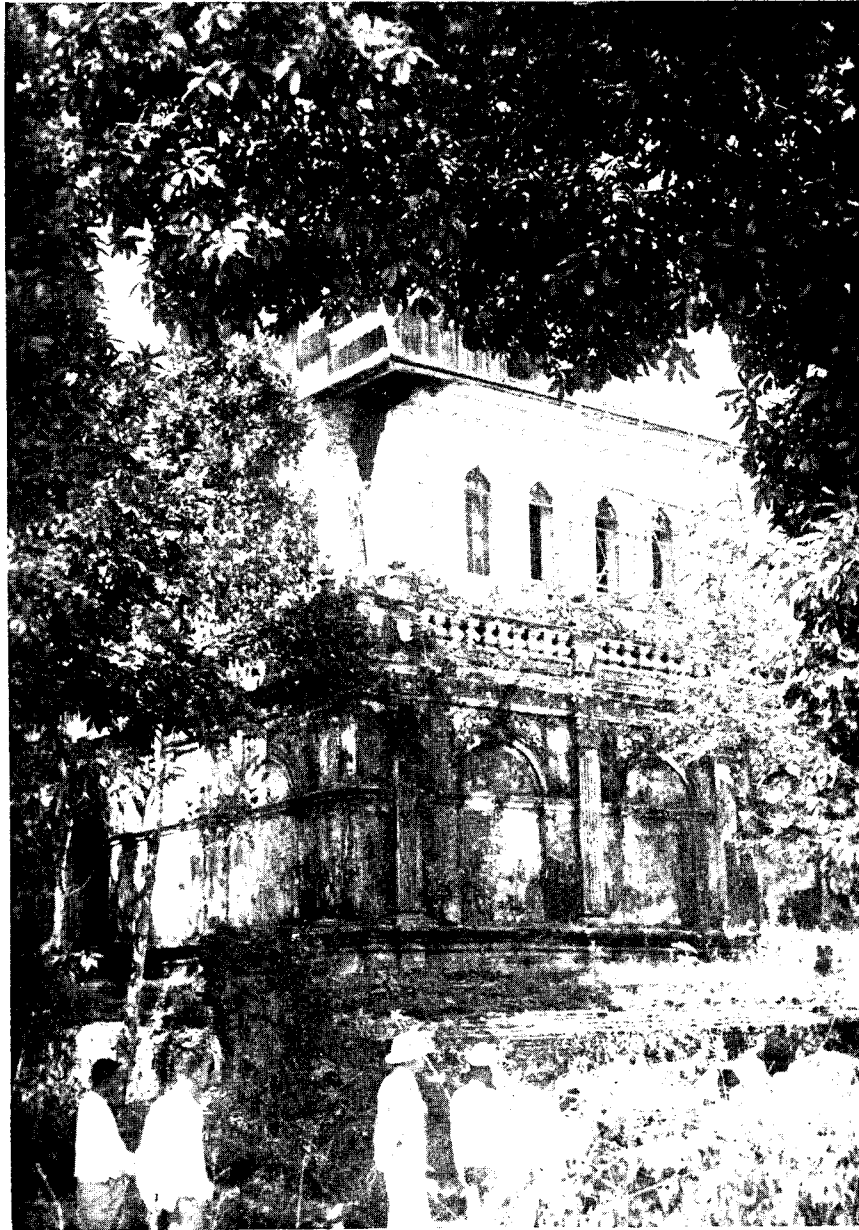
นี้ ประเภทที่ ๒ พุทธเจดีย์ที่ไม่มีผลประโยชน์ แต่เป็นของสำคัญในทางโบราณคดีอันจะปล่อยให้สูญเสียไม่ได้ เช่น โบราณวัตถุสถานในเมืองพุกาม เป็นต้น แม้จนพระราชวังที่เมืองมณฑลเดกันบออยู่ในประเภทนี้ ให้กรมตรวจโบราณคดี Archaeological Survey Department เป็นพนักงานรักษา และจ่ายเงินแผ่นดินให้ใช้เท่าที่จำเป็น ประเภทที่ ๓ พุทธเจดีย์ที่เป็นของสร้างใหม่หรือของเก่าแต่เห็นไม่จำเป็นที่รัฐบาลจะต้องลงทุนรักษา เช่น วัดที่พระดังมีอยู่ไม่เดือกว่าเก่าหรือใหม่นั้นอยู่ในประเภทนี้ รัฐบาลปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม

พระนอนองค์ใหญ่ที่พระมาเรียกว่า “ชเวตยะของ” Shwe Thyaung กล่าวกันว่าเป็นเศียงเพี้ยนมาจากคำ “ชินบิณฑยะของ” Shinbinthayaung จะอย่างไรฉันไม่มีความรู้พอจะตัดสิน นี้ก็แต่คำว่า “ชเวตยะของ” นั้นดูใกล้กับคำ “ไสยา” ถ้าว่าโดยขนาด พระนอนองค์นี้ดูเหมือนจะใหญ่โตกว่าพระนอนองค์อื่น ๆ ทั่วทั้งโลก เพราะยาวกว่า ๒๗ วา ๒ ศอก ๓ คืบ (๓๘๓ ฟุต) สูง (ตรงพระพาหา) ๗ วา ๒ ศอก ๓ คืบ (๕๐ ฟุต) ฉันอยากจะชมว่างามกว่าพระนอนใหญ่องค์อื่น ๆ ที่เคยเห็นมาด้วยตั้งซึ่งสร้างประกอบด้วยองค์พระนอน แต่โบราณไม่เห็นเค้าเงื่อนว่าเคยมีวิหาร มีแต่ฐานชั้นต่าง ก่อด้วยศิลาแดงสูงตั้ง ๖ ศอก แต่มีฐานชุกชีรององค์พระสูงตั้ง ๒ ศอก กับมีกำแพงก่อรอบบริเวณชั้นนอกด้วยอีกอย่างหนึ่ง

เรื่องตำนานของพระนอนของคนนาพศวงทเดียวไม่มีใครรู้ว่า
 เป็นของท่านผู้ใดสร้างไว้แต่เมื่อใด องค์พระนอนเองแม่ใหญ่โตถึง
 เพียงหนักเพงปรากฏแก่ตาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ นับได้ ๕๗ ปีมาจนบัดนี้
 ด้วยเมื่อพระเจ้าอดองพระศิวได้เมืองหงสาวดีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๐ กำจัด
 แคนมอญ ตั้งให้รอกทาดายเมืองหงสาวดีเสียให้เบ็นป่า เมื่อกดบ
 ดงเป็นเมืองในรัชกาลภายหลังก็ไปดงเสียทอน ที่ตรงพระนอน
 ชยจึงเป็นป่ารกมากกว่าชยปี เหตุที่จะพบพระนอนนั้นเกิดแต่ผู้รบ
 เหมาท่าทางรถไฟให้คนเที่ยวเดาะหาศิลาแดงจะเอามาทำอับเฉาถม
 ทางรถไฟไปพบพระนอนเข้า บอกข่าวแก่ชาวเมืองหงสาวดีก็มีคน
 ศรัทธาพากันไปถางป่าคอนั้น จึงปรากฏองค์พระนอนเด่นขึ้นมา
 ผู้ที่อยากรู้เรื่องตำนานพยายามค้นหนังสือเก่าก็ไม่ม้เรื่องใดกล่าวถึง
 พระนอนของคน จึงรู้ไม่ได้ว่าใครสร้างไว้แต่เมื่อใด พิเคราะห์
 ตามเค้าเงื่อนที่ในหนังสือราชาราชคือนรัชกาลพระเจ้าบรมเจดีย์
 (เรียกว่า “พระเจ้ามหาภิณุกร”) กล่าวถึงพระนอนในเมือง
 หงสาวดี คงหมายว่าพระนอนของตนเอง และมีทางที่จะสันนิษฐาน
 ต่อไป ว่าพระนอนขนาดใหญ่โตถึงปานนั้น เห็นจะไม่มีส่วนนอก
 จากพระยามหากษัตริย์สร้าง อีกประการหนึ่งที่ตั้งไว้ในตำบลเดียวกับ
 กับโบสถ์ “สัมมาถยาน” ของพระเจ้าหงสาวดีบรมเจดีย์ ก็ชวน
 ให้เห็นว่าน่าจะเป็นพระเจ้าบรมเจดีย์นั่นเอง หรือมีฉะนงพระเจ้า
 แผ่นดินองค์ก่อนที่บรรพชาทายาทต่อมา สร้างพระนอนใหญ่ของตน แต่

เมื่อพบองค์พระนอนเป็นแต่ก่ออิฐยังไม่ได้ปั้นปูน ด้อยให้เห็นว่าเป็น
 ของทำค้าง นำต้นนิษฐานว่าจะสร้างเมือภายหลังพระเจ้าบรมเจดีย์
 ทำศิลาจารึกเรื่องดีมากถยานีเมือ พ.ศ. ๒๐๓๘ จึงมิได้กล่าวถึง
 พระนอนในจารึกนั้น ทว่ามาบนแผ่นดินช่วยต้นนิษฐาน ถิ่นเรื่อง
 คำนานพระนอนตอนต่งแต่พบในชั้นหลังนี้ เมือชาวเมืองหงสาวดี
 ถากถางทำเป็นเจดีย์ถ่านแต่ องค์พระนอนยังต่องตากแดดกรำฝน
 อยู่กลางแจ้งช้านาน จนเมือเรือ ๆ นพวงศ์ปุบบุษจึงเรียวกันได้ทุน
 ทรัพย์พอสร้างวิหารใหญ่ปกคลุมไว้ในร่ม ทำเป็นวิหารโถงด้วย
 เครื่องเหล็กอย่างฝรั่ง พนักวิหารปิดด้วยศิลาอ่อนชกเงา และมี
 เหล็กห่อต่งรอบองค์พระ กันมิให้ใครเข้าไปจับต่องให้หมองมัว
 องค์พระนอนกับนบิตทองประดับแต่งให้เป็นพุทธลักษณะงาม
 สดงามน่าชม เห็นจะต่องใช้เงินนับด้วยแสน เดียวนทำด้าเร็วแจว
 เพียงองค์พระกับวิหาร ต่อไปเขาคงคิดทำอุปลารถานวัดให้งามยิ่ง
 ขึ้น แม่เพียงเท่าที่ทำได้เห็นก็ต่องอนุโมทนา

ไปจากวัดพระนอนระยะทางดัก ๔-๕ เส้นถึงบริเวณ “โบสถ์
 ดีมากถยานี” ซึ่งพระเจ้าบรมเจดีย์สร้างเนื่องในการพนพระพุท
 ศำสนาอันเป็นการดำคณิในรามัญสมณวงศ์ และเป็นบัจจยมาถึง
 เรื่องตำนานพระสังฆกรรมยุคติกาเมือภายหลังดวย แต่จะรือเรื่อง
 ได้เด่าต่อไปข้างหน้า ตรงนี้จะพรรณนาว่าแต่ด้วยควโบสถ์ดีมา
 ถยานีก่อน โบสถ์ถันก่ออิฐถือปูนทำเป็นตักต่องขนาด ๕ ห้อง

พระอุโบสถวัดกัลยาณี่ ของพระเจ้าบรมเจดีย์

ชั้นบนมีแต่ตัวประธาน เดี๋ยวรวบรวมทำเป็นหนังสือจะเข้าไปดู
ข้างในโบสถ์ไม่ได้ด้วยข่าวมาก ผู้พาเราห้ามว่าไม่ควรจะเดี๋ย
ภัย แต่เมื่อพิจารณาดูข้างภายนอกก็เดี๋ยมประดังค์ เพราะมีรอย
ปฏิสังขรณ์มาหลายครั้ง ถอดตายของเดิมศูนย์เสียหมดแล้ว คง
เหลือของเก่าแต่โครงผนัง ดูไม่คุ้มค่าเดี๋ยภัย แต่โบสถ์ชั้นของ
สำคัญในเรื่องพงศาวดาร มีรัฐบาลตั้งปुरुษคงปฏิสังขรณ์ไม่ทิ้งให้
ศูนย์เสีย โบสถ์ตั้งมากัดยานแปดกัทำเป็นคักดองชนไม่เหมือนโบสถ์
แห่งอื่น เหตุใดจึงทำเช่นนั้นน่าดังดัยนิก วัดในเมืองพะม่าต่างกัน
เป็น ๒ ประเภท คือวัดประเภทที่เป็นเจดีย์สถานประเภท ๑ วัดที่เป็น
ดังฆาวาด คือเป็นที่อยู่ของพระภิกษุสามเณรประเภท ๑ วัดทั้ง ๒
ประเภทนั้นไม่ได้อยู่รวมกัน วัดดังฆาวาดเป็นแต่ที่พระดังฆอยู่มักไม่
มีพระเจดีย์หรือโบสถ์วิหาร วัดเจดีย์สถาน เป็นคักว่าพระเกศธาตุ
พระมุกดา ก็ไม่มีพระดังฆอยู่ เพราะฉะนั้นโบสถ์ตั้งมากัดยานคักนบ
เป็นวัดเจดีย์สถานแห่งหนึ่งต่างหากมาแต่เดิม ถ้าหากเทียบกัเห็นจะ
เป็นทำนองเดียวกับโบสถ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนเอง อนึ่ง
ประเพณีการบวชนาคในเมืองพะม่าแม้จนปัจจุบัน บวชกนเพียง
เป็นสามเณรเป็นพน ที่บวชเป็นพระภิกษุมนอย การบวชสามเณร
ทำพิธีบรรพชาในบ้านกั บวชที่พระดังฆอยู่กั ไม่มีกัเกี่ยวของ
คักงไปถึงโบสถ์ คักดสามเณรคักใดจะอุปถัมบทเป็นพระภิกษุจึงคักง
ไปทำพิธีอุปถัมบทกรรมที่ในโบสถ์ เพราะฉะนั้นเมื่อคักคักก็เห็นได้ว่า

ในวันที่พระสังฆประชุมกันทำพิธีอุปสมบทนั้น อาจจะมีผู้พาดำเนินต่างวัดไปขออุปสมบทที่โบสถ์เดียวกันหลาย ๆ ราย เหตุเช่นนั้นอาจจะมาแต่ใกล้พุทธกาล จึงมีระเบียบในบวรพิกัดแห่งการอุปสมบทที่พระกรรมวาจาจารย์ของถามข้อใดและข้อพระอุปัชฌาย์ของดำเนิน เพราะมีผู้ไปคอยขออุปสมบทอยู่หลายคนด้วยกัน ที่พระเจ้ากรรมเจดีย์สร้างโบสถ์มากัดยานเป็นสองชั้น ชั้นล่างคงใช้เป็นที่ทำ "บวรพิกัด" ชั้นบนเป็นที่พระสังฆวัดบัญญัติทำ "สังฆกรรม" ในการอุปสมบทมิให้ใครอื่นเข้าไปเกี่ยวข้อง วิถีบวชนาคในเมืองไทยแต่โบราณก็น่าจะเป็นทำนองเดียวกัน ผิดกันแต่เพียงใช้วิหารเป็นที่ทำพิธีเกี่ยวข้องกับคนภายนอก โบสถ์สำหรับแต่พระสังฆทำสังฆกรรมไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลภายนอก ความชอบพึงสังเกตเห็นเช่นวัดโบราณที่เมืองสุวรรณโคตม คุโชนัย มีแต่พระสถูปกับวิหารโดยมาก ต่อมาจึงมีโบสถ์ การที่สร้างโบสถ์ทุกวัดเป็นประเพณีแต่ในประเทศสยามนี้ เห็นจะเกิดขึ้นในชนหลังตั้งแต่ลัทธิธรรมนิยมให้ชายหนุ่มบวชเป็นพระภิกษุทุกคน แต่โบสถ์ที่ทำเป็นตักต้องชั้นไม่เห็นมีที่อื่นนอกจากโบสถ์มากัดยานี้ และโบสถ์ใหม่ ๆ ในเมืองพระมอเอาแบบไปทำบ้าง โบสถ์พระมอแต่โบราณเช่นที่เมืองพุกามก็เป็นชั้นเดียวเหมือนกับโบสถ์ไทย จึงนึกสงสัยว่าพระเจ้ากรรมเจดีย์จะเอาแบบโบสถ์ดังกาทเมืองคอดมโบเมือเป็นราชธานีขอว่า "ชัยวัฒนานคร" มาสร้างโบสถ์มากัดยานักเป็นได้ เพราะการ

พนพระพุทธรักษาหน้าเมอกรงนนเขาแบบอย่างดังกามาใช้มาก
 ข้างหลังโบสถ์มีมากถยานไม้ทำงนกในบริเวณเดียวกันตนเอง
 เป็นที่เก็บรักษาหัตถศิลา “จารึกกถยาน” Kalyani Inscriptions
 อันนับว่าเป็นของสำคัญในโบราณวัตถุที่เมืองพระมาสังหนัง มีเรื่อง
 คำนานว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๙ พระเจ้าหงสาวดีธรรมเจดยทรงพนพระ
 พุทธศาสดาในรามัญประเทศ อันการผูกตั้งมากถยานเป็นต้นต้นสำคัญ
 อันหนึ่ง เมื่อสำเร็จสมพระราชประสงค์แล้วด้าวตั้งให้แต่งตั้งประกาศ
 เรื่องพนพระศาสดากรงนนจารึกไว้ในหัตถศิลา ๓๐ หัก จารึกเป็น
 ภาษามคร๓ หัก คำแปลเป็นภาษามอญ ๗ หัก เดิมประดิษฐาน
 ไว้ในวัดแห่งหนึ่งต่างหาก แต่เมื่อเมืองหงสาวดีถึงยุคเข็ญ หัก
 ศิลาจารึกกถยานถูกคนอันธพาดค่อยแตกหักกองทิ้งอยู่ช้านาน จน
 เมื่อเมืองตกเป็นของอังกฤษเริ่มตรวจโบราณคดีจึงเก็บเอาศิลาจารึก
 กถยานไปรักษาไว้ใน บริเวณ วัดตั้งมากถยานด้วยมีเรื่องเนื่องกัน
 ทำที่รักษาปลูกเป็นโรงเตาไม้มุงตั้งกระดุมฝาตุ๊กกรงเหล็กกรอบ ใน
 นนเอาศิลาจารึกกถยานตั้งไว้ให้เห็นเหมือนอย่างเดิม ๒ หัก เป็น
 หินทรายสูงขนาดหัตถกะ ๔ ศอกเศษ (๗ ฟุต) กว้าง ๒ ศอกเศษ
 (๔ ฟุต ๒ นิ้ว) จารึกทั้ง ๒ ด้าน หักอื่นนอกจาก ๒ หักนั้น เป็นแต่
 เอาชิ้นศิลากรงรวมกันไว้เป็นหัตถ์ ๆ ให้คนดูแต่ทางช่องตุ๊กกรง
 แค่นี้พอแล้วไม่จำเป็นต้องเข้าไปให้ถึงหัตถ์ศิลา เพราะประกาศที่
 จารึกหัตถ์ศิลา กถยานทั้ง ๓๐ หักนั้น พระสังฆมอญได้คัดไปจารลง

ไบदानไว้แต่โบราณ นักปราชญ์คนหนึ่งเป็นจันช้อ คอเซ่ยนโก
 ผู้เป็นตำแหน่งเจ้ากรมตรวจโบราณคดีในเมืองพะม่า ได้ฉบับ
 ไบदानมาอ่านและพิมพ์โฆษณาแล้ว ทั้งภาษามคธและคำแปล
 เป็นภาษาอังกฤษด้วย ฉะนั้นได้ฉบับมาจากเมืองพะม่าแต่เมื่อยัง
 เป็นนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร และได้ให้พระยาพจนนสุนทร
 (เรื่อง อติเปรมานนท์) เปรียญ แปลจากภาษามคธเป็นภาษาไทยอีก
 ภาษาหนึ่ง กรมพระนเรศวรฤทธิไกรโปรดรับพิมพ์ทั้ง ๓ ภาษาพร้อมกัน
 เป็นหนังสือแจกในงานศพ หม่อมสุภาพ กฤดากร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
 ปรากฏอยู่แล้ว ในหนังสือนี้จะเล่าแต่ลักษณะการที่พระเจ้าบรม
 เจดีย์พนพระคำสัตนาในเมืองมอญกรุงหน จำต้องเล่าเรื่องประวัติ
 ของพระเจ้าบรมเจดีย์เดียก่อน

พระเจ้าหงส์ดำดีบรมเจดีย์หนมิได้เป็นเชื้อชาติราชสกุล แรก
 ปรากฏชื่อว่าบวชเป็นสามเณรอยู่วัดดีปรางค์ในเมืองหงส์ดำดี แต่
 ฉลาดรอบรู้พระไตรปิฎกและเทศน์คมคนนิยมมาก จนถึงตะตะเจ้า
 ทำวราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราชรับเป็นโยมอุปฐาก ด้วยทรง
 พระเมตตามาแต่ยังเป็นสามเณร ครั้นอุปถัมภ์เป็นพระภิกษุได้
 นามฉายาว่า “ปิฎกธร” เรียกในหนังสือราชาธิราชตามแบบไทยว่า
 “พระมหาปิฎกธร” เมื่อล่วงสมัยมหาพุทธสงครามแล้ว มอญ
 กับพม่าก่อกบฏเป็นไมตรีกัน พระเจ้าบรมราชาธิราชโอรสซึ่งรับรัชช-
 ทายาทพระเจ้าราชาธิราช ยกนางตะตะเจ้าทำให้เป็นนมเหณีพระเจ้า

องวะ แต่พระเจ้าองวะองค์นั้นอยู่มาได้ไม่ช้าถูกคนร้ายปลงพระชนม์
ซึ่งเอาราชสมบัติ นางต้องตกยากอยู่ในเมืองพะม่าด้วยกันกับชิดา
พระมหาปิฎกกรพยายามตามชนไปคิดกตอุบายดักตะตะเจ้าทำวกับ
ชิดาพาหนีพะม่ากลับมายังเมืองหงสาวดีได้ ค่อมมาถึง พ.ศ. ๓๑๕๖
เมืองหงสาวดีว่างพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยไม่มีเจ้านายที่สืบสายจาก
พระเจ้าราชาธิราช พวกชาวเมืองหงสาวดีพร้อมใจกันเชิญตะตะเจ้า
ทำวขึ้นครองราชสมบัติ นางจึงชวนให้พระปิฎกกรตาดีชามาช่วย
ราชการ แด้วให้อภิเษกกับราชชิดา จึงได้มียศเป็นเจ้าและเป็น
คนสำคัญในบ้านเมืองแต่นั้นมา นางตะตะเจ้าทำวครองราชสมบัติ
ได้ ๗ ปี ทรงปรารถนาพระองค์ทรงพระชราแล้ว จึงตั้งให้ (พระ
มหาปิฎกกร) ราชบุตรเขย เป็นมหาอุปราชดำเ็จราชการแผ่นดิน
มาจนนางพระยาดั้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ (พระมหาปิฎกกร) ก็
ได้รับรัชทายาท ราชากิเชกทรงนามว่า “พระเจ้ารามาริบัติ”
แต่ในพงศาวดารพะม่าเรียกว่า “พระเจ้าธรรมเจดีย์” (พระนามนี้ใน
หนังสือราชาธิราชว่าพระเจ้ากรุงตั้งกาถวายเฉลิมพระเกียรติ) ครอง
ราชสมบัติต่อมาอีก ๒๐ ปีสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕

เรื่องตำนานการพนพระพุทศำสนาในเมืองมอญครั้งนั้น ว่า
ในเวดามือพระเจ้าธรรมเจดีย์ขึ้นเสวยราชย์ พระตั้งฆีในรามัญ
ประเทศแตกกันอยู่เป็น ๖ นิกาย ต่างรังเกียจไม่ร่วมตั้งฆกรรมกัน
และถือคติประเพณีแตกต่างกันไปต่างๆ พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงพระ

วิตกว่าจะเป็นเหตุให้พระพุทธรูปศักดิ์นาเสื่อมศรัทธาด้วย ทรงพระราช
 ดำริใคร่ครวญเห็นทางที่จะพบนพระศาสดาให้คืนดีมอยู่ จึงให้
 นิมนต์พวกพระเถรานุเถระ ที่เป็นคณาจารย์ในนิกายต่าง ๆ มาปรึกษา
 ครัดอ้างถึงครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงชำระธรรมวงศ์ให้บริสุทธิ์
 แล้วให้พระเถระไปเที่ยวสอนพระพุทธรูปศักดิ์นาในนานาประเทศ พระ
 มหินทรมหาเถรเชษฐพระพุทธรูปศักดิ์นา ไปประดิษฐานในลังกาทวีป
 และพระโสณะกับพระอุตตรมหาเถร ๒ องค์ด้วยกัน เชษฐพระพุท
 ธรูปศักดิ์นามาประดิษฐานในประเทศสุวรรณภูมิ (หมายความว่าเมือง
 มอญ) พระสงฆ์ในลังกาทวีปกับในรามัญประเทศจึงร่วมธรรม
 วงศ์อันเดียวกันมาแต่เดิม เพราะรับอุปถัมภ์มาแต่พระมหา
 เถระที่มาจากกรุงปาตลีบุตรทั้ง ๓ องค์นั้น ครั้นจำเนียรกาลนานมา
 มีพระเจ้าแผ่นดินลังกาองค์หนึ่ง ทรงพระเถระองค์หนึ่งซึ่งมีคุณูปการ
 แก่พระองค์เมื่อเวลาดึกยากให้เป็นราชาครู และสร้างอุทัยคิริวิหาร
 ถวายเป็นที่สำนัก มีพระสงฆ์ในเมืองลังการั้งเกยจความประพฤติ
 ของพระเถระที่เป็นราชาครู ไม่ยอมร่วมสังฆกรรมด้วย พระสงฆ์ตั้ง
 กากัเริ่มแตกกันเป็น ๒ พวก พวกที่รับอุปถัมภ์บวงศ์มาแต่พระ
 มหินทรมหาเถรได้นามว่า “พวกมหาวิหาร” เพราะอยู่วัดมหาวิหาร
 พระสงฆ์พวกที่บวงศ์บวงศ์มาจากพระราชครูได้นามว่า “พวกอุทัย
 คิริวิหาร” เพราะอยู่วัดอุทัยคิริวิหาร แต่นั่นก็เกิดนิกายต่าง ๆ ขึ้นใน
 ลังกาทวีป เป็นเหตุให้พระพุทธรูปศักดิ์นาเสื่อมศรัทธา มา จนถึง พ.ศ.

๑๗๐๗ พระเจ้าลีรังฆโฆสิปรักกรมพาทู (ไทยเราเรียกแต่ว่า “พระเจ้าปรักกรมพาทู”) ได้ครองตั้งกาทวีปเป็นมหाराชพุทธศาสนูปถัมภก ให้พณพระศาสดาด้วยให้กำจัดพระสงฆ์นิกายอื่น ๆ เสียทั้งหมด คงไว้แต่พระสงฆ์มหาวิหารอันสืบวงศ์มาแต่พระมหินทรมหาเถร นิกายเดียว และให้ทำสังคายนาเหมือนอย่างพระเจ้าอโศกมหाराช สมณวงศ์และระเบียบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในตั้งกาทวีปทั้งหมด ทินกตบบริสุทธ้อย่างเต็มแต่่นั้นมา แต่ด้วยรามัญประเทศ สมณวงศ์ซึ่งมหาเถรโสณะกับอุคตกรได้ประดิษฐานไว้เสื่อมทรามมา ช้านาน เพราะเกิดวิบัติต่าง ๆ ในบ้านเมือง เช่นถูกศัตรูมาย่ำยีเป็น ต้น เป็นมูลเหตุให้พระสงฆ์แตกกันเป็นหลายนิกาย ถ้อยคติต่างกัน และรังเกียจกันและกัน การที่จะพณพระศาสดาให้บริสุทธจัดของรวม สงฆ์สมณฑลให้เป็นนิกายเดียวและถ้อยคติวัตรปฏิบัติอย่างเดียวกัน แต่จะยกนิกายใดที่มอยู่ว่าบริสุทธและยุคนิกายอื่นเข้าหา ก็เห็นว่า จะไม่สำเร็จประโยชน์ เพราะคงจะรังเกียจกันอยู่นั่นเอง จึงทรงพระ ราชดำริว่าพระเถระผู้เป็นคณาจารย์ทุกนิกายควรจะพร้อมกันไปรับ อุปสัมบทอันนิกายมหาวิหารในตั้งกาทวีป ซึ่งพระเจ้าปรักกรมพาทู มหาราชได้ทรงชำระบริสุทธแล้วนั้น ให้มีคณะสงฆ์รามัญอันบริสุทธ เกิดขึ้นเสียก่อน แล้วมาให้อุปสัมบทแก่ผู้อื่นต่อไป จนมีพระสงฆ์ แต่วงศ์มหาวิหารวงศ์เดียวในรามัญประเทศ พระศาสดาจึงพณคน บริสุทธได้เหมือนอย่างในตั้งกาทวีป พระเถระต่างนิกายเห็นชอบ

ตามพระราชบริหาร จึงส่งมตให้พระเถระ ๒๒ รูปไปรับอุปถัมภ์
 ในเมืองดังกล่าว และมีพระภิกษุอนุจรตามไปด้วยอีก ๒๒ รูป รวม ๔๔
 รูปด้วยกัน ฝ่ายพระเจ้าธรรมเจดีย์ก็โปรดแต่งราชทูตให้เชิญพระ
 ราชดำเนินพาพระสังฆตงเรือ ๒ ลำไปยังเมืองดังกล่าวเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๘
 ก็ในสมัยนั้นพระเจ้าภูวเนกพาหุได้เป็นใหญ่ในเมืองดังกล่าวข้างฝ่ายใต้
 ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองชัยวัฒน์นคร (ในเขตต์เมืองคอดมโบบันนี้)
 เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์อยู่ในดังกล่าวนี้ เมื่อได้ทรงทราบพระราช
 ประสงค์ของพระเจ้าหงสาวดี ก็ยินดีรับจัดการให้ส่งพระราชประสงค์
 ให้เอาเรือขนานทอดทำเป็น โบริดตักกลางดำเนินากัดยานอนอยู่ในเขตต์
 พระนคร แล้วให้คณะพระสังฆตงกาบวชแปดงพระมอญที่ไป พระ
 วัชรต้นมหาเถรสังฆนายก (ฝ่ายอรัญญวาสี) เป็นอุปฐฌาย์ให้อุป
 ถัมภ์แก่พระมอญพวกหนึ่ง (ซึ่งประสงค์จะมารับารุงทางวิปัสสนาธุระ)
 และพระธรรมกิตติสังฆนายก (ฝ่ายคามวาสี) เป็นอุปฐฌาย์บวช
 พระมอญอีกพวกหนึ่ง (ซึ่งประสงค์จะมารับารุงทางคันถธุระ) ปรากฏ
 ในศิลาจารึกกัตยานว่า เมื่อวันบวชนั้น พระสังฆตงกาให้ชาว
 ประเทศอื่นซึ่งไปคอยอยู่ก่อนบวชเสียก่อน แล้วจึงให้พระมอญบวช
 และเมื่อก่อนจะบวชนั้นบังคับให้ตั้งออกจากสัณเฑศเป็นคฤหัสถ์
 เสียก่อน แล้วจึงให้บรรพชาและอุปถัมภ์ใหม่ เพื่อให้เป็นดังกล่าว
 วงศ์โดยบริสุทธิ

ทรงจะแทรกวินิจฉัยนอกเรื่องดังกล่าวนี้ ว่าด้วยนามพระ

จนรัตนทเบเนอชฌายนหน นานมาเดวในดมยเมอนนยงบังคบการ
กรมทหารมหาดเ็กในรัชชกาลที่ ๕ ครวงหนงฉนมีจดหมายถวย
ดมเด็จพระดั่งชราช (ปุดัดเทว ด่า) จัตราชประดิษฐ์ (ท่านเคย
เบเนพระกรรมวจาจารย์เมื่อนันบวช) ในจดหมายนหนความแห่ง
หนงออกนามดมเด็จ “พระวันรัตน” ต่อมาอีกหลายวันฉนไปเ้า
ท่านท้อวราชประดิษฐ์ ท่านตรัดว่าเด็มยของฉนเขียนผิด ท้อถูกคว
จะเขียนว่า “วันรัต” เพราะนามนหนมาแต่ “จนรโต” แปลว่า “ผู้
ยืนด้อยู่ในป่า” ฉนก็ท้อรับว่าจะบอกเด็มยให้รู้ ครนัด้วงมาอีกช่า
นานจนดมเด็จพระดั่งชราช ๗ ด้นพระชนม์เด็ว ฉนมาเห็นในจารึก
กัตยาน์เขียนว่า “วันรัตน” เด็วเห็นในหนงด้อดยามปดัมปท้อคว
ซ่งแต่่งในเมืองตงกาก็เขียนว่า “วันรัตน” ออกประหตาดใจ ใช้แต่
เท่านฉนไปพบด่าเนาหนงด้อพระราชกฤษฎีกาถวยช่าพระโยมดั่งฉ
เขียนแต่ครวงกรุงศรีอยุธยา ในนนเรัยกช้อวดว่า “วัดเขียนคณะป่า
แก้ว” “วัดสทิงพระคณะป่าแก้ว” แต่ะวดอื่น ๆ มีคำว้า “คณะ
ป่าแก้ว” อยู่ช่าท่ายออกหตยวัด ฉนวนใช้คำ “ป่าแก้ว” เบนช้อ
คณะ กนกชรว้าคำ “ป่าแก้ว” กับ “วันรัตน” ตรงกันตามค้พท
วันแปลว้าว่า รัตนแปลว้าแก้ว ท้อเามาเรัยกเบนช้อคณะคง
หมายควมว้าเป็นคณะดั่งฉซึ่งค่นวงค้ได้รบอุปดัมมทต่อพระวันรัตน
มหาเถรในตงกาท้อปเบนเน้แท้ ความยงบังค้อไปถั่งคอดงในเรื่อ
ตะแดงพ่ายของดมเด็จกรมพระปรมาณุชิตชิโนรด์ ว้า

“ดัมเตจวันรัตนวัต บ้าแก้ว”

ดื่อกว่า ดัมเตจพระวันรัตน เป็นตำแหน่งตั้งพระราชไผ่ยอรัญญวดี
 คู่กับดัมเตจพระพุทธรโฆษาจารย์ เป็นตำแหน่งตั้งพระราชไผ่ยอคามวดี
 หรือถ้าวาอกออย่างหนึ่งเป็นประมุขพระดั่งซึ่งบ้าเพญวดีดัดนาชูระ
 องค์หนึ่ง เป็นประมุขพระดั่งซึ่งบ้าเพญคันถุระองค์หนึ่ง คำ “วัต
 บ้าแก้ว” นั้นก็มีใช้ชื่อตัววัต เรียกหมายความว่า เป็น “หัววัตคณะ
 บ้าแก้ว” แต่ประหลาดอยู่ที่ชาวเชียงใหม่เอาคำ “วันรัตน” ไปตัด
 อักษร “น” แปลว่า “บ้าแดง” ถ้อยกันว่าเป็นหัววัตคณะวิบุ้ดัดนา
 ชูระเหมือนกัน แต่ไม่เข้ากับหลักทางเมืองดังกาเหมือนกับแปลว่า
 บ้าแก้ว ด้วยยุดีตอ้งกันกับเรื่องจารึกกถยาคันและหนังสือแต่งใน
 ดังกาทอ้วป นามว่า “วันรัตน” น่าจะหมายความว่า ในดังกาว่า “ดวง
 แก้วที่ในป่า”

เมื่อพระดั่งซึ่งมอญบวชแปลงเด็ร็จแล้ว พระเจ้าภูวเนกพาหุ
 พระราชทานราชทินนามเฉลิมเกียรติพระเถระมอญเป็นชน “ดามี”
 (เช่นเดียวกับเป็น “พระราชาคณะ”) ๒๒ รูป แดวจดั่งพระมอญ
 ึ่งปวงกถับมายังเมืองหงส์วดี ตรงนความด้อให้เห็นว่าประเพณ
 ีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามแก่พระภิกษุ น่าจะเป็นประ-
 เพนเกิดชนในเมืองดังกาก่อน แดวจงไปมชนในประเทศอื่น ๆ ที่
 รับคติดังกาวงศ์ไปเป็นประเพณใในประเทศนั้น ดัมณคักคชันเดิมด
 เหมือนจรมเป็นดองชน ันดุงเรียกว่า “ดามี” ันด่าเรียกว่า

“ครู” ไทยเราเอามาแปลงเป็น “สังฆราชา” และ “พระครู”
 จะเล่าเรื่องในจารึกกถยานต่อไป เมื่อมีคณะสงฆ์ซึ่ง
 ได้บวชแปลงเป็นสังฆาวงศ์อย่างบริบูรณ์แล้ว พระเจ้าธรรมเจดีย์
 จึงทรงเลือกหาทำโบสถ์ (มพรรณนาถลักษณะดีมาในจารึกกถยาน
 พิศดารมาก) ได้ที่ควรเป็นวัดสูงคามถูกต้องตามพระวินัยที่ชายบ้านนอก
 เมืองหงสาวดี ทางด้านตะวันตกแห่งพระมูเตา (ในศิลาจารึกภาษา
 มอญเรียกว่าพระ “มูชว”) แต่ให้คณะสงฆ์ที่แปลงเป็นสังฆาวงศ์มา
 ใหม่ทำพิธีผูกพัทธสีมา แล้วทรงสร้างโบสถ์ชนบทสำหรับพระสงฆ์
 พวกนั้นทำสังฆกรรม ให้เรียกว่า “กถยาน” ทั้งดีมาและศิลาจารึก
 เพราะเหตุที่สมเด็จพระสังฆราชใหม่ได้รับอุปถัมภ์ในที่สุดมาที่ถา
 นากถยาน เมื่อผูกสีมาแล้วพระเจ้าธรรมเจดีย์จะโปรดให้ชาวเมือง
 หงสาวดีอุปถัมภ์เป็นสังฆาวงศ์ในดีมา กถยาน ปรากฏความ
 ขัดข้องด้วยพระเถระที่ไปบวชแปลงต้องไปตั้งเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน
 บวชใหม่วัดสังฆาวงศ์จะเป็นอุปถัมภ์ไม่ได้ จึงตรัสสั่งให้เที่ยวหา
 พระภิกษุซึ่งได้บวชแปลงจากลังกามาก่อน ได้พระเถระองค์หนึ่งชื่อ
 พระสุวรรณโสภณ ได้ไปบวชแปลงเป็นคณะมหาวิหาร ณ ดังกา
 ทวีปที่ดีมาถานากถยานแห่งเดียวกัน และพระวินัยคณกก่อนเป็น
 พระอุปถัมภ์ บวชมาได้ ๒๖ พรรษา จึงโปรดให้นิมนต์พระ
 สุวรรณโสภณมาเป็นอุปถัมภ์องค์แรก ให้อุปถัมภ์แก่ชาวเมือง
 หงสาวดีที่ในดีมา กถยาน ก็มีพระสงฆ์สังฆาวงศ์มากจนโดยลำดับมา

ทรงขอคำวินิจฉัยในลักษณะการที่พระเจ้าธรรมเจดีย์รวมพระ
 ดั่งฆตวาทกรรมประเทศให้เป็นนิกายเดียวกัน กล่าวในคดีอาจารย์
 กิตยาณว่า เมื่อคณะสงฆ์ซึ่งได้บวชแปลงมาแต่ตั้งกาทวิปสัมปชฌาย์
 และต่อมาทำให้อุปสัมบทอย่างบริสุทธิแก่ชาวเมืองหงสาวดีได้แล้ว
 พระเจ้าหงสาวดีก็ยอมให้พระสงฆ์พวกคณาจารย์ต่าง ๆ บวชแปลงได้
 ตามใจสมัคร แต่ให้ตั้งเสียก่อนอย่างเช่นพระตั้งกาเคยบังคับนั้นทุก
 องค์ มีจำนวนพระสงฆ์บวชแปลงครั้งแรก ๒๔๕ องค์ พระเจ้าธรรม
 เจดีย์ก็ทรงอุทหนุ่นด้วยประการต่าง ๆ เช่นเสด็จไปในเวดดาบวชและ
 พระราชทานเครื่องบริกขารเป็นต้น เมื่อพระสงฆ์คณาจารย์บวชแล้ว
 พวกพระสงฆ์ด้านศิษย์ก็พากันบวชแปลงตามอาจารย์อีกเป็นอันมาก
 เมื่อมีพระสงฆ์บวชแปลงเป็นตั้งกาวงศ์ด้วยใจสมัครมากแล้ว พระ
 เจ้าธรรมเจดีย์จึงตั้งพระราชกฤษฎีกาเผด็จแก่คณะสงฆ์ตั้งกาวงศ์
 นั้น เป็นเนอความ ๖ ข้อ คือ

๑. ห้ามมิให้อุปสัมบทแก่บุคคลบางจำพวก เช่นคนที่เคย
 เป็นโจรผู้ร้ายหรือเป็นคนพาดอันมหาชนรังเกียจ และคนที่ร่างกาย
 อพิการเป็นต้น (พรรณนาไว้ในจารึกกรม ๑๒ จำพวก)

๒. จะให้อุปสัมบทแก่ผู้ใดให้ทูตพระราชทูตและบอกพระมหา
 เถระเจ้าคณะใหญ่ให้ทราบก่อน มิฉะนั้นจะให้เอาญาติโยมของ
 ผู้รับอุปสัมบทมาตงโทษ

๓. ผู้ใดได้รับอุปสัมบทเป็นพระภิกษุโดยชอบแล้ว ภายหลัง

ไปประพฤติเป็นปาปภิกษุไม่สมควรแก่สมณเพศ เช่นเป็นหมอยา หมออุ หรือเป็นช่างหัตถกรรม หรือแต่งธรรมหาดีน้าง หรืออยู่ระคนด้วยคฤหัสถ์ เป็นต้น ถ้าห้ามไม่ฟัง (ให้สึกเสีย) อย่าเอาไว้

๔. ถ้าคฤหัสถ์จะบวชเป็นสามเณร ต้องให้เรียนรู้อักษรสมัยเสียก่อนจึงให้บวช

๕. เมื่อสามเณรจะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ให้สอบความรู้จตุปาริสุทธิศีลเสียก่อน ถ้าสามเณรองค์ใดมีความรู้ให้นำความทูลเกล้าขอและบอกแก่พระมหาเถรคณาจารย์ พระเจ้าแผ่นดินจะโปรดให้เป็นนาคหลวง

๖. ให้พระสังฆทัมมาและรักษากิจวัตรอย่างมหาวีรณิกายตั้งกาวงค์เป็นนิจ ห้ามมิให้แก้ไขให้เป็นต่างพวกกันเป็นอนาต

เมื่อพระเจ้าบรมเจดีย์ประกาศกฤษฎีกาแก่พระสังฆทัมมาแล้ว คราวนั้นบรรดาให้ราชบุรุษไปบอกเหล่าพระภิกษุซึ่งเคยตั้งสมณพรพัตต์มบต คือเงินทองช่างมาและทาดกรรมกร เป็นต้น มาแต่ก่อน ขอให้เลิกเอาอย่างหนึ่ง คือตั้งสมณพรพัตต์มบตทงปวงแต่แล้วบวชแปลงประพฤติตามพระพุทธรูปบัญญัติต่อไป หรือมีฉะนฉาที่ยังอาศัยในสมณพรพัตต์มบตไม่ทงได้ ก็ให้สึกออกเป็นคฤหัสถ์ครอบครองสมณพรพัตต์มบตทงไป ถึงพระภิกษุที่ประพฤติผิดพระราชกฤษฎีกาขอขมาแต่ก่อนก็ให้เลิกเช่นเดียวกัน พระเจ้าบรมเจดีย์ทรงพนพระพุทธรูปค่านาโดยลักษณะตั้งกาวงค์มา เริ่มจัดการตั้งแต่

พ.ศ. ๒๐๓๙ จัดอยู่ที่ ๓ บึงดำเวจเมอ พ.ศ. ๒๐๒๒ ในเวลาเมื่อ
 จัดการดำเวจนั้น ราชอาณาจักรเขตกรุงหงสาวดีมีพระดังซึ่งได้
 อุปถัมภ์เป็นมหาวิทยากรณิกายดังกาวงศ์รัตนคณาจารย์ ๘๐๐ รูป พระ
 อนุจร ๓๔,๒๒๕ รูป ตามเนวรัฐธรรมนูญอุปถัมภ์เป็นนาคหลวง ๖๐๓
 รูป รวมเป็นพระภิกษุสงฆ์ ๓๕,๖๒๖ รูป จารกถิตยาณมเหศวรความ
 ดังกล่าวมานี้

เรื่องพระเจ้าหงสาวดีธรรมเจดีย์พน พระพุทธศาสดาในรามัญ
 ประเทศ มีเหตุการณ์เกี่ยวของถึงเมืองไทยนำคดีวินิจฉัยอยู่หลายข้อ
 พิเคราะห์ตามพงศาวดารมัยนหม มอญกับพะม่ารบพุ่งกันเมื่อครั้ง
 พระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง เป็นมหายุทธสงครามอยู่
 ช้านานจนหมดกำลังดงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงเลิกสงครามกลับเป็น
 ไมตรีกัน ทางกรุงศรีอยุธยาเกิดรบพุ่งกับเมืองเชียงใหม่ ครั้ง
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับพระเจ้าติโลกมหาราช (ในพงศาวดาร
 ไทยเรียกแต่ว่า "มหาราช") เป็นมหายุทธสงครามอยู่ช้านาน จน
 หมดกำลังดงทั้ง ๒ ฝ่าย จึงเลิกสงครามกลับเป็นไมตรีเช่นเดียวกัน
 ประหัดดาตเป็นเช่นนี้ร่วมในสมัยเดียวกันทั้ง มอญกับพะม่า และ
 กรุงศรีอยุธยากับเมืองเชียงใหม่ และยังประหัดดาตออกไปอีกที่พระ
 เจ้าธรรมเจดีย์กับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกมหา
 ราช ต่างพระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธศาสดานุปลัมภกิจเป็นอย่างดีพิเศษใน
 สมัยเดียวกันทั้ง ๓ พระองค์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ทูตไป

นิมนต์คณะสงฆ์เข้ามาจากตงกาทวปเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ แล้วทรง
 พระราชศรัทธาพระราชสมทบคอกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ถึง ๘ เดือน
 พระเจ้าธรรมเจดีย์ให้รวมพระสงฆ์เป็นตงกาวงค์ทองในรามัญประ-
 เทศเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๘ ฝ่ายพระเจ้าติโลกมหาราชก็ให้พระสงฆ์
 ตงกาวงค์ทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เมืองเชียงใหม่เป็นการใหญ่
 เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๐ ดูราวกับบำเพ็ญพระปรมัตถบารมีแข่งกัน มุด
 เหตุคงเกิดแต่นิยมกันมาแต่เดิมว่าพระเจ้าแผ่นดินย่อมรุ่งเรืองพระ
 เกียรติด้วยแม่พระราชอาณาเขตต์ได้กว้างขวางเป็นพระเจ้าราชาธิ-
 ราช ต่อมาได้คติมาจากตงกาทวปอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าพระเจ้า
 แผ่นดินทรงดำมารถทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองในพระราช
 อาณาเขตต์ ก็ย่อมได้พระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชาเดิมกับ
 เป็นพระเจ้าราชาธิราช จึงเกิดการบำเพ็ญพระเกียรติยศเป็น ๒ อย่าง
 คือ บำเพ็ญเป็น “พระเจ้าราชาธิราช” หรือบำเพ็ญเป็น “พระเจ้า
 ธรรมราชา” อย่างใดอย่างหนึ่งถ้าหากจะเป็นทั้ง ๒ อย่างไม่ได้
 เหมือนพระเจ้าอโศกมหาราช ก็ในสมัยนั้นทั้งพระเจ้าธรรมเจดีย์
 สัมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และพระเจ้าติโลกมหาราช ไม่มี
 กาดังพอจะบำเพ็ญเป็นพระเจ้าราชาธิราช จึงหันไปทรงบำเพ็ญ
 พุทธศาสนูปถัมภกิจอย่างวิสามันญ์ เมื่อพิจารณาต่อไปถึงอุบายที่
 ทรงบำเพ็ญเป็นพระเจ้าธรรมราชาผิดกันทั้ง ๓ พระองค์ ก็มีเค้าเงื่อน
 ต่อให้เห็นเหตุ จะกล่าวเฉพาะเหตุที่เนื่องด้วยพระเจ้าธรรมเจดีย์

ความปรากฏในหนังสือชื่อว่า มีพระดังสมเด็จพระนางมอญบางพอกกล่าวหาว่า
 เมื่อพระเจ้าธรรมเจดีย์ยังทรงผนวชเป็นพระมหาปีฏิภกรร ไปตักพา
 นางตะตงเจ้าท้าวมาจากเมืององวะ ความประพฤติกษัตริย์เข้ายาอาบค
 อทินนาทานปาราชิก ซอนแม่ในหนังสือราชาธิราชซึ่งแต่งเฉลิมพระ
 เกียรติพระเจ้าธรรมเจดีย์ข้างปลายเรื่อง เมื่อเดาถึงพระราชประวัติ
 ตอนที่ไปตักนางตะตงเจ้าท้าว ก็แก้ไขอย่างอ้อมอ้อม ว่าเมื่อพระ
 มหาปีฏิภกรรพุดจากตกลงกับนางตะตงเจ้าท้าวในการที่จะพาหนีนั้นแล้ว
 มาคิดปรารภว่าการตักพานั้นเป็น “กรรมอันใหญ่หลวง จะขาด
 จากดีกษาบท” ครั้นจะดาดีกษาออกเป็นคฤหัสถ์ ก็จะไปเฝ้า
 นางตะตงเจ้าท้าวไม่ได้เหมือนเป็นพระ พระมหาปีฏิภกรรจึงใช้อุบาย
 ดัดเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน แล้วกตบบวชเป็นสามเณร แต่ครองผ้า
 อย่างเป็นพระภิกษุเพื่อบ่งกนภัย ดังนี้ ต่อให้ตั้งสัตยาภิเษกที่พระเจ้า
 ธรรมเจดีย์จัดการพระพุทธรักษาต้นนครนั้น มีเหตุในสวนพระองค์
 เกี่ยวกับของขยุดยวย ยังมีขอประหลาดยิ่งกว่านั้นคือไปออกที่หนังสือ
 ราชาธิราช (Razadarit Ayedawpen) นั้น พระม้าว่านนางมอญคน
 หนึ่งเป็นทพระยาทตะ แต่งเมื่อรัชกาลพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง
 ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๔ จน พ.ศ. ๒๓๕๔ คือภายหลังรัชกาลพระ
 เจ้าธรรมเจดีย์มาเพียงราวร้อยปี ในหนังสือของพระเจ้าธรรม
 เจดีย์ว่าเป็นอุคัมภินิหาร พรวรรณาพระเกียรติคุณเป็นอนเนกปริยาย
 แม้จนทรงแก้ปริศนาค่าง ๆ และพระราชวินิจฉัยในอรรถคดีต่าง ๆ

ก็เอามาเล่าถวญ แต่ในหนังสือราชาราชไม้มักกล่าวถึงเรื่องพระ
 เจ้าธรรมเจดีย์ทรงจัดการพนพระพุทศำสนาและรวมนิกายพระดังมี
 เดียดยที่เดียด จะว่าผู้แต่งไม่วุ หดกคิถาจารึกกถยาณก็มี "คำคา"
 อยยทเมืองหงสาวดในสมัยนั้น จึงนำส่งด้วยว่าจะจงใจไม่กล่าวถึง
 ที่เดียด จะเป็นเพราะเหตุใดได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงอนที่มีอยู่
 ด้วยพระเจ้าธรรมเจดีย์เป็นใหญ่แต่ในรามัญประเทศ ประเทศอื่น ๆ
 ที่ใกล้เคียง คือ พม่า ยักไซ์ ดานนา เชียงใหม่ และเมืองไทย
 แมถศำสนาเดียดกนก็เป็นที่ดีระอยต่างหากทงน พระเจ้าธรรม
 เจดีย์พนพระพุทศำสนาแต่ในรามัญประเทศ และเกี่ยวของแต่
 ณะเพาะพอกมอญ การที่พระเจ้าธรรมเจดีย์รวมนิกายดังมี แม่จะเป็น
 คุณแก่พระพุทศำสนาดังพรรณนาในจารึกกถยาณ แต่กระบวน
 การที่ทำอยชางเรียดแรงมาก ถึงให้พระดังมีด้กหมตทงพระราช
 อาณาเขตด้ ด้กเดียดยอมให้บวชใหม่บ้างไม่ยอมให้บวชบ้าง เมื่อ
 คิดคาคำน้ำใจของพระดังมี มอญที่คองกระทำตามพระราชบัญญัติใน
 ครวงน เห็นว่าคองต่างกันเป็น ๓ พวก พวกหนึ่งยอมกระทำตามด้วย
 ความเต็มใจ บางที่พวกนจะมีมาก พวกหนึ่งยอมกระทำตามด้วย
 เกรงภัยแต่คำใจไม่เต็มคร อีกพวกหนึ่งไม่ยอมทงด้ทชเคิม คง
 หดบหนหรือทำมารยาอย่างหนึ่งอย่างใดพอให้พ้นภัย การที่รวมนิกาย
 ดังมีมอญในครวงนเห็นจะไม่ด้ำเร็วได้จริง เพราะฉะนั้นประเทศอื่น ๆ
 ที่ใกล้เคียงจึงไม่ทำเช่นนั้นบาง เมื่อด้วงราชทาดพระเจ้าธรรมเจดีย์

แต่... การที่ทรงจิตใจจะเสื่อมทรามลงเป็นอันดับมา จนถึง
 ดำชัวคนจึงแต่งหนังสือราชาธิราช ผู้แต่งหรืออาจจะเป็นพระ
 เจ้าบุเรงนอง เห็นว่าเรื่องพงพระพุทธศาสนาที่จารึกในศิลาภักตยาณ
 ไม่ดีว่าเรื่องพระโยชนยังยืนจึงไม่กล่าวถึง แต่คิดดูในเวदानจะว่าไม่
 เป็นประโยชน์ที่เดียวก็ว่าได้ ด้วยวิธีผู้กล่าวทวงเมืองพะม่ายัง
 ใช้อนุโลมตามแบบอย่างที่พระเจ้าธรรมเจดีย์ตั้งไว้ และใช้จารึก
 ภักตยาณเป็นเหตุเมื่อเกิดตั้งดีในการทำดีมาจนตราบเท่าทุกวันนี้
 พระสุเมธมุนี (พุทธโธได้ ชื่อภาษามอญว่า ชาย แปลว่า ผง) ที่เป็น
 ครูพระดังธรรมยุติกนิกายเดิม ก็เห็นจะได้คุ้มครองจารึกภักตยาณนั้น
 เองมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วิธีผู้กล่าวทวงเมืองพะม่าที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้แก้ไขเสื่อม
 ทรามลงกว่าที่พรรณนาไว้ในจารึกภักตยาณมาก นายคอเซียงโก
 ได้เก็บเนือความแต่ตั้งไว้ในคำนำหนังสือจารึกภักตยาณที่เขาแปล
 ตั้งเกิดดูคล้ายกับวิธีพระดังขัไทยผู้กล่าวทวงมากม ฝึกกันก็มี คือ

๑. ใครจะสร้างโบสถ์ (วัดในเมืองพะม่ามีโบสถ์น้อยวัด) ต้อง
 ขอทิวตั้งคามตั้งมาต่อรัฐบาล ขนาดที่ทิวตั้งคามตั้งมายาวราว ๒๓ วา
 กว้างราว ๑๘ วา ต่อรัฐบาลอนุญาตและยอมตั้งตั้งสิทธิถวายตั้ง
 แล้ว จึงผู้กล่าวได้

๒. เมื่อใดทิวตั้งคามแล้ว พระตั้งขนายก็จะอ่านถว้การพิช
 ตั้งกะแนวพทิวตั้งมาซึ่งจะผูกในทิวตั้งคามนั้น เป็นแนวโบสถ์แนว ๑

คือออกมาอีกราว ๒ ค็อกเป็นแนวดีมาอีกแนว ๓ ให้แผ้วถางปราบ
 ด้ตรงนั้นให้เรียบร้อย แล้วเอาดินอ่อน โบกเป็นพิน และเอาปูนขาว
 หรือดินแดงโรยเป็นเส้นหมายพินเป็นช่องตาราง แต่ช่อง
 กว้างราว ๔ ค็อก ยาวราว ๒ ค็อก พวกคฤหิ์ดีปลูกประจำตกแต่ง
 ด้วยเครื่องประดับครอบคดอดเขตต์

๓. เริ่มการพิธีด้วยพระตั้งมีสัตวกรรมวาจาถอนดีมา (อันหาก
 จะมียู่แต่เดิม) ไปทุกช่องตารางที่หมายพิน พิธีถอนดีมาทำหลาย
 วันแล้วพักสัก ๒ วัน (จึง)

๔. ตั้งคนทำพิธีผูกพัทธดีมา (ตอนนคเหมือนผิดกับไทยเป็น
 ข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่พระมาใช้คือดาวฤกษ์นิมิต) แต่โบราณให้
 ขุดคูตรงเส้นดีมารอบทั้ง ๔ ด้าน แต่เดยวให้ขุดแต่เป็นบ่อ ๘ บ่อ
 หมายเขตต์ตรงมุมทั้ง ๔ กับย่านกตางทั้ง ๔ ด้าน ก่อนจะเริ่มทำการ
 พิธีให้คนคักนำมาแดงใน (คูหรือ) บ่อใหม่มาซึ่งอยู่เดิม ถ้านำ
 พร่องก็ตองเดิม แต่เมื่อเริ่มการพิธีแล้วจะเดิมหน้าอีกไม่ได้ และตอง
 ให้มีนาซึ่งอยู่ตอดเวดทำการพิธี ภายในแนวบ่อนำเข้าไปดักคอก
 หนึ่งทำราวตารางไม้ไผ่ตั้งไว้รอบ และให้มพระหนุ่ม (หรือด้ามเงร)
 ย่นประจำที่บ่อ พระตั้งมีสัตวกรรมวาจาผูกดีมาเดินเวียนมาโดยด้าดับ
 ดิ่งที่ (บ่อนำ) ดีมาไหนก็ทักถาม เช่นถึงทิศตะวันออกถามว่า “ปุรตุ-
 ธิมาย ทิดาย ก็ นิมิตต์” ภิกษุหนุ่มซึ่งประจำดีมานนตอบว่า “อุทกั-
 ภนเต” นัยว่าถามและตอบกันทั้งเป็นภาษามคธและภาษาพระมา

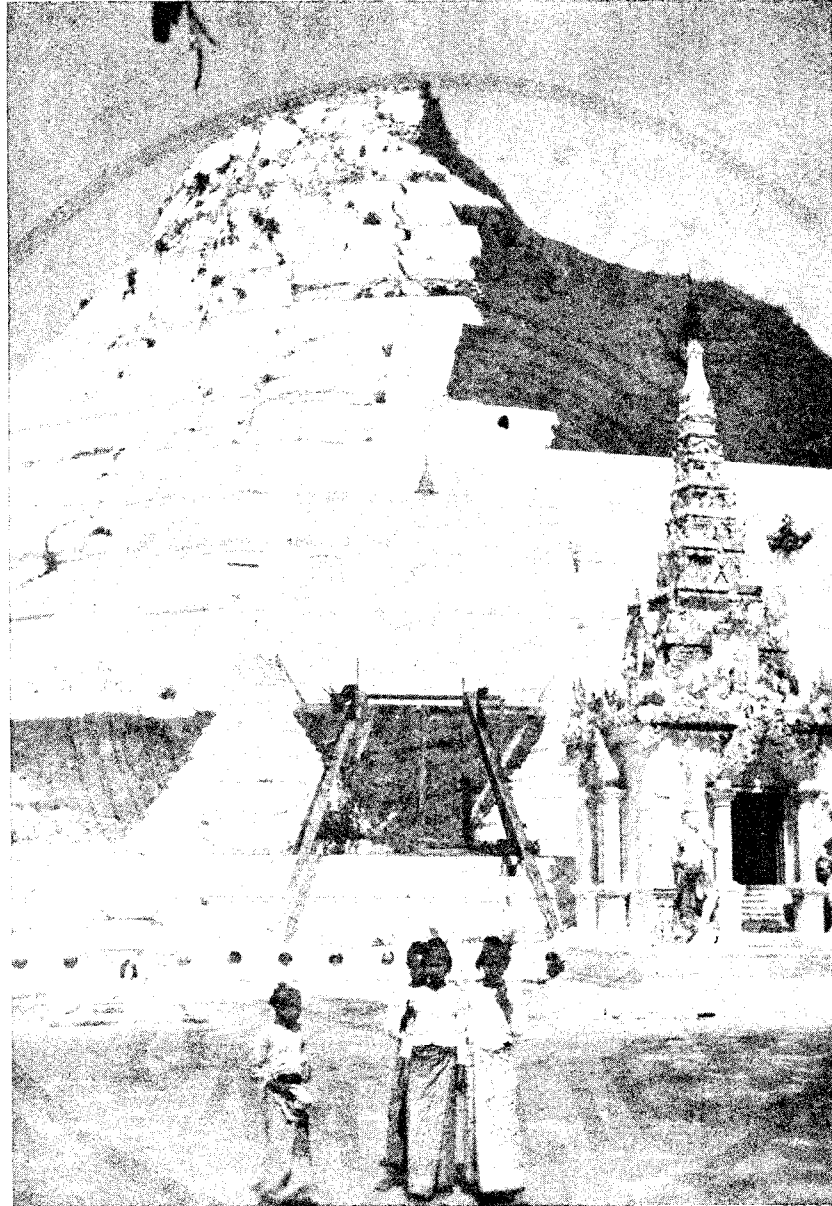
๕. เมื่อผู้ใดมารอบแถว พระตั้งหน้ายกอ่านประกาศบอกวัน
คนเดือนบ ักบงชอพระเถระผู้ผูกพัทธสีมาและชอสีมา (คือชอวัด)
ด้วย

๖. คอเมอทาพธมฺมาเสวจฺจเฏวจิงโถมบอณา และเอา
หตฺกคิตาบกกตรงบอณนเบนเควของหมายเขตคตฺมาค่อไป
เมอคูวัดสีมาถยาณเฏว เจ้ามอองพาไปวัดพระมหาธาตุ
มูเตา Shwe Mudau ซึ่งอยุทางมมเมอองเกาซางคานตะวันออกเฉียง
เหนือ คางฟากถานาพะโคกับวัดสีมาถยาณ ถ้าเปรียบกับวัดใน
กรุงเทพ ๆ ว่าวัดระฆิงเบนวัดสีมาถยาณ วัดพระมหาธาตุมูเตาก
อยุ้อย่างวัดบวรนิเวศ ๆ ฉะนน พระมหาธาตุมูเตามเรอองคานานว่า
เมอครงพุทธกาถ วันหนึ่งพระพุทฺธของคเฏคัจฺจประทบอยุณเขามคหุตะ
Mat Hula โกถถานายุนชะไตน์ Yunzlein (เห็นจะเบน ในเมอองมอญ)
มชายพนองคองคนชอ มหาคาค Mahathala คนหนึ่ง จุคคาค Sulathala
คนหนึ่ง เบนชาวเมอองชองคู Saungdu อยุโกถกับคาบดทตงเมออง
หงดาวดเมอองายหลัง ฟากันไปเฝ้าได้พงพระธรรมเทศนาเกิดเดอมได้
ถววยควเบนอุปาสกในพระพุทฺธคาคานา คมเตจฺจพระมหากรณาเจ้าจิง
โปรดปรทานพระเกศาเกคนทงคองนคนตะเสน คารัดใหเอาไป
ประดิษฐานไว้ ณ เขาตฺคัศนะมยินคิตา Thudathana Myinthila Hill
เทพคาชวอยบันคาคใหคนทงคองคนพบเขานัน จิงกอพระคฤช
องคหนึ่งตุง ๕๐ คอก Cubit ฐานวัดโดยรอบ ๒๕๐ คอก แต่วบวรจุ

พระเกศาต้องเดินไว้ในพระสถูปนั้น ต่อมาเมื่อดวงพุทธกาลแล้ว
 พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระสถูปนั้นด้วย ครั้น
 เมื่อเจ้าสามถกกับเจ้าอมตตงเมืองหงสาวดีเมื่อ พ.ศ. ๓๓๓๖ (ตั้งกล่าว
 มาแล้วในเรื่องตำนานเมืองหงสาวดี) จึงสถาปนาพระมูเตาให้
 เป็นมหาเจดีย์สถานสำหรับเมืองหงสาวดีต่อมา แต่ในตำนานไม่มี
 พรรณนาว่าพระเจ้าแผ่นดินภายหลังองค์ไหนได้ทรงปฏิสังขรณ์พระ
 มูเตาอย่างไรอีกบ้าง มีแต่ในหนังสือราชาธิราชว่าพระเจ้าธรรมเจดีย์
 ให้ก่อสร้างพระมูเตาขึ้นไปจนถึงได้ ๒๕ วา และมีในพงศาวดาร
 เมืองพะม่าอีกแห่งหนึ่ง ว่าพระเจ้าปะดุงในราชวงศ์ดองพระซึ่ง
 เด็ดยราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ จน พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้ทรงปฏิสังขรณ์
 เด็ดยพระมูเตาให้สูงขึ้นเป็น ๔๘ วา ๓ ศอก ๓ คืบ (๓๒๔ ฟุต) ขยาย
 ฐานเป็นด้านละ ๒๔ วา ๓ ศอก ๓ คืบ (๓๖๐ ฟุต) จึงตั้งนิษฐานว่า
 พระมหาธาตุมูเตานคงเป็นพระเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งมีมาแต่ก่อนเก่า ไม่
 มีใครรู้ว่าใครสร้างไว้แต่เมื่อไร เห็นจะสถาปนาเป็นพระมหาธาตุ
 สำหรับเมืองหงสาวดีในสมัยเมอพระยาอยู่ (พระชนกของพระเจ้า
 ราชาริราช) ตั้งเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีของรามัญประเทศแต่ราว
 พ.ศ. ๑๘๓๒ เป็นต้นมา มีเรื่องราวกล่าวถึงความนับถือพระมูเตา
 ปรากฏในหนังสือราชาธิราชก็หลายแห่ง คงนับถือกันว่าเป็นมหา
 เจดีย์ศักดิ์สิทธิ์มาตลอดเวลาเมืองหงสาวดีเป็นราชธานี พระเจ้า
 หงสาวดีองค์หลังๆต่อมา เช่นพระเจ้าบุเรงนอง เป็นต้น ก็คงได้บูรณะ

ปฏิสังขรณ์ แต่หากไม่ปรากฏในหนังสือตำนานที่แต่งไว้ แม้ทุกวันนี้ พวกมอญก็ยังนับถือพระมูเตยยิ่งกว่าพระเกศชาติที่เมืองว่างกุ้ง ไทย เราก็ดูเหมือนจะเป็นเช่นเดียวกัน เพราะได้ฟังเรื่องพงศาวดารทาง นนตามคำของพวกมอญเป็นพัน ทงทเถยวตองเบนเซอมอญกมมาก ถ้าวาดด้วยรูปต้นฐานของพระมหาธาตุมูเตยเมื่อยังปกติ พิจารณา รูปน่ายกเป็นอย่างที่ไทยเรียกว่า “พระเจดีย์มอญ” เช่นเดียวกับ พระเกศชาติตนเอง เป็นแต่ชวดตรงตัวอันดีและถวดตายผิดกันบ้าง แต่พระมูเตยย่อมกว่าพระเกศชาติ และยอดเนินที่สร้างก็ต่ำกว่าเนิน พระเกศชาติ น่ายกเนินทำเป็นดานดองชน ชนดางตั้งกว่าพันคน รวด ๖ วา ชนบนตั้งชนไปอีก ๓ วา ทำทางชนเป็นชนบนโคตง ๔ ดานเช่นเดียวกับที่พระเกศชาติ

เรื่องตำนานพระมูเตย เปรียบดูราวกับเขียนมาหมดเต็มสมุด เมื่อนท ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ ด้วยในคืนวันนั้นเวลา ๒๐ นาฬิกา เศษเกิดแผ่นดินไหวอย่างแรง สะเทือนทวทงประเทศพะม่าตลอดไป จนถึงเมืองไทย แต่ตรงเมืองหงสาวดีแผ่นดินไหวแรงกว่าแห่งอื่น บ้านเรือนหักพังเกือบหมดทงเมือง คนหนีออกกลางแจ้งไม่ทันเรือน ด้มทับตายกว่าร้อย ในครั้งนเองทงองค์พระมหาธาตุมูเตยและตั้ง ोनซึ่งสร้างไว้ในบริเวณหูกโคตงวัด แม่เวดาดวงมาได้๖๒ ความ ด้ยหายยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ พอเข้าบริเวณแต่เห็นวัดก็อนาถใจ ด้งแต่ชนบนโคตง ด้วยคำดาหตงคาปราสาทซึ่งเคยมคตคอกันคตลชด

พระมูเตาเมืองหงสาวดี แผ่นดินไหวพังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓

ทางชนกพงหมด ยังเห็นแต่โค่นเด้ารายอยู่ต่งต่งข้าง กรรมกร
 เขามแก่ใจทำคณนเด้าไม่มุงดั่งกะดั่งชนไวแทน พอให้พวกดั่งปบุรุษ
 ได้อาศัยร่วมเงาเมือชนบ้นได้ วันช่ายเครื่องดักการก็ได้แต่ทำแคว
 วางของช่ายอยู่ข้างทางไม้กราน ชนไปถิงถานพระมหาธาตุยงอนาก
 ใจหนกชน พอแต่เห็นองค์พระมูเตากัแทบจะพดงปากออกอกุทานว่า
 “แม่เจ้าโวย” เพราะเมือเห็นมาแต่ไกลด้าคญูว่าพงเพียงปากกระมัง
 เห็นชนทกษณ ทจริงเบนเข่นนนแต่ทางด้านตะวันตก ทางด้าน
 ชนพงดงมาจนชนทกษณ แต่เห็นเบนแต่กอดินดั่งใหญ่พงท่อมถม
 ออกไปจนพนถานพระมหาธาตุ ที่ในถานรอบพระมูเตานัน วิหาร
 ๕ ทิศที่บุชากับทงเหล่าวิหารน้อยและค้ำดารายรอบขอบถานพระมหา
 ธาตุของเคิมพงเกือบหมด ในเวदानมของทด้ร่างชนใหม่ข้างแต่
 เบนของด้ร่างชวครววเบนพน เช่นวิหารทิศก้าชวครววพอให้ม่ม
 ด้าหรับดั่งปบุรุษกราบไหว้แแต่ถว้ยเครื่องดักการบุช่า ค้ำดาด้านก
 งานของกรรมกรแแต่ค้ำดารายที่ดั่งปบุรุษพกักดวนด้ร่างเบนอย่างชว
 ครววทงน ทกรรมกรด้ร่างเบนของถาวรมคดงดงหนง กอ
 เบนคกเน้นหนาถาวร เพราะเมือพระมูเตาพง ปรากฏเครื่องเพ็ชร
 พดอยเงินทองของมหคฆภณท่อนเคยประดับหรือบรจุไว้ในองค์พระ
 มูเตามากมายหลายอย่าง จำต้องเก็บรวบรวมรักษาไว้ในมคก
 พวกรกรรมกรเขาเบ็ดคดงน ให้คณนคของมหคฆภณททจคไว้เป็น
 พวก ๆ ของจำพวกที่บรจุไว้ในองค์พระมูเตามพระพุทธรูปขนาด

ยอม ๆ เป็นพน พระเจดีย์ตั้งกาเดระผะอบบรรจุพระบรมธาตุ (หรือบางทีจะเป็นอัฐิธาตุผู้อื่น ๆ) ก็มบ้าง ตั้งเกศดูพระพุทธรูปมั่งของตั้งกาพะมำมอญไทย แต่พิเคราะห์ลักษณะไม่มีแบบเก่าถึงสมัยพุททามหรือสมัยสุโขทัย เป็นแบบสมัยภายหลังลงมาทางนั้น ล้อให้เห็นว่าคงมีการบูรณะพระมูเตาเดระบรรจุเพิ่มเติมหลายครั้ง ฉัตรยอดพระมูเตาใหญ่โตตามแบบฉัตรพระมำมอญ มีระฆังใบโพห์ต่อด้วยเงินอยู่มาก ธรรมดาเขาบอกว่ายงมีเพชรพลอยที่ประดับยอดฉัตรเขาเก็บไว้ในกำปั้นเหล็กอกห้องหนึ่งต่างหาก แต่ฉันเห็นไม่จำเป็นจะต้องดู จึงมิได้ขอให้เขาไขกำปั้น (ที่จริงเป็นเพราะตั้งเวลาดูว่าเที่ยงแต่ดูยากกตบอยู่ด้วย) ฉนั้นเคยตั้งดูอยู่ตั้งแต่เห็นหนังสือพิมพ์ลงข่าวเดาเรื่องยกฉัตรพระเกศธาตุไม่เข้ามานัก ว่ามีผู้ศรัทธาถวายเพชรนิลจินดาให้ประดับฉัตรนั้น คิดไม่เห็นว่าจะประดับเพชรนิลที่ตรงไหนเพราะฉัตรใหญ่โตมาก ไปเมืองพะม่าครั้งนพบในหนังสือเรื่องหนังสือซึ่งแต่งเป็นภาษาอังกฤษ บอกอธิบายว่าพระเจดีย์นพะม่ากำหนดเป็น ๓๒ ส่วน พรรณนาแต่เบื้องต้นคือพนคนชนไป คือ

ส่วนที่ ๑ เรียกว่า Base ตรงกับฐาน

ส่วนที่ ๒ เรียกว่า Three Terraces ตรงกับชั้นทักษณ ๓ ชั้น

ส่วนที่ ๓ เรียกว่า Bell ตรงกับองค์ระฆัง

ส่วนที่ ๔ (แบบพระเจดีย์พะม่าไม้มีชั้นบนตงก) เรียกว่า

Begging Bowls แปลว่าบาตร (คว่ำซ้อนกัน) ตรง
กับที่ไทยเรียก “ปด้อยไนน”

ส่วนที่ ๕ เรียกว่า Twisted Turban แปลว่าผ้าพัน เห็นจะ
ตรงกับที่ไทยเรียกว่า “ตุกแก้ว” แต่ในแบบพระ
เจดีย์ไทยไม่มี

ส่วนที่ ๖ เรียกว่า Lotus Flower แปลว่าดอกบัวหลวง ตรง
กับที่ไทยเรียกว่า “บัวคว่ำบัวหงาย” ยอดพระ
เจดีย์แบบไทยมีอยู่บ้าง

ส่วนที่ ๗ เรียกว่า Plantain Bud แปลว่าหัวปลี ตรงกับที่
ไทยเราเรียกว่า “ปลี”

ส่วนที่ ๘ เรียกว่า Hti Plate แปลว่าฐาน (โถหะ) สำหรับ
ปักฉัตร แบบไทยไม่มี

ส่วนที่ ๙ เรียกว่า Hti แปลว่าฉัตร ยอดพระเจดีย์ไทยเป็น
“ตุกแก้ว” ไม่มีฉัตร

ส่วนที่ ๑๐ เรียกว่า Flowers แปลว่าดอกไม้ เห็นจะหมาย
ความว่ายอดพุ่ม

ส่วนที่ ๑๑ เรียกว่า Vane ฝรั่งแปลว่าแฉกของตุลม ที่จริงคือ
รูปธงชัย หมายตามตำราเทพเคราะห์ว่าพระเกตุ

ส่วนที่ ๑๒ เป็นที่สุดยอดเรียกว่า Bud of Diamond แปลว่า
ดอกไม้ (ตุม) เพ็ชร เพ็ชรพดอยที่ถวายเป็น
จะประดับทำดอกไม้เพชรนั่นเอง

กรรมการเขาทำหุ่นไม้เป็นรูปพระมฤเตาศรีที่คิดจะสร้างใหม่ ตั้งไว้ที่เจดีย์หน้าห้องสำนักงาน เพื่อบอกบุญเรี่ยไรให้คนทั้งหลายบริจาคทรัพย์ช่วยสร้าง ได้ยินว่าเรี่ยไรได้เงินสัก ๒๐๐,๐๐๐ รูปีแล้ว แต่ยังไม่พอการ พิจารณาตูลรูปทรงที่ทำหุ่นไว้คล้ายกับพระเกศธาตุ คดจากรูปพระมฤเตาศรีเดิมไปบ้าง แต่ดูเหมือนจะทำให้สูงใหญ่กว่าเดิม การที่จะสร้างมีลำบากอยู่บ้าง ถ้าวรชกพระเจดีย์ที่เหลืองแดงมาจนถึงชั้นทักษิณแล้วก่อใหม่หมดทั้งองค์พระเจดีย์ จะสะดวกและสิ้นเปลืองน้อยกว่าอย่างอื่น แต่ชาวเมืองคงจะเห็นเป็นบาปกรรม ถ้าเป็นแต่ก่อเสริมซากที่เหลืองจนไปให้กลับเป็นองค์พระเจดีย์อย่างเดิมก็น่าจะได้อยู่ได้แน่นอนหา แต่ชอนในวันเมื่อเขาเชิญฉันไปยังมหาวิทยาลัยเมืองร่างกุ้ง ได้สนทนากับศาสตราจารย์ของกฤษคนหนึ่งถึงเรื่องพระมฤเตาศรี เขาบอกว่าภรรยาของเขาเป็นนายช่างสถาปนิก Architect ซึ่งรับหน้าที่คิดแบบสร้างพระมฤเตาศรี คิดจะทำรากใหม่ด้วยเสาเหล็กกับกรอบรากเดิม แล้วก่อพระเจดีย์บนรากใหม่ด้วยคอนกรีตครอบรากพระเจดีย์เก่า ไม่แคระของรอยแย่งของเดิมที่ยังติดเป็นรูปอยู่อย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉะนั้นจะต้องใช้เงินมากสักหน่อย

เมื่อไปเห็นการที่เขาคิดเรี่ยไรบูรณะพระมฤเตาศรี ฉันคิดถึงคุณแม่มากทีเดียว เคยได้ยินท่านปรารภหลายครั้งว่าอยากไปบูชาพระมฤเตาศรีที่เมืองหงสาวดี ฉันจึงบริจาคทรัพย์เขาเรี่ยไรตามกำลังอุทิศ

ในนามของคุณแม่กตัญญูกับทั้งในพระนามของกรมพระนเรศวร ฯ ด้วย
 พอนั้นต่อชนบัตตรงในช่องหลังหีบสำหรับรับเงิน คาปะชาวที่นั่ง
 เข่าก็ตักงัดดาตยาได้ยงดั้น แล้วสอดค้อนโมทน้ายัดยาว ฐึเพียง
 ว่าสอดคำภาษามคธ แต่ฟังไม่ได้ศัพท์ เพราะแกสอดเดี่ยงอักษระ
 และทำนองอย่างพะม่า ผิดกับพระมอญในกรุงเทพฯ ฯ สอดซึ่งเราพอ
 ฟังตามได้ ถ้ามีคำถามว่าพระมูเตดีเป็นพระเจ้ายล้าคัญของพวก
 มอญ เพราะเหตุใดจึงไม่สอดคองอย่างทำนองมอญ คำตอบข้อนี้เข้า
 เรื่องล้าคัญอันหนึ่งในโบราณคดี มีอธิบายว่า ตั้งแต่พะม่าได้
 เมืองมอญไว้ในอำนาจเมื่อครั้งพระเจ้าออดองพระ พะม่าปรารถนา
 จะมีให้มีรามัญประเทศชนได้อีก จึงพยายามกระจายพวกมอญเมือง
 หงสาวดีและเมืองอื่นข้างเหนือให้แยกกันไปอยู่ตามหัวเมืองพะม่า
 และให้พวกพะม่าลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในหัวเมืองมอญเหล่านั้นด้วย
 มอญต้องอยู่ระคนปนกับ พะม่าก็ต้องใช้ภาษาและขนบธรรมเนียม
 พะมายังชน ครนตวงหลายชั่วคนมากก็ใช้ภาษาและขนบธรรมเนียม
 มอญน้อยลงโดยลำดับ จนเดี๋ยวนี้มอญในเมืองพะม่าแม้ยังถือตัว
 ว่าเป็นมอญก็พูดภาษามอญไม่ได้เสียแล้วโดยมาก ฉนั้นได้คุ้นกับ
 ข้าราชการในกรมตรวจโบราณคดีคนหนึ่ง เขาบอกว่าตัวเขาเป็น
 มอญแต่ไม่เคยหัดพูดภาษามอญ ภรรยาของเขาก็เป็นมอญ พูด
 ภาษามอญได้ แต่ก็อ่านหนังสือมอญไม่ออก นัยว่าพวกมอญที่ใช้
 พูดภาษามอญเป็นปกติยังมีแต่ตามหัวเมืองฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมือง

เมาระคมะมาจนต่อแดนไทย พวกนักปราชญ์เขาจึงเห็นว่านานไป
ภาษามอญคงจะสูญ

กตบจากวัดพระมหาธาตุมฤเตา เจ้าเมืองพวนรทไปเถยงกลาง
วณฑจวน จวนเจ้าเมืองเป็นตักต้องชันสร้างใหม่เมือภายหลังแผ่นดิน
ดินไหว เตือกที่เนินหมู่หนึ่งข้างนอกเมืองสร้างเรือนข้าราชการ
ตามยอดเนินรายกันไปหลายหลัง ดันมีสวนดอกไม้และดนาม
หญ้าในบริเวณ และมีถนนใช้รถเข้าออก ตั้งอยู่ดบายดี เมือ
ต้นทากับเจ้าเมืองได้ความว่าบ้านหลวงเหล่านัรัฐบาดเรียกค่าเช่า
จากผู้อยู่กำหนด ๓๐ ชัก ๓ ในอัตราเงินเดือน เอาไว้ซ่อมแซม
นอกจากค่าเช่าผู้อยู่ยังต้องเสียค่านาค่าไฟและค่ารักษาพันที่ออกต่าง
หาก เรืองนเมื่อนกตบมาถึงเมืองบึงเจ้าให้มิดเตอร์ กูดแมน
Mr. A. M. Goodman เจ้าเมืองพัง เขาบอกว่าเป็นประเพณีรัฐบาด
อังกฤษใช้ทั่วไปไม่แต่ในเมืองพม่าเท่านั้น ในเมืองบึงก็เป็นเช่น
เดียวกัน เมตัก Residency อันใหญ่โตใช้ทั้งเบณฑเจ้าเมืองอยู่
และเบณฑรบแซกเมือง ตอเขาก็ต้องเสียค่าเช่า แต่เมือมาคิดก็
เห็นเบณฑประเพณีดี ฉนเคยได้ความว่าคานูแก่ตอเองเมือครั้งยัง
เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้คิดสร้างเรือนหลวงให้ข้าราชการ
อยู่ตามหัวเมือง แต่แรกก็เรียบบรอยด ครนดวงมาหลายบเรือน
เหล่านัจับชำระตุรตุ ไตรม ข้าราชการบางคนก็มีแก้ไขบริจจาก
ทรัพย์ของตนเองซ่อมแซม แต่บางคนก็ทงให้ชำระไม่นำพา ฉน

ได้เคยเห็นแห่งหนึ่งไม่กระตั้นขึ้นบนใดหักหายไปแผ่นหนึ่ง ข้าราชการผู้อยู่ไม่หากระตั้นใหม่ได้แทน ผู้ทบทวนขึ้นบนใดทักไม่รู้ว่ากระตั้นเพราะถือว่าเป็นเรือนของหลวงศรัทธาอาศัยอยู่ชั่วคราว ฉะนั้นเคยคิดหาอุปบายแก้งไม่ทันสำเร็จก็ออกเดี่ยวจากตำแหน่งการตรวจของรัฐบาลอังกฤษแต่เวลานั้นเห็นจะเอาอย่างไรได้ แต่คงต้องกำหนดข้อคร่ำค่าเช่าพอประมาณมิให้ผู้อยู่แต่ยครอื่น

เจ้าเมืองหงสาวดีคนนบนพระมาช้อ อู ถัน ติน U Than Tin อายุครราวสัก ๔๐ ปี ดำมารถดอบวิชาข้าราชการพลเรือนได้เหมือนฝรั่ง และทำราชการครมาหลายตำแหน่ง จึงได้เป็นเจ้าเมือง Deputy Commissioner พุดจาและกริยาชรัยาศัยเรียมบรียนำชม เมื่อพุดกันไปจึงได้ความว่าเกิดในตระกูลผู้ดี บิดาเป็นขุนนางครพระเจ้านมดง เขาให้น้องสาวคนหนึ่งกับต้วสาวคนหนึ่งเป็นผู้คอรบเจ้าหญิง ถูกต้วพุดจาภาษาอังกฤษได้ครดอง ว่ากำลังเรียนอยู่ในมหาวิทยาลัยเมืองว่างกุ้ง การที่ได้พบปะพุดจากับพวกเจ้าเมืองหงสาวดีครเหมือนจะพอใจด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เวดบาย ๑๕ นาฬิกาขรตเคิมของเรา กลับจากเมืองหงสาวดี มาถึงเมืองว่างกุ้งเวดา ๑๗ นาฬิกา ฉนั้นเที่ยวตดอดวันอยู่ข้างเหนอยสักหน่อย.

ตอนที่ ๕

เที่ยวเมืองมณฑล ภาคต้น

วันศุกร์ที่ ๒๔ มกราคม เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกา ขบวนรถไฟออก
จากเมืองย่างกุ้งไปเมืองมณฑล เดิมทีเดินรถไฟในเมืองพม่า “รถไฟ
ไปรษณีย์” Mail Train อันเป็นรถด่วนสำหรับรับคนโดยสารไปทาง
ไกล เดินกตารางคืนเหมือนอย่างรถไฟในอินเดีย เมื่อฉันไปอินเดีย
ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ รัฐบาลรับเป็นแขกเมือง ฉันเคยร้องทุกข์ต่อเจ้า
พนักงานผู้พา ว่าไปรถไฟไกลดวงคืนไม่ได้เห็นบ้านเห็นเมืองใน
ระหว่างทาง ไปไกลดวงคืนไม่ได้หรือ เขาตอบว่าจะไปไกลดวงคืนก็ได้
แต่เกรงฉันจะรำคาญ ฉันขอร้อง เขาจึงจัดให้เอารถที่ฉันไป ไป
พ่วงกับรถไฟที่เดินกตารางวันวันหนึ่ง ดวงคืนเดียวฉันก็เช็ด เพราะไป
ไกลดวงคืนพอแตกแข็งฝุ่นก็พุ่งดำตเขารถเปรอะเบอน ทำเอาเราชะมุก
ชะมอมไปทั้งตัว จนในปากก็คั่งของเคี้ยวฝุ่นไปตลอดวัน ต้องกดดับใจ
ยอมไปไกลดวงคืนอย่างแต่ก่อน เขาว่าเวลานั้นเป็นฤดูหนาวยังดีด้วย
อีก ถัดฤดูร้อนยังถูกไอแดดรยอย่างยังเพิ่มชนอีกด้วย ที่ใน
เมืองพม่าก็เห็นจะเป็นเพราะเหตุทำนองนั้น คนโดยสารรถไฟไป
ทางไกลจึงชอบเดินทางกตารางคืน ตัวรถที่พวกเราไปเป็นรถระยะ
หลังหนึ่งต่างหากไม่ปะปนกับคนอื่น ในรถตกแต่งเรียบร้อยสะอาด

สะอ้านต์ แต่กันห้องแปดกไปตามวิธีเดินทางในเมืองพะม่า ก็ม
 ครัวไฟกับห้องบ่าวอยู่ท้ายรถ ต่อมาถึงห้องคัวนายอยู่ได้ ๒ คนห้อง
 หนึ่ง มีเตียงยาวหุ้มเบาะอยู่ริมฝาข้างตะเคียงสำหรับใช้เป็นที่นั่งหรือ
 ที่นั่งนอนได้ทั้ง ๒ อย่าง และมีโต๊ะพับเกาขอปิดกั้นสำหรับนั่งกินอาหาร
 ด้วย ตอนกลางรถแบ่งเบ้นททางเดินชักหนึ่ง กั้นเบ้นทของนา
 ชักหนึ่ง คือไปข้างหน้าห้องสำหรับคัวนายอยู่ได้ ๒ คนเหมือนอย่าง
 ที่พรรณนามาแล้วอีกห้องหนึ่ง พวกเราชนคัวนายไป ๕ คน เขาจัด
 ให้เจ้าหญิงนอนเตียงประจำรถ ส่วนคัวฉันเขาเอาเตียงพับผืนใบ
 ดึงให้นอนขวางริมฝาข้างหัวรถ ด้วยรถไฟเมืองพะม่าไม่ทำทางเดิน
 ต่อกับรถอื่นข้างในรถเหมือนเช่นรถไฟไทยหรือรถไฟมะดาญู พอรถ
 ออกพ้นสถานี บ้อยของเราก็นม้วนทนอนซึ่งเราเช่าจากบริษัททอมมัสด์
 กุกมาคดปู และเอาผ้าเช็ดหน้าเช็ดตัวไปแขวนในที่นั่งนำพร้อม
 ด้รจ้อย่างรวดเร็วไม่ต้องตั้ง เห็นได้ว่าวิธีเดินทางในเมืองพะม่า
 เคยกันจนเป็นแบบแผน จะกล่าวต่อไปถึงบ้อยและกุกที่เราหาได้ก็
 คีหนกหนา เบ้นแซกควิดตัง บ้อยชื่อ จอน John กุกชื่อ ปอด Paul
 พูดภาษาอังกฤษได้คดตอง และเคยไปกับพวกท่องเที่ยวชำนานญู
 ทางที่เราจะไปคราวหนง ๒ คน ส่วนบ้อยชำนานญูการรับใช้และเตียง
 คุดตอดจนอำนวยความสะดวกของเวดาเดินทางไม่ต้องคักเคื่อน กุกกม
 รสมือคักทำอะไรให้กินอร้อยเต็มมือ ไม่เล็ดกว่าในทีมัดะเบียงบริบูรณ์
 หรือคักคัก พวกกันพวกเราก็ชอบทง ๒ คน ฝ่ายเขาก็เห็นจะ

ชอบพวกเรา เมื่อจะจากกันมาถึงบอกว่าถ้าเราจะไปเที่ยวคนเดียวหรือ
 ทางไหนอีก เขาทั้ง ๒ เต็มใจจะไปตามด้วยความยินดี แต่รถไฟ
 ในเมืองพระม้ามัซซอดีสำคัญอยู่อย่างหนึ่งด้วยทางไม่เรียบ เวดารถ
 แฉ่นสะเทือนมาก แม้รถสะดุนที่เราไปเป็นอย่างดี “โบค” มีดีแฉด
 เวदानอนก็ยังเข่าขยับอนบางที่จนตัวดอยนอนหลับได้โดยยาก ถึง
 เจ้าหญิงพากันร้องทุกชั่ววันหน้าถ้าไม่จำเป็นขออย่าให้ไปรถไฟเมือง
 พระม่าเวดากตางคนอีกเลย แม่ผู้ที่อยู่ในเมืองพระม้ามักมีบางคนคิดเคียน
 ให้ฉนฟัง ว่ารถไฟในเมืองพระม่าเวดากว่ารถไฟประเทศอื่นทั้งนั้น
 บางทีจะมีเหตุในเรื่องประวัติของรถไฟเอง เดิมรถไฟฉนเป็นของ
 รัฐบาล แล้วให้บริษัทรับผูกไปจัดการมาจนบัดนี้ อาจจะเป็นด้วย
 บริษัทไม่ลงทุนบำรุงทางให้พอแก่การ ทางจึงไม่เรียบ อย่างไรก็ตาม
 ได้ยินว่ารัฐบาลไม่พอใจในการที่บริษัททำ จะคืนเอารถไฟไปจัดการ
 เองในไม่ช้านัก ถ้ารถไฟคืนไปอยู่ในมือรัฐบาล ก็เห็นจะแก้ไข
 ให้พื้นเดือนทรมานได้

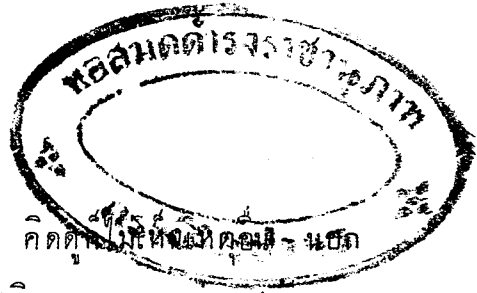
รถไฟผ่านเมืองของอูเวดากตางเคยไม่ได้เห็นเมืองนั้น ฉนเคย
 คิดอยากไปเมืองของอูอยู่แต่ก่อน ด้วยได้ยินจ้ามัดของสมเด็จพระ
 นเรศวรมหาราชชฎาระบายนาออกจากคูเมืองเมื่อเสด็จไปตั้งถอมจะจับ
 พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรง และคดองนนยังปรากฏอยู่ พระม่าเรียก
 ว่า “คดองโยเคีย” เมื่อเตรียมตัวจะไปคราวนั้น ฉนมัจจดหมายไป
 ทามพระไพโรธณัถ์ดารักษ์ (อู องเทีย) กรมป่าไม้ ซึ่งไป

ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองของอูเมอซออกจากราชการไทยไปแล้ว ได้รับ
 ตอบมาว่าคตของโยเดียนนมจริง แต่เดี๋ยวนี้คนเต็มเป็นแผ่นดินเดีย
 แล้ว ได้สอบถามพวกชาวเมืองของอู มีแต่คนอายุตง ๗๐ ปีที่ได้น
 เห็นคตของโยเดียเมื่อยังเป็นร่องรอยอยู่ ฉนั้นได้ทราบเช่นนี้กระมัง
 ความคิดที่จะไปเมืองของอู แต่เมื่อซากตบจากเมืองพระม่าเหนือตง
 มาถึงเมืองว่างกิ่ง เจ้าชายเมืองเธอไปพาอาจารย์พระม่าคนหนึ่งชื่อ
 อู ไป กยา U Po Kya ซึ่งเป็นผู้โรราณคดีมาให้ฉนั้นซักไซ้ไต่ถาม
 อาจารย์คนนั้นบอกว่าที่เมืองของอูมีพระเจดีย์โยเดียของโบราณอยู่ ๒
 องค์ พระม่าเรียกว่า “มยัต ๘๐ นยีนอง” แปลว่า “พระเจดีย์เจ้า
 พันอง” แต่มาเมื่อเวลาตวงโอกาสเสียแล้วก็ไม่ได้ไปดู

วันเสาร์ที่ ๒๕ มกราคม รถไฟเด่นเข้าเขตคตพระม่าเหนือตงแต่
 ดึก พอตื่นนอนมองดูทางช่องหน้าต่าง เห็นภูมิฐานตงข้างทางผิด
 ไปเป็นอีกอย่างหนึ่งทีเดียว เขาก่อตัวไว้ในหนังสือเรื่องเมืองพระม่า
 ว่า เมืองพระม่าแผ่นดินผิดกันเป็น ๓ ภาค ภาคใต้ (ที่เคยเป็นแดน
 มอญ) เรียกว่า “เตตตา” Delta หมายความว่า “ที่แม่น้ำคต
 ทะเด” คือเดิมเป็นทะเลแถวคนชนจนเป็นแผ่นดิน เปรียบเหมือน
 ท้องทุ่งแต่กรุงศรีอยุธยาตงมาตตตกรุงเทพฯ จนถึงชายทะเล เป็น
 ที่ราบเนอคนอุดม ได้ทงนาฝนนาทำตามฤดูเหมาะแก่การทำนา ภาค
 กตาง (ที่เคยเป็นแดนพระม่า) เรียกว่า “ไดรโซน” Dry Zone
 แปลว่า “คตแห้งแดง” เป็นชายฝั่งทะเลแต่เดิม เปรียบเหมือน

ตั้งแต่บ้านพระแก้วขึ้นไปทางจังหวัดสระบุรี แต่ในเมืองพระม้
 ทตอนนฝนตกน้อย มีเวตาแห้งแล้งมาก พาให้พินดินแห้งเกราะ
 ดินไม้จึงมีใครใหญ่โต แลดูภูเขาใกล้ทางรถไฟเห็นแต่หินมีพุ่มไม้
 เด็ก ๆ เเกาะเรียวยาวอยู่ทงนน ท้องที่ภาคนี้การทำให้ไร่นาต้องอาศัยคลอง
 ชลประทาน ซึ่งชุดระบายน้ำมาแต่บนภูเขาใหญ่เป็นสำคัญ ประหลาด
 อยู่ทุกคลองชลประทานในท้องที่ภาคนี้ปรากฏว่ามีมาแต่ครั้งพระเจ้า
 อนุรุธจักรวงกรุงพุกาม เกือบพันปีแล้ว และพระเจ้าแผ่นดินพระม้
 ภายหลัง แม้ตลอดจนถึงเมือบ้านเมืองเบ็นของอังกฤษแล้ว ก็ยัง
 ชุดคลองชลประทานที่ค้ำบดอื่น ๆ ต่อมา เพราะราชธานีพระม้ เช่น
 เมืองพุกาม เมืองอังวะ และเมืองมณฑลเต ตั้งอยู่ในที่ตอนแห้งแล้ง
 ทงนน ภาคฝ่ายเหนือและทางตะวันออกเฉียงเหนือ (อันเป็นเมือง
 พวกไทยใหญ่) ไปจนถึงแดนประเทศจีน พินทเบ็นแผ่นดินตั้งอยู่
 บนภูเขา เป็รียบเหมือนอย่างมณฑลนครราชสีมาและมณฑลพายัพ
 ฝนตกมากจึงเป็นแหล่งน้ำของเมืองพระม้ ทงที่ไหลลงมาทางแม่น้ำ
 และคลองชลประทาน

เมื่อรถไฟใกล้จะถึงเมืองมณฑลเตผ่านเขตต์เมืองอมรปุระที่เป็น
 เนินหมู่หนึ่ง มีวัดเก่าสร้างไว้ใหญ่โตหลายวัด วัดพระพุทธรูป
 มหามัธยมุนก็สร้างบนเนินหนึ่งในหมู่นั้น ดูไปจากทางรถไฟเห็นพระ
 เจดีย์ใหญ่องค์หนึ่งแปลกหน้ากหน้า ด้วยทำยอดสูงโตคดดูราวกับตั้ง
 เสากระโดงปักไว้บนพระเจดีย์ เห็นจะมีเช่นนี้แต่องค์เดียวในโลก หน้า

๑๒๕

พิดวงว่าเพราะเหตุใดจึงสร้างอย่างนั้น คิดดูไม่ให้เกิดโทษอันใด

จากจะตั้งนิษฐานว่าผู้สร้างคงบนบานปฏิญาณตน วาจะสร้างพระ
เจดีย์ให้สูงถึงเท่านั้น ๆ ว่า แต่เมื่อสร้างเข้าจริงไม่มีกำลังพอจะทำ
รูปทรงตามลัทธิพระเจดีย์สามัญได้ จึงสร้างค่อขึ้นไปแต่ยอดพอให้
สูงเท่าที่ปฏิญาณไว้ หรือเขาจะมีเหตุอันก่เป็นได้ แต่คุณหมื่นจะ
มีคนเดียวได้ด้วยเห็นแปลงปดงค้อยู่ รถไฟถึงสถานีเมืองมัณฑะ
เวลาเที่ยงครึ่ง มีสเตอร์ คุเปอร์ ผู้บัญชาการมณฑล (อย่างตัมพ
เทศาภิบาล) Division Commissioner กับมีสเตอร์ วิดกั เจ้าเมือง
มัณฑะ Deputy Commissioner of Mandalay มาคอยรับอยู่ พา
ขึ้นรถยนต์ไปส่งที่เรือนรับแขกของรัฐบาล อันอยู่ริมถนนต่อคูเมือง
ทางด้านใต้ ข้าราชการผู้ใหญ่ทั้ง ๒ คนนั้นบอกปวารณาว่าถ้าฉันมี
ความประสงค์จะให้เขาช่วยเหลืออย่างไร เมื่อใด ก็ขอให้บอกเขาให้
ทราบ และบอกต่อไปว่า รัฐบาลได้มีคำสั่งให้ผู้รับตำแหน่งเจ้ากรม
ตรวจโบราณคดีเป็นพนักงานประจำหน้าถนนแยกทางที่เมืองมัณฑะและ
เมืองพุกาม และสั่งให้เขาบอกนักปราชญ์ฝรั่งเค็ดชื่อ มอนซีเออร์
คือ รอยเซตต์ ซึ่งเป็นเจ้ากรมตรวจโบราณคดีอยู่แต่ก่อนให้มา
หาฉันด้วย ส่วนตัว มอนซีเออร์ คือ รอยเซตต์ ก็บอกแก่เขาว่า
อยากพบฉันเหมือนกัน ฉันจึงนัดให้มาหาในวันหลัง ออกประกาศ
หนึ่งเขาจะให้เจ้าพระมาองค์หนึ่งซึ่งรู้ภาษาอังกฤษมาตำหรับให้ฉันได้
ถามชนบทรรมเนียมพระมาด้วย อธิบายข้อหลังนี้เป็นเพราะในเมือง

พระมาถึอกันว่าชาวเมืองพระมาได้ เช่นเมืองร่างกุ้ง มิไครู้ราชประ-
 เพนแฉะชนบธรรมเนียมโบราณ เพราะเป็นแต่ชาวหัวเมือง ไม่
 เหมือนพวกชาวเมืองมณฑลเดชะเป็นราชธานีพระเจ้าแผ่นดินด้วย
 ราชย์มาจนเมื่อ ๕๐ ปีนี้ คงเป็นด้วยเหตุที่วาน เมื่อเขาว่าฉวนชอบ
 สืบถามโบราณคดี เขาจึงเด็อกเจ้านายอันเคยอยู่ในราชสำนักให้มา
 เป็นผู้ชี้แจง ก็เป็นการที่น่าชอบใจหนักหนา และเดยเป็นเหตุให้
 ฉวนได้รู้จักกับเจ้านายในราชวงศ์พระมาต์ออกไปอีกหลายองค์

เมื่อผู้บัญชาการมณฑลกับเจ้าเมืองถนัดไปแล้วสักครู่หนึ่ง ผู้
 รุงตำแหน่งเจ้ากรมตรวจโบราณคดีก็มาหา บอกความตามที่เขาได้รับ
 คำสั่งให้ทราบ ผู้รุงตำแหน่งเจ้ากรมตรวจโบราณคดีชื่อ อู เวง ซิน
 U Gwe Zin เป็นมอญที่ฉวนเคยอ้างเป็นตัวอย่างว่าพูดภาษามอญไม่
 ได้ คงเป็นเพราะเกิดหรือเข้าโรงเรียนในเมืองพระมา ได้เรียนแต่
 ทางภาษาพระมากับภาษาอังกฤษแต่เด็ก เมื่อออกจากโรงเรียนก็เข้า
 ทำราชการในกรมตรวจโบราณคดี ได้เป็นศิษย์ของมองซีเออร์ คือ
 รอยเซตส์ ศึกษาหาความรู้ในทางโบราณคดีมาโดยลำดับ จนมี
 ความรู้และคุ้นเคยการงานในกรมนี้ยิ่งกว่าเพื่อนในเวลานั้น จึงได้
 เป็นผู้รงทเจ้ากรมในเวตตำแหน่งว่าง อายุจะไม่เกิน ๔๐ ปี มี
 อธิษาศัยเรียบร้อย พอคุ้นกันแล้วพวกเราเรียกแกแต่ว่า “อู” ตาม
 สะดวกปาก อันคำพระมาว่า “อู” นดุคล้ายกับคำว่าท่านในภาษาไทย
 ฉวนได้ย่นอธิบายว่าธรรมเนียมเดิมเรียกว่า “อู” นำหน้าชื่อแต่ผู้ใหญ่

ที่สูงอายุกว่า ๕๐ ปีขึ้นไป ทั้งพระและคฤหัสถ์ แต่ชนหลังมาใช้
 นำหน้าชื่อผู้มตำแหน่งในราชการด้วย แต่จะใช้โดยมีกำหนดยศ
 ข้าราชการชั้นไหน ฉันทาทราบไม่

เมื่อกระทำการเที่ยวเมืองมณฑลเต มีความลำบากอยู่ด้วยวัตถุสถาน
 ที่หนาแน่นมาก แต่เรามีเวลาอยู่เมืองมณฑลเตเพียง ๔ วัน พอดีที่
 จะไปเที่ยวดูทุกแห่งได้ จึงเอา “หนังสือนำเที่ยว” เปิดปรึกษา
 อยู่แถว ซิน เลื่อนไปแต่ที่ลำบากเห็นจำเป็นจะต้องดู เริ่มเที่ยว
 แต่เวลาบ่ายในวันนั้น และวันหลังจะเที่ยวทั้งเช้าและบ่ายทุกวันไป

จะพรรณนาว่าด้วยเมืองมณฑลเต จำต้องเล่าเรื่องเมืองต่างๆ
 ที่อยู่ใกล้ๆ กันให้ทราบเสียก่อน เพราะเป็นเมืองอันเคยเป็น
 ราชธานีอยู่ใกล้ๆ กันอยู่ถึง ๔ เมือง คือ เมืองชยบุรี พระเจ้าเรียก
 กันเป็นสามัญว่า “เมืองสะแกง” Sagaing ไทยเราเรียกว่า “เมือง
 จักกาย” เมือง ๓ เมืองรัตนบุรี เรียกกันเป็นสามัญว่า “เมือง
 อังวะ” เมือง ๓ เมืองอมรบุรี เมือง ๓ และเมืองรัตนบุรี
 เรียกกันเป็นสามัญว่า “เมืองมณฑลเต” เมือง ๓ ชื่อที่เรียกกัน
 เป็นสามัญคงเป็นชื่อเดิมของท้องที่ เช่นเดียวกับ “บางกอก”
 เป็นชื่อเดิมของท้องที่ซึ่งสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ชื่อนั้นได้ที่เรียก
 เมืองมณฑลเตคงเป็นชื่อของภูเขาดรงนั้นมาแต่เดิม ทำเดทตง ๔
 เมืองที่ว่ามาอาจเปรียบให้เข้าใจได้ง่ายๆ คือเมืองสะแกงตั้งริม
 แม่น้ำเอราวดทางฝั่งตะวันตกเหมือนอย่างเมืองธนบุรี เมืองอังวะตั้ง

ทางฝั่งตะวันออกตรงกันข้ามกับเมืองสระแก้วเหมือนอย่างทพระนครฯ
เมืองอมรปุระตรงทางฝั่งตะวันออกเห็นเมืององวะขึ้นไปราวสักแควัด
เขมาภิตาราม เมืองมณฑลเดกตรงทางฝั่งตะวันออกเห็นขึ้นไปอีก
ราวทเมืองนนทบุรี แต่เมืองมณฑลเดกห่างฝั่งแม่น้ำกว่าเพื่อน
เวดามาในเรือเมื่อถึงเมืองสระแก้วแต่เห็นได้ทั้ง ๔ เมืองพร้อมกัน
เพราะเหตุที่ตั้งเมืองราชธานีถึง ๔ เมืองติดต่อกันไปเช่นนั้น มี
อธิบายในเรื่องพงศาวดารว่าตั้งแต่ราชวงศ์พระเจ้าอเนกอุทธรณ์เมือง
พุกามแก่จีนเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๐ เมืองพะม่าก็ยบเย็นแยกกันออกไป
เป็นหลายอาณาเขตต์ เป็นโอกาสให้พวกไทยทั้งไทยใหญ่ไทยน้อย
ไปย้ายเมืองพะม่า ต่อมาในสมัยนั้นพระเจ้าไทยใหญ่องค์หนึ่ง พะม่า
เรียกว่า “ด้อยุน” Sawyan (น่าจะมาจากคำภาษาไทยว่า “เจ้า
ยวน”) ได้ครองอาณาเขตต์หนึ่ง จึงตั้งเมืองสระแก้วเป็นราชธานี
อยู่เพียง ๕๕ ปี เกิดเหตุด้วยเจ้านายฆ่าฟันกันตนเอง เจ้าองค์
มัยชนะชื่อ “ดะโคะมินพญา” Thado Min Bya จึงข้ามมาตั้ง
เมืององวะเป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๗ เมืององวะแต่ตั้งตกอยู่ใน
อำนาจศัตรูเป็นครั้งคราว ก็เคยเป็นราชธานีทั้งในสมัยเมอแยก
กันกับมอญและสมัยเมอรวมเป็นอาณาเขตต์เดียวกัน เป็นเวด
เกือบ ๔๐๐ ปี นานกว่าเมืองอินทงดิน จนถึง พ.ศ. ๒๓๒๖ (ตรงกับ
รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์) พระเจ้าปะดุงในราชวงศ์อดองพระ
จึงสร้างเมืองอมรปุระขึ้นใหม่ แต่ย้ายราชธานีไปตั้ง ณ ที่นั้น แต่

เมืองอมรปุระเป็นราชธานีอยู่เพียง ๗๖ ปี ถึงรัชกาลพระเจ้ามโหตร
 กู้สร้างเมืองมณฑลเทศาภิบาลใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ (ตรงกับรัชกาลที่ ๔
 กรุงรัตนโกสินทร์) เมืองมณฑลเทศาภิบาลเป็นราชธานีอยู่ได้เพียง ๒๗ ปี
 ก็เสียประเทศพะม่าแก่องกุญเมือ พ.ศ. ๒๔๒๗ ตำนานของราชธานี
 พะม่าทาง ๔ เมืองมมาตงนี้ ได้ความรู้นใหม่อย่างหนึ่ง ว่าแต่ตั้ง
 เมืองอิงวะเป็นราชธานี พะม่าเรียกนามประเทศของตนว่า “กรุง
 อิงวะ” และเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า “พระเจ้าอิงวะ” ทุกองค์ ถึง
 ย้ายราชธานีไปตั้งที่อื่น จดหมายในราชการเช่นพระราชดำذنเป็นต้น
 ก็คงเรียกว่า “กรุงอิงวะ” และ “พระเจ้าอิงวะ” ตลอดมา ปรเทศ
 ที่เหมือนกับประเทศไทยแต่ปางก่อน ในหนังสือราชการก็เรียก
 นามเมืองไทยว่า “กรุงศรีอยุธยา” และเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า
 “พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา” ดับมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตน
 โกสินทร์ ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงเปลี่ยนเรียกว่า “กรุงสยาม” และ
 “พระเจ้ากรุงสยาม”

ดองพิจารณาหาเหตุเหตุย้ายราชธานี ได้ความเป็นเหตุอัน
 ว่าเมืองตั้งแคบแคบ เพราะมีแม่น้ำอยู่ข้างหน้าและมีภูเขาอยู่ข้าง
 หดง ผู้คนพดเมืองมากชนไม่มที่จะขยายเมือง จึงย้ายราชธานีมา
 มาตงที่เมืองอิงวะอันเป็นททาเตกวางขวางและมีคลองทางคมนาคม
 กับเมืองอันตั้งควก ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าปะดุงดำมารถขยายราช
 อาณาเขตค้อออกไปได้มาก ถือว่าเป็นพระเจ้าราชาธิราช เห็นว่าตัว

พระนครราชธานีที่สร้าง ณ เมืององวะเด็กนั้น ไม่สู้กับเป็นราชธานี
 ของพระเจ้าราชาธิราชเช่นเมืองหงสาวดีแต่ปางก่อน จึงให้สร้าง
 เมืองราชธานีใหม่ พิเคราะห์ดูแผนผังเห็นได้ว่าถ่ายแบบเมือง
 หงสาวดีของพระเจ้าบุเรงนองมาสร้าง ชนนานามว่าเมืองอมรปุระ
 เหตุใดพระเจ้ามิงคังจึงย้ายจากเมืองอมรปุระไปสร้างเมืองมณฑล
 เป็นราชธานี จะพรรณนาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

เวลาบ่าย ๓๖ นาฬิกาในวันที่ ๒๕ นั้น ขนรถยนต์ไปตั้งการ์ด
 เยี่ยมตบผู้บัญชาการมณฑลและเจ้าเมืองมณฑล เด็ดให้ขับรถไป
 เทียวดูเมือง ลงไปทางข้างใต้ตามถนนด้ายกต่าง อันตั้งสำนักงาน
 ต่าง ๆ กับทั้งโรงเรียนและวัดวาของฝรั่ง จนสุดขานเมืองแล้วกลับ
 ย้อนขึ้นมาตามถนนออกถ่ายหนังซึ่งเป็นที่ตากแดดราคาขาย มีรถรางและ
 ตกแถวทาง ๒ ข้างทาง เมื่อถึงบ้านอุจจวินแฉะให้ภรรยาเขาพบครู
 หนึ่ง เด็ดให้ขับรถเทียวดูพระนครทางข้างนอกตลอดด้าน ไปจนถึง
 เชิงเขาเมืองเดอนเป็นที่สุดขานเมืองทางข้างเหนือ หยุดรถลง
 เทียวเดินดูวัดหลวงซึ่งสร้างไว้ที่เชิงเขาจนจนพบจึงกลับ ขา
 กลับคนขับรถพามาทางข้างในพระนคร แต่ไม่ได้หยุดดูอะไร
 เพราะใกล้มีตอยู่แล้ว เมื่อมาถึงที่พักได้รับจดหมายภรรยาผู้บัญชา
 การมณฑลเชิญพวกเราเที่ยงนาชาวนที่ ๒๖ และได้รับจดหมาย
 ของผู้บัญชาการมณฑลบอกมาให้ทราบในทางราชการ (เข้าใจว่า
 ตามคำสั่งของรัฐบาลที่เมืองร่างกุ้ง) ว่าจะทำพิธีราชาภิเษก

พระเจ้ายอวชท์ & ณ วัดเซ็นต์มารี วันที่ ๒๘ เวลาเช้า ๑๓ นาฬิกา
ได้จัดที่นั่งไว้สำหรับพวกเราแล้ว

การที่ไปเที่ยววัดเมืองมณฑลเดบ่ายวนนตองงตที่เที่ยวตามใต้กะ
ไว้แห่งหนึ่ง คือเด็กชนยอชามณฑลเด เพราะเขานั่งสูงกว่า ๓๕๐ วา
ทำทางชนเบนชนบันได้มหั่งคาคตอดทาง จะต้องเดินชนบันได้แต่
เชิงเขาหลายร้อยชนจึงจะถึงพระเจดีย์วิหารที่บนเขา คิดถึงอายุ
สังขารของฉนเห็นเหตุอ่าดังที่จะบันให้ตอดได้ ครนจะหาเกา
ให้คนหามชนไป เมื่อรู้ว่าเจดีย์สถานต่าง ๆ อยู่บนยอดเขาเดยวน
เป็นของสร้างใหม่ทงนบกเส้อมศรัทธา จะแต่แต่เรื่องตำนานตาม
ที่ไดยินมา ว่าแต่เดิมที่บนไต่เดเขานั้นพระเจ้ามินดงให้สร้างวิหาร
มีพระพุทธรูปใหญ่กับรูปพระอานนท์แกะด้วยไม้ดงรักปิดทอง พระ
พุทธรูปทำชนนหวพระหตถลงมาที่เมืองมณฑลเด ส้มมตเป็นปาง
ตรัสพยากรณ์แก่พระอานนท์ แต่พระพุทธรูปกับรูปพระอานนท์แกะ
วิหารนั้นไฟไหม้เสียหมดแล้ว ต่อมาเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๕๔ รัฐบาล
อินเดยได้พระบรมราชาที่ซุดพบในคณัษราชรัฐ อินมอภษรจาร์กที่
กรนตว่า เป็นของพระเจ้ากนิษกะมหาราชบรรจุไว้ในพระเจดีย์ (เมื่อ
ราว พ.ศ. ๕๐๐) ดอร์คมินโต ไวด์รอย ผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์
บอกให้พระบรมราชาที่นแก่ประเทศพม่า ผู้คนพลเมืองพากันยนต์
แพร่หลาย มีมหาฤาษีพม่าเรียกว่า “ระเศคย” Yathe Gyi คนหนึ่ง
ชื่อ “อุขนต์” U Khanti ผู้ซึ่งคนนับถือมาก (ฤาษีพม่าเป็นอย่างไรจะ

มอชบายทอนต่อไปข้างหน้า ฤษัสนทวามเห็นจะนับถอกันทำนองเดียวกับพระศรีวิชัยในมณฑลพายัพ) รับเป็นหัวหน้าอำนาจการดำร้างที่ประดิษฐานพระบรมธาตุบนบทยอดเขามันตเด เรียไว้ได้เงินกว่า ๗๐๐,๐๐๐ รูปี เกินจำนวนเงินที่จำเป็นจะต้องใช้ในการดำร้างพระธาตุมณฑลเขยร ก็ขยายความคิดดำร้างวัตถุสถานต่าง ๆ เพิ่มเติมจนแต่ดูแลใกล้เคียงเหมือนกับมีบ้านเมืองอยู่บนภูเขามันตเด ด้วยเป็นของดำร้างใหม่ทั้งนั้น

เรื่องตำนานการดำร้างเมืองมันตเดมอยู่ในหนังสืออักษรานเมืองพะม่าเหนือ Gazetteer of Upper Burma ที่รัฐบาลอังกฤษให้รวบรวมเรื่องพิมพ์ไว้ ว่าที่เมืองพะม่ามีหนังสือพยากรณ์ (เรียกว่า Theiksa เห็นจะตรงกับที่ไทยเราเรียก "ทักษา") มาแต่โบราณ ในหนังสือนั้นอ้างว่ากาลครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ประทัมพักอยู่ที่ยอดเขามันตเด มีนางยักษนคนหนึ่งเื่อมได้ไปบชาคตามประด้ายกษั พระพุทธองค์ทรงแยมพะโษษฐ (คือทรงยม) เป็นเหตุให้พระอนนททุถถาม (ตามแบบตั้งต้นเรื่องพุทธพยากรณ์ต่าง ๆ) พระพุทธองค์จึงโปรดประทานอธิบายแก่พระอนนท ว่าที่ท่าเดเขามันตเดนนเคยตั้งราชธานมาแต่อดีตกาลหลายครั้ง ทงเมอในคำดนาพระพุทธกฤษัษ พระพุทธโกนาคมนั และพระพุทธกฤษัสปแม่พระองค์เองเมอยังได้วยพระชาติเป็นสัตว์ต่าง ๆ ก็ได้เคยมาอาศัยอยู่ที่เขามันตเดนน แต่วทรงพยากรณ์ต่อไปว่า เมอคำดนาของ

พระศกาคดดวง ๒,๐๐๐ ปีแล้ว ก็จะมีพระมหากษัตริย์ดัมมดวงค์
 เชื้อสายของนางยกขนนมาตั้งราชธานีที่เขามณฑลเดอก คคคคคค
 พุทธพยากรณ์ต่าง ๆ เช่นกต่างมาคูน่าจะเกิดขึ้นในเมืองดังกล่าวก่อน
 แล้วจึงเอาอย่างมาแต่งขึ้นในประเทศเหล่านั้นบ้าง แม้ในเมืองไทย
 เราก็มิเคยได้ยินผู้ใหญ่อ้างพุทธพยากรณ์แต่ยังเป็นเด็ก จำได้
 ได้หน่อยหนึ่งว่า “ดัมมุกจะเป็นฝั่ง เกาะตั้งจะเป็นท่าเรือ” แต่
 ได้หาหนังสือพุทธพยากรณ์จะใคร่อ่านทงเรื่องยังไม่พบ ส่วน
 คำนานการตั้งเมืองมณฑลเดทเป็นเรื่องพงศาวดารนั้น ว่าเมื่อพระ
 เจ้ามณฑลยังเป็นน้องยาเธออยู่ในรัชกาลพระเจ้าปะกันมิน (ไทยเรียก
 “พุกามเมง”) ทรงพระสุบินครั้งหนึ่งว่าได้ทอดพระเนตรเห็นนคร
 ใหญ่อยู่ที่เชิงเขามณฑลเด และต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วทรงสุบิน
 อีกครั้งหนึ่ง ว่าชนทรงช้างเผือกและช้างนนพาไปถึงเชิงเขามณฑลเด
 เมื่อได้ตั้งจากหลังช้างมดตัว ๒ คนชื่อ บา Ba คน ๓ ชื่อ มอ Maw
 คน ๓ มารับจูงพระกรเดินเคียงสองข้างพาชนไปถึงยอดเขามณฑลเด
 ไปพบชายคน ๓ ชื่อ งะดิน Nga Sin เอาหญ้าหอมกำหนึ่งมาถวาย
 ทูลว่าหญ้ารอบเขามณฑลเดนี้มีคุณนัก ถ้าเอาช้างม้าไปเลี้ยงได้กิน
 หญ้าหอมจะเจริญกำลังมีอายุอยู่ได้ยั่งยืน ดังนี้ เฝอญเมื่อพระเจ้า
 มินดงได้ราชสมบัติ ทรงเด็กพระน้องนางของพระเจ้าปะกันมินเป็น
 อัครมเหสี และเด็กพระราชธิดาของพระเจ้าพะคยคค (ไทยเรียก
 “จกกายเมง”) ผู้เป็นพระปิตุดาเป็นมเหสี (คือนาง “อเดนนคค”

Alenandaw ที่เบนชนนของพระนางสุปยาต) นางทองแดงนั้นเกิด
 วันพฤหัสบดี อักษรนามเดิมร่วมวรรคเดียวกันกับนางบาและนางมอ
 ในพระสุบิน ก็เห็นด้วยพระสุบินนิมิตต์ ประกอบกับมีพุทธพยา-
 กรณตั้งกล่าวมาก่อนแล้ว จึงเกิดพระประสงค์จะสร้างราชธานีใหม่
 ที่เชิงเขามณฑลพิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดาร เหตุอย่างอื่นที่เป็น
 บัญญัติให้สร้างเมืองมณฑลเดียงมอก แต่พระมามีโดยกษณอาง คอตง
 แต่พระมารบแพ้อังกฤษครั้งที่ ๒ พระเจ้าแผ่นดินพระมาเกิดเดี่ยวพระ
 จริตบ้าง ต้องถูกปลดจากราชบัถดงกับาง คิต ๆ กันถึง ๓ พระองค์
 ขอนนาจะเป็นเหตุให้คิดเห็นว่เกิดอปมงคตแก่ราชธานีเดิม แต่มุด
 เหตุที่ดำคณกว่าอย่างอนนนาจะเบนดวยเมอถงดมยรัชชกาดพระเจ้า
 มินดง เรมมเรอกาบนไฟของฝรั่งชนไปโดถงเมอถงอะเดอะอมรปุระ
 กเมืองทง ๒ นนคงอยุริมต่านาเอราวคตทง ๒ เมือง ฝรั่งอาจจะเอาบน
 ใหญ่ได้เรือก่าบนชนไปยงพระนครได้ จึงเห็นควรวจะย้ายราชธานีไป
 ดงให้ห่างพนทางบนของศตวรรษอนนาจะเป็นคณเหตุ แต่พระเจ้า
 มินดงเกรงคนจะคณหม่นว่กถดวฝรั่งจึงเอาแต่พระสุบินนิมิตต์กับพุทธ
 พยากรณชนอาง ครวตั้งให้อกรรมหาเด่นาบด้เชมูกระแदैพระราชดำริ
 ไปปรักษาพระมหาอุปราชเดะเจ้านายผู้ใหญ่กับทงเด่นาบด้มนคร่มุข
 และพระราชาคณะโทรพราหมณก็เห็นชอบตามพระราชดำริโดยมาก
 เมอคถงเป็นยุคแล้วให้ทำพิชทา “สันด” Sanis (เห็นจะตรงกับที่ไทย
 เรียกว่า “เส่นยด” การทำพิชนม้ปรากฏอยู่ในหนังสือราชาริราช

หลายแห่ง แต่ไทยเรียกว่า “ซิมตาง”) คือแต่งราชบุรุษพวก
 ๓ คน ๕ คนให้ตั้งมาทวนคดีเดียวกัน แล้วต่างพวกแยกกันไปใน
 เวลากลางคืน ไปชุมนุมคอยฟังคำชาวเมืองขบถหรือพูดจากันเอง
 โดยปราศจากความระแวงระวังอย่างไร ให้จดถ้อยคำที่ได้ยินนั้นมา
 เสนอให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตพิจารณาว่าเป็นมงคตหรืออุดมมคต
 นิมิตต์คดีกันใด ครั้นนี้ได้สันนิษแต่ตั้งวันเป็นมงคตนิมิตต์ พระเจ้า
 มินตงจึงดำรัสสั่งให้เริ่มสร้างเมืองมณฑลเดเมือ พ.ศ. ๒๔๐๐ เมือง
 มณฑลเดเมือนี้แผนผังเอาอย่างเมืองอมรปุระมาสร้าง ตัวพระนครเป็น
 ดั้งเหลี่ยมจัตุรัส วางแนวกำแพงให้ตรงตามทิศทั้ง ๔ ยาวด้านละ
 ๖๐๐ ตะ (ตะหนึ่งหย่อน ๘ ศอกไทยเศษเล็กน้อยหนึ่ง) รวมทั้ง ๔ ด้าน
 ยาว ๒,๔๐๐ ตะเท่าจำนวนบุพทิศจักรวาลเมื่อสร้างเมือง ถ้าว่าอย่างไทย
 ยาวด้านละ ๕๘ เส้น ๓๓ วา ๓ ศอกเท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ปรางค์ก้อ
 ด้วยอิฐไม้ถือปูน สูงตลอดยอดใบเสมา ๖ วา ตอนล่างหนา ๔ ศอก
 เศษ ที่ใบเสมาหนา ๒ ศอกเศษ มีเชิงเทินถมดินข้างด้านในกำแพง
 กว้างราว ๕ วา ทำหอรบรายบนกำแพง ๘๘ วา หาดังหนึ่ง ทุ่มเมือง
 ทำหอรบเคียงกันเป็นข้อม มีประตูเมืองด้านละ ๓ ประตู ประตู
 เมืองก้ออิฐถือปูนเป็นข้อมมีหาดังคาทำด้วยไม้ทาดินแดง เป็นทรง
 ปรางค์ ๗ ชั้นมีมุข ๒ ข้าง หอรบก็มีหาดังคาทรงปรางค์ทุกหอ ตรง
 ประตูเมืองข้างนอกก้ออิฐเป็นดั่งเตี้ยสูงเท่ากำแพงเมือง สำหรับบัง
 ทางบนมีเพียงกรอกช่องประตู ทางเข้าออกต้องเดียดลอดกบดิน

มณฑลรอบกำแพงข้างด้านนอก พ้นถนนถึงคูเมืองหน้าซ่ง กว้าง
 ๒๖ วา ดึก ๓๐ ศอก ตลอดแนวกำแพงทุกด้าน มีสะพานทางข้าม
 คูเมือง ๕ แห่งเข้าพระนครทางประตูกลางทุกด้าน แต่ด้านตะวันตก
 มีสะพานข้ามเข้าประตูได้อีกสะพานหนึ่ง เป็นสะพาน “ประตูผี”
 (นครหมเมืองเซมรภูมิ) ทุกสะพานกว้างราวสัก ๔ วา ก่ออิฐถม
 ดินออกไปในคูเมืองข้างตะวันตกด้านหนึ่ง บัดได้ประตูหน้าตรง
 กว้างคูสักด้านหนึ่ง ดำหรับเปิดเส้นทางเรือเมื่อพระเจ้าแผ่นดิน
 เสด็จเสด็จพระนคร ที่มุมเมืองข้างภายนอกมีศาลเทพารักษ์และ
 ว่ามรุพย์กษัตริย์อยู่ในนี้ทั้ง ๔ มุม แต่ฉันไม่ได้เห็นแก่ตา การฝัง
 อารพณ์เมืองมณฑลเดิมในหนังสือฝรั่งแต่งบางเรื่อง ว่าเขาค้น
 ฝังทั้งเบน ๕ คน ที่ต่าง ๆ ถึง ๕๒ คน แต่มีผู้แต่งคนหนึ่งกล่าวว่าการที่
 เขาค้นฝังทั้งเบนนั้นในตำราจริง และเคยทำกันแม้ในยุโรปเมื่อ
 ดึกดำบรรพ์ แต่พม่าเด็กเล็กเดี๋ยวช้านาน ใช้โองได้น้ำมันฝังเป็น
 อารพณ์แทน ข้างในพระนครสร้างพระราชวังตรงศูนย์กลาง วาง
 แผนผังแนวกำแพงวงเป็นสี่เหลี่ยม และตรงตามทิศทั้ง ๔ เหมือน
 อย่างพระนคร และสร้างมหาปราสาทตรงศูนย์กลางวงเป็นที่สุด
 (ลักษณะพระราชวังจะพรรณนาในวันอื่นต่อไปข้างหน้า) มณฑล
 ใหญ่แต่ประตูกลางตรงเข้าไปถึงพระราชวังทั้ง ๔ ด้าน ท้องที่ในพระ
 นครข้างภายนอกพระราชวัง พิเคราะห์ตามแผนผังสมัยเมื่อยังมีพระ
 เจ้าแผ่นดิน คู่มณฑล (หรือทางเดิน) คัดเป็นเส้นตรงชอยกันราว

กับตาทหารรุก ได้ยินว่าที่ในบริเวณพระนคร นอกจากที่ใช้ราชการ เช่นสร้างนางข้าวและคุกเป็นต้น พระราชทานให้สร้างวังเจ้าและบ้านขุนนางกับทั้งทบกะท่อมของบ่าวไพร่ คงเป็นเพราะเหตุนี้จึงเป็นที่ให้เป็นเจ้าของตะแบง ประหลาดอยู่ที่ไม่มีวัดในพระนคร แม้วัดที่สถิตของพระสังฆราชก็ให้สร้างนอกพระนครที่ริมคูเมืองทางด้านตะวันออก ถึงเจดีย์สถานก็ดูเหมือนพระเจดีย์แต่องค์หนึ่งหรือสององค์ที่ในพระนคร (น่าจะเป็นของสร้างตอนปลายรัชกาล) เพื่อสะดวกแก่การทำพิธีสักการบูชา พวกชาวต่างประเทศให้ตั้งบ้านเรือนและตลาดค้าขายอยู่นอกพระนครทั้งนั้น อนึ่งที่ตมเมืองมณฑลเดิมเห็นจะเป็นป่าอยู่โดยมาก แผ่นดินทางฝ่ายตะวันออกเป็นที่ดอนห่างด้านน้ำ แต่ทางฝ่ายตะวันตกเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมในฤดูน้ำ เมื่อสร้างเมืองมณฑลพระเจ้ามินดงจึงให้ขุดคลองชลประทานมาจากบึงนันท Nanda Lake อันอยู่ทางข้างเหนือเขามณฑล ไซนามายังพระนคร เรียกคลองนั้นว่า "รัตนันท์" ไซเรือได้ และได้นามาดงคูเมืองแล้วไซเข้าไปไซในพระนคร ส่วนทางด้านตะวันตกอันเป็นที่ลุ่มคือแม่น้ำเอราวดีนั้น ก็ให้ถมดินยกเป็นคันทันนาตลอดแนวเมืองมณฑล ให้ราษฎรตั้งบ้านเรือนและทำเรือกลฉนวนได้ตลอดที่ท่าเดนน ได้ยินว่าเคยเกิดเหตุเพราะคันทันนาที่เมืองมณฑลพึ่งครั้งหนึ่ง นาท่วมถึงคนตาย จึงต้องคอยซ่อมแซมรักษากันกวัดขັນมาจนทุกวันนี้

พลอดมื่อสร้างเมืองมณฑล พระเจ้ามินดงก็ย้ายราชธานี

จากเมืองอมรปุระเด็ค้จ้ไปประทับอยู่พลับพลาซึ่งสร้างเป็นที่ประทับ
 ชวคราว ณ เมืองมณฑลเด พระมหาอุปราชกับทงเจ้านายและขุนนาง
 ผู้ใหญ่ก็ตองตามเด็ค้จ้ไปทำที่พักอยู่ชวคราวเหมือนกัน เพราะตอง
 รือชนปราช้ทราชมณฑลเศรและค้าหนักรักษาบ้านเรือนของเด็ค้
 อดวนเป็นเครื่องไม้ ย้ายจากเมืองอมรปุระไปปลดยุชนใหม่ท้เมือง
 มณฑลเด การสร้างพระนครทำอยู่กว่าสี่ปีจึงสำเร็จได้ทำพิธีเฉลิมพระ
 ราชมณฑลเศร แต่เมืองมณฑลเดก็ไม่เป็นมงคลได้ค้พระราชประสงค์
 เพราะค้มาเมื่อพระเจ้ามินค้งไปประทับอยู่ ณ เมืองมณฑลเดเกิดขบถ
 ชิงราชค้มบค้ตองรบพุ่งฆ่าฟันกันถึง ๒ ครั้ง พระเจ้ามินค้งเองก็เกือบ
 ไม้พ้นอันตราย แต่ค้่นพระองค้พระเจ้ามินค้งนั้น ในพงศาวดารทง
 ท้พม่าและฝรังเศง ยกย่องว่าค้กว่าบรรดาพระเจ้าแผ่นดินในราช
 วงศ์อดองพระพระองค้อื่น ๆ ทงค้่น พรรณนาพระคุณไว้เป็นอเนก
 ปริยาย รวบรวมความว่าทรงพยายามบำเพ็ญพระคุณให้บ้านเมืองเป็น
 ดันค้สุข และปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นด้าค้ญ พระ
 เจ้ามินค้งเด็ดยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ประทับอยู่ท้อน ๔ ปี มา
 ประทับอยู่ท้เมืองมณฑลเดแต่ พ.ศ. ๒๔๐๐ อีก ๒๓ ปี รวมรัชกาล
 ๒๕ ปี ค้วรคค้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พอจะค้วรคค้ก็เกิดอ้บมงคล
 ฆนานใหญ่ค้วยการชิงราชค้มบค้ เป็นเหตุให้เจ้านายตูกเชอถูฆ่า
 ฆ่าค้่นค้่นมาก พระเจ้าค้บอได้ครองราชค้มบค้ บ้านเมืองก็
 เรมระด้าระด้ายหนกชนเป็นด้าค้บมา เดยเป็นชองให้ฝรังเศงเข้าไป

เกิดยกดอม เปรียบเหมือนภาษิตที่ว่า “ผีซ้ำ” ด้วยประสงค์จะชิง
เอาเมืองพะมาจากเงอมมอของอังกฤษไปเป็นของตน พระเจ้าด็บบ็อไมริ
เท่าถึงการ ไปหลงฝากฝ่ายแก่ฝรั่งเศ็ด อังกฤษก็ดองตเมืองพะมา
เป็น “ดาพดอย” ในภาษิตที่กล่าวมา พระเจ้าด็บบ็อครองราชสมบัติ
ได้ ๘ ปี ก็เสด็จมณฑลเดกับทงประเทศพะมาแก่อังกฤษเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๘

เรื่องตำนานเมือง มณฑลเดเมตคเป็นของอังกฤษแต่ มีความ
เบองตนว่าเมืองอังกฤษตเมืองพะมาครั้งหลัง อันเป็นครั้งที่ ๓
และครั้งที่สี่นั้น บรรณาเพียงจะ กัจตพระเจ้าด็บบ็อกกับพวกยูง
ตั้งเดริมเดยจากเมืองพะมา แล้วจะบังคับพระเจ้าแผ่นดินพะมาองค์
ที่เบแทนให้สัญญาอมมอบอำนาจในการเกียรชองกับต่างประเทศ
ให้แก่อังกฤษ มิได้คิดจะเด็กราชาธิปไตยเอาประเทศพะมา Annex
เป็นอาณาเขตต์ของอังกฤษ ความชอนตอ ดอวิต ดฟเฟอริน ผู้เบ
อุปราชอินเดยบัญชาการรบพะมาครั้งนั้น ได้บอกตนเองเมื่อไปรู้จัก
คู้กัน ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ว่าได้คิดหาอุบายที่จะมิตองให้เด็ก
ราชาธิปไตยประเทศพะมาหมดทุกทง คือไม่เห็นมีทางอย่างไรแล้ว
จึงตองประกาศเอาประเทศพะมาเป็นอาณาเขตต์ของอังกฤษด้วย
ความจำเป็น ทว่านก็ด้อมตามรายการที่ปรากฏในเรื่องพงศาวดาร
ว่ากองทัพอังกฤษที่มาตเมืองพะมาครั้งนั้นจนวนทหารเพียง ๓๕,๐๐๐
คน ใช้ยุทธวิธีเอาทหารตั้งเรือกาบหนเร่งรบชนไปทางแม่น้ำเอราวดี

ได้รบกับพม่าในกาดทางแต่เด็กน้อย กองทัพอังกฤษขึ้นไปถึง
 เมืองมณฑลเดเดย์ก่อนพม่าเตรียมการต่อสู้พวกพมอม พระเจ้าด้บ้อ
 กตของยอม “มอบพระองค์กับทางราชสมบัติและราชอาณาจักร” แก่
 อังกฤษโดยไม่มีข้อไข เมื่ออังกฤษเอาพระเจ้าด้บ้อกับมเหสีและ
 นางอเนนคอ คิวการที่ก้อยูกเชิญตั้งไปอินเดียแล้ว จึงปรากฏ
 ความซัดซังเป็นข้อใหญ่ชน ๒ ข้อ คือข้อหนึ่งหาเจ้านายครอง
 แผ่นดินแทนพระเจ้าด้บ้อไม่ได้ เพราะดยุยาเรอของพระเจ้ามินดง
 ชนผู้ใหญ่ถูกจับปลงพระชนม์หรือประหารสิ้นพระชนม์เสียเมื่อแรก
 พระเจ้าด้บ้อได้ราชสมบัติหมด มีเหลือแต่ทหนีไปอยู่ต่างประเทศ
 ๒ องค์ คือ เจ้าเมงกุนองค์หนึ่งกมมตทชวราย ด้วยเคยพยายามจะ
 กระทำปิตุฆาตเมื่อเป็นขบถ ทั้งในเวदानนั้นก็ไปอาศัยอยู่กับฝรั่งเศ็ด
 ด้วย เจ้านะยองโศกออกของคหนึ่งซึ่งหนีพนภยในครั้งพระเจ้าด้บ้อไป
 อาศัยอังกฤษอยู่ในอินเดีย ก็ได้ความว่าแต่ก่อนเคยประพฤดิเป็น
 คนพาด พวกพม่าเกลียดชัง นอกจาก ๒ องค์นั้นดยุเรอของพระเจ้า
 มินดงที่รอดชีวิตมาได้เพราะเป็นเด็กกยงเขาวอยทงน จะปกครอง
 แผ่นดินยังไม่ได้ ว่าโดยย่อเกิดซัดซังด้วยไม่มีตัวคนที่จะเป็นพระ
 เจ้าแผ่นดินอย่างหนึ่ง แต่ความซัดซังของตัวคณยงกว่านหมอกขอหนึ่ง
 ด้วยพระเจ้าด้บ้อได้ทำสัญญายอมให้ฝรั่งเศ็ดมีสิทธิในเมืองพม่า
 หลาดอย่าง เช่นให้ทำทางรถไฟและตงรนาการออกชนบทรเป็นต้น
 แต่ตัวนเป็นปฏิปักษ์กับประโยชน์ของอังกฤษ ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดิน

พระม่ายอยู่ตราบไค สิทธิที่ต่างประเทศได้จากพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน
 ย่อมผูกพันติดต่อกับพระเจ้าแผ่นดินที่บรรพบุรุษทายาท ถึงอังกฤษจะ
 ได้อำนาจในการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ พวกต่างประเทศก็คง
 ยอมแต่ว่ามีอำนาจภายนอก หายอันชนไปดั่งสิทธิที่เขาได้รับไว้
 แต่ก่อนไม่ ที่จริงเห็นจะเป็นตนเอง ที่ทำให้อังกฤษต้องเลิกราชา
 ธิปไตย แปรดงประเทศพระมาเป็นอาณาเขตต์ของอังกฤษ เพื่อจะทำ
 ภายสิทธิที่ชาวต่างประเทศได้ไว้จากราชาธิปไตยให้ศูนย์ไปเสียตาม
 กัน การดั่งสัญญาด้วยวิธีอย่างนั้นต่อมายังมีปรากฏในประเทศอื่น
 เช่นเมื่อญี่ปุ่นได้ประเทศเกาหลีไว้ในอำนาจ แต่เดิมก็คงให้พระเจ้า
 เจ้าแผ่นดิน เป็นแต่ดัดคิดดงเป็นประเทศราช เกิดลำบากขึ้น
 ด้วยข้อสัญญาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเกาหลีได้ทำไว้กับฝรั่งต่างประเทศ
 เมื่อยังเป็นอิสระ ญี่ปุ่นจึงต้องเลิกราชาธิปไตยยุบฐานะประเทศ
 เกาหลีดงเป็นอาณาเขตต์ประเทศญี่ปุ่น ถึงที่ประเทศอิตาลีประกาศ
 เอาประเทศอัมบรอสีเนียเป็นอาณาเขตต์ของอิตาลีเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็คง
 คิดดั่งหนังสือสัญญาที่เอมเปรอร์อัมบรอสีเนียได้ให้สิทธิไว้แก่ต่าง
 ประเทศทำนองเดียวกัน

การที่อังกฤษเลิกราชาธิปไตยเอาประเทศพระมาเป็นอาณาเขตต์
 ครั้งนั้น แม้พ้นความลำบากได้อย่างหนึ่ง ก็เกิดความลำบากอย่างอื่น
 เกินคาดหมาย ตามเรื่องปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่ออังกฤษจะ
 เอาพระเจ้าตั้งไปจากเมืองมณฑลเต ได้ถามพวกเด่นาบตีพระม่ายว่าจะ

ยอมรับราชการกับอังกฤษต่อไปหรือไม่ พวกนั้นรับ อังกฤษจึงให้
 ด้ภานัด (พระมาเรียกว่า “หลุดดอ” Hlutdaw) คงบังคับบัญชา
 ราชการบ้านเมืองอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ให้นายพันเอกเดเดเดน อัน
 เคยเป็นเอเยนต์ Agent (เหมือนอย่างเป็นราชทูต) อังกฤษอยู่ที่
 เมืองมณฑลเต เป็นผู้ขาดแทนพระเจ้าแผ่นดินไปจนกว่าจะได้วาง
 ระเบียบการปกครองเป็นยุติ แต่เมื่ออังกฤษเอาพระเจ้าด็บไปจาก
 เมืองมณฑลเตแล้ว ในคำวันนั้นเองก็เกิดจลาจลขึ้นในพระราชวัง
 เพราะไม่มีใครเป็นใหญ่ในราชฐาน วันต่อ ๆ มาก็ก่เริ่มเกิดจลาจล
 ปล้นสะดมและเผาบ้านเรือนที่ในพระนครขึ้นเนื่อง ๆ อังกฤษเห็นว่า
 ด้ภานัดพระมาไม่สามารรถปกครองได้ พอประกาศเอาประเทศพระมา
 เป็นอาณานิคมของอังกฤษแล้วก็เข้าปกครองเอง ให้แสดงนคร
 มณฑลเตเป็นป้อมให้ชื่อว่า “ป้อมด็ฟเฟอร์ิน” Fort Dufferin ตาม
 นามอุปราชที่ให้ตีได้เมืองพระมา เขาเป็นที่ตั้งกองทัพกบฏทงทระบองการ
 ต่าง ๆ ฝ่ายพลเรือน สำหรับปกครองอาณานิคมพระมาเหนือ แต่
 เมื่อเกิดศึกพิทระบ็ออกไปถึงหัวเมืองว่าเดี่ยวประเทศพระมาไม่มีพระ
 เจ้าแผ่นดินแล้ว ราษฎรก็พากันกำเริบเลยเกิดจลาจลแพร่หลาย
 ก่ก่ดังกองทัพอังกฤษที่ไปตีได้ประเทศพระมาไม่พอจะระงับจลาจล ก็
 ได้แต่รักษาเมืองสำคัญ เช่นเมืองมณฑลเตเป็นต้น รัฐบาลอินเดีย
 ต้องส่งทหารเพิ่มเติมมาจนถึง ๓๕,๐๐๐ คน และต้องรบบุงปราบ
 ปราบอยู่ถึง ๓ ปี เมืองพระมาจึงเรียบรอยราบคาบ

เมืองอังกฤษแปลงนครมณฑลเดเป็นบ้อมนน ตั้งให้ยายวงเจ้า
บ้านขุนนาง และเรือนไพร่พลเมืองออกไปปลูกสร้างข้างนอกเมือง
ทางฝ่ายใต้ พวกที่เคยอยู่ในวงกัหาทให้ไปอยู่นอกเมืองท่านองเดียด
กัน แต่ปราบที่กะแผนผังตั้งโรงทหารกับทงด้านกงงานต่าง ๆ
ฝ่ายพลเรือนที่ในบ้อม แต่ด่อนพระราชวงนชนเคิมองอังกฤษตกลง
เป็นยุดว่าเมือสร้างสถานที่ราชการชนใหม่บริบูรณ์ตามแผนผังที่กะ
แล้ว จะรอปราบ้าทราชมณฑลเศียรและพระราชวงเคิมเดียดให้หมด มิ
ให้ปรากฏอยู่เดือตาพวกพะมาให้หวังใจว่าจะมีพระเจ้าแผ่นดินพะมา
ชนอก เพราะฉะนั้นในเวลาเมือกำลังสร้างโรงทหารและสถาน
ต่าง ๆ ที่ในบ้อม จึงอาศัยปราบ้าทราชมณฑลเศียรและตำหนักรักษา
ที่ในวงเป็นททำการต่าง ๆ เป็นต้นว่าเป็นด้านกงงาน เป็นโรงสดด
และเป็นสโมสรที่เดินที่เดียดกัน ตรงไหนมีอะไรกัถขวางกัหรือ
คิดแปลงไปตามอำเภอใจไม่คิดบำรุงรักษา เพราะรู้กันว่าเป็นของ
ทรัฐบาตจะรือทงเดียดในที่สุด เป็นเช่นนนมาจนถึงสมัยเมือ ดอวด
เคอส์ัน เป็นอุปราชอินเดียด มาตรวจราชการถึงเมืองพะมา เมือ
พ.ศ. ๒๔๔๓ เห็นว่าพะมามีแบบแผนคิดปค้าศัศตร์แปลกเป็นอย่าง
หนึ่งต่างหากมาแต่โบราณ ส้มคอรจะรักษาไว้อย่าให้สูญญ์เลียด เห็น
ไม่จำเป็นจะต้องทำดาบปราบ้าทราชมณฑลเศียรให้พวกพะมาสัน หวง
จึงตั้งให้เอาการต่าง ๆ ที่ไปอาศัยทำที่ในวงย้ายไปทำเดียดทอน แล้ว
ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ปราบ้าทราชมณฑลเศียรสถานให้คืนดีดั่งแต่ก่อน

และให้สร้างเรือนชนใหม่หมู่หนึ่งทบนกำแพงเมืองข้างด้านเหนือ ทำ
 เป็นปราสาทพระมา มีเรือนปรัศวด์คอตตามยาวสองข้าง (คล้ายพระที่นั่ง
 ศุภไชยศวรรย์ในกรุงเทพฯ) สำหรับเป็นที่พักของเจ้าเมืองพระมาเวดา
 เมื่อขึ้นไปตรวจราชการ เบียดันท่านองไปให้ชาวเมืองเข้าใจว่าเจ้า
 เมืองพระมามีศักดิ์เสมอพระเจ้าแผ่นดินพระมาแต่ปางก่อน เวดาเจ้า
 นายอักษะเช่น ปรีณซ์ ออฟ เวดส์ เด็ดจ์ไปเมืองพระมา ก็จัดเรือน
 หมู่หนึ่งเป็นที่รับเด็ดจ์ (เด็ดจ์ สัตว์ฟันฉิน ภรรยาเจ้าเมืองพระมาบอก
 เจ้าหญิงว่าเรือนหลังนั้นอยู่ไม่สบายเลย) แต่เมื่อ ดอร์ค เคอดัน
 ตั้งให้บุตรณะปฏิสังขรณ์นั้น ราชมณเฑียรสถานตกเป็นที่ไม่มีใคร
 ส่งวนมาได้ถึง ๓๕ ปี สถานที่ต่าง ๆ หักพังสูญญะเดียวไปก็มาก ที่เหลือ
 อยู่ชวดเซปรักหักพังจะซ่อมไม่ไหวก็มี ดอร์ค เคอดัน จึงตั้งให้
 ปฏิสังขรณ์แต่ตั้งสำคัญ เช่นปราสาทราชมณเฑียรเป็นต้น ให้
 กัดบค้นเป็นอย่างเดิม แล้วให้รักษาไว้เป็นที่สำหรับมหาชนไปชม
 เหมือนอย่างพิพิธภัณฑสถานมาจนบัดนี้ (จะพรรณนาเมื่อวันไป
 คุราชวังต่อไปข้างหน้า) ครั้นนั้น ดอร์ค เคอดัน ได้ปฏิสังขรณ์
 ตลอดจนถึงประตูเมืองเดระบ้อมให้คืนดีอย่างเดิมด้วย การที่ ดอร์ค
 เคอดัน ปฏิสังขรณ์มณฑล ควรได้รับความสรรเสริญ ถ้า ดอร์ค
 เคอดันมิได้ดบด้างมคิเดิมของรัฐบาลอินเดีย บ้านนปราสาทราชฐาน
 และเครื่องประกอบปรากฏการเมืองมณฑลก็คงสูญญะหรือกตหายไปเป็น
 อย่างอันเดียวหมดแล้ว อาศัยคำสั่งของ ดอร์ค เคอดัน แต่ครั้งนั้น

จึงได้เกิดการรักษาของเดิมในเมืองพะม่า ว่าณะพะเมืองมณฑล
 แม่นทางเข้าประตูเมืองที่ตองเดยวหลังถัดแต่ แม่น้ำปากแก่การ
 ใช้รถยนต์ในสมัยนี้ ก็ให้คงอยู่อย่างเดิม เป็นแต่คงเครื่องสัญญา
 และวางตำราตรวจประจำสำหรับบอกมิให้รถสวนกันตรงนั้น ทุกวัน
 ชาวต่างประเทศไปตั้งเมืองมณฑล แต่พอเห็นแนวกำแพงพระนคร
 รักษาไว้เรียบร้อย และบนหนมปราสาทแบบพะม่ารายอยู่เป็นระยะ
 และมีคูกว้างใหญ่ให้ได้ระอาดซึ่งอยู่ข้างนอกคตอดแนวกำแพงเมือง
 ก็รู้สึกว่าเป็นสิ่งน่าชมรมกับเคยเป็นราชธานีมาแต่ก่อน ถ้าจะ
 เปรียบเมืองมณฑลกับเมืองอื่นที่เห็นได้เคยเห็นมา ดูคล้ายกับเมือง
 เชียงใหม่ยิ่งกว่าเมืองอื่น เป็นแต่เมืองเชียงใหม่เล็กกว่าและมีได้
 รักษาเหมือนอย่างเมืองมณฑล แม่น้ำพม่าอากาศก็คล้ายกัน แต่
 บ้านช่องตองชานเมืองข้างนอกกำแพงนั้นไม่มีเวตจะเที่ยวดูให้ทั่ว
 จึงไม่สามารถจะพรรณนาให้ถนัด แต่ไม่เห็นอะไรแปลกกว่าเมือง
 อื่น รู้แน่แต่ว่าอังกฤษทำนุบำรุงเจริญชนแต่มา แต่ไม่เจริญ
 เหมือนอย่างเมืองย่างกุ้ง ถึงกระนั้นนอกจากเมืองย่างกุ้งแล้ว เมือง
 มณฑลเดก็เช่นเมืองใหญ่ยิ่งกว่าเมืองอื่นในประเทศพะม่าในเวตนั้น
 แต่มีเหตุอย่างหนึ่งซึ่งถ่วงความเจริญของเมืองมณฑล ด้วยเกิด
 มีเมืองใหม่ขึ้นเขาข้างฝ่ายตะวันออก ห่างเมืองมณฑลเพียงสัก
 ๓,๘๕๐ ไมล์ (๕๖ ไมล์) นั้นไม่มีเวตจะไปดู เป็นแต่ได้ทราบ
 เรื่องของเมืองนั้นว่า เมื่อแรกอังกฤษได้ประเทศพะม่าเห็นเป็น

อาณาเขตต์ แต่งกองทหารไปเที่ยวตรวจท้องที่ต่าง ๆ นายพันเอก
 คนหนึ่งชื่อ เม Colonel May ไปเห็นที่ราบมอญบนภูเขาแห่งหนึ่ง สูง
 กว่าระดับทะเลตึก ๔๕๘ วา (๓,๐๐๐ ฟุต) เป็นที่อากาศเย็นตลอดปี
 และมีนาบริบูรณ์ เมื่อรัฐบาลสร้างถนนไปเมืองไทยใหญ่ Shan States
 ฝ่ายเหนือ จึงให้กรุยถนนผ่านไปทางที่ราบนั้น แล้วให้ถากถางที่
 ตำบลนั้นตั้งสถานที่พักสำหรับพวกฝรั่งหนวอนขึ้นไปอาศัยตามฤดูกาล
 นานมาบ้านเรือนมากขึ้นโดยลำดับจนกลายเป็นเมือง รัฐบาลให้
 เรียกชื่อตามนามนายพันเอก เม ผู้ไปพบว่าเป็นเมือง “เมมะโย” May Myo
 (แปลว่า “เมืองเม” ด้วยคำ “มะโย” ภาษาพม่าหมายความว่า
 “เมือง”) แต่ในสมัยเมื่อก่อนใช้เรียกหนวอน จะไปจากเมืองมัณฑะเล
 ต้องค้างทางคันทองจนถึงเมืองเมมะโย พอใช้รถหนวอนได้ আজจะไปจาก
 เมืองมัณฑะเลให้ถึงได้ใน ๒ ชั่วโมง เมืองเมมะโยก็เคยรุ่งเรือง ด้วย
 พวกฝรั่งในเมืองพม่าแม้คนเจ้าเมืองพม่าและข้าราชการในเมือง
 ว่างก็อุตุดอดจนพวกที่อยู่ในเมืองมัณฑะเล พวกนั้นไปสร้างที่อยู่พักใน
 ฤดูร้อนมากกว่ามาก ที่ตั้งกองทหารซึ่งเคยตั้งอยู่ในบ่อมดฟเฟอริน
 (นครมัณฑะเล) ก็ย้ายไปตั้งอยู่ที่เมืองเมมะโย เหตุที่ย้ายทหารนั้น
 ชอบกต เพราะอังกฤษไม่ไว้ใจพม่าไม่เอาเป็นทหารมาแต่ไร ๆ
 ใช้แต่เพียงเป็นตำรวจ Police ทหารที่อังกฤษใช้เป็นกำลังรักษาเมือง
 พม่ามีแต่ทหารฝรั่งกับทหารแขกชาวอินเดียฝ่ายเหนือ ภายหลัง
 มาต้องเกิดยกต่อมพวกกาชิน Kachin อันคล้ายกับไทยใหญ่ ตั้งภูมิ

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. ๑๔. ๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. ๑๔. ๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

วันอาทิตย์ที่ ๒๖ มกราคม คอนเข้าเข้าไปดูปราสาทราชวงศ์
 ที่เมืองมณฑล

ฉันได้กลับมาแล้วว่าเมืองมณฑลสร้างตามแผนผังเมือง
 อมรปุระ และเมืองอมรปุระสร้างตามแผนผังเมืองหงสาวดี วิถี
 ของพวกนักปราชญ์โบราณคดียังมีต่อไปอีก ว่าเมืองที่สร้างอย่าง
 ทำตามแบบนครราชธานีในอินเดียแต่ตั้งกำแพง มอญพระมหาราช
 คิดขึ้นใหม่ไม่ เขาอ้างคำมาโคโปโตชาวดิศาตพรพนานนครราชธานี
 จันต์มัยกูปไตชาน ตามคำพรพนานันเห็นได้ว่าแผนผังราชธานี
 กทาเบณฑานองเดยวกันกับเมืองมณฑล และชตอไปถึงเมืองราช
 ธานีโบราณที่ซากยังปรากฏอยู่ คือนครขมในประเทศกัมพูชาเป็นต้น
 ว่าแผนผังกทาเบณฑานองเดยวกันกับเมืองมณฑล คือแนวกำแพง
 เมืองเป็น ๔ เหลี่ยมจัตุรัส ตงราชวงศ์ตรงศูนย์กลางเมืองเหมือนกัน
 มีขอสาคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งวานนครราชธานีแต่โบราณเหมือนกันหมด

คือทอมดินชนบนเนินเขาตาแก้วสร้างปราสาทราชมนเฑียรด้วย
เครื่องไม้ทบนเนินนน แต่ที่อื่น ๆ ปราสาทราชมนเฑียรของเดิมศูนย์
ไปได้หมดแล้ว ยังเหลือแต่ฐานที่พุนดินปรากฏอยู่ (ในเมืองไทย
เราก็มวยพุนดินเรียกว่า "เนินปราสาท" ปรากฏอยู่ที่วังสนามจันทร์
เมืองนครปฐม และที่วังเมืองสุโขทัย เพราะแต่โบราณปราสาท
ราชมนเฑียรสร้างด้วยไม้เหมือนกันทั้งนั้น) พระราชวังในเมือง
มณฑลเดเวดานของเดิมศูนย์ไปได้หมดแล้ว เพราะถูกรื้อในระหว่าง
เวลาเมืองอังกฤษตั้งอาศัยอยู่ถึง ๓๕ ปีตั้งถ่วงมาแต่ แต่มีแผนผัง
ซึ่งอังกฤษทำเมื่อแรกได้เมืองพม่า พิมพ์ไว้ในหนังสืออภิธานเมือง
พม่าเห็นชัดด้วยกันกับอธิบาย จะเก็บเนือความมาพรรณนาต่อไป

พระราชวัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก แนวกำแพงวังแต่
เหนือไปได้ยาวราว ๓๓๘ วา (๒,๒๒๕ ฟุต) ทางตะวันออกไปตะวันออก
ตกแคบกว่าหน่อยหนึ่งเพียงราว ๓๒๔ วา (๒,๑๒๕ ฟุต) กำแพงวัง
ชั้นนอกปักซุงไม้ดีกสูง ๓ วาเศษ (๒๐ ฟุต) เป็นระเนียด เห็นจะ
สร้างเพิ่มชนเมื่อภายหลังเจ้าเมงกุนเป็นขบถ ต่อระเนียดเข้าไป
ไว้เป็นทิวาว ทางพดกรัษาวังเดินกว้างประมาณ ๓๕ วาเศษ
(๓๐๐ ฟุต) แต่มีกำแพงก่ออิฐถือปูนอีกชั้นหนึ่ง สูงราว ๘ ศอก
คืบ (๓๔ ฟุต) มีประตูวังทางบกด้านตะวันตก ด้านเหนือมีประตู
หน้าสำหรับเส้นทางเรืออีกประตูหนึ่ง ในกำแพงเข้าไปมีกำแพงแบ่ง
เขตวังเป็นชั้นนอกชั้นกลางและชั้นใน ใต้ทเบณดานวงชั้นนอกตลอด

ด้านหน้า (อย่างเดียวกับพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ) สถานที่ราชการต่างๆ บรรดาที่เอาไว้ในวังอยู่ในด้านชั้นนอกโดยมาก จะพรรณนาแต่ที่เป็นสิ่งสำคัญ คือสองข้างประตูวังด้านหน้า (อย่างประตูวิเศษชัยศรี) มีหอสูงก่อด้วยอิฐ ๒ หอ เรียกว่า “หอพระเขี้ยวแก้ว” (ได้พรรณนามุตเหตุที่สร้างไว้ในตอนตำนานเมืองหงสาวดีแล้ว) อยู่ทางข้างขวาหอหนึ่ง หอนาฬิกา (จะกล่าวอธิบายกับสิ่งอื่นอยู่ในวังตอนต่อไปข้างหน้า) อยู่ทางข้างซ้ายหอหนึ่ง มีศาลาตึกขุน พระมาเรียกว่า “หลุดดอ” Hlutdaw อยู่กต่างหลังหนึ่ง คือไปข้างฝ่ายเหนือมีมณฑปที่ “ประดิษฐาน” พระศัพพะเจ้ามินดงกับพระมหะดี ข้างฝ่ายใต้มีวัดตั้งมาว่าเจ้าตอง Model ของพระเจ้าดโปดสร้างไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติวัดหนึ่ง นอกจากตั้งซึ่งกล่าวมานั้น มีโรงแสงสว่างพุทธ โรงกระษาปณ์ โรงพิมพ์ โรงไปรษณีย์ ล้วนอยู่ในด้านวังชั้นนอกตอนหนึ่งนั้น ปดุกรายกันไปตามริมกำแพง สถานที่ต่างๆ ที่กล่าวมาบางแห่งควรจะกล่าวอธิบายไว้ในหนังสือด้วย คือ

หอนาฬิกา นั้น ว่าในท้องถิ่นต่างมีกะตามะพร้าวเจาะกันดอยเอาไว้ เมื่อกะตาจมหนหนึ่งนับเวตาเป็นนาฬิกาหนึ่ง ขอนพระเพณในเมืองไทยเราแต่โบราณก็ใช้อย่างเดียวกัน และอาจบอกต่อไปได้ว่าเอาแบบมาจากอินเดีย เพราะคำที่เรียกว่า “นาฬิกา” เป็นภาษามคธ หมายความว่า “กะตามะพร้าว” มีเป็นสำคัญอยู่ ชั้น

ยอดหอนาฬิกาถนนทำเป็นมณฑปโถง แขนงกลองใบหนึ่ง ช้องใบหนึ่ง
 สำหรับตีบอกเวลาแก่ชาวพระนคร แต่วิธีตีคูเหมือนผู้แต่งอักษร
 จะไม่รู้ ฉะนั้นจะทรงตีบอกอธิบายว่ากตางวันดีของกตางคืนดีกตาง
 เพราะมีหลักอยู่ในคำพูดของไทยเราเรียก กำหนดเวดากตางวันว่า
 “โมง” ตามเสียงช้อง เรียกกำหนดเวดากตางคืนว่า “ท่ม” ตาม
 เสียงกลอง คงเป็นเพราะแต่โบราณไทยเราก้ใช้ช้องกับกลองตีบอก
 เวลาอย่างเดียวกันกับพระมา.

คำดาตูกษัตริย์พระมาเรียกว่า “หลุดคย” นั้น สว่างคิดกับ
 กำแพงวังด้านในทตรงหน้ามหาปราสาท เห็นจะมีประตูลับสำหรับ
 เป็นทางลัดจ้อออกด้วย เพราะมีอธิบายว่าที่ในคำดาหลุดคยนั้น
 สี่หาต้นบัลลังก์สำหรับพระเจ้าแผ่นดินประทับเป็นประธานในที่ประชุม
 (เมื่อ ถอรัด เคอตัน ปฏิสังขรณ์ราชวัง คำดาหลุดคยชำรุดชวดเซ
 เหลือที่จะซ่อมจึงตั้งให้รื้อเสีย แต่สี่หาต้นบัลลังก์ในนั้นเข้าไปคุม
 รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ณ เมืองกาดกัศตา)

เมื่อก่ดาวงหลุดคย ควรจะก่ดาวคยไปถึงวิชัยคัมภราชการ
 เมืองพระมาอย่างโบราณตามอธิบายที่มีอยู่ในหนังสืออักษรเมืองพระมา
 เห็นอีกด้วย เพราะเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่จะเล่าในที่อื่นต่อไปข้าง
 หน้า วิชัยคองของพระมาอ้างเอาหนังสือ “โลกพยุหะ” Lauwka
 Bayuha เป็นตำรา แต่หนังสือนั้นไม่เคยเห็น และไม่ทราบว่าจะ
 จะได้แปลเป็นภาษาอังกฤษแล้วหรือยัง กำหนด (ดูขุน) หัวหน้า

ข้าราชการเป็น ๒ แผนก คือสำหรับราชการแผ่นดินแผนก ๓ สำหรับ
 ราชการในราชสำนักแผนก ๓ คำว่า “ดูขุน” หลุดออกเป็นทีประชุม
 พวกหัวหน้าในแผนกราชการแผ่นดิน (อังกฤษเรียกพวกนี้ว่า Minis-
 ters) ยังมีคำตาในวังชั้นกต่างไก่อ้วรชมนเทียรอกแห่งหนึ่ง เรียก
 ว่า “พเยเดก” Bye Daik เป็นทีประชุมพวกหัวหน้าราชการด้ว
 ราชสำนัก (อังกฤษเรียกพวกนี้ว่า Privy Councillors) ต้องพวก
 พิเคราะห์คดีจะตรงกับ “เสนาบดี” และ “มนตรี” ของไทยเรา จะ
 เรียกอย่างไทยต่อไปให้เข้าใจง่าย

เสนาบดีนั้น พระม้่าเรียกว่า “วุนคยี่” Wungyi (ไทยเรียกว่า
 “หุนก”) มี ๔ คน เป็นผู้กำกับราชการกระทรวงต่าง ๆ (ดูจะ
 ตรงกับตำแหน่งจตุสดมภ์ เมือง วัง คตัง นา ในท่าเนียบเดิมของ
 ไทยเราเมื่อชนกอนมีอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยและกตาโหม) ถ้า
 ประชุมกันทั้ง ๔ คนเป็นสภาสูงสุดในเมืองพระม้่า รองเสนาบดีลงมา
 มีขุนนางผู้ใหญ่ช้่น “วุน” Wun อีก ๒ คน พระม้่าเรียกว่า “มยินสุคยี่”
 Myinsugyi อธิบายว่าเป็นนายทัพม้าคน ๓ เรียก “อด้วุน” Athiwun
 (อะเซหุนกทเบนมัทพมาตเมืองไทยเป็นตำแหน่งนี้ แต่เพิมยศให้
 เสมอเสนาบดี) ผู้บัญชาการเกณฑ์พลคน ๓ แล้วถึงปลัดกระทรวง
 พระม้่าเรียกว่า “วุนทอก” Wundauk เป็นผู้ช่วยเสนาบดีอีก ๔ คน
 รวม ๓๐ คนนเบนด์มาชิกปรักราชการในคำตาดูขุน แต่เสนาบดี
 ทั้ง ๔ เป็นผู้ช้่าต มนตรีนั้น พระม้่าเรียกว่า “อติวินวุน” Atwinwun

มี ๔ คน เป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ราชการ
 ทั้งปวงต้องผ่านทางศาลาตุลาการหมดทุกอย่าง เป็นต้นว่าตั้งพระราช
 กำหนดกฎหมายก็ดี พระเจ้าแผ่นดินจะทรงตั้งยศศักดิ์ หรือจะตั้ง
 พระราชอาณา และจะตรัสตั้งราชการพิเศษอย่างใดก็ดี ฤๅ
 ใ้เสนาบดีเป็นเจ้าพนักงานประกาศตั้งทุกอย่าง ว่าโดยย่อเสนาบดี
 เป็นหลักราชการของประเทศพม่า เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินจึง
 เสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุม แต่เมื่อถึงสมัยพระเจ้ามินดง
 ขึ้นแรกมักโปรดให้พระมหากษัตริย์เป็นประธานแทนพระองค์ เมื่อ
 ไม่มีพระมหากษัตริย์แล้ว โปรดให้เสนาบดีคนใดคนหนึ่งซึ่งไว้วาง
 พระราชหฤทัยยิ่งกว่าเพื่อนเป็นประธาน เพราะโดยปกติทั้งเสนาบดี
 และมนตรีมีเวรดาเข้าเฝ้าถึงพระองค์ทุกวัน เห็นไม่จำเป็นจะต้อง
 เสด็จออกที่ศาลาตุลาการ เลยเป็นเช่นนั้นมาจนตลอดรัชกาลพระเจ้า
 ดับโป

มณฑลที่ประดิษฐานพระศัพพะพระเจ้ามินดงนั้น ตามอธิบายที่
 ทราบจากพม่า ว่าการปลงศพในเมืองพม่านั้นถ้าเป็นบุคคลจำพวก
 อนุวงศ์พม่านั้น เว้นแต่ “พระ” กับ “เจ้า” จึงเผาศพ ประเพณี
 ปลงพระศัพพะพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อถวายพระเพลิงแล้วเอาพระอัฐิธาตุ
 ทยอยทงนาหมด แล้วก่อพระเจดีย์ขึ้นไว้เป็นอนุสรณ์ตรงที่ปลง
 พระศัพพะ ต่อมาเปลี่ยนประเพณีเดิม เป็นเอาพระอัฐิธาตุบรรจุไว้ใน
 พระเจดีย์ที่สร้างเป็นอนุสรณ์ (แต่แต่จะสร้างพระเจดีย์ขึ้น

ณ ที่ใดตามสะดวก) ถึงรัชกาลพระเจ้ามินดง เมื่อพระอัครมเหสี
 ทิวงคต (ก่อนพระเจ้ามินดงสวรรคตสัก ๒ ปี) พระเจ้ามินดงทรง
 อาลัยมากถึงทรงชาวไฉ่ทุกขมาจนตอดพระชนมายุและไม่ทรงตั้งผู้
 แทน ส่วนพระศพนันให้สร้างมณฑปบรรจุไว้ในถ้ำในถ้ำหินงอกถ้ำ
 ใกล้กับพระราชมณเฑียรทางด้านเหนือ และให้สร้างพระที่นั่ง
 องค์หนึ่งสำหรับไปประทับทรงศีลที่มณฑปนั้น เองมาแต่
 พระศัพพะอัครมเหสีนั้น พระเจ้ามินดงตรัสสั่งสำหรับพระบรมศพ
 ของพระองค์เองว่าไม่ต้องถวายพระเพลิง ให้สร้างมณฑปบรรจุพระ
 บรมศพไว้ในพระราชวังอย่างเดียวกับพระอัฐิพระอัครมเหสี พระ
 เจ้าผู้บอจึงต้องทำตาม แต่ให้สร้างมณฑปนั้นที่ด้านพระราชวัง
 นอก เห็นจะให้เบนสั่งว่าแต่สะดวกแก่มหกรรมที่ทำเป็นงานใหญ่ แต่
 นั้นก็เด็กประเพณีถวายเพลิงพระศพเจ้าผู้บอมา พวกพระมอถือว่าการที่
 บรรจุพระศพไว้ในมณฑปเหมือนกันกับบรรจุพระอัฐิธาตุไว้ในพระ
 เจดีย์ มิใช่ฝังพระศพ

วัดตั้งฆราวาสจำตองนั้น สร้างในถ้ำในถ้ำหินงอกข้าง
 ฝ่ายขวาเป็นคู่มณฑปที่บรรจุพระศัพพะพระเจ้ามินดง ที่ตรงสร้าง
 วัดจำตองนั้นเดิมเป็นศาลาที่ประชุมพระสงฆ์ ครองพระเจ้าผู้บอได้
 เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร
 แปลที่ศาลาาน เมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินจึงสร้างวัดจำตองไว้เป็น
 อนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติ ผู้มอทำบรรจงมาก จำหลักมีดทองต้อง
 ชาติประดับกระจกทอง

ประตูดังรูปร่างเป็นอย่างไรไม่มีจะดูแล้ว ปรากฏแต่ว่าประตู
เข้าวงชั้นกลาง (อย่างประตูพิฆานชัยศรีในกรุงเทพฯ ๑ นั้น) ฝรั่ง
ว่าทางกลางเข้ ออกได้แต่พระเจ้าแผ่นดินหรือพระมหาอุปราชา ผู้
ต้องเดินทางประตูข้าง (คุณาฉันนิษฐานว่าจะมีบานใหญ่และบาน
เล็กอย่างประตูพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ ๑ นั้นเอง)

ในพระราชวังชั้นกลาง ด้านหน้าตรงเนินปราสาทเป็นสนาม
(อย่างตรงหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท) ว่าสำหรับมีกรีฑา
Sports พิเคราะห์เข้ากับกฎมณเฑียรบาลไทย พอเข้าใจได้ว่าเป็น
ที่สำหรับพวก “มงครุ่มซ้ายขวาฤดูไม้” เล่นเวลาได้จ้อออกงาน
พิธีใหญ่ และสำหรับเล่น “สัตว์กีฬา” ในเวลาอื่น ในด้าน
หน้าชั้นริมกำแพงมีทิวทวยตลอด มีโรงข้างต้นสระกุดด้านหนึ่ง
โรงมาต้นสระกุดด้านหนึ่ง หลังโรงข้างต้นมีกำแพงกันที่เปลี่ยนแปลง
หนึ่งต่างหาก บอกอธิบายในแผนผังว่าเป็นโรงไว้ราชรถ แต่
ฉันนิษฐานว่าคลังไว้ของหอดวงต่าง ๆ ก็เห็นจะอยู่ในที่เปลี่ยนแปลงนี้ด้วย
ทางข้างหลังโรงมาต้นก็มกกันเปลี่ยนแปลงหนึ่งต่างหาก ในที่แปลงนี้
สร้างมณฑปที่บรรจุพระศัพพะอัครมเหสี และพระที่นั่งทรงศีลของ
พระเจ้าแผ่นดิน ค่อนั้นไปอีก (ฉันไม่ได้ไปดู) ในแผนผังบอกแต่
ว่ามพระเจดีย์ Pagoda แต่พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่า
ราชบุรุษองค์หนึ่งกับราชธิดาองค์หนึ่งของพระเจ้าดื่บอกกับนางราชินี
สู่ขอต้อออกทรมิษสันพระชนม์ในคราวเดียวกัน ๒ องค์ให้บรรจุศพ

ที่ในราชวัง จึงตั้งนิษฐานว่าคงสร้างมณฑปที่บรรจุตรงนั้นเอง
 ดานวงชั้นกลางตอนต่อไปทางด้านข้างยกพื้นเป็นปราสาท มีโรง
 ข้างเผือกอยู่ใกล้เนินปราสาททั้ง ๒ ข้าง คือไปข้างขวาเป็นคั้ง
 มหาสมบัติและสถานที่ประชุมมนตรี ทางข้างซ้ายในแผนผังดังแต่
 ว่าที่ข้าราชการอยู่ ดานวงชั้นกลางต่อไปข้างหลังเป็นส่วนขวา
 สำหรับเสด็จประพาสข้างหนึ่ง ส่วนซ้ายสำหรับเป็นที่ตำราญของ
 นางในข้างหนึ่ง กว้างใหญ่ทั้ง ๒ ส่วนจนตลอดกำแพง ส่วนทั้ง ๒
 แห่งนั้นเดิมมีสระน้ำค้ำคองและตำหนักที่ประทับ กับทั้งสวนดอกไม้
 ก่อภูเขาเป็นที่เสด็จออกประพาสกับนางใน ชั้นกลางด้านหลังเป็นที่
 อยู่ของพนักงานรักษาวัง มีแต่ตอนกลางไม่ตลอดทั้งด้าน

ที่ฉนวนพรวณนาวงชั้นนอกและชั้นกลางดังกล่าวมา ต้องว่าตาม
 อธิบายและแผนผังที่อยู่ในหนังสืออภิธานเมืองพระมาเหนือ ถ้าจะ
 ให้ว่าตามตาเห็นเองเกือบไม่มีอะไรจะดู เพราะของร้อยคุนยไป
 ด้ยเกือบหมดแล้ว นอกจากปราสาทราชมณฑลยวของอนยังเหลือ
 อยู่ไม่กี่สิ่ง แรกไปถึงพระราชวังแต่เห็นแต่กระเนียดไม้ซุงซึ่งเคยเป็น
 กำแพงวงชั้นนอกมีเหลืออยู่สักหน่อยหนึ่ง พอรู้ว่าเขตต์วังของเดิม
 อยู่ตรงแนวกระเนียดนั้น กำแพงและประตูวังก็ไม่มีอะไรเหลือ แดดู
 โด่งโง่งไปหมด เดินต่อเข้าไปเห็นหอสูงก่อด้วยอิฐ ๒ หอ ผู้นำ
 ทางเขาบอกว่าหอพระเชยวแก้วหอหนึ่ง หอนาฬิกาหอหนึ่ง ถ้าไม่ได้
 ศึกษาดูแผนผังไปก่อนก็รู้ไม่ได้ว่าอยู่ต้งข้างประตูวัง ค่อนนเดยวไป

ทางข้างใต้ถึงที่บรรจุนครพระศัพพะเจ้ามิ่งคง ถ้าเปรียบกับแผ่นดินพระ
 บรมมหาราชวังในกรุงเทพ ฯ ก็อยู่อย่างที่ต้นนามหน้าศาลาตึกขุนใน
 ทำเป็นมณฑลปก่ออิฐถือปูนปั้นตลอดตายและปิดทองประดับกระจกทั้ง
 องค์ มีกำแพงแก้วแถววงรอบไม่ตลอดรอบเป็น ๒ ชั้น คอออกมามี
 มณฑลขนาดเล็กย้อมทึบบรรจุพระศัพพะนอก ๓ หลั่ง หลั่งหนึ่งเป็นมณฑล
 หลั่งคาเครื่องไม้บรรจุพระศัพพะक्रमเหล็กของพระเจ้าตำรวจดี อันเป็น
 ชั้นของพระศัพพะक्रमเหล็กของพระเจ้ามิ่งคง อีกหลั่งหนึ่งเป็นมณฑล
 ปกอิฐถือปูนปั้นตลอดตาย รัฐบาลอังกฤษให้สร้างบรรจุศัพพะนาง
 อเนกนาคกรมเหล็กของพระเจ้ามิ่งคง อันเป็นชั้นของพระราชิน
 ด้พายัดอีกหลั่งหนึ่งก็เป็นมณฑลหลั่งคาเครื่องไม้ เป็นที่บรรจุ
 ศัพพะพระชั้นของพระเจ้าด้บอ เมื่อดำรงที่บรรจุพระศัพพะเจ้ามิ่งคง
 เห็นหน้าชมดอรัตเคอตันอีกครึ่งหนึ่ง ทดตั้งให้ปฏิสังขรณ์ใหม่ให้งาม
 เหมือนแต่เดิม แต่ดูยังเป็นดังอายุจนทุกวันนี้ เมื่อไปถึงวัดตั้งฆา
 วาด็จำตองของพระเจ้าด้บอ ซึ่งอยู่ตรงกันกับมณฑลที่ไว้พระศัพพะ
 ฝ่ายหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว พอเห็นก็เกิดสังเวช ด้วยทงให้ชำรุดทรุด
 โทรมจนจะหักพังถึงเครื่องบนหลังนั้ร่วงลงมาบ้างแล้ว เห็นจะเป็น
 ด้วยรัฐบาลเห็นว่ามิใช่ของสำคัญ และการที่จะปฏิสังขรณ์ให้มั่นคง
 อย่างเดิมจะสิ้นเปลืองมากนัก จึงทงให้ตั้งอายุไปเอง อีกด้กด้หาบ
 ใครไปเมืองมณฑลเดกนั้นจะไม่ได้เห็นวัดทวาน ของเดิมที่ในดานวัง
 ยังเหลืออยู่ก้ด้กด้หนึ่งคือสวนขวา แต่เอาไว้ณะเพาะคอนสวนดอกไม้

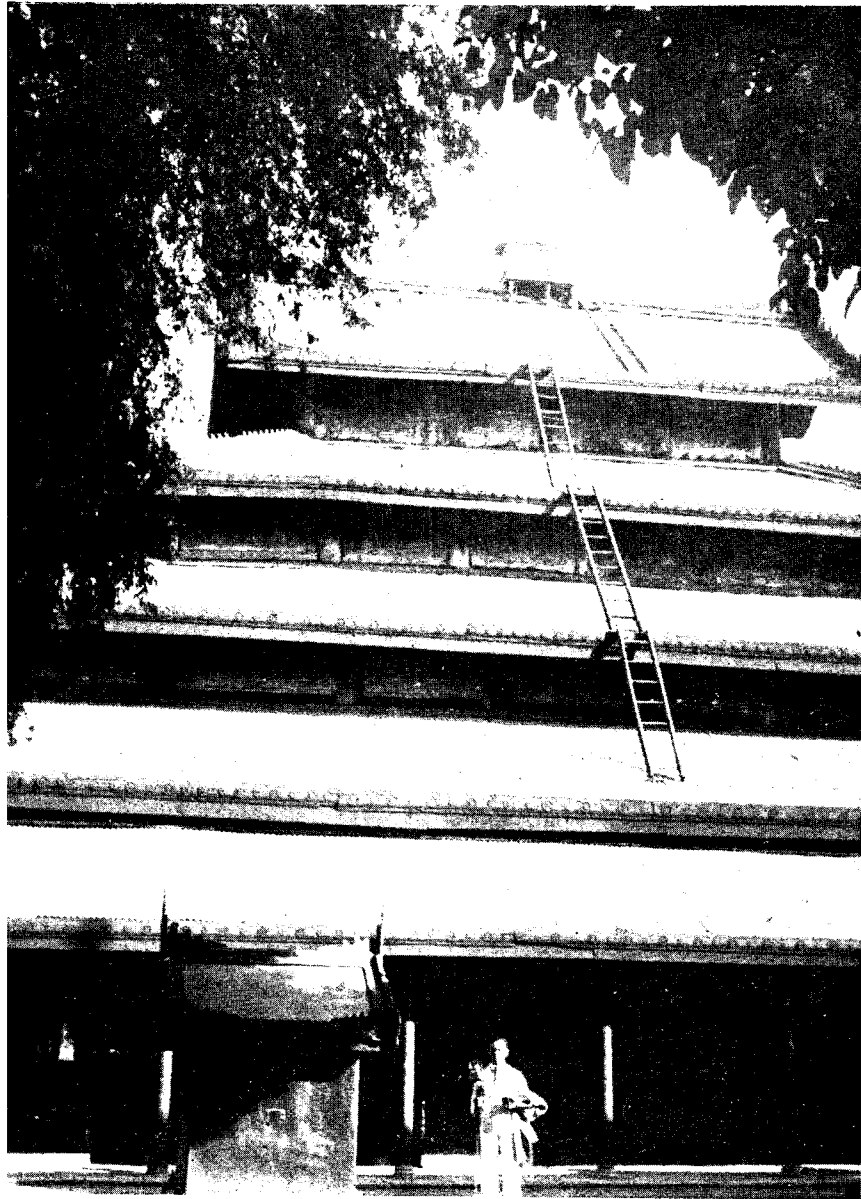
ในบริเวณของพระที่นั่งเย็น ที่พระเจ้าดื่บอเด็คจ้อกรบแม่ทัพ
 อังฤษเมื่อจะเอาพระองค์ไปจากเมืองพระม่า ได้ยินว่าเมื่ออังฤษ
 จะเอาพระราชวังเป็นที่ทำราชการ ทำแผ่นโลหะจารึกบอกเรื่องคดี
 ใต้พระที่นั่งเย็นนั้น แต่เดิยวนศูนยไปหมดแถวทางตวัดพระที่นั่งเย็น
 และแผ่นจารึกนั้น ยังเหลือแต่ส่วนดอกไม้กับภูเขาที่ก่อขึ้นเป็น
 เครื่องประดับ (ทำอย่างเดวไม้หน้าคูเคย) สถานที่ต่างๆที่เป็นของ
 เดิมในราชวังเมืองมณฑลเด นอกจากปราสาทราชมนเฑียรที่จะ
 พรรณนาต่อไปข้างหน้า ยังเหลืออยู่แต่เพียงเท่าที่กล่าวมา

ปราสาทราชมนเฑียรที่ในราชวังเมืองมณฑลเด สร้างบนพน
 ฑซึ่งถมสูงชันกว่าแผ่นดินสัก ๖ ศอก (๓๐ ฟุต) พนเนินชันข้างด้าน
 หน้าแคบต่อเข้าไปข้างในกว้าง ตรงที่กว้างราว ๘๔ วา (๕๕๐ ฟุต)
 ด้านยาวเข้าไปข้างในราว ๓๕๒ วา (๓,๐๐๐ ฟุต) ก่อเชื่อมถมดินปฐ
 พนเป็นขาคาตรงที่สร้างท้องพระโรงหน้าคองหนึ่ง ต่อเข้าไปถึงคอง
 ที่สร้างมหาปราสาทกับท้องพระโรงในไม่ถมดิน ปล่อยให้เป็น
 “ไค้ถุน” แต่เห็นเด้าบักถึงถึงแผ่นดิน ข้างบนปุกระดานเหมือน
 อย่าง “นอกชาน” ตลอดคอง คองหลังคองแต่ “มณฑเฑียรแก้ว”
 ไปตลอดที่สร้างค้ำหนักนางในจนถึงท้องพระโรงหลังซึ่งอยู่สุดเนิน
 ถมดินก่อเชื่อมและปุพนเป็นขาคาอีกคองหนึ่ง เหตุไค้จึงไม่ถมดิน
 ตรงใค้มหาปราสาทกับท้องพระโรงในไว้ เว้นคองหนึ่งคูน่าพิศวง
 อยู่ ขอนพเคราะห์ในเรื่องตำนานปรากฏว่ามหาปราสาทของคูน

เดิมพระเจ้าดำรงค์พระชนกนาถของพระเจ้ามิ่งคงซึ่งเสวยราชย์แต่
 พ.ศ. ๓๓๗๐ จน พ.ศ. ๓๓๘๘ ด้สร้างชนบทเมืองอมรปุระ พระเจ้ามิ่งคง
 ให้อ้ายเอามาปลูกที่เมืองมณฑลเด ชวนให้สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะ
 เกรงอภัยมงคลในการตัดเด้ามหาปราสาท จึงให้ปลูกไว้ตามเดิม
 ให้ถมดินแต่ตรงมณฑลเขี้ยวและสถานที่สร้างใหม่ นี้ว่าโดยเดาคด้วย
 คิดไม่เห็นเหตุอื่น ทพทวงกรมเชอนทคานไต มีหอสูงตั้งฐานกลม
 สร้างด้วยไม้ยอดเป็นปราสาท ทำทางชนบทไคเวียนอยู่ข้างนอกหลัง
 หนึ่ง ว่าเป็นของพระเจ้าดำรงค์ปราสาทสำหรับชนทอดพระเนตรพระนคร
 นอกจากนั้นมบับใหญ่ตรงรายทางด้านหน้าหอดายกะบอก เป็นมบับ
 ทองเหลืองฝังหล่อแทบทงนค คงเป็นของได้ไปแต่ประเทศอื่นเมื่อ
 พระมารบชนะ มีกะบอกหนึ่งหอดด้วยเหล็กยาวเกือบ ๓ วา ผสม
 หยาบหน้าเกตุยด ว่าได้จากประเทศยักไซ้ เดยวนเอาไปไว้ข้างด้าน
 หลัง รอบเขตคบนชาดาตอนที่ตั้งปราสาทราชมณฑลเขี้ยวบนเนิน
 ชันกลาง (ที่ผู้ชายเข้าได้) เข้าไปทั้งสองข้างจนถึงมณฑลเขี้ยวแก้ว (ที่
 พระเจ้าแผ่นดินเสด็จอยู่) ค่อนเข้าไปบนเขตควงชันใน (เข้าได้
 แต่ผู้หญิง) ไปจนถึงกำแพงด้านหลัง

พระมารบเรียกปราสาทว่า Pyathat มีกำหนดคักคิดต่างกันด้วย
 จำนวนชั้นเครื่องยอด ยอด ๗ ชั้นทำได้แต่ของหอดวงและพุทธสถาน
 นอกจากนั้นต้องทำยอดแต่ ๕ ชั้นหรือ ๓ ชั้น ราชมณฑลเขี้ยวพระมาร
 เรียกว่า Zaung กำหนดคักคิดด้วยจำนวนชั้น “คอดอง” ถมมตว่า

เป็นชนหัตถ์คา ต่างกันเป็น ๕ ชั้นหรือ ๓ ชั้น ๒ ชั้น มีในหนังสือ
 บางเรื่องว่าบ้านขุนนางผู้ใหญ่ที่มความชอบได้พระราชทานอนุญาตให้
 ทำหัตถ์คาเรือนชั้นหลายชั้นเป็นบาเหน็จก็มี ฉะนั้นเที่ยวในเมือง
 พระม่าเห็นปราสาทมากกว่ามาก เพราะมีตามวัดแทบทุกวัดก็ว่าได้
 ที่ตามมหาเจดีย์สถานแต่จะแห่งก็มีผู้ศรัทธาสร้างปราสาทถวายเป็น
 พุทธบูชาแทบนับไม่ถ้วน แต่บรรดาปราสาทพระม่าที่ฉันได้เห็นไม่มี
 แห่งอันจะงามเหมือนมหาปราสาทในพระราชวังเมืองมณฑลเทศาภิบาล
 ชวดตรงส่วนดีศดูหาที่มิได้เคย แม้จะมุกะมอมอยู่อย่างทุกวันนี้
 พอแต่เห็นก็จับตาต้องหยุดยั้งดู เมื่อเวลายังปิดทองผนังได้และ
 ประดับกระจกบริบูรณ์อยู่จะงามสักปานใด ออกนึกเสียดยายไม่ได้ เขา
 บอกว่าเมื่อเมืองพระม่าตกเป็นของอังกฤษแล้ว ในปีหนึ่งเกิดพายุ
 ใหญ่พัดหัดังคามหาปราสาทพังลงมา รัฐบาลให้กัถบสร้างขึ้นอย่าง
 เดิม แต่จะปิดทองประดับกระจกเหมือนอย่างเก่าเห็นว่าจะสิ้นเปลือง
 มากนัก จึงให้ทาหินแดงแทน ประดับกระจกไว้ให้เห็นเพียงตั้งแต่ปัด
 ชั้นไปจนถึงฉัตรยอดปราสาท ราชมณฑลเขยร์สถานนอกจากปราสาท
 กัถวได้ว่ารูปทรงอย่างเดียวกันหมด เป็นแต่ขนาดต่างกันกับชั้น
 หัตถ์คา มากแต่น้อยผิดกัน ที่เบนราชมณฑลเขยร์หัตถ์คา ๕ ชั้น
 สถานอันกัถดลงมาโดยลำดับ เช่นท้องพระโรงทำหัตถ์คาแต่ ๒ ชั้น
 เท่านั้น มขของหน้าพิศวงอยู่บางอย่าง เป็นต้นว่าหัตถ์คามหาปราสาท
 และราชมณฑลเขยร์ทงปวง มุงด้วยสังกะสีถูกฟูอย่างที่เราใช้มุง

ที่คนอยู่ยามคอยได้แรง บนหลังคาพระราชมณเฑียร
ในวังมณฑล

กระบือทองอยู่ที่ไหนจึงตงทนน ก็ดองเปิดนวิชได้แรงแ้ง ด้วยตั้งว่า
ถ้าเห็นฝูงแรงแ้งมาร้อนอยู่เมื่อใดก็ให้คนแยกย้ายกันเที่ยวหาซากศพ
พบแล้วให้ฝังเสีย พอใช้วิธีนั้นก็ไม่มฝูงแรงแ้งมาร้อนอีก แต่ที่เมือง
พระมาจะเป็นด้วยเหตุใดจึงถึงต้องให้คนขนนึ่งยามบนหลังคาราช
มณฑลเที่ยวคอยได้แรงแ้ง หาทราบไม่

จะพรรณนาว่าด้วยปราสาทราชมณฑลเขยรวทเมืองมณฑลเด นี้ก็
หาที่แห่งใดในกรุงเทพฯ ฯ เปรียบแผนผังให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายข้นไม่
เห็นมี เพราะปราสาทราชมณฑลเขยรวพระมาต์วันต์ร้างด้วยเครื่องไม้ ยก
พื้นสูงกว่าซาดาเพียง ๒ ศอก ไม้ใหญ่โตเป็นปีกแผ่นดั่งางามเหมือน
ปราสาทราชมณฑลเขยรวในกรุงเทพฯ ฯ ถ้าตามตาเห็นแต่ข้างหน้า
เข้าไปหาข้างใน เห็นปราสาทด้านหน้ามีบันไดกอกวางเป็นทางข้น
พื้นบันไดข้นไปมีท้องพระโรง ๓ หลัง หลังหนึ่งปลูกชวางไปทางข้าง
ขวา อีกหลังหนึ่งปลูกชวางไปทางข้างซ้าย ด้านตะกิดมาจดท้อง
พระโรงหลังกลาง ซึ่งปลูกยาวเข้าไปเหมือน เป็น मुखหน้าของมหา
ปราสาท ท้องพระโรง ๓ หลังนั้นขนาดเดียวกัน ปลูกโถงใช้ม่าน
เป็นฝาเวดามังงาน หลังชวางทำหลังคา ๒ ชั้นเป็นที่ขนนางผู้เอยกรรม
ต่าง ๆ ซึ่งแบ่งเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายเช่นเดียวกับทำเนียบข้าราชการ
การไทยแต่โบราณ กรมฝ่ายขวาเฝ้าข้างหนึ่ง กรมฝ่ายซ้ายเฝ้าข้าง
หนึ่ง ท้องพระโรงหลังกลางหลังคา ๓ ชั้นสำหรับขนนางผู้ใหญ่เฝ้า
ท้องพระโรงทั้ง ๓ หลังนั้นข้างในยังมีคราบพอสั่งเกิดได้จำเดิมดงรัก

บืดทองเขียนดวดตายหงเส้าและเพดาน เสาใช้ไม้สักต้นใหญ่โคน่า
 พิคอง ชวนให้เห็นว่าเพราะเมืองพระมามีป่าไม้สักอยู่ใกล้ราชธานี
 หาไม้ดีได้ง่ายกว่าไทย จึงชอบสร้างปราสาทราชมนเฑียรเป็น
 เครื่องไม้ ไม่เปลี่ยนเป็นก่ออิฐเหมือนในเมืองไทย พระม่าเพิ่งมาริ
 ทำราชมนเฑียรเป็นคึกเมื่อสมัยพระเจ้าด้บอมด้กด้องด้ตามด้ด้ ว่า
 ให้ช่างฝรั่งชาวอิตาเลียดแบบ แต่ก็เป็นคึกชนเดียดอย่างด้กๆ ฝีมือ
 ทำเดียดไม้ด้มกับช้อช่างชาวอิตาเลียด ท้องพระโรงหน้าในเวลาเมือฉน
 ไปดู เห็นด้งชวางช้างช้ายด้งคาคทรวะโคนเดียดชขาด ช้าง
 ของรัฐบาดก้างคืดเดียดช้อมแซม เห็นด้ด้ว่ามีการบำรุงรักษาอยู่
 มิด้ทอดทิ้ง.

พื้นที่้องพระโรงเข้าไปถึงมหาปราสาท แผนผังเป็น ๔ เหลี่ยม
 จตุรัสไม้มนุช รูปภาพมหาปราสาทของคณเมืออยู่ทเมืออมรปุระยังมี
 ปรางอยู่ เป็นปราสาทโถงมีฝาแต่ด้านใน เมือพระเจ้ามนดงย้าย
 เขามาปลุกที่เมือมณฑลเดียดทำอย่างเดียด เพราะยังมีฝาดังเบียดเดียด
 ใหญ่แต่พชนไปจนถึงชายคาปราสาท สำหรับบังฝนอยู่ช้างนอก
 ทังด้งช้าง น่าจะเป็นพวกอังกฤษทำฝาด้านช้างชนเมือใช้มหา
 ปราสาทเป็นสถานที่ทำงาน ฝามหาปราสาทด้านด้งแต่ “ครึ่งบ้าน
 เมือด้” ฉนเคยเห็นรูประบายด้ มอยู่ใหนงด้อเวือทออังกฤษ
 ไปเมือพระม่าเล่มหนง ฝนฝาทาด้แดงเขียนตายทงมรูปเทพนม
 ระบายเป็นช้นๆเหมือนอย่างคอกฝ้า ที่กรอบฝ้าเขียนเป็นกรวยเชิง

พิเคราะห์ให้คอบทำให้เหมือนมานขงนเอง จึงเห็นว่าเมอเป็นปราดำท
 โถง ด้านข้างก็คงผูกม่านดี้แตะตายอย่างเดียวกันกับฝาด้านหลัง
 แต่เดยวนฝาดเป็นแต่ทาคินแดงทง ๓ ด้าน ด้านข้างเป็นฝาดทบ ด้าน
 ในยังมีพระทวารตามเดิม ๓ ช่อง พระทวารกวางเป็นทางเด้ดี้ออก
 ประทับดี้हांนบดด้งก็ พระทวารดองข้างเป็นทางเดินเข้าออก
 ดี้हांนบดด้งก็หน้าทด้วยไม้จำหักบีตของดองชาดประดับกะจก เป็น
 แทนไม้บุษบก ดี้ฐานถ้ำบกรูปอย่างไทยก็เป็นทรง “เชิงบาตร”
 (ฝรั่งว่าเหมือนนาฬิกาทราย) ฐานด่างที่ต่อพนเป็นหน้ากะดาน เด่ว
 ทำเป็นชั้นเล็ก ๆ มีกะจกประดับกะจก ดดขนาดคอกันขึ้นไปจนถึง
 “ระเอด” ที่รัดกิด (ไม่ทำฐานดังที่เหมือนอย่างไทย) ตรงที่ระเอด
 เป็นหน้ากะดานต่อขึ้นไปก็เป็นชั้นมีกะจกรายขยายใหญ่ออกไปเป็น
 ด้าดับ จนที่ดุ้ดเป็นหน้ากะดานเหมือนข้างด่าง ค่อนนขึ้นไปก็เกิดที่
 ประทับเป็นทรง “บัวหงาย” ที่หน้ากะดานทงข้างด่างข้างบนและ
 ตรงระเอด ทำซุ้มคูหาเด็ก ๆ รายเป็นแถวทง ๓ ชั้น ในคูหาตั้งรูป
 ราชดี้हांนบดด้งเครื่องหมายนามราชบัลลังก์ทุกช่อง บรรดาราชบัลลังก์
 พระมาทำรูปด้้ฐานอย่างเดียวกันทงนน ผิดกันแต่ขนาดสูงต่ำใหญ่
 ย่อมและรูปภาพเครื่องหมายนามราชบัลลังก์ แต่พระมานับถือราช
 บัลลังก์ว่าเป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศอย่างด้้าคัญ ทำไว้ในราช
 มณเฑียรวัดถาน ณ ที่ค่าง ๆ ถึง ๘ องค์ ขนานนามค่าง ๆ แดะด้้าหรับ
 พระเจ้าแผ่นดินประทับบำเพ็ญพระราชกิจค่าง ๆ ตามค้ำวรา บางที่

ไทยเราก็จะมีธรรมเนียมทำนองเดียวกันแต่โบราณ ด้วยมีเค้าเงื่อน
ครั่งกรงดูโขทัยปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช
ว่าทรงสร้างราชบัลลังก์ศิลา ขนาดนามว่า “มณฑลศิลาบาตร” และ
บอกกิจที่ใช้ไว้ในจารึกว่าให้พระมหาเถระชั้นหนึ่ง “ดวดธรรมแก่
อุปาลก” (คือเทศนา) ในวันพระ นอกจากวันพระ พระเจ้าราม
คำแหงฯ ได้ตั้งประทับตั้ง “ตุ๊กเจ้าตุ๊กขุน” ให้ “ถือบ้านถือเมือง”
ที่ในเมืองพระมอญยงมราชบัลลังก์องค์หนึ่งสำหรับราชกิจเช่นนั้น จะ
เคยบอกบรรยายราชบัลลังก์พระมอญ ๘ ต่อไปตรงนี้ด้วยที่เดียว

๑. ดัสด้านบัลลังก์ Thihathana Balin ใหญ่กว่าและสำคัญ
กว่าเพื่อน ทำรูปราชบัลลังก์ประทับ อยู่ในมหาปราสาท เป็นที่ประทับ
เวลาดำเนินออกมหาสงครามเต็มยศใหญ่

๒. หังสด้านบัลลังก์ Henthathana Balin ทำรูปหงส์ประทับ อยู่
ในท้องพระโรงกลาง เป็นที่ประทับเวลาดำเนินออกรบทุกต่างประเทศ

๓. กษาด้านบัลลังก์ Gagyathana Balin ทำรูปช้างประทับ อยู่
ในหอประชุมมุขมนตรี

๔. ดั้งสด้านบัลลังก์ Thinkathana Balin ทำรูปตั้งรับประทับ อยู่
ในราชมณฑลเขียว เป็นที่ประทับพระราชทานยศศักดิ์

๕. ภูมรด้านบัลลังก์ Bamayathana Balin ทำรูปตัวผิงประทับ
อยู่ในมณฑลเขียวแก้ว เป็นที่ประทับในการพิชิตฝ่ายใน

๖. มิคาด้านบัลลังก์ Migathana Balin ทำรูปกวางประทับ อยู่

ของไทย แต่เขาทำซุ้มจรณะนำประกอบกับพระทวารทางเด็จจออก
 เป็นอย่างที่เราเรียกว่า “เรือนแก้ว” ให้สังคีตที่ประทับเป็นดั่งว่า
 เรือนแก้วนั้นจำกัดกวดดดาอย่างวิจิตรพิสดาร ทำเป็นซุ้มแบบ
 พระม่าน มียอดอยู่ตรงกลางและมีช่อพายนยาวออกไปทั้งสองข้าง ที่
 ยอดซุ้มกลางจำกัดเป็นรูปพระอินทร์ทศอพา และมีรูปเทวดาราย
 ตามบริวารระหว่างยอดกับช่อพาดสองข้าง ๆ ละ ๑๖ รูป รวมเป็น ๓๓
 รูปทั้งพระอินทร์ หมายความว่าดาวฤกษ์ขึ้นดาวดิ่งดี ที่ปลายเศาและ
 โคนเศาซุ้มทั้งสองข้างจำกัดเป็นรูปโลกบาตทั้ง ๔ ตอนกลางเศา
 จำกัดเป็นรูปนกกยูงหมายความว่าพระอาทิตย์ข้างหนึ่ง รูปกะต่าย
 หมายความว่าพระจันทร์ข้างหนึ่ง (ฝรั่งว่าประดับรูปภาพทั้งปวงน
 เพื่อ) หมายความว่าแต่งตั้งว่าพระเจ้าแผ่นดินประทับราชบัลลังก์น
 เป็นหัตถ์โลก Centre of the Universe ยังมีเทวรูปติดที่บานพระทวาร
 กลางออกทั้งสองบาน เป็นรูปพระอินทร์บานหนึ่ง รูปพระพรหมบาน
 หนึ่ง รูปภาพทั้งปวงนถ้าจะว่าเป็นเครื่องหมายแต่งตั้งว่าพระเจ้า
 แผ่นดินเป็นพระโพธิสัตว์ก็เห็นจะได้เหมือนกัน แต่สัปดาห์บัดตั้งก
 กับทั้งเรือนแก้วนเมื่อเข้าไปพิจารณาใกล้ ๆ “ไม่ดูนั่นนี่ตา” ด้วย
 ฝีมือทำไม่เกลี้ยงเกลา หุ่นรูปภาพก็เคอะตะไม่น่าชม งามแต่แต่ดู
 ไกล ๆ เห็นจะเป็นของสร้างพร้อมกันมหาปราสาทเมื่อครั้งรัชกาล
 พระเจ้าด้าวรดี เพราะเห็นของทอนขนข้างพระม่านมยพระเจ้านมดงทำ
 ฝีมือจำกัดไม่ดกงามมาก พระทวารสองข้างก็มีซุ้มจรณะนำจำกัด

บิตทอง แต่เป็นอย่างซุ่มด้ามญี่ไม่มียอดและไม่จำหลักวิคตารเหมือน
ซุ่มพระทวารกลาง

การที่พระเจ้าแผ่นดินได้ตั้งออกประทับที่หาดนบัตตั้งก็ในมหา
ปราสาท ในอธิบายราชพิธีพระม้าวว่าตั้งออกการพิธีประจำปีละ ๓
ครั้ง คือชนบทใหม่ เมื่อส่งกรานต์ตั้งออกให้เจ้านายและข้าราชการ
ในกรุงถือนากระทำด้ายครั้ง ๓ เมื่อเข้าพรรษาตั้งออกให้เจ้านาย
และข้าราชการในกรุงเผ่าอีกครั้ง ๓ (จะเข้ากับกิจการอันใดสืบไม่
ได้ความ) เมื่อออกพรรษาตั้งออกให้เจ้านายประเทศราชและ
ข้าราชการหัวเมืองถือนากระทำด้ายพร้อมกับเจ้านายและขุนนางใน
กรุงอีกครั้ง ๓ นอกจากนั้นตั้งออกในพิธีจรทเป็นงานใหญ่เช่น
ราชาภิเษก เป็นต้น เมื่อพระราชบุตรรวมพระเกศาเกล้าเป็นจุก
(ตรงกับพิธีได้กนต์ แต่ไทยเราตัดพระเกศาจุกกลับกัน) และเมื่อ
พระราชบุตรทรงผนวชเป็นสามเณร ก็ทำพิธีในมหาปราสาท แต่
พิธีทรงผนวชมีพระสงฆ์ เห็นจะทอดราชอาสน์ต่างหาก ไม่ประทับ
ที่หาดนบัตตั้งก็ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินตั้งออกประทับที่หาดนบัตตั้งก็
นั้น ตั้งเควตณัตร์ขึ้นเดี่ยวรายตามฝาด้านหลัง (อย่างไทยตั้งฉัตร
เครื่องสูง) ข้างละ ๔ คัน พระอัครมเหสีตั้งออกด้วยและนั่ง
ข้างขวาที่ประทับเป็นนิจ นั่งร่วมราชอาสน์ในซารกานต์ได้แต่พระ
อัครมเหสีองค์เดียว เวลที่ตั้งออกนั้นเจ้านายกับเสนาบดีเฝ้าใน
ประธานมหาปราสาท พวกของครกษักับมหาดเล็กอยู่เฉยตงตงต้อง

ข้าง ในที่เฝ้าตั้งเตียงสำหรับพระมหาอุปราชองค์เดียว นอกจากนั้น
เฝ้าอยู่กับพณ

ต่อมาหาปราสาทเขาไปมีราชมณฑลยวรงค์หนึ่งกนฝารอบ ประตู
ตามยาวเป็นอย่างมุงหลังของมหาปราสาท ที่ตรงต่อพระทวารกลาง
ทำเป็นเกยมับนไตรชนทงสองข้าง (ของเดิมคูนัยไปด้วยเดี่ยว ทมอยู่
เดี่ยวจนเป็นของทาชนแทน) เป็นทางเดินออกประตูที่บดหาดันบดดังก
บานพระทวารกลางทำด้วยโลหะประูปี่ดทอง เมื่อจะเปิดชักเดอนออก
ไปทงสองข้าง ที่ทำเป็นบานปรุหนเพราะดูจากห้องในตามช่องปรุ
เห็นได้ว่าชำเฝ้าพร้อมเพรียงกันหรือยัง แต่คนอยู่ข้างนอกไม่แฉเห็น
ข้างในเพราะเป็นทมดกว่า ในห้องนี้เป็นที่นางในนั่งเวดาดำจออก
มหาปราสาท และในมณฑลยวรงค์เดิมที่ตรงมุมด้านหลังข้าง
ฝ่ายซ้ายยกพนมตุ๊กกรง ในพนมปราสาทน้อยหลังหนึ่งตงบนปลาย
เต้า Standing on a post ไว้รูปเทพารักษ์หัดกประเทศอันลึงดลิต
อยู่ณ เขามหาศิริ (ซึ่งจะพรรณนาในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า) เป็น
ที่ทรงดักการบุชาก่อนเดินออกมหาปราสาท พิเคราะห์ก็เป็น
อย่าง “ศาลพระภูมิ” ของเรานั่นเอง แต่เดียนคูนัยไปด้วยเดี่ยว
พนมราชมณฑลยวรงค์เป็นหมดหม่มมหาปราสาท มีทางเดินตามขวาง
ระหว่างมณฑลยวรงค์ พระมาเรียกว่า “สระนุ” Sanau ถ้าย ๑ และมณฑล
พิภดำหรับพวกรักษาองค์และมหาดเล็กรับใช้ประจำอยู่หมวดหนึ่ง
เป็นนิจ พนมสระนุไปทางตะวันตกมีราชมณฑลยวรงค์ประตูตามยาวเข้าไปอีก

หาดหนึ่ง เรียกว่า “เซตวัน ซอง” Zetawun Zaung (คำว่า “ซอง” แปลว่า “ราชมณฑล”) กั้นฝาเป็นสองห้อง ห้องทางตะวันออกเป็นที่ตั้งพระโรงกลางตั้งราชบัลลังก์หงส์ เป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล (เมื่อทำพิธีตั้งมี) และเสด็จออกแขกเมือง (ฝรั่ง) ห้องทางฝ่ายตะวันตกยกกพนทอนหนึ่ง เป็นที่ไว้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินกับรูปพระอัครมเหสี (เห็นจะเป็นพระพุทธรูปที่สร้างอุทิศถวาย) ในราชวงศ์ของพระ พระรูปเหล่านั้นว่าทำขนาดเล็กแต่หล่อด้วยทองคำ เชิญออกประดิษฐานทรงสักการบูชาเวลาจะมิ่งงานพิธีใหญ่เช่นถือนาเป็นต้นทุกครั้ง ตามอธิบายในหนังสือนำทางเช่นกล่าวมานี้ ชวนให้เข้าใจว่าราชมณฑลซองหงส์จะตรงกับที่เรียกว่า “หอพระ” ในกฎมณเฑียรบาลไทย เพราะชานานามว่า “เซตวัน” และหอยพระตามกฎมณเฑียรบาลก็เป็นที่เฝ้าแห่งหนึ่ง ห้องไว้พระรูปนั้นก็เปรียบได้กับหอพระเทพบิดร เดิมก็อยู่ในพระราชวังซึ่งภายในตั้งสร้างเป็นวัดพระศรีรัตนเพชญ์พระนครศรีอยุธยา ที่เมืองพะม่าเห็นจะจัดที่เสด็จออกในหอพระเป็นที่ตั้งพระโรงรับแขกเมืองเมื่อก่อนฝรั่งชนไปบ่อยๆ และในห้องพระรูปนั้นก็เป็นที่เก็บคณະบบหนังสือ “มหาราชวงศ์” พงศาวดารพะม่าด้วย ที่ชาดาข้างฝ่ายซ้ายราชมณฑลเซตวันมหรือหาดหนึ่งเรียกว่า “บเยเตก” Byedaik ตั้งราชบัลลังก์ประดับรูปช้าง เป็นที่ประทับเวลาประชุมมุขมนตรี “อติวินวูน” Atwinwun เช่นเดียวกับประชุมเสนาบดี ณ ชาดาหุดุดคือ

ต่อมณฑลเทศาภิบาลไปทางตะวันออกด้วยดินผ่านราชมณฑลเทศาภิบาล
 ออกซ้าย ๓ แถวถึงราชมณฑลเทศาภิบาลออกหลังห้องซึ่งปลูกตามขวาง เรียกว่า
 “ บองคย ซอง ” Baung daw Zaung แปลว่า “ ราชมณฑลเทศาภิบาล ”
 Royal Crown room กั้นฝาตามยาวกั้นเป็นห้องห้อง ห้องฝ่ายตะวันออก
 ออกเป็น “ ห้องพระโรงใน ” ตั้งราชบัลลังก์รูปตั้งขึ้นเป็นที่ประทับ
 พระราชทาน (ถูพรณบัตร) ยศศักดิ์ฝ่ายหน้า เช่นตั้งพระมหาอุปราช
 เป็นต้น ห้องนี้โดยปกติเป็นที่เสด็จออกวันละ ๓ ครั้ง คือเวลา
 ๘ นาฬิกาเสด็จออกให้เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่เฝ้าพร้อมกัน (เห็น
 จะประกาศราชการแผ่นดิน) ครั้ง ๑ เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเสด็จออก
 ให้ข้าราชการในราชสำนักเฝ้า (เห็นจะทูลรายงานคำสัตย์ธรรม
 ด้วยศาลหลวงในเมืองพะม่าก็คงชนกระทรวงวัง อย่างเดียวกับ
 ธรรมเนียมไทยแต่โบราณ) ครั้ง ๑ เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จออก
 ให้เจ้าหน้าที่เฝ้าระเพาะตัว (คือตรัดปรึกษาระเพาะผู้ชำนาญกิจ
 การ) ครั้ง ๑ ห้องราชมณฑลเทศาภิบาลทางฝ่ายตะวันตกกว่าเป็นที่
 เครื่องทรง (เห็นจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า “ ห้องภูษามาดา ”)
 แตะเป็นทรงเครื่องเมื่อเสด็จออกงานใหญ่

ต่อราชมณฑลเทศาภิบาลทางตะวันออกซ้าย ๓ แถวถึงมณฑลเทศาภิบาล
 แก้ว พะม่าเรียกว่า “ หะมัน นันคย คย ” Hman nandaw gyi เป็น
 ที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จอยู่ สูงใหญ่กว่าราชมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมด
 (ดูขนาดจะเท่า ๆ กับพระที่นั่งพิมานรัตยาในกรุงเทพฯ) ทำหลังคา

๕ ชั้น และฝาประดับกระจกทั้งข้างนอกข้างใน แต่สันนิษฐานว่าที่
 ทำเป็นมณฑลเศียรแก้วจะทำแปดต่อชนหลัง มหามณฑลเศียรที่ประทับ
 ของพระเจ้าแผ่นดินพระมาแต่เดิมเห็นจะเป็นแต่ปิดทอง เพราะฉะนั้น
 ในหนังสือราชาราชจึงเรียกพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องว่า “พระเจ้า
 มณฑลเศียรทอง” แต่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็นมณฑลเศียรแก้วเมื่อใด
 ดับไม่ได้ความ มีผู้บอกแต่ว่ากระจกที่ประดับอยู่เคยจนถึงมาแต่
 เมืองเวนิส และฝรั่งชาวอิตาลีประดับเมื่อครั้งพระเจ้ามินดง
 พิจารณาตูก็น่าจะจริงดังกล่าว ด้วยตลอดตายและฝีมือประดับ
 ดุจเศียรและประดับคอกว่าฝีมือพระมา ฝาข้างในก็ใช้กระจกเงาฝรั่ง
 บานใหญ่ๆ มีกรอบทองประดับเป็นแม่ดาหลายแห่ง แต่พิจารณา
 ดูเห็นว่าประดับกระจกเงาหุรหุราทวไปเช่นนี้น่ากลัวจะรำคาญตาผู้อยู่
 ในเวดากดางคั่นเมื่อแสงไฟฉายออกจากกระจก จะเป็นเพราะเหตุ
 นั้นคอกกรมจึงปรากฏว่าพระเจ้ามินดงสร้าง “มณฑลเศียรทอง” ที่
 ประทับอีกหลังหนึ่งต่างหาก แต่ย้ายไปประทับอยู่ที่มณฑลเศียรนั้นจน
 ตลอดพระชนมายุ และตรัสตั้งไว้ว่าเมื่อสวรรคตแล้ว ให้รื้อเอาไป
 ปดุกเป็นตั้งฆาวาด เรียกกันว่า Shwe nan daw แปลว่า “วัด
 มณฑลเศียรทอง” ยังอยู่จนเดี๋ยวนี้ (แต่ฉันไม่ได้ไปดู)

ในมหามณฑลเศียรแก้วนั้นกั้นฝาแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนทางตะวันออก
 ออกเป็นห้องใหญ่ ตั้งราชบัลลังก์รูปดวง มีเศวตฉัตรชั้นเดียวตั้ง
 ประจำข้างตะวันตก ห้องสำหรับทำการพิชฌายใน เช่นตั้งพระมหาด

พิชิตมโฆซ (เดือน) พระราชโอรสธิดา พิชิตเจาพระภรรณราชธิดา (ตรงกับโศกนัตเจ้านายพระองค์หญิง) พิชิตเชกษมรดพระเจ้าตุกเชอ และเมื่อนักชตฤกษ์สังกรานต์ พระมาเรียกว่า “สังคาน” Thingan มี การ “ดมโฆซเตยงตุกซุน” พระเจ้าแผ่นดินกับพระอัครมเหสีได้ตั้ง ประทับเสวยบนราชบัลลังก์รูปผึ้ง โปรดให้พระมหาอุปราชและเจ้านายกับทั้งเสนาบดีเข้าไปรับพระราชทานเสวยด้วย ของที่เสวย สังกรานต์นั้น อธิบายว่า “ข้าวเจื่อนาดอกไม้สด” ก็คือ “ข้าวแช่” อย่างของไทยนั่นเอง เป็นอันได้ความรู้ข้ออย่างหนึ่ง ว่าการเสวย ข้าวแช่เข้ามาแต่โบราณด้วยกันหลายประเทศ ห้องมหามณเฑียรแก้ว ทางฝ่ายตะวันตกเป็นที่บรรทม ว่าเดิมกินฝาฉากเป็นห้องย่อม ๆ หลายห้อง ห้องที่บรรทมว่ามี “ปราสาท” ในนั้นองค์ ๓ (จะทำเป็น คิวพระแท่นหรือจะทำครอบพระแท่นเหมือนอย่างมณฑปน้อยที่พระ พุทธบาท คำอธิบายกล่าวไม้ชัด) มีเควคณตวรรษเดยวตงตั้งช่องข้าง ปราสาทนั้น นอกจากห้องบรรทม (ก็เห็นจะมีห้องเสวย แต่ไม่ กล่าวในอธิบาย) ว่ามีห้องบรรทมของพระภรรยาเจ้าอีก ๔ ห้อง แต่ เดยวตงตั้งที่พระรัตนมาศุนยไปหมดแล้ว ยังเหลือแต่ฝาใหญ่ที่กิน กดางกับราชบัลลังก์รูปผึ้งในช่องสำหรับทำพิธี ในห้องนี้เมื่อพระเจ้ามีนคองสวรรคต เชิญพระศพมาประดิษฐานที่หน้าราชบัลลังก์ ทำการพิธีอยู่ ๗ วัน แล้วจึงเชิญพระศพไปบรรจุที่มณฑปดังกล่าวมา แล้วแต่หลัง ราชมณเฑียรแก้วกดางที่คองเนองมาแต่มหาปราสาท

หมดเพียงมหามณเฑียรแถวนี้ คือไปเป็นทางเดินตามขวางคดออก
 ชาติ มีคำหนักมเหศวร์ร่างรายริมทางหน ๔ หมู (จะพรรณนา
 คือไปข้างหน้า) ตรงนั้นจะว่าด้วยราชมณเฑียรที่ยังมีอยู่บนชาติต้อง
 ข้างเดียวให้สิ้นเชิงก่อน ทางชาติข้างซ้ายริมเขื่อนเนินปราสาทตรง
 มหามณเฑียรแก้วออกไป มีมณเฑียรน้อยหลังหนึ่งเรียกว่า “ มยอก
 ดะมอก ” Myauk Samok ตั้งราชบัลลังก์รูปนกยูง เป็นที่ประทับทอด
 พระเนตรข้างเผือก และมีปราสาทขนาดย่อมปักเด้ายันออกไปที่ด้าน
 ว่าง ยกพนูปะดานเต็มอกกับชาติ ว่าสำหรับทรงหลังดีโนทกให้น่า
 ตกถึงแผ่นดิน แต่จะเป็นในการพิชิตอินโดหาทราบไม่ คือเข้ามาใน
 ชาติตอนนั้นตามแผนผังที่ผังทำชนหลังเขินที่ว่าง ดันนิษฐานว่า
 มณเฑียรทองของพระเจ้ามินดงหรือไปสร้างไว้ เดิมเห็นจะอยู่ตรง
 นี้ ทางชาติฝ่ายขวากมีมณเฑียรน้อยและปราสาทสำหรับทรงหลัง
 ดีโนทกเหมือนอย่างข้างฝ่ายซ้าย มณเฑียรน้อยทางนี้เรียกว่า “ คอง
 ดะมอก ” Taung Samok ตั้งราชบัลลังก์รูปกวาง สำหรับประทับจบ
 พระหัตถ์ถวายเครื่องไทยธรรมเช่นผ้าไตรพระกรฐิน เป็นต้น อันเอา
 มาถวายทอดพระเนตรในมณเฑียรนี้ แล้วได้ด็จไปทรงหลังดีโนทก
 ในปราสาทซึ่งอยู่ติดกัน ในชาติฝ่ายขวามีสถานสำหรับราชการ
 ต่าง ๆ สร้างไว้แต่ครั้งพระเจ้ามินดงหลายหลัง ทางข้างหนาม้ำชาติ
 ด้านงาน พระคตังค์กับหอประชุมมุขมนตรีที่อยู่ข้างซ้ายหลังหนึ่ง
 ถึงสมัยพระเจ้าดโปแปดงเป็นคก เคยวนใช้เป็นที่พิชิตสถาน

(ซึ่งจะพรรณนาต่อไปข้างหน้า) ต่อเข้าไปมีคตงมหาตมบคตสำหรับ
เก็บเครื่องเพชรพลอยเงินทองของมหคตมกัณท์ ต่อเข้าไปอีกถึงสถาน
ที่ประชุมของนางใน (ทำนองพระที่นั่งนงคราญดีโมตรในกรุงเทพฯ)
ถึงสมัยพระเจ้าด้บ่อเติมได้ตั้งอยู่ในมณเฑียรแก้ว แล้วเห็นจะไม่
สบายจึงคิดสร้างราชมณเฑียรขึ้นใหม่ในซาตาตอนัน ให้ช่างฝรั่ง
ชาวอิตาเลคคิดแบบทำเป็นตคทตั้งเดัก ๆ หดยหด หดงข้างหน้าเป็น
อย่างทงเยน มีตองคอกไม้แต่นำพุ ต่อเข้ามาเป็นห้องตุมค และ
มีมณเฑียรอยู่ริมเชอนด้าหรับทอคพระเนตรระคร มีโรงระครปลูก
ต่อดงไปในตางวงคด้วย ช่างหดเข้ามาแก้ไซที่ประชุมนางในของเดิม
เข้ากับประทับ ราชมณเฑียรสร้างแต่ครั้งพระเจ้ามิงตงยงมอกหมู
หนิง เป็นทองพระ โรงหดอยู่ริมเชอนตุดเนินข้างคานหดวง มี
ทางเสด็จเป็นทำนองทองฉนวนแต่มีหามณเฑียรแก้วตรงไปจนถึง
“ทองพระโรงหด” แผนผั่งทองพระ โรงหดก็เป็นอย่างเดยวกับกับ
ทองพระโรงหน้า ผิดกันแต่ขนาดย่อมกว่า และที่เสด็จออกทำเป็น
มณเฑียรหดเดยวกันตองห้องแทนมหาปราสาท กับมณเฑียรที่
อยู่ข้างหดทางทองพระโรงหน้า ในทองพระโรงหดตั้งราชบัตตงก
คอกกับค ทำเครื่องประดับกับราชบัตตงกคอกคอกอย่าง ๑ ที่
ตรงหดข้มพระทวารมรูปคตขอน ๘ ขนเหมอฉคตไทย เป็นแผ่น
บัตคองคตคฉาเหมอนเป็น “ดินเทา” ของข้ม แห่งอินหามไม้ ราช
บัตตงกนเบนทพระเจ้าแผ่นคินกับพระอครมเหตุได้ตั้งออกมหาตมคค

ฝ่ายสัตว์ คือกับวันเด็จออกมหาศมาคมฝ่ายหน้า และเป็นทอคร
 มเหล่าเด็จออกกรบสัตว์มบรรดาเค็ดเป็นแขกเมืองด้วย เมื่อครั้ง
 พระเจ้ามินดง เวดามัตครในวัง ปดุกโรงตะครในฉนามข้างหลัง
 วัง และประทับทอดพระเนตรตะครที่ทอพระโรงหลัง แต่ถึงสมัย
 พระเจ้าด๋บอ กดำวกันว่าตงแต่จ็บเจ้านายปดงพระชนมัทในวัง พระ
 เจ้าด๋บอเกรงภัยไม่เด็จไปทอพระโรงหลังในเวดามัตค่า จึงย้ายที่
 ทอดพระเนตรตะครไปด๋ร้างริมราชมณเฑียรที่ประทับดงกดำวมาเด็จ
 และยังมีค่าเด็จตอกันไปอีก ว่าเมื่อจะให้ฆ่าเจ้านายนพระเจ้าด๋บอ
 ไม่เห็นชอบด้วย แต่เป็นเวดาแรกเด็จด้วยราชย์ไม่อาจขัดพระนาง
 อเดนนคอ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในราชการเวदानั้น นัยว่าพอได้ยินเด็จ
 เจ้านายพองรองเมอเอาไปประหาร พระเจ้าด๋บอเด็จเด็จประด่าท
 แต่หมากทวาดเด็จไม่เป็นสุข จะเขาทบรรมทกไม่หัดบเป็นปกคิ
 เดยเด็จด้วยสุราเมรัยแก้รำคาญ และให้หาตะครมาเด็จทอดพระเนตร
 บ่อยกว่าแต่ก่อน พอให้เพดิดเพดิด

จะพรรณนาว่าด้วยคำหนักนางในค่อไป คำหนักถ้วนด๋ร้าง
 ด้วยเครื่องไม้เป็นเรือนหมู่ละ ๒ หลังหรือ ๓ หลัง มตงแต่เป็น
 คำหนักขนาดใหญ่ดงไปจนเป็นเรือนขนาดย่อม นัยว่ารวมราวดัก
 ร้อยหลังคาเรือน ปดุกรายเรียงกันเป็นแถว ๆ ที่บนซาตาปราด่าท
 ตั้งแต่หลังมหามณเฑียรแก้วไปจนถึง “ทอพระโรงหลัง” ที่สุด
 ซาตาข้างด้านหลังวัง คำหนักที่ดำคณิกว่าเพอนมี ๔ หมู่ปดุกเรียง

กันตามขวางต่อบริเวณมหามณฑลเขียวแก้ว (พิเคราะห์ที่บนทำนองเดียวกับ “ตำหนักเขียว” และ “ตำหนักแดง” ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯ ครองรัชกาลที่ ๓) ตำหนักใหญ่หมู่อยู่ที่สุดทางข้างขวาเรียกว่า “ตำหนักใต้” เป็นที่ประทับของพระพันปีหลวง แต่เมื่อพระเจ้ามินดงเสด็จราชย์พระชนม์สิ้นพระชนม์เสียก่อนแล้ว จึงทรงสถาปนาอัครมเหสีของพระเจ้าด้าวอดซึ่งเป็นองค์ชนนของพระอัครมเหสีขึ้นเป็นที่พระพันปีหลวง อยู่ที่ตำหนักชั้นมาตตอดพระชนมายุถึงรัชกาลพระเจ้าด้าวอดให้แก้ไขเอาเข้ากระบวนกับราชมณฑลเขียวแก้วสร้างใหม่ตรงหน้าตำหนักหมู่นี้ ต่อตำหนักหมู่นี้มาถึงตำหนักใหญ่อีกหมู่หนึ่ง เรียกว่า “ตำหนักกลาง” อยู่ตรงหลังมหามณฑลเขียวแก้ว เป็นที่ประทับของพระอัครมเหสี ตำหนักหมู่นี้เองเด่ากันว่าตั้งแต่อัครมเหสีของพระเจ้ามินดงสิ้นพระชนม์แล้วว่างมาตตอดรัชกาล เมื่อพระเจ้าด้าวอดได้รับราชสมบัติใคร่จะอภิเษกเจ้าหญิงสุปยาดัต (แปลว่า “เจ้าฟ้าองค์กลาง”) เป็นอัครมเหสี เพราะผู้ดัมครรักใคร่กันอยู่แต่ก่อน แต่พระนางขณะนั้นคือผู้เป็นชนนจะให้อภิเษกทั้งเจ้าหญิงสุปยาคย์ (เจ้าฟ้าองค์ใหญ่) และเจ้าหญิงสุปยาดัต และให้ยกเจ้าหญิงสุปยาคย์เป็นอัครมเหสีเพราะเป็นพี่ พระเจ้าด้าวอดขัดไม่ได้ก็ต้องยอม เจ้าหญิงสุปยาคย์จึงได้อยู่ตำหนักกลาง แต่เจ้าหญิงสุปยาดัตไม่ยอมเป็นนอຍกว่าเจ้าหญิงสุปยาคย์ เข้าไปอยู่ในมหามณฑลเขียวแก้วเดียวกับกับพระเจ้าด้าวอด เจ้าหญิงสุปยาคย์

ก็เป็นที่ราชินีอยู่ตำแหน่งกลางเหมือนอย่างหุ่น ต่อมาไม่ช้าก็เกิด
 ความด้วยถูกหาว่าทำเสน่ห์ ต้องกดขังไปอยู่ด้วยกันกับพระชนนี
 ตำแหน่งกลางก็ได้แก่นางราชินีผู้ขาดค้ำใช้เป็นที่ประสูติลูกเธอต่อมา
 ต่อตำแหน่งกลางไปถึงตำแหน่งเรียกว่า “ตะบิงแดง” Tabindaing เป็น
 ที่อยู่ของนางมกุฎราชกุมารี ด้วยในเมืองพระมามีประเพณีที่พระเจ้า
 แผ่นดินทรงเลือกนางกษัตริย์เตรียมไว้สำหรับเป็นอัครมเหสีของ
 พระเจ้าแผ่นดินที่บรรพชนทายาท เมื่อครั้งพระเจ้าดำรงค์พระชนก
 ของพระเจ้านมดงทรงตั้งราชธิดาขึ้นเกิดด้วยอัครมเหสีไว้ในตำแหน่ง
 นั้น แต่พระเจ้าพุกามเมิ่งซึ่งรับรัชทายาทเป็นพระเชษฐาร่วม
 ชนนีด้วยกัน เจ้าหญิงองค์นั้นก็ทรงเป็นมกุฎราชกุมารีต่อมาจนถึง
 รัชกาลพระเจ้ามดงจึงได้เป็นอัครมเหสี แต่ไม่มีราชโอรสราชธิดา
 พระเจ้านมดงมีราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งเกิดด้วยต้นมเอก ทรงนามว่าเจ้า
 หญิง “ละติน” พระเจ้านมดงทรงตั้งได้เห็นลักษณะและกิริยา
 มารยาทคล้ายคลึงกับพระชนนีของพระองค์เป็นอย่างอัศจรรย์ เชื่
 ใจว่าพระชนนีมาอุปถัมภ์ทรงพระเมตตามาก ถึงเด็กเจ้าหญิงละตินจึง
 ให้เป็นมกุฎราชกุมารี จึงได้อยู่ตำแหน่งตะบิงแดงนั้น แต่เจ้าหญิง
 ละตินรู้อยู่ก่อนแล้วว่าเจ้าหญิงผู้ขาดค้ำผู้ถูกดม้ครรักใคร่กับเจ้าชาย
 ดับป้อ เพราะฉะนั้นพอพระเจ้านมดงสวรรคต ราชสมบัติได้แก่เจ้า
 ชายดับป้อ เจ้าหญิงละตินก็โกนพระเกศาทรงผนวชเป็นรูปชฎาหนัก
 ในทันที มิให้เป็นที่กีดขวาง ก็รอดอันตราย แต่อยู่มาได้ไม่กี่ปี

ก็สิ้นพระชนม์ เจ้าหญิงสุปยากระเด (เจ้าฟ้าองค์น้อย) น้องของราชินี
 สุปยาดังนี้ ได้ยู่ตำหนักนั้นต่อมา ตำหนักใหญ่ค่อนไปเป็นหมู่
 ที่สุดข้างซ้ายเรียกว่า “ตำหนักเหนือ” เป็นที่ประทับของมเหสี
 (รองจากอัครมเหสี) พระนางอเจนนัดอได้ยู่แต่แรกสร้างมาจน
 กระทั่งได้เมืองพม่าแก่อังกฤษ ต่อตำหนักใหญ่ & หมู่ไปข้างหลัง
 เป็นตำหนักราชเทวีราชชายาและราชธิดา แล้วถึงเรือนนักสนมเป็น
 แถว ๆ ต่อกันไป แต่ตำหนักและเรือนชานเหล่านี้เคยยู่จนรอดยู่
 หมดแล้ว ยังรักษาไว้แต่ตำหนัก & หมู่ที่ได้พรรณนามา พนชาดา
 ตรงที่สร้างตำหนักและเรือนก็เกิดยุดตาดงเดิมอดานวง ทำเป็น
 ล้อมรอบห้องพระโรงหลัง (เมื่อใช้เป็นสโมสรสถานของฝรั่ง) เคยยู่
 นห้องพระโรงหลังจึงดูเหมือนสร้างในกลางสวนแห่งหนึ่งต่างหาก ที่
 ยังรู้ได้ว่าตำหนักและเรือนชานนางในแต่เดิมเป็นอย่างไร เพราะ
 รัฐบาลอังกฤษให้ทำหุ่นราชวงศ์ตอนชาดาปราสาทชไนไว้ให้คนดู มีทั้ง
 ปราสาทราชมณเฑียรและตำหนักรักษาจำลองเป็นอย่างขนาดเด็ก ๆ
 (เช่นเราเรียกว่า “เรือนตุ๊กตา”) ตั้งตรงตามแผนผังอย่างเช่นเป็น
 ยู่เมื่อครั้งพระเจ้าด้มอ แล้วเขาคาดาทในถานวงหลังหนึ่งทำฝา
 ดูกกรงเหล็กตั้งหุ่นนั้นไว้ ดูหุ่นเข้าใจได้ดีกว่าแผนผังที่พิมพ์ไว้ใน
 หนังสืออนำทาง เพราะได้เห็นรูปร่างปราสาทราชมณเฑียรทั้งตำหนัก
 รักษาที่ปลูกต่อเนื่องกันอย่างไรได้หมด เขาบอกว่าการสร้างหุ่น
 จำลองนั้นต้องยู่เงิน ๓,๐๐๐ รูปี แต่เป็นประโยชน์มาก นอกจาก

นรรัฐบาดีให้เอาตึกเก่าห้องหนังสือทรมราชมนเทียรอันเคยใช้เป็น
สำนักงานของพวกมนตรีมาแต่ก่อน จัดเป็นพิพิธภัณฑสถานรักษา
ของต่าง ๆ ครั้งสมัยมีพระเจ้าแผ่นดินพม่าไว้ให้คนดูด้วยอีกแห่ง
หนึ่ง แต่เห็นจะจัดต่อเมื่อพม่าตั้งบ้านเมืองตั้งนานแล้ว ดังของ
ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานดูจึงน้อยกว่าที่ควรจะได้ เพราะรวบรวม
รวมเมื่อของกระจุกตกรายหายสูญไปเสียแล้วโดยมาก ถึงกระ
นั้นนอกจากของสัพเพเหระอันไม่จำเป็นต้องพรรณนา มีของน่าดูหลาย
อย่าง โดยเฉพาะสำหรับชาวไทยเช่นตัวฉนั้น จะพรรณนาตามประเภท
ต่อไป คือ

๓. รูปเครื่องแต่งตัวบุคคลชนต่าง ๆ ในเมืองพม่า ทำหุ่น
ด้วยไม้จำหลักประดับสีขนาดใหญ่สูงสัก ๓๐ นิ้ว มีตั้งแต่รูปพระเจ้า
แผ่นดินเป็นต้นลงไปจนถึงรูปคฤหัสถ์ และชาวชนชาติอื่นที่อยู่ใน
เมืองพม่า

๒. เครื่องต้นของพระเจ้าแผ่นดินกับอัครมเหสี แต่งหุ่น
ขนาดเท่าตัวคนตั้งไว้ในตู้กระจก แต่เขียนป้ายบอกไว้ว่าเป็นของ
จำลอง เห็นจะจำลองจากรูปฉายพระเจ้าดีบุกกับราชินีสู่ปลายัด
ทรงเครื่องต้นอันมีปรากฏอยู่ พิเคราะห์เครื่องต้นดูคล้ายกับเครื่อง
แต่งตัวเทวดานางฟ้าที่ทำหุ่นไว้ ณ พระเกศธาตุ คือ ทรงมงกุฏ
ฉลองพระองค์ และทรงพระภษา คาคชายุไหวชวยแครง เป็นต้น
ทำด้วยแพรมัททองเป็นดวดฉาย รูปทรงดูทูลตามไม้รักกุมเป็นสง่า

ราศี แต่สังเกตเห็นเบตงตาอย่างหนึ่งที่รูปเทวดาพระมำทำใ้มงกุฏ
ทรงเหมือนชฎาไทย แต่มงกุฏเครื่องต้นพระมำทำเป็นทรง “คุ่มบี”
มัยอดแต่หน้อยหนึ่ง น่าจะเป็นเพราะแบบชฎาเช่นทำเทวรูปเป็น
ของดำหรับใ้คนไ้ผมต้นหรือมุ่นผมมวยข้างหลัง พระมำไ้ผมจุก
ครอบไม้ดัง จึงแก้มงกุฏไปเป็นทรงคุ่มบี ทว่าตามความคิด
เห็นของฉฉ

มคคประหตาดเรื่องหนึ่งซึ่งควรจะได้แทรกดังตรงฉ ฉฉ
อยากจะได้เห็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภคของพระเจ้า
แผ่นดินพระมำตั้งแต่แรกไปถึงเมืองมณฑลเด ฉฉว่ารัฐบาดอังกฤษ
คงเก็บรักษาไว้ เมื่อไม่เห็นว่าในพิพิธภัณฑสถาน ต่อมาฉฉฉฉฉฉฉฉฉฉ
พบเจ้าพระมำที่รัฐบาดให้มาเป็นผุขแจจขบขรรรมเนยมเก่า ฉฉฉฉ
ว่าของเหล่านี้เขาไ้ทไ้ไหน เธอตอบว่าคูนยเดี่ยวหมดแล้ว แล้วโดย
ได้เรื่องต่อไปว่าเมื่ออังกฤษจะเอาพระเจ้าด็บไปจากเมืองมณฑลเด
ฉฉ ฉฉได้ครัดฝักเครื่องราชูปโภคและของมหคฉฉฉฉฉฉฉฉฉฉ
อยู่ในราชวังแก่นายพันเอก ฉฉฉฉฉฉ Colonel Sladen ซึ่งรัฐบาด
อังกฤษให้เป็นผู้บัญชาการบ้านเมืองในเวदानฉฉ ฉฉฉฉฉฉฉฉฉฉ
องค์มาแต่ครั้งพระเจ้ามินดง ฉฉฉฉฉฉ ฉฉฉฉฉฉ ยักยกเอา
ของเหล่านี้ไปเป็นของคนเดียวหมด พระเจ้าด็บอริ่งพ้องต่อรัฐบาด
อังกฤษ ๆ ก็ให้ไ้ไ้ฉฉฉฉ ฉฉฉฉฉฉโยกโยไ้โตเดอยู่มาจนนาย
พันเอก ฉฉฉฉฉฉ ถึงแก่กรรม คคคก็มทงดังของก็โดยคูนยไป ฉฉฉ

ได้ฟังก็ประหลาดใจ ด้วยได้ทราบความตามหนังสือเรื่องเมืองพระม่าน
ซึ่งฝรั่งผู้แต่งได้สืบสวนจากผู้อยู่ ณ เมืองมณฑลเดในสมัยนั้น เถาถึง
เหตุการณ์ว่าเมื่อก่อนอังกฤษจะเอาพระเจ้าด้บ่อไปจากเมืองมณฑลเด
ได้ถามพวกเด่นาบตีพระม่านว่าจะสมัครทำการกับอังกฤษต่อไปหรือไม่
พวกเด่นาบตีรับ อังกฤษจึงให้คงบังคับบัญชาการอยู่ตามตำแหน่ง
หน้าที่ เป็นแต่ให้ฟังบังคับบัญชา นายพันเอก สระเตเคน ซึ่งเป็นผู้
ดำริราชการ เมื่อพาพระเจ้าด้บ่อไปเดวอกของทัพอังกฤษยังคงอยู่
ที่เมืองมณฑลเด แม่ทัพให้วางทหารยามคอยตรวจตราผู้คนเข้าออก
ทุกประตูเมืองและประตูวัง พวกเด่นาบตีพระม่านร้องขอให้ผ่อนผันให้
นางไนใช้บ่าวไพร่ไปเที่ยวซื้อหาอาหารตามตลาดนอกวงได้เหมือน
อย่างเดิม แม่ทัพอังกฤษก็สั่งทหารยามให้ปลดปล่อยผู้หญิงเข้าออกได้
โดยสะดวก ผู้หญิงจึงมิต้องถูกตรวจค้นเหมือนอย่างผู้ชาย ในวันที่
พระเจ้าด้บ่อไปจากเมืองมณฑลเดนั่นเอง พอตกตกตางคืนพวกชาววง
ก็พากันขนดอบตักของมหัศจรรย์ที่ที่อยู่ในคังและในราชมณฑลเคียร
เดวอให้ผู้หญิงชาวนอกวงที่เป็นสมัครพรรคพวกพาของซ่อนไว้เอา
ออกไปนอกวงได้โดยสะดวก ฝรั่งยืนยันว่าพวกพระม่านเองคบคิดกันตั้ง
เครื่องราชูปโภคและของมหัศจรรย์ไปในวันนี้ ครั้นก็คิดศัพท์
แพร่หลายจึงได้ความให้ร้ายนายพันเอกสระเตเคนเมื่อตัวไปจากเมือง
พระม่านแล้ว พิเคราะห์ดูก็น่าจะจริงดังฝรั่งกล่าว เพราะคิดไม่เห็น
ว่านายพันเอก สระเตเคน จะสามารถยกยอกเอาเครื่องราชูปโภคไปได้

ด้วยอุบายอย่างไร ด้วยตัวเป็นฝรั่งอยู่นอกวัง จะลอบเข้าไปลัก
 เก็บของของเขาไปโดยมิให้ใครรู้อย่างไรได้ ถ้าตั้งให้เก็บของเขา
 ไปโดยเปิดเผย รัฐบาลอังกฤษ ก็คงต้องรู้ เรืองนเมอذنก็รีบมาถึง
 เมืองร่างกุ้งพบกับเดชานุกาโรใหญ่ของรัฐบาล เขาถามจนถึงการที่
 ไปเที่ยวเมืองพะม่าเหนือ ฉันท่าให้ฟังตลอดจนเรื่องเครื่องราชู-
 ปโภคหายตามที่ได้ยินมา เขาว่าเป็นเรื่องที่พวกพะม่าถ่วงกัน
 มานานแล้ว พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ครั้งนั้น พระเจ้าด้บ็อมเวดา
 เตรียมพระองค์อยู่ถึงด้ามด้น คงรวบรวมของมหัศจรรย์ที่เขาไป
 ด้วยไม้น้อย ซอนมเคาเงอนด้วยเมอตงมาถึงเมืองร่างกุ้ง พระเจ้า
 ด้บ็อมประทานแหวนทับทิมเป็นบำเหน็จแก่พวกนายเรือที่พามาหาคน
 ถึงกระนั้น ก็คงมีของมหัศจรรย์อื่นไม่ด้ามารดจะหยิบยกเอาไปได้
 ด้บ็อมก็เห็นอยู่ด้วยมากน้อย จึงเกิดการดอบดกเมอذنเอาพระ
 เจ้าด้บ็อมไป ตัวเขาเองมารับราชการที่เมืองพะม่าภายหลังเหตุการณ์
 ช้านานแล้ว แต่ทันได้พบผู้อยู่ในวังเวदानั้นซึ่งได้เห็นด้วยตาตนเอง
 ฉันท่าให้ฟัง ว่าในคืนวันหนึ่งใดเป็นของมีค่าพอจะหยิบยกเอาไปได้
 เมตด้บ็อมพรมเจยมทบุในพระที่นั่งพวกทชนตักของก็เก็บเอาไป
 หมด ด้วยไม่มีใครห่วงเห็นห้ามปราม เดชานุกาโรใหญ่เขาเห็นว่า
 ถ้าพระเจ้าด้บ็อมหรือเสนาบดีพะม่ารับบอกให้รัฐบาลทราบเสียโดยเร็ว
 ก็คงจะค้นคว้าด้นด้นเอาของคืนมาได้มากน้อย แต่เนื่องเสียหลาย
 ปีจึงร้องเมอหาหลักฐานไม่ได้เสียแล้ว คดีจึงสูญไป เขาเล่าต่อไป

ว่ายังมีประหลาดอีกข้อหนึ่ง ด้วยปรากฏมาแต่ก่อนว่าพระเจ้ามินดง ได้ทับทิมใหญ่ไว้เม็ดหนึ่งขนาดสักเท่าใช้นกพิราบ ใหญ่กว่าทับทิมเม็ดอื่น ๆ บรรดามีในโลก ทับทิมเม็ดนั้นหายไปด้วย จนทุกวันนี้ กว่า ๕๐ ปีมาแล้วก็ไม่ปรากฏว่าไปตกอยู่ประเทศไหน ดังนั้นฐานันท์จึงคิดว่าผู้ใดไปผ่าออกเป็นหลายเม็ด ด้วยเกรงว่าถ้าเขาออกขายทั้งเป็นเม็ดใหญ่อย่างเดิมจะถูกจับ แต่นั้นมารู้เมื่อภายหลังว่าเครื่องราชูปโภคคนรัฐบาลอังกฤษตามได้หลายสิ่ง เคียงวนเอาไว้ในพิพิธภัณฑสถานวิคตอเรียแอนด้อลเบิร์ต

๓. เครื่องแต่งตัวตามแบบ Uniform ของพระมา (ตัวจริง) ที่ขุนนางเก่าเจ้าของมณฑลให้พิพิธภัณฑสถาน ทำหุ่นเท่าตัวคน แต่งตั้งไว้ในตู้กระจก มีเครื่องแต่งตัวขุนนางต่างชั้นกับทั้งเครื่องแต่งตัวภรรยาเวด้าเข้าเฝ้าเต็มยศหลายอย่าง

พิเคราะห์ดูเครื่องแต่งตัวเต็มยศขุนนางพระมา ดูก็เป็นเค้าเดียวกันกับเครื่องแต่งตัวขุนนางไทยแต่โบราณ คือนุ่งผ้าดวมเสื้อ ครุยได้ดอมพอก เพียนกันแต่พระมานุ่งถอยชาย เสื้อครุยเป็นผ้าหามีสายรัดเอว (เหมือนเสื้อ Dressing gown ฝรั่ง) แะระดอมพอกตอนยอดทำรูปป้อมไม้รัดแหลมเหมือนของไทย คงเป็นเพราะพระมาได้ชมเกล้าจุก แต่มแปดกอย่างหนึ่งที่ขุนนางพระมาเวด้าแต่งเต็มยศคือพัดใบตาลบีตของค้ำยาว (เหมือนอย่างที่นางพนักงานได้กันต์ถือ) เป็นเครื่องยศด้วย ภรรยาขุนนางไทยเดิมก็มีเครื่องแบบสำหรับแต่ง

เต็มยศ พรรณนาไว้ในกฎมณเฑียรบาลหลายอย่าง แต่ไม่ใช่มา
เดียนานแล้ว จะผิดเพี้ยนกับของพะม่าอย่างไรทราบไม่ได้

๔. เครื่องยศขุนนางพะม่า (ตัวจริง) ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑ
สถานก็เป็นที่น่าสงสัยเหมือนกันกับเครื่องยศของไทย เป็นภาระสำหรับ
ใส่ห่มมากพุดและกระโถนเป็นต้น แต่เห็นจะรวมได้เพียงของสำหรับ
ยศชั้นต่ำ เครื่องยศชั้นสูงที่เป็นเงินเป็นทองเจ้าของคงไม่ยอมให้

๕. ราชยาน (ตัวจริง) มียานมาศทาสีแดงจำหัดกตายบืดทอง
ใหญ่โตแทบเท่ายานมาศ ๓ ลำคานของไทย ว่าต้องห้ามถึง ๔๐ คน
แปดกที่ท่าทางทงข้างหน้าและข้างในนั่งหันหน้าหากัน (เหมือนรถ
แดนคอฝรั่ง) เพราะฉะนั้นในคำวารราชพิธีพะม่าจึงปรากฏว่าเมื่อ
พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปงานใหญ่เช่นงานราชาภิเษก ทรงยานมาศ
มีตรูณนั่งไปด้วย ๔ คน มีราชยานสำหรับมเหสีเทวี คือ สัตวิกา
(ตัวจริง) อยู่สัก ๓ หลัง ที่นั่งอย่างเดียวกับสัตวิกาไทย แต่ตรงต่อ
พนมกระจงข้างหน้าแล้วดัดลงตรงทางขวา คือไปข้างหลังกระจงตั้งขึ้น
เป็นกนก "เกริน" อยู่ข้างซ้าย หลังคาทำเป็นยอดปราสาท ๗ ชั้น
สำหรับอัศวมเหสี และดัดชันน้อยกว่านั่งมาตามลำดับยศ ดูหนัก
กว่าสัตวิกาไทยมาก เห็นจะต้องห้ามถึง ๒๐ คน

๖. เสวตฉัตร มี (ตัวจริง) เป็น ๒ ขนาด ขนาดใหญ่ตั้ง
เท่าพระกตไทย ขนาดย่อม ๆ กว้างน้อยกว่าเล็กน้อย ตัวเป็นฉัตรชั้น
เดียว คุ้มผ้าขาวมีระบายขดใบทอง ๓ ชั้น คันยาวเช่นพระกตไทย

กล่าวในหนังสือนำทางว่าสำหรับตงข้างราชบัลลังก์และสำหรับเชิญ
 แท้เด็ดจ ด้วยตามประเพณีพระม้าวเอดาพระเจ้าแผ่นดินเด็ดจไปไหน
 มีคนเชิญเคื่อดนตรีข้างละ ๔ คนเป็นนิจ เคื่อดนตรีชนเดียวเช่นของ
 พระม้าว ในเมืองไทยเราก็มักทำเป็นพุทธบูชาแขวนกันพระประธาน
 ปรางค์อยู่หลายแห่ง จะระบุตามที่บอกได้ ดูเหมือนหมักหมน
 พระเมรุกับวัดกษัตรา ณ พระนครศรีอยุธยา และที่วัดใหญ่เมือง
 เพชรบุรี เป็นของทำแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาทางนั้น

จะแทรกวินิจฉัยเรื่องดนตรีสักหน่อย เพราะไทยเราเรียกดน
 ตรีชนเดียวเช่นเคื่อดนตรีพระม้าวที่พรรณนามาว่า “กตต” ค่อยทำซ้อนกัน
 ขึ้นไปหลายชั้นจึงเรียกว่า “ดนตรี” มุตของคำว่า “ดนตรี” เป็นภาษา
 สันสกฤต ถ้าแปลเป็นภาษาไทยก็ว่า “รุ่ม” ไม่เกี่ยวกับตองมกชน
 ที่เรียกว่า “เคื่อดนตรี” ก็หมายความว่าเพียงว่า “รุ่มดีชาว” คำ
 พวกไทยชาวแดนข้างเขาใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินของเขาว่า “พระเจ้า
 ร่มชาว” มาแต่โบราณ การที่ใช้ดนตรีดีชาวใช้ได้แต่เจ้าแผ่นดิน
 (ความลือชื่อไปว่าดนตรีเครื่องยศของผู้ที่มีได้เป็นเจ้าแผ่นดินต้อง
 ใช้ชื่อ) เป็นประเพณีมาในอินเดียแต่ครั้งดาบรพ แม้ในสมัย
 พระไตรปิฎกก็มีอธิบายเป็นเช่นนั้น ประเทศทางตะวันออกเห็นได้
 แบบมาจากอินเดียด้วยกันทั้งนั้น เป็นแต่มาดัดแปลงรูปดนตรีและ
 แก่ไขชนบธรรมเนียมใช้ดนตรีต่าง ๆ กันไป พิเคราะห์ที่รูปดนตรีเดิม
 เห็นว่าจะเป็นชนเดียว (คือรวมคนยาวมีคนอื่นถอกน) ททาดตรี

ชอน กนชนไปหลายช่นน่าจะเป็นของดำหรับตงประจำทและคิดทำช่น
 ภายหลัง ถึงกระหนกมมาช่านานเหมือนกัน รูปฉัตรของโบราณ
 ในอินเดียตามทจำหลักศิลาประกอบกับรูปภาพ ทำเป็นฉัตรช่นเดียว
 ทงหน ฉัตรชอน ๓ ช่นมตวอย่างทาบักเป็นยอดพระเจดีย์สำคัญฉฉฉฉฉ
 พระเจ้าอโศกมหาราช ก็ทำเป็นรูปฉัตรช่นเดียว ๓ คั่นบักค่อ ๆ กัน
 ช่นไป แดเห็นคั่นฉัตรทง ๓ ช่น ฉัตรของไทยในกฎมณเฑียรবাদว่า
 มี ๖ อย่าง ค้อฉัตรช่นเดียว ฉัตร ๒ ช่น ฉัตร ๓ ช่น ฉัตร ๕ ช่น ฉัตร
 ๗ ช่น ฉัตร ๘ ช่น (ฉัตร ๔ ช่น ๖ ช่น ๘ ช่นห้ามไม่) พิเคราะห์ตาม
 อธิบายนั ดันนิษฐานว่าฉัตรดำหรับให้คนถือกันเวดาเดินทาง เดิม
 เห็นจะทำรูปเป็นฉัตรช่นเดียวทงหน เพราะจะต้อให้เบา แต่ไทย
 เรียกว่า “พระกต” ใช้เครื่องหมายคักัดต่างกันทระบาย พระกต
 พระเจ้าแผ่นดินทาระบาย ๓ ช่น พระกตเจ้านายทาระบาย ๒ ช่น
 ดับทน (ค้อฉัตร) ช่นนางทาระบายช่นเดียว ฉัตรจำพวกพระกต
 หนว่าระบาย ๓ ช่นเป็นอย่างต้งตุด เคัดฉัตรพระมาจ้งทำเป็นอย่าง
 เช่นกดำวมาแแล้ว ค้อฉัตรดำหรับเอาไว้กับทจ้งทำเป็นฉัตรช่นกัน
 ช่นไปหลายช่น ไทยเรียกว่า “ฉัตร” แต่พวกน ยังมีฉัตรทมาแก้
 ไซเป็นอย่างอื่นกดำวไว้ในกฎมณเฑียรবাদอีกหลายอย่าง ต้งนเป็น
 เครื่องยศทงหน พงต้งเกิดอย่างหน่ง แมในกฎมณเฑียรবাদก็เรียก
 ว่า “ฉัตร” แต่ทตงอยู่ประจำท ถ้าทำดำหรับถือเดินทางต้งรูป
 เหมือนฉัตรกเรียกช่ออย่างอื่น เช่นเรียกว่า อภิรม ช่มด้าย กรรชิ่ง
 กตงกต รม กฉัตรนเอง

การที่ใช้ฉัตรเป็นเครื่องยศประหัดตึงใช้กันอยู่จนทุกวันนี้
 แทบทุกประเทศที่เคยใช้ฉัตรมาแต่โบราณ จะยกตัวอย่างดังใน
 อินเดียเดยวณ ก็รูปฉัตรไปคล้ายกับร่มปักค้างคาวขนาดใหญ่ ปัก
 ทง ทุเหมือนจะมีกำหนดกษัตริย์แต่เจ้าครองเมือง อังกษที่มา
 ปกครองอินเดียก็มารับใช้ฉัตรเป็นเครื่องยศด้วย พงเห็นได้ดงเมื่อ
 พระเจ้าแผ่นดินอังกษเสด็จมาอินเดีย เสด็จไปไหน ๆ มีคนเชิญ
 ฉัตรกน แม่ทรงรถอย่างฝรั่งก็มีคนนั่งกนฉัตรไปข้างท้ายรถ ไรด์รอย
 ผู้ดำเร่ราชการอินเดีย เมื่อไปไหนโดยยศศักดิ์ ก็มีคนกนฉัตร
 เหมือนเช่นนั้น เมืองชะวามะตายเดะเซมรณญกนยังใช้ฉัตรเป็น
 เครื่องยศ สัปทนกนก็คอกษัตริย์ตนเอง เดยวณยงใช้แต่แห่เจ้า ที่
 เมืองพะมาเมอยังมีพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็มี
 ฉัตร (รูปเป็นร่มคันยาว) กนเป็นเครื่องยศมาจนกระทั่งเดยบ้าน
 เมือง กดำวไว้ในหนังสือฝรั่งแต่งว่า แม่ชาวต่างประเทศที่เบนคว
 หัวหน้าเช่นกงซุต ก็ได้พระราชทานฉัตร Umbrellar เครื่องยศ เวด
 ไปไหนให้คนถือกนไปเด่มอ เพราะราชฐรเห็นฉัตรยอมยำเกรงไม่
 กิดขวาง เป็นความสะดวกแก่การไปมา ฝรั่งจึงชอบ ในปัจจุบันนี้
 ทุเหมือนที่เมืองชะวาจะใช้ฉัตรเครื่องยศอย่างฉัตรยงกว่าทอน ๆ
 หมด พวกขุนนางฮอดันคาก็ไปปกครองก็รับใช้ฉัตรเป็นเครื่องยศ
 ด้วยเหมือนกัน

ดูปราดำทราชมณเทยรกับเครื่องยศของพะมา ยังพิจารณา

กยงพิศวง ด้วยชนบทรรมนิยมในราชสำนักพระม่า คุณคล้ายกันกับ
 ชนบทรรมนิยมไทยแต่โบราณมาก พระม่ากับไทยได้แบบวัฒนธรรม
 มาจากอินเดียด้วยกันแต่ติดคำบริพกิจจริง แต่ชอนนจะทำให้เหมือน
 กันได้เพียงโครงการ ส่วนรายการที่มาเพิ่มขึ้นหรือมาแก้ไขในเมือง
 ไทยกับเมืองพระม่า จะเผชิญเหมือนกันด้วยต่างคิดไปโดนกันเข้า ยาก
 ที่จะเห็นได้ มิใคร่ใคร่คงเอาอย่างกันจึงจะเหมือนกัน พิจารณาคุ
 ตามเรื่องพงศาวดารปรากฏว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราช
 (ด้ามพระยา) ไปได้นครธรรมราชธานีเขมร ได้พวกเขมรที่ส่งผู้หัด
 ผู้ใหญ่ในราชการเข้ามาไว้ในพระนครศรีอยุธยามาก พวกนั้นนำแบบ
 แผนประเพณีในเมืองเขมรเข้ามา แล้วไทยรับเอามาใช้โดยมาก
 ด้วยเห็นว่าเมืองเขมรเคยเป็นมหาประเทศมาช้านาน ฉนั้นได้คิด เมื่อ
 พระเจ้าหงส์ดำดบุงเรงองค์ได้กรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าเขาเข้า
 ราชการไทยไปเมืองหงส์ดำดด้วยมาก และต่อมาถึงครั้งพระเจ้ามังระ
 ครองกรุงอังวะ พระม่าก็ได้พระนครศรีอยุธยาก็กวาดค้อนเอาไทยทุก
 ชนบรรดาศักดิ์ไปเป็นอนมากอีกครึ่งหนึ่ง น่าจะได้ชนบทรรมนิยม
 ไทยไปใน ๒ ยุคน เดอกเอาไปเพิ่มใช้เป็นชนบทรรมนิยมพระม่า จึง
 ตะมายคล้ายคดงกันนัก แม้จนทุกวันนี้พระม่าก็ยังนับถือแบบอย่าง
 ต่าง ๆ ของไทยอยู่แพร่หลาย เรียกกันว่า “แบบโยเดีย” ปรากฏ
 แก่ฉันเองในเวดดาเทียวยอยู่ในเมืองพระม่าหลายอย่าง

ฉันเคยดูอยู่ในพระราชวงศ์กว่า ๓ ชั่วโมงจนเคยเที่ยงจึงกลับ

ที่พบ ถึงเวลาบ่าย ๑๖.๓๐ นาฬิกาไปกินเลี้ยงน้าชาติจวนผู้บัญชาการ
มณฑลตามที่ได้รับเชิญไว้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงแต่ยังไม่ค่ำมี
จึงชวนรถไปเที่ยวดูจุดइटวทที่เชิงเขามณฑลเอกกรงหนง จะพรรณนา
ว่าด้วยวัดในคอนหน้าค่อไป.

ตอนที่ ๖

เที่ยวเมืองมณฑล ภาคปสย

ชนคองจะรวมเรื่องเที่ยววัดที่เมืองมณฑลมาเด้าเด้าก่อน การเที่ยววัดมีความลำบากแก่น้อยอยู่สักหน่อย ด้วยกำหนดพักอยู่เมืองมณฑลเพียง ๔ วัน ไม่มีเวลาพอจะไปเที่ยววัดใหญ่ ๆ ได้ทุกแห่ง ไหนจะระอาซื้อที่ตองแต่งเป็นอุปาดก เห็นว่าวัดที่เมืองมณฑลก็เป็นวัดสร้างใหม่ทงนน จึงตกลงเด้อไปดูแต่ที่เป็นวัดสำคัญ ภรรยาผู้บัญชาการมณฑลมณฑลเดบอกรให้ทราบอย่างหนึ่ง ว่าถ้าเป็นสังฆาวาด ได้เด้อกเข้าไปเที่ยววัดในอุปจารวัดพระก็ไม่ห้าม อย่าชนไปบนกฎวิหารกเด้อกน ก็เป็นอนบรเวท ความลำบากได้บ้าง

เมื่อสร้างเมืองมณฑล ที่พระเจ้ามิงตงมิให้สร้างวัดในพระนครน เห็นจะเป็นเพราะมีพระราชประสงค์จะสร้างวัดหลวงรายตามเชิงเขามณฑล ให้งามสง่ากว่าสร้างที่ในเมืองอันบ้านเรือนด้อมบังอยู่โดยรอบ มวัดหลวงที่เริ่มสร้างมาแต่แรกตั้งเมืองมณฑล ๔ วัด คือ

๑. วัด “กยอก ตอ คยี่” Kyauk tau gyi (แปลความว่า กระไรไม่ทราบ) เดิมดูเหมือนพระเจ้ามิงตงทรงเจตนาจะสร้างให้เป็นวัดหลักพระนคร (ทำนองอย่างวัดมหาธาตุ ฯ ของไทย) ให้ถ้าย

แผนผังวัดอนันตมหาวิหาร ณ เมืองพุกามมาสร้าง และมีรับสั่งให้
เสาะหาศิลาขาวแท่งใหญ่ที่สุดซึ่งสามารถระต่อได้ มาจำหัดกเป็น
พระประธาน ศีลาแท่งนี้มีหินที่ใหม่ใหญ่เสมอ และให้ทำรูปพระ
อริยสาวก ๘๐ องค์ด้วยศิลาขาวตั้งเป็นบริวาร (คล้ายกับที่ในโบสถ์
วัดสุทัศน์ฯ กรุงเทพฯ) ด้วย แต่เมื่อเกิดเหตุเจ้าเมงกุนเป็นขบถ (ตั้ง
จะเด้าค่อไปข้างหน้า) พระเจ้ามินดงท้อพระราชหฤทัยให้แก่แผน
ผังดัดขนาดด้วยอมตง แต่คงให้สร้างพระประธานศิลาแท่งขนาด
หน้าตัก ๓ วาเศษ (๒๐ ฟุต) กับรูปพระอริยสาวก ๘๐ องค์ตาม
พระราชดำริเดิม สร้างอยู่ ๓๐ ปีจึงแล้ว ถวายพระนามพระพุทธรูป
ใหญ่องค์นี้ว่า “พระมหาทักษยมารชิน” Maha Thekya Marazein
แต่พระวิหารค้างอยู่จนถึงรัชกาลหลัง เจ้าฟ้าไทยใหญ่องค์หนึ่งคิด
ถึงพระเดชพระคุณพระเจ้ามินดงรับสร้างต่อมาจึงดำริจะ แต่นั้นไม่
ได้เข้าไปในวัดเพราะไม่ได้แต่งตั้งเป็นอุปาดัก และได้เห็นรูปนาย
พระศีลาองค์ใหญ่นั้น ดูลักษณะเหมือนอย่างพระพุทธรูปพระมาดำมัญ
ไม่งามต้องตา จึงเป็นแต่เดินผ่านหน้าวัดไป

๒. วัด “สุธรรม” สร้างด้วยไม้บันเป็น ๓ ส่วนเรียกชื่อต่าง
กัน ส่วนที่ ๓ เป็นศาลาโถงใหญ่โต (ตั้งเท่าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ที่
เป็นพิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพฯ) ทำฝีมืออย่างประณีต จำหัดก
บิตของดองชาดทั้งภายในและภายนอกตลอดจนหลังคา เรียกว่า
“สุธรรมศาลา” Thudama Zayat เป็นที่สำหรับประชุมมหาเถร

ด้มาคมในกิจการพระศาสนา เช่น ข้าราชการไพร่พล สอบพระปริยัติธรรม และปรึกษาปัญหาการสงฆ์สมณฑล เป็นต้น ถ้าเป็นการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ก็เสด็จไปประทับในศาลาด้วย ส่วนที่ ๒ เป็นศาลาใหญ่อีกหลังหนึ่งปลูกต่อไปข้างหลัง ย่อมกว่าแต่ไม่ทำอย่างประณีตเหมือนสุธรรมศาลา ศาลาหลังนี้เรียกว่า “ปัตถานศาลา” Patan Zayat เป็นที่ถนัดมนต์ทำวัตรของพระสงฆ์มาประชุม ส่วนที่ ๓ ด้ร่างเป็นอย่างสงฆ์มาอยู่ข้างหลังต่อเข้าไปอีก เรียกว่า “วัดสุธรรม” Thudama Kyaung สำหรับเป็นที่พระสงฆ์มาประชุมฉันอาหารและฉันพัก

จะเสียด่าอธิบายถึงลักษณะการสอบพระปริยัติธรรมของพม่าลงไว้ครั้นด้วยทีเดียว ประเพณีการศึกษาของพม่าก็เหมือนกับของไทยแต่โบราณ คือผู้ปกครองยอมส่งเด็กชายไปเป็นลูกศิษย์วัดให้พระสอนอักษรสมัยแต่ยังเด็ก พอรุ่นหนุ่มให้บวชเป็นสามเณร โดยมากบวชอยู่ไม่ช้าก็ลาสิกขากลับไปทำมาหากิน สามเณรที่บวชอยู่นานก็เรียนพระไตรปิฎก แล้วเข้าสอบความรู้ในที่ประชุมพระมหาเถระ มีประเพณี “ไถ่หนังสือ” เป็นการทดลองเหมือนของไทย ดึงมือสอบแต่เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำไปจนเข้าวัดสี่ห้าทุกปี กำหนดความรู้เป็น ๔ ประโยคเหมือนอย่างพระมอญ แต่ผิดกันชอบกต ด้วยมอญสอบความรู้พระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ พม่าสอบความรู้พระปรมัตถปิฎกเป็นสำคัญ ใช้หนังสือคัมภีร์พระบุณามต่อไปเป็นหนังสือตัวสำหรับสอบ คือ

๑. เวชยากรรม กจฺจายน
๒. อภิขมตฺถสงฺคหปาติ
๓. ชาตฺกถา
๔. มาติกา
๕. ยมก
๖. อภิขมตฺถสงฺคห
๗. ฌนฺท
๘. ตุโฆธาตฺถการ
๙. ปฏฺฐาน กุตฺตฏฺฐิกา
๑๐. อภิขานปฺปทีปิกา

พระเจ้ามีนดงเขาเป็นพระราชบุตรท่านบำรุงการสอบความรู้พระภิกษุ
 ตามเนรมาก เสด็จออกไปทรงฟังแปดหนังสือทุกปี และพระราช
 ทานบำเหน็จผู้ที่สอบได้ด้วยประการต่าง ๆ คือ ให้อุปถัมภ์เป็น
 นาคหลวง และปลดญาติโยมพระภิกษุตามเนรมที่สอบความรู้ได้ให้
 พันราชการไปเป็นโยมตั้งขึ้นเป็นจำนวนต่างกันตามที่สอบความรู้ได้
 ชั้นประโยคสูงและต่ำ ถ้าได้ประโยคชั้นต่ำก็ปลดแค่บิดา ถ้าชั้น
 กวางปลดถึงพี่น้อง ถ้าได้ประโยคชั้นสูงก็ปลดจนถึงลุงและอาด้วย
 เมื่อพระมาเดียบ้านเมืองแก่องกฤษแล้ว เลิกการสอบความรู้พระ
 ภิกษุตามเนรมอยู่สัก ๖ ปี พระตั้งขึ้นกับพวกสัปบุรุษพระมาพากันร้อง
 ขอดต่อรัฐบาลอังกฤษ จึงให้กตบมชนอกเหมือนหนหลัง แต่เปลี่ยน

วิธีบำเพ็ญเป็นให้ (เงินตรา) บัจจยุมุดแก่ภิกษุสามเณรผู้สอบได้
ได้ โดยอัตรา ๕๐ รูปเป็นขั้นต่ำ และเพิ่มอัตราขึ้นไปโดยลำดับจน
ถึง ๓๕๐ รูปเป็นขั้นสูง การสอบพระปริยัติธรรมยังมีอยู่จนทุกวันนี้

๓. วัด Maha Lauka Mayazein ชื่อจะตรงกับ “มหาโลก
มารชิน” หรืออย่างไรดังที่ยู แต่ชื่อที่เรียกกันเป็นสามัญนั้นว่า
“วัดพระกุกศ” Kathe daw เหตุที่สร้างวัดนี้เกิดด้วยพระเจ้ามินดงทรง
ปรารถนาจะทำสังคายนาพระไตรปิฎกให้เป็นพระเกียรติยศ พอเสวย
ราชย์ก็ประชุมสังฆกับนักปราชญ์ราชบัณฑิต ครัดขอแรงให้ช่วยกัน
ตรวจชำระหนังสือพระไตรปิฎก แล้วให้จารึกลงแผ่นศิลาทราย
รวม ๗๒๙ แผ่น และสร้างวัดราชกุกศณชนเป็นที่ประดิษฐานศิลา
จารึกพระไตรปิฎก ให้จำลองรูปพระมหาธาตุดินคองของพระเจ้า
อนุรุธที่เมืองพุกามมาสร้างเป็นประธานที่กลางวัด แต่ก่อนมณฑป
ขนาดน้อยเป็นที่ตั้งศิลาจารึกกว่า ๔๐๐ หลั่ง เรียงรายกันเป็นแถวๆ
เต็มตลอดบริเวณวัด ดูจากนอกกำแพงเห็นได้ถนัด ฉะนั้นจึงไม่ได้
เข้าไปข้างในวัด

๔. วัด “อตุมาชิ” Atumashi (จะหมายความว่าอะไรไม่
ทราบ) สว่างแปลว่า Incomparable Monastery หมายความว่าวัด
ตั้งฆาวาลอันไม่มีเปรียบ ถือกันว่าเป็นวัดสำคัญของเมืองมณฑลเด
วัดหนึ่ง นำเสด็จตายที่ไฟไหม้เสด็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงได้แต่พรรณนา
ตามที่เขากล่าวไว้ในหนังสือนำทาง ว่าวัดนี้พระเจ้ามินดงทรงคิด

แบบให้แปลกกับวัดอื่น ๆ ทำเป็นมหาวิหารฐานสี่เหลี่ยม แต่
 ฐานนอกเหมือนกับตึกหลังคาต ๕ ชั้น แต่ที่จริงชั้นเดียว เป็น
 แต่ทำหลังคาตขนาดต่อกันขึ้นไปสูงกว่า ๓๕ วา (๓๐๐ ฟุต) มหา
 วิหารนั้นสร้างด้วยโครงไม้เอาอิฐกรังพอกถ่อปูนปั้นลวดลาย ช่าง
 ในจำหลักลวดลายปิดทองดั่งชาติประดับกระจกอย่างประณีต แม้
 จนพื้นวิหารก็ถึงรักปิดทอง จึงไม่มีวัดอื่นเหมือน พระประธานนั้นว่า
 ให้เอาแพรพระภุษา (ต้นนิษฐานว่าเห็นจะเป็นพระภุษาของพระเจ้า
 แผ่นดินที่รวบรวมรักษามาตั้งแต่รัชกาลก่อน ๆ อุทิศอย่าง “ปถ้อย
 พระพุทธรบาท”) ประดัมนูนปั้นหุ่นเท่าพระองค์พระพุทธรเจ้าดั่งรัก
 ปิดทอง ตั้งบนฐานทำเหมือนอย่างดีหาดนบัดตั้งก็ และทรงอุทิศ
 ถวายเพชรเม็ดใหญ่ที่มิ่งมหานรธาตั้งมาถวายพระเจ้าปะดุงจากเมือง
 ยักไซ่ ๑ ประดับเป็นพระอุณาโลม (เพชรเม็ดนั้นเห็นได้ในรูปฉาย
 แต่มาหายไปในเวลาเกิดจลาจลเมื่อเสียเมืองพะม่าแก่อังกฤษ) ใน
 วิหารนั้นให้เป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎกของหลวงทั้ง ๔ ฉบับ ถัด
 ใต้หีบไม้จำหลักลายปิดทองดั่งชาติ และโปรดให้พระราชคณะ
 องค์หนึ่งซึ่งรอบรู้พระไตรปิฎกไม่มีใครเทียม มีนามว่า “พระปะกัน
 ณะยะดอ” มาอยู่ครองวัด

๕. วัดต้นตมนี้ เหตุที่สร้างวัดนี้เกิดแต่การเมืองผิดกับวัด
 อื่น ๆ ด้วยเมื่อพระเจ้ามินดงทรงสร้างวัดทั้ง ๔ ที่พรรณนามา โปรด
 ให้ปลูกพัดปดาที่ประทับกับทั้งค้ำหนักนางในเป็นบริเวณอันหนึ่งอยู่

ใกล้กับหมู่บ้านที่สร้างนั้น ได้ตั้งออกไปประทับแรมทรงอำนาจการ
สร้างวัดครั้งละหลาย ๆ วันเนือง ๆ ในเวลาเช่นนั้นโปรดให้พระ
อนุชาซึ่งเป็นมหาอุปราชว่าราชการแทนพระองค์อยู่ที่พระนคร เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๐๘ เจ้าเมืองกุนกับเจ้าเมืองแดง ถูกยาเรอของพระเจ้า
มินดง กิดขบถในเวลาพระเจ้ามินดงได้ตั้งออกไปประทับแรมอยู่ที่
พดด้วง เจ้า ๒ องค์นั้นคุมสมัครพรรคพวกกรูกันเข้าไปในราชวัง
เวลาพระมหาอุปราชว่าราชการอยู่ที่ศาลา “หลดุดอ” จับพระมหา
อุปราชกับเจ้านายอีก ๓ องค์ปลงพระชนม์เสียด้วยกันกับข้าราชการผู้
ใหญ่อีกหลายคน แล้วพาพรรคพวกออกไปยังพดด้วงหมายจะ
ปลงพระชนม์พระเจ้ามินดงซึ่งเอาราชสมบัติ แต่มีคนในวังวิ่งไปทูล
ให้รู้พระองค์ทัน พระเจ้ามินดงหนีได้จึงไม่เป็นอันตราย เมื่อปราบ
พวกขบถหนีไปจากพระนครแล้ว พระเจ้ามินดงตรัสสั่งให้เสนาบดี
พระมหาอุปราชไปไว้ ณ พดด้วงที่พระองค์เคยประทับ ศพถูกยา
เรออีก ๓ องค์ซึ่งถูกพวกขบถจับปลงพระชนม์ก็ให้เอาไปไว้ที่ค้ำหนัก
จอมมารดาของเจ้านายนั้น ๆ ที่ในบริเวณพดด้วง แล้วทรงอุทิศ
ที่พดด้วงให้สร้างเป็นวัดตลอดทั้งบริเวณ มีพระสถูปจำลองรูป
อย่างพระมหาธาตุุ์ดินคังเมืองพุกามมาสร้างตรงกลางวัด และมีพระ
วิหารหลวง เสิมพระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่งซึ่งพระเจ้าปะดุงหล่อ
ด้วยเหล็กมาจากเมืองอมรปุระ ประดิษฐานเป็นประธาน ใน
ถาวรวัตถุรอบเจดีย์สถูปให้สร้างมณฑปบรรจุพระศพนมหาอุปราชกับ

พระศัพเจ้านายกับทั้งข้าราชการที่ถูกพวกขบถฆ่า เวียงกันไปในวณนี้ (ดังเกิดดูเห็นมีมณฑปอีกหลายหลัง น่าจะใช้เป็นที่บรรจุพระศัพเจ้านายต่อมาด้วย) เรียกนามวณนี้ว่า “วณสันตมณี” Sandamani ตามนามพระพุทธรูปที่เป็นประธาน ตั้งแต่เกิดขบถครั้งนั้นแล้ว พระเจ้ามินดงก็ได้เสด็จออกไปประทับแรมนอกพระนครอีกจนตลอดรัชกาล

ต่อมาพระเจ้ามินดงทรงสร้างวัดที่เชิงเขาฉันทเดออีกวัดหนึ่ง แต่เป็นวัดสังฆาวาสที่พระสงฆ์อยู่ วัดนั้นจะมีนามหลวงชนานว่า กะไรไม่ปรากฏอยู่ เรียกกันแต่ว่า “วัดสระดิน” Salin Monastery เพราะเป็นวัดของเจ้าหญิงสระดินราชธิดา ซึ่งทรงสถาปนาเป็นมกุฎราชกุมารี ในหนังสือตำนานว่าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีไม่มโง่จะงาม เด่มอเหมือน วัดสระดินจึงเป็นที่สำหรับตั้งวัดนี้ แต่เมื่อขึ้นไปดู กลับเกิดอณาใจด้วยเห็นทอดทิ้งให้ปรักหักพัง จนถึงเครื่องบนหัดน หุดุดงมาห้อยอยู่ก็มี แม่เครื่องประดับที่ยังคงอยู่เช่นรูปภาพและ ดาบจำหัดก็ร่อยหรือเหลือแต่ราง เพราะเป็นของทำด้วยไม้ทั้งตาก แดดกรำฝนมาช้านาน พิจารณาที่วัดสระดิน เปรียบเหมือนคนาง งามเมื่อร่างกายเหี่ยวแห้งหงอกพินทิกแล้ว ต้องคะเนนึ่ประกอบ กับว่าแต่ก่อนตรงไหนจะงามเป็นอย่างไร ถ้าว่าด้วยรูปและแผนผังก็ไม่แปลกประหลาด ด้วยวัดสังฆาวาสของพระมำทำรูปและแผนผังอย่างเดียวกันหมด ไม่เดือกกว่าวัดหลวงหรือวัดราชวัตร ผิดกัน

แต่ขนาดก็กับชวดทรงและฝีมือทำ บรรดาอดีตเจ้าอาวาสย่อมสร้างด้วยไม้ การตกแต่งก็อยู่ที่จำหลักกับเขียนลายลงรักปิดทองดั่งของชาติและประดับกระจก วัดสระดินนพเคราะห์เหมือนแรกสร้างก็เห็นจะงามดั่งว่า เพราะสร้างในสมัยพระเจ้ามินทงทรงบำรุงการก่อสร้าง ก่อตั้งช่างฝีมือเพื่องฟู แต่เมื่อพิจารณาไปก็เห็นมีข้อที่ควรคิดว่าแต่งเสียจนเกินดี มีดวดตายและจำหลักเสียไปไม่เดือกว่าแห่งใด ตั้งแต่หลังคางมาจนใต้ถุน จะยกเป็นอุทาสถาหรณดั่งเช่นที่พระนันทนออกชานกุฎีตั้งมี ซึ่งวัดอื่นเขาทำเป็นแต่ไม้ทาบหลัง ที่วัดสระดินทำหุ่นรูปเทวดานางฟ้ากับกรายบนไม้ทาบหลังตลอดรอบนอกชานดั่งนบนตนแต่ข้างในจะเป็นอย่างไรนั้นไม่ได้เข้าไปดู แต่เห็นว่าเมื่อแรกสร้างใหม่ พระที่“ถูก”นิมนต์ไปอยู่วัดทำหรรษาอย่างนี้ ก็เห็นจะไม่สู้มีความดีซัดบายนัก ยังมีอกวดหนึ่งซึ่งฉันไปดูต่อวันหลัง แต่จะเอามาพรรณนาเสียด้วยทศทรงน เพราะมีเรื่องเนื่องกับวัดสระดินเปรียบเหมือนเป็นวัดคู่แข่งกัน วัดนี้อยู่ทางฝ่ายใต้เมืองมณฑลเทศาภิบาลเรียกนามในภาษาอังกฤษว่า Queen's Monastery ถ้าแปลเข้าแบบไทยก็ว่า “วัดนางพระยา” เป็นของราชินีสุปยาสีห์สร้างเมื่อเวดามีบุญเต็มเปี่ยม จ้างจะให้งามยิ่งกว่าวัดสระดิน ด้วยขยายขนาดให้ใหญ่โตขึ้น และตั้งอันใดที่ชมกันว่างามในวัดสระดินก็ใหม่ทีวัดนางพระยาและคิดทำให้งามยิ่งขึ้นกว่าที่ทำได้ในวัดสระดินทุกอย่าง แต่เมื่อไปเห็นก็เกิดอนาถใจอีก เพราะวัดนางพระยาก็ถูกทอดทิ้งให้ปรักหัก

พงอยู่เหมือนกัน เป็นแต่ยังไม่ชำรุดทรุดโทรมมากเหมือนวัดสระดิน
 พวกฝรั่งที่เขาได้เห็นเมื่อยังดี กล่าวไว้ว่าวัดสระดินนั้นถวดยตายทำ
 อย่างแบบพระม้านิท แต่วัดนางพระยานายช่างประสงค์จะให้งาม
 กว่าวัดสระดิน คิดขยกของเอาตายฝรั่งเขาเจอปนไม่เป็นแบบพระมา
 นิทเท่าทีเดียว ฝรั่งอีกคนหนึ่งแต่งหนังสือเรื่องเมืองพระม้านิทว่า
 วัดนางพระยาว่าเมื่อแรกไปแต่เห็นแต่ข้างนอกตกตะลึง เพราะรูป
 ทรงของวัด (อย่างพระมา) แปลกตามาก ทั้งเครื่องประดับก็ดูเป็น
 แต่งแก้วัดทองผ่องอร่ามไปทั้งวัด แต่เมื่อเข้าไปใกล้ ๆ นั้นนิตาตาย
 ไม่รู้ว่าอะไร เพราะจำกัดปิดทองยิบไปเสียหมด ที่ว่ากันว่า
 จริง แต่อย่างไรก็ตามคิดดูเจตนาหน้าตั้งเฉย ใครจะปฏิสังขรณ์ให้
 กตบคนดีเห็นจะเหลือกาดัง เพราะเป็นเครื่องไม่ถายอายุผู้เสีย
 มากแล้ว ปฏิสังขรณ์ก็เหมือนกับสร้างใหม่ เมื่อไม่มีราชินี่อุปยาคัด
 แล้วก็มีแต่จะหักพังไปจนเดยด้ายศูนย์ อีกสัก ๓๐ ปีใครไปเมือง
 พระมาก็เห็นจะไม่ได้ดูทั้งวัดสระดินและวัดนางพระยาที่กล่าวมา

จะพรรณนาดักษณะวัดตั้งฆราวาสของพระมาเนื่องไป ในคณิน
 ดุยที่เดียว วัดตั้งฆราวาสพระมาผิดกับวัดของไทยเราเป็นข้อสำคัญ
 ที่สร้างต่างหากจากวัดเจดีย์สถาน หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งคือสร้างวัด
 ตั้งฆราวาสแต่เป็นที่สำหรับพระสงฆ์อยู่เพียงวัดละสัก ๔ องค์พอครบ
 คณะสงฆ์ เพราะฉะนั้นแต่จะวัดจึงทำสถานทีนับว่าเป็นหลักของ
 ตั้งฆราวาสทั้ง ๔ อย่างเรียงต่อเนื่องบนฐานอันเดียวกันที่กวางวัด ยก

พนตั้งจากแผ่นดินสัก ๖ ศอก มีนอกชานและพระนักรบ เปิดช่อง
 บนใต้ก่ออิฐถือปูนเป็นทางชนทาง ๔ ด้าน สถานที่ต่าง ๆ บนนั้นที่ ๑ เป็น
 ปราสาทสี่เหลี่ยมจัตุรัสก่อด้วยศิลาสำหรับตั้งพระพุทธรูปอยู่ที่สุดชาน
 ด้านหนึ่ง สถานที่ ๒ คือปราสาทมาเป็นที่ตั้งสำหรับตั้งหนังสือ บางวัด
 ทำเป็นมุขกระดาน บางวัดทำเป็นหลังหนึ่งต่างหาก สถานที่ ๓ เป็นกุฏิ
 พระสงฆ์อยู่ สร้างใหญ่โตและประดับประดายิ่งกว่าเพื่อนข้างในกุฏิ
 กั้นฝาตะกวดแบ่งเป็น ๒ ห้องใหญ่ ห้องหนึ่งเป็นที่อยู่ของสังฆการี ห้อง
 หนึ่งในประธานกับเจดีย์ด้านหนึ่งเปิดโล่งเป็นห้องนั่งและเป็นที่รับแขก
 ของสังฆการี กั้นฝาฉากเขาเจดีย์อีกด้านหนึ่งเป็นที่อยู่สำหรับสังฆการี
 จำวัดเรียกว่าห้อง "คนธกุฏิ" อีกห้องหนึ่งในกุฏิใหญ่นั้น ในประธาน
 แบ่งเป็นห้องนั่งของพระอุปัชฌาย์กับเบญทเกบของ ที่เจดีย์กั้นเป็นห้อง
 อยู่ของพระอุปัชฌาย์ห้องหนึ่ง เป็นห้องสำหรับลูกศิษย์วัดอยู่ห้องหนึ่ง
 สถานที่ ๔ ปญฺญเป็นหลังหนึ่งต่างหากและมีมณฑปกลางแจ้งที่บนชานเป็นที่
 อยู่ของสามเณร เพราะมีบุตรหลานในสกุลต่างๆที่บารุงวัดมักมาบวช
 เป็นสามเณรอยู่ชั่วคราว มีสามเณรมากบ้างน้อยบ้างเป็นนิจ นอก
 ชานรอบสถานที่ต่าง ๆ ที่กล่าวมาเป็น "ที่จตุรกรม" ที่พื้นดินในลานวัด
 นั้นปราบเป็นทรายปญฺญคนไม่ราย มีบ่อน้ำและศาลาสำหรับตั้งบุรุษ
 พักเหมือนอย่างวัดไทย มีสิ่งซึ่งได้อ่านในหนังสือแต่ไม่ได้เห็น เขา
 ว่าเว็จกุฏิของพระนั้นทำมีตุกถอ เมื่อชุดหตุมแถวแถวเว็จกุฏิไปตั้ง
 ที่ตรงปากหตุม พอหตุมเต็มจะกดบ ก็ย้ายไปชุดหตุมตรงที่อื่น แถว

ตากเดือนเวจกุฏิตามไป ที่เขาพรณนาตงนกเห็นจะเป็นความจริง
 บรรดาด้วยมกอก่าเพงด้อมรอบเขตคตงนง ดังเกิดคตงแต่ก่าเพง
 วดเข้าไปจนกระทั่งถึงสถานที่สำคัญสำหรับวัดตั้งได้ก่าดามา ไม่เห็น
 พระเอาใจใส่ทำการซ่อมแซมรักษาอย่างไรเลย ยกตัวอย่างดังเช่น
 ที่วัดสระดิน หลังคาชำรุดจนถึงข้อฟ้าหลุดลงมาห้อยอยู่ พระที่ในวัด
 นั้นก็ไม่ทำอะไร ปล่อยให้ห้อยอยู่อย่างนั้น ไม่นึกเลยว่าอาจจะ
 หล่นลงมาถูกคนบาดเจ็บล้มตายได้ ดูเหมือนจะถือว่าการปฏิสังขรณ์
 เป็นหน้าที่ของทายก พระเป็นแต่ถึงเวดากักกวาดตานวัดให้เคียนเท่า
 นั้น การบำรุงรักษาวัดพระดังขไทยเออเพอดกว่าพระพระมามาก ที่
 ว่ากันว่าตามใต้เห็น ณ เมืองมณฑลเด จะเหมาะว่าเป็นทอไปทงประเทศ
 พระมากเกรงบาป

วันจันทร์ที่ ๒๗ มกราคม ไปดูวัดยักษ์ใช้ Araccan Temple ที่
 เมืองอมรปุระ อันประดิษฐานพระพุทธรูป "มหามายมุน" ที่บนถอกัน
 าศักดิ์สิทธิ์เป็นศรีเมืองพะมา พระพุทธรูปองค์นี้มเืองตำนานขัตยว
 กถ่าว่า พระเจ้าจันทรสุริย เจ้าแผ่นดินยักษ์ไซเมอียงเป็นอิศสระ หล่อ
 ที่เมืองธรรมวดราชธานีเมอ พ.ศ. ๖๘๘ แล้วสร้างวัดประดิษฐาน
 ไว้บนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ Thilagyeri เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย
 ขนาดหน้าตักสัก ๕ ศอกคืบ (๘ ฟุต) เห็นจะเท่าๆ กับพระศาสดาที่
 วัดบวรนิเวศ ความเรื่องตำนานกถ่าว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์มาแต่แรก
 สร้าง เพราะเมอจะสร้างนั้นพระพุทธรเจ้าได้ค้จมา (เข้าพระสุบิน)

ปรุ่ธานพรแ่ก่พระเจ้าจันทรสุริย ว่าให้พระพุทธรูปองคนเช็ดชูพระ
 พุทธศา์นาให้รุ่งเรืองเหมือนอย่างเป็นพระอนุชาองพระพุทธรองค
 อักประการหนงว่าหุ่พระมหายมุนนหดอเป็น ๓ ทอน เมอหดอแ่ก
 เขาประ์ดานกันเนอทองค่อคิตัดันทคี่ไม่ม่วองรอยเป็นอศักรรย ก็เห็น
 กันว่าเป็นควยพรองพระพุทธรเจ้าทปรุ่ธาน นน ยงมเวองแ่กกัน
 วิดถารหนกชนไปอื่กว่าด้มยหนงในพุทธรกาด พระพุทธรองคี่แ่ค้จมา
 ไปรดล้ดวองเมองยักไซ้ (อย่างแ่ค้กกันกับแ่ค้จมาพยากกรณทเมอง
 มัณทแ่ค้ แ่ค้แ่ค้จมาเหยียบรอยพระพุทธรบาททเขาสุวรรณบรรพต
 ในเมองเรา) พระเจ้ายักไซ้ได้ทรงฟังพระธรรมเทศนาเกิดแ่ค้มไ้
 เมอพระพุทธรเจ้าจะแ่ค้จกดับไปจึงทูลขอหดอพระรูปไว้บูชาแทนพระ
 องคี่ พระพุทธรเจ้าก็ไปรดปรุ่ธานอนุญาต แ่ค้ดวประ์ดาทพรให้พระ
 พุทธรูปนด้ามารถเทศนาได้เหมือนกับพระองคี่ จนเมอพระศา์นา
 ประดิษฐานมนคองแ่ค้วจึงให้สันฤทธรพรทปรุ่ธาน เร็องมุดเหตุจรม
 คความจริงเป็นอย่างไรก็ตาม มีหลักฐานในพงศาวดารว่า พระพุทธร
 รูปมหายมุนนหดอกันทงในประเทศยักไซ้ตลอดจนประเทศพะม่า
 มอญ ว่าคี่กคี่ดล้ทชเป็นศัรวเมองมากกว่า ๓,๐๐๐ ปี พระเจ้าแผ่นดิน
 พะม่าทมอานูภาพมากถงด้ามารถไปคี่ได้เมองยักไซ้ นับแ่ค้พระเจ้า
 อนุรุธมหาราชเป็นคี่น ได้พยายามจะเช็ญพระมหายมุนเ้ามาเป็น
 ศัรวพระนครทุกพระองคี่ บางคร้งถงให้เรารอยค่อออกเป็นหลายท่อน
 แ่ค้ว แ่ค้แ่ค้เอิญเกิดเหตุขัดข้อง ไม่มี่พระเจ้าแผ่นดินองคี่ไค้ด้ามารถ

จะเอาพระมหามัณเฑียรมาจากเมืองยักไซ้ได้ จนถึง พ.ศ. ๒๓๒๕ (ปีที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์) พระเจ้าปะดุง ในราชวงศ์ดองพระดีได้เมืองยักไซ้ ครั้นตั้งพระมหาอุปราชาผู้เป็นแม่ทัพให้เชิญพระมหามัณเฑียรมาเมืองพะม่าให้จงได้ ด้วยประสงค์จะให้ปรากฏพระเกียรติยศว่ามีอำนาจยิ่งกว่าพระเจ้ามหाराชแต่ปางก่อน (ประหลาดอยู่ที่เชิญพระพุทธรูปมาได้ แต่ไม่ได้อำนาจเช่นประสงค์ เพราะเมื่อตั้งเมืองยักไซ้ได้แล้ว มาตั้งเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ มาพ่ายแพ้ไทยไปทั้ง ๒ ครั้ง) ดัชนีขณะที่เชิญพระมหามัณเฑียรมาจากเมืองยักไซ้นั้น ให้นำเรือรบออกเป็นลำก่อน เขาตั้งเรือมาทางทะเล จนถึงท่าที่จะเดินบกมาเมืองพะม่า แล้วเอาชนบรพทุกตะเม่ดากค้อมาตั้งของเครื่องพุทธรูปบูชาอันเคยอยู่ในวัดพระมหามัณเฑียร เช่นรูปภาพทองสัมฤทธิ์ของโบราณเป็นต้นก็ขนเอามาด้วย ให้เกณฑ์คนทำทางชะดอดากข้ามภูเขามาทางช่องคองคูป Taungup Pass จนถึงแม่น้ำเอราวดีที่เมืองประดอง แล้วเขาตั้งเรือให้แห่นมายังราชธานี มีมหกรรมฉลองเป็นการใหญ่โต พระเจ้าปะดุงให้สร้างวัดขึ้นใหม่เป็นที่ประดิษฐานพระมหามัณเฑียร ทุกวันเรียกกันเป็นลำมัญว่า “วัดยักไซ้” อยู่บนเนินภายนอกเมืองอมรปุระทางฝ่ายตะวันออก ตัววัดเดิมก่อนมณฑลน้อยเป็นที่ตั้งองค์พระอยู่ข้างใน มีวิหารใหญ่หลังคาปราสาทสร้างด้วยไม้กรอบข้างนอกอกชนหนึ่ง ต่อกออกมาทำซาดาม้าดาารายแกะกำแพงล้อมรอบ มีบันไดทางขึ้นทั้ง ๔ ทิศ เหมือน

มหาเจดีย์สถานสำคัญแห่งอื่นเช่นพระเกศธาตุและพระมุกดาเป็นต้น
พระมหามงกุฎจึงสถิตเป็นศรีเมืองพะม่าแต่นั้นมา มีผู้คนทั้งใน
ประเทศพะม่าและประเทศอื่นที่ถือพระพุทธศาสนาพากันไปบูชาเป็น
อันมากเนื่องนี้จ แต่มาถึงรัชกาลพระเจ้าด็บอเมือ พ.ศ. ๒๔๒๗
ก่อนจะเสวยเมืองพะม่า เกิดเหตุไฟไหม้วัดยักไซ้หมดทั้งวัด พระเจ้า
ด็บอให้สร้างแต่มณฑปขึ้นในพอดังพระมหามงกุฎอย่างเดิมแล้ว
ยังไม่ทันสร้างปราสาทและบริเวณวัดขึ้นใหม่ก็เสวยบ้านเมืองเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๘ พวกพะม่าจึงพากันเห็นว่าไฟไหม้วัดยักไซ้ครั้งนั้น เป็น
ดวงสังหารเหตุที่จะเสวยบ้านเมือง แต่พระมหามงกุฎยังมีคนนับถือ
มากอยู่อย่างแต่ก่อน พวกด็บบุรุษจึงบอกบุญชวนมหาชนให้ช่วยกัน
สร้างวัดยักไซ้ต่อมา เห็นจะเร็วไร้ได้เงินมาก จึงสามารถสร้างวัด
ด้วยก่ออิฐถือปูนทำให้ใหญ่โตมั่นคงกว่าแต่ก่อน ปรากฏว่าพวก
ด็บบุรุษให้ช่างชาวอิตาเลียดคิดแบบ แล้วขออนุญาตต่อรัฐบาลอังกฤษ
ก็ยอมให้สร้างตามประสงค์ วัดยักไซ้เวदानจึงนับว่าแปลกกับวัดอื่น
โดยนัยหนึ่ง ด้วยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเก่าที่สุด แต่ตัววัด
เป็นของใหม่ที่สร้างในพวกมหาเจดีย์สถานเมืองพะม่า

เมื่อฉันไปดูวัดยักไซ้ พอถึงหน้าวัดก็เห็นได้ว่าช่างฝรั่งคิด
แบบ แม้ตั้งใจให้เป็นอย่างพะม่าแต่ก็ซ่อนวัดยักไซ้ฝรั่งไม่ได้สนิท พัง
ดังเกิดได้เช่นรูปทรงปราสาทหลังคาวิหารเป็นต้น และยังมีท่อนอก
แต่จะติว่าช่างฝรั่งทำให้เลวลงกว่าแต่ก่อนก็ได้ ด้วยเขาแก้ไข

๕๕๕
 คชนโดยทางสถาปนิกศาสตร์ก็มีหลายอย่าง เช่น ก่อวิหารด้วยอิฐ
 ๕๕๖
 ๕๕๗
 ๕๕๘
 ๕๕๙
 ๕๖๐
 ๕๖๑
 ๕๖๒
 ๕๖๓
 ๕๖๔
 ๕๖๕
 ๕๖๖
 ๕๖๗
 ๕๖๘
 ๕๖๙
 ๕๗๐
 ๕๗๑
 ๕๗๒
 ๕๗๓
 ๕๗๔
 ๕๗๕
 ๕๗๖
 ๕๗๗
 ๕๗๘
 ๕๗๙
 ๕๘๐
 ๕๘๑
 ๕๘๒
 ๕๘๓
 ๕๘๔
 ๕๘๕
 ๕๘๖
 ๕๘๗
 ๕๘๘
 ๕๘๙
 ๕๙๐
 ๕๙๑
 ๕๙๒
 ๕๙๓
 ๕๙๔
 ๕๙๕
 ๕๙๖
 ๕๙๗
 ๕๙๘
 ๕๙๙
 ๖๐๐
 ๖๐๑
 ๖๐๒
 ๖๐๓
 ๖๐๔
 ๖๐๕
 ๖๐๖
 ๖๐๗
 ๖๐๘
 ๖๐๙
 ๖๑๐
 ๖๑๑
 ๖๑๒
 ๖๑๓
 ๖๑๔
 ๖๑๕
 ๖๑๖
 ๖๑๗
 ๖๑๘
 ๖๑๙
 ๖๒๐
 ๖๒๑
 ๖๒๒
 ๖๒๓
 ๖๒๔
 ๖๒๕
 ๖๒๖
 ๖๒๗
 ๖๒๘
 ๖๒๙
 ๖๓๐
 ๖๓๑
 ๖๓๒
 ๖๓๓
 ๖๓๔
 ๖๓๕
 ๖๓๖
 ๖๓๗
 ๖๓๘
 ๖๓๙
 ๖๔๐
 ๖๔๑
 ๖๔๒
 ๖๔๓
 ๖๔๔
 ๖๔๕
 ๖๔๖
 ๖๔๗
 ๖๔๘
 ๖๔๙
 ๖๕๐
 ๖๕๑
 ๖๕๒
 ๖๕๓
 ๖๕๔
 ๖๕๕
 ๖๕๖
 ๖๕๗
 ๖๕๘
 ๖๕๙
 ๖๖๐
 ๖๖๑
 ๖๖๒
 ๖๖๓
 ๖๖๔
 ๖๖๕
 ๖๖๖
 ๖๖๗
 ๖๖๘
 ๖๖๙
 ๖๗๐
 ๖๗๑
 ๖๗๒
 ๖๗๓
 ๖๗๔
 ๖๗๕
 ๖๗๖
 ๖๗๗
 ๖๗๘
 ๖๗๙
 ๖๘๐
 ๖๘๑
 ๖๘๒
 ๖๘๓
 ๖๘๔
 ๖๘๕
 ๖๘๖
 ๖๘๗
 ๖๘๘
 ๖๘๙
 ๖๙๐
 ๖๙๑
 ๖๙๒
 ๖๙๓
 ๖๙๔
 ๖๙๕
 ๖๙๖
 ๖๙๗
 ๖๙๘
 ๖๙๙
 ๗๐๐
 ๗๐๑
 ๗๐๒
 ๗๐๓
 ๗๐๔
 ๗๐๕
 ๗๐๖
 ๗๐๗
 ๗๐๘
 ๗๐๙
 ๗๑๐
 ๗๑๑
 ๗๑๒
 ๗๑๓
 ๗๑๔
 ๗๑๕
 ๗๑๖
 ๗๑๗
 ๗๑๘
 ๗๑๙
 ๗๒๐
 ๗๒๑
 ๗๒๒
 ๗๒๓
 ๗๒๔
 ๗๒๕
 ๗๒๖
 ๗๒๗
 ๗๒๘
 ๗๒๙
 ๗๓๐
 ๗๓๑
 ๗๓๒
 ๗๓๓
 ๗๓๔
 ๗๓๕
 ๗๓๖
 ๗๓๗
 ๗๓๘
 ๗๓๙
 ๗๔๐
 ๗๔๑
 ๗๔๒
 ๗๔๓
 ๗๔๔
 ๗๔๕
 ๗๔๖
 ๗๔๗
 ๗๔๘
 ๗๔๙
 ๗๕๐
 ๗๕๑
 ๗๕๒
 ๗๕๓
 ๗๕๔
 ๗๕๕
 ๗๕๖
 ๗๕๗
 ๗๕๘
 ๗๕๙
 ๗๖๐
 ๗๖๑
 ๗๖๒
 ๗๖๓
 ๗๖๔
 ๗๖๕
 ๗๖๖
 ๗๖๗
 ๗๖๘
 ๗๖๙
 ๗๗๐
 ๗๗๑
 ๗๗๒
 ๗๗๓
 ๗๗๔
 ๗๗๕
 ๗๗๖
 ๗๗๗
 ๗๗๘
 ๗๗๙
 ๗๘๐
 ๗๘๑
 ๗๘๒
 ๗๘๓
 ๗๘๔
 ๗๘๕
 ๗๘๖
 ๗๘๗
 ๗๘๘
 ๗๘๙
 ๗๙๐
 ๗๙๑
 ๗๙๒
 ๗๙๓
 ๗๙๔
 ๗๙๕
 ๗๙๖
 ๗๙๗
 ๗๙๘
 ๗๙๙
 ๘๐๐

ว่าถึงองค์พระพุทธรูปมหาชัยมุนี นั้นอยากเห็นมานานแล้ว
 ด้วยได้ยินเลื่องลือกันว่างามน่าชม และเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่
 สุกในเมืองพะม่า ก็ดำริกันว่าเมื่อพระเจ้าเอ็ดดวาร์ตที่ ๘ เสด็จเป็น
 ปรีณช้ออฟเวสต์เสด็จไปเมืองพะม่าก็ถึงยอมถอดฉลองพระบาทขึ้นไป
 ทอดพระเนตร แต่จะจริงเท็จอย่างไรไม่ทราบแน่ เมื่อนั้นไปถึงพอ
 กราบไหว้ถวายสักการบูชาแล้วนั่งพิจารณาองค์พระมหาชัยมุนีก็
 เกิดประหลาดใจ ด้วยเห็นชดชกเงาเป็นทองสัมฤทธิ์แต่ที่ดวงพระ-
 พักตร์ นอกจากนั้นเอาปูนหรืออะไรพอกแต่ข้อค้ำของค้ำเปิดดูรูป
 ชะเรนราว ๆ เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า “หนังไก่อ้น” ไปทวงองค์
 คุนำพิศวง เพราะธรรมดาพระพุทธรูปในเมืองพะม่าถ้าหล่อด้วยทอง
 สัมฤทธิ์ยอมชดชกเงาทงพระองค์เงนแต่ที่ตรงพระคัก ถ้าทำด้วย
 ศีดากชดชกเงาทงพระองค์เช่นเดียวกัน ถ้าเป็นพระปั้นขนาดย่อมก็
 ปิดทองค้ำเปิดทงพระองค์ ขนาดใหญ่ก็ประดับสี ที่จะชดชกเงา
 แต่ณะเพาะดวงพระพักตร์เหมือนอย่างพระมหาชัยมุนีห้ามทอนอีกไม่
 แต่ปรากฏในจดหมายเหตุของทูตอังกฤษที่ไปเมืองพะม่าเมื่อราชธานี
 ยังอยู่ณ เมืองอมรปุระ ได้ไปดูพระมหาชัยมุนี ก็ว่าชดชกเงาแต่ที่
 ดวงพระพักตร์อยู่ในสมัยนั้นแล้ว เมื่อเกิดพิศวงจนพิจารณาดูต่อไป
 ก็ยังประหลาดใจ ด้วยพิเคราะห์รูปทรงเช่นพระกรตุเป็นบนหลาย
 แห่ง เข้าไปพิจารณาใกล้ ๆ พอแแต่เห็นพระหัตถ์ขวาเกือบจะร้อง
 “เอ๊ะ” ออกมา ด้วยรูปพระหัตถ์นั้นเหมือนกับมือแม่ นิ้วหงิกงอผิด

กับพระหัตถ์พระพุทธรูปที่เดียว ฉันไม่เชื่อนัยนตาตัวเอง เรียกเจ้าหญิงเข้าไปดูด้วย ก็เห็นเช่นเดียวกัน จึงตั้งนัยฐานว่าพระพุทธรูปมหายมุนีเห็นจะชำรุดมาแต่โบราณ การบูรณะต้องบนแทนเนื้อทองของเดิมที่หักหายหลายแห่งจึงเป็นอยู่อย่างทุกวันนี้ เมื่อตรวจดูในร่องพงศาอดวาก็พอดูเห็นเหตุที่ชำรุด ด้วยปรากฏว่าเคยถูกราวเอกรอกเป็นท่อน ๆ เพื่อประสงค์จะย้ายเอาไปประเทศอื่น ข้อนี้ชื่อว่าเวดจาเจ้าของเดิมได้เมืองยักไซ่คนคงเอากลับเข้าติดต่อกันอีก การที่ค้อของใหญ่มีไซ่ย้ายนัก พระมหายมุนีคงเริ่มบุบสลายด้วยค้อติดค้อซ่อมแซมแต่ยังอยู่เมืองยักไซ่แล้ว แต่เจ้าของซ่อมปกปิดเช่นเดียวกับพระมาปกปิดในเวदान เมื่อพระเจ้าปะดุงตั้งให้เชิญมาเมืองพระมาก็คงไม่ทรงทราบว่าบุบสลาย การที่เวระองค์พระออกเป็นด้ามท่อนเอาลงเรือแล้วเอาขนได้ตะแ่งตากข้ามภูเขามาเมืองพระมา ก็น่าจะกะทบกระเทือนให้ชำรุดยิ่งขึ้นอีก เมื่อเชิญขึ้นประดิษฐานจึงต้องพอกปูนประกอบตรงที่ชำรุดและให้ตั้งรกรักปิดทองเสียทั้งองค์ แต่เกรงคนจะสงสัยว่ามีไซ่พระมหายมุนี จึงให้ชดช้กเงาแต่ที่ดวงพระพักตร์ให้เห็นว่าเป็นพระหัตถ์ แต่มาเมื่อเหตุที่รู้ได้แน่นอนนั้นเมื่อไฟไหม้วัดยักไซ่ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ปรากฏว่าทองคำเปลวที่ปิดพระมหายมุนีละลายไหลลงมา เก็บเนื้อทองคำได้หนักถึง ๗๐๐ บาท (ในหนังสือว่า 700 Ticals) ข้อนี้ทำให้เห็นว่าไฟไหม้ครั้งนั้นแม้องค์พระพุทธรูปก็คงจะละลายมีมากน้อย เมื่อเอากลับขึ้นตั้งในครั้ง

หลังจึ่งต้องบูรณะมาก ที่พระหัตถ์ฉีกปลาดังคงเป็นเพราะพระหัตถ์
เดิมถูกไฟไหม้แต่ไม่ถึงตายสูญไป จึงเอาถับเข้าต่อตามรูปที่
เป็นอยู่เมื่อถูกไฟไหม้แล้ว เวลานั้นอยู่ในวิหารเห็นมีคนชนบูชา
และปิดทองพระมหามัณีนี่ไม่ขาดสาย บางคนก็มาชวนให้ฉันบิณฑ
ของแต่ฉันเฉยเสีย เพราะในใจจริงอยากพูดของดูว่าพระมหามัณ
นี่ที่หัตถ์แต่เดิมจะเหลืออยู่สักเท่าใด ยิ่งกว่าอยากบิณฑของบังให้
หนายังชน

ที่ในวัดยักไซ้มีของที่ควรพรรณาน่าอีกดังต่อไปนี้ อย่างหนึ่งคือ
ศิลาจารึกของพระเจ้าปะดุงเรื่องทกตปนา พระมาเรียกว่า Wuttagan
(เห็นจะเรียกเพี้ยนมาแต่คำภุคคามภาษามคธ) เรื่องตำนานของ
ศิลาจารึกพวกนี้ตั้งแต่โบราณมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสร้างวัด
ย่อมถวายคนเป็นข้าพระ และกำหนดเขตที่ทกตปนาอยู่ที่เงินผด
ประโยชน์แผ่นดินซึ่งเก็บจากที่ดินแห่งนั้นถวายสำหรับบำรุงรักษาวัด
นี้ ให้ทำศิลาจารึกพระราชกฤษฎีกาปักไว้ที่วัดเป็นสำคัญ (ประ
เพณีนั้นในเมืองไทยเราแต่โบราณก็มีเหมือนกัน) ครั้นจำเนียร
กาลนานมามีวัดมากขึ้น เงินผดประโยชน์ที่เคยได้จ่ายใช้ราชการ
แผ่นดินก็ลดน้อยลง เพราะต้องจ่ายเงินทกตปนาเพิ่มชนเต็มอ จนเกิด
ลำบากเมื่อในรัชกาลพระเจ้าปะดุง (พ.ศ. ๒๓๒๕ จน พ.ศ. ๒๓๖๒)
จึงทรงพระราชดำริแก้ไข ให้ถอนศิลาจารึกทกตปนาของเดิมเสียทั้ง
หมด แล้วตั้งพระราชกฤษฎีกาทกตปนาชนใหม่ ให้จารึกแผ่นดินศิลา

ออกชุดหนึ่งเด็กพระราชทานกัณฑ์มาแต่บางวัด และให้ได้จำนวนเงินแต่พ่อด้มควร ศิลาจารึกชุดนี้ให้เก็บรักษาไว้ที่วัดยกใช้ พวกกรมตรวจโบราณคดีเพิ่งพบศิลาจารึกเดิมทางเบนพระเนินเทินที่อยู่ที่วัดอื่นนอกแห่งหนึ่ง ก่าตั้งคิดจะรวบรวมเอามาตรวจตราหาความรูเรื่องโบราณคดี คงจะเป็นประโยชน์มากก่น้อย

ของนำดูอย่างงมอกอย่างหนึ่งในวัดยกใช้ คือรูปภาพของโบราณหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ เป็นรูปพระอิศวรยืนสูงตั้ง ๓ ศอก ๒ รูป รูปข้างเอวาวันสูงตั้ง ๒ ศอกเศษ รูป ๓ กับรูปตั้งที่ ๓ รูป (แต่หัวเดิมหายหมดแล้ว ข้างพระมำหล่อหัวใหม่ ไม่รู้จักแบบหัวตั้งที่เขมร ทำหัวกตายเป็นตั้งที่พระมำไป) รวมทงตั้งเป็น ๖ รูปด้วยกัน ตั้งไว้กกลางแจ้งที่บนแท่นริมกำแพงในบริเวณวัด รูปภาพสัมฤทธิ์เหล่านี้ พวกพระมำโดยมากรู้กันแต่ว่าเอามาจากเมืองยักไซ้พร้อมกัพระพุทธรูปมหายมุนี แต่ที่จริงมีเรื่องประวัติในทางโบราณคดีเกี่ยวข้องกับเมืองไทยเราด้วย นักปราชญ์ในเมืองพระมำรู้เพียงแต่ว่าเดิมเป็นของพระเจ้าหงส์ดำดบุงเวงนองเขาไปจากพระนครศรีอยุธยา เรื่องก่อนนั้นขนไปหามำใครรู้ไม่ ฉนไปคราวนตั้งใจไปดูและเตรียมหาหลักฐานในเรื่องประวัติไปด้วย พอเดเห็นก็แน่ใจว่าที่คิดคาดไปนั้นถูกต้อง ด้วยลักษณะรูปภาพเป็นแบบเขมรทงน เรื่องตำนานจึงเชื่อได้ว่ามำดังกล่าวคือเป็น รูปภาพเหล่านี้เดิมเป็นของพวกขอมสร้างไว้ที่เมืองเขมร สมเด็จพระบรมราชาธิราช (ดำนพระยา)

ไปได้ในนครเมื่อ พ.ศ. ๓๘๖๖ ให้ชนรูปภาพเหต่านมายังพระนคร
ศรีอยุธยา (ปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร) และอยู่ใน
พระนครศรีอยุธยาต่อมา ๓๔๖ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๒ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้พระนคร
ศรีอยุธยา ให้ชนเอารูปภาพเหต่านไปยังเมืองหงสาวดี ไปอยู่ใน
เมืองมอญ ๓๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๓๔๒ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปตีเมือง
หงสาวดี เดิมพระเจ้าคองอยู่กับพระเจ้ายกไข่ยอมเข้าด้วยกับสมเด็จพระ
นเรศวรฯ แล้วกลับใจล้มคบกันทำกตอุบาย พระเจ้าคองอุ
บายพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงหนีไปเมืองคองอุ พวกยกไข่เผาเมือง
หงสาวดีเสียก่อนสมเด็จพระนเรศวรฯ เสด็จไปถึง สมเด็จพระ
นเรศวรฯ ได้แต่เมืองหงสาวดีเปล่า ทรงขัดเคืองก็ตามไปล้อมเมือง
คองอุ แต่ไปหมดสระเบียงอาหารก็ต้องกลับ เมื่อกองทัพไทยกลับ
แล้ว พวกยกไข่จึงเก็บเอารูปของสมเด็จพระนเรศวรฯ ไปยังเมืองยกไข่
เอาไปตั้งเป็นเครื่องพุทธรูปไว้ในวัดพระ "มหามยุณี" รูปเหต่าน
ไปอยู่ที่เมืองยกไข่ ๓๘๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ พระเจ้าปะดุงพะม่าตีได้เมืองยกไข่ ให้เชิญ
พระมหามยุณีมาเมืองอมรปุระ จึงให้ชนรูปของสมเด็จพระนเรศวรฯ
ตั้งเป็นเครื่องพุทธรูปพระมหามยุณีเหมือนอย่างเดิม รูปของสมเด็จพระ
นเรศวรฯ อยู่ในเมืองพะม่าสืบมาจนกาดับดิน นับเวลาได้ออก ๓๕๓ ปี

ในหนังสือพงศาวดารพระม้าวว่า รูปภาพของสัมฤทธิ์ที่พระเจ้า
หงส์ดำดื่บเร่งนองเอาไปจากเมืองไทยมีจำนวน ๓๐ รูป คงไปแตก
หักด้วยชนย้ายมาหลายหนจนเป็นอันตรายหายสูญเสียเกือบหมด
เมื่อไฟไหม้วัดยักไซจึงเหลือแต่ ๖ รูป และยังได้แต่รูปข้างเอวาวณ
รูปเดียว นอกจากนั้นข่าวคราวมากบ้างน้อยบ้างทงนั้น

ดูวัดยักไซได้รั้งแต่ยังมีเวดาก่อนกินกวางวันอยู่กว่าชั่วโมง
จึงเคยไปดูราชธานีเก่าในเช้าวันนั้น ไปถึงเมืองอมรปุระก่อน ขับรถ
ผ่านไปในเมืองดูเป็นเมืองร้างอย่างเช่นพระนครศรีอยุธยา บ้านเรือน
ราษฎรที่ยังมีอยู่ก็เป็นอย่างบ้านป่า แต่มีพระเจดีย์ใหญ่ ๆ อยู่หลาย
องค์ คือพระเจดีย์ทวารวดีพระอัฐิธาตุของพระเจ้าปะดุงผู้สร้างเมือง
อมรปุระเป็นต้น ดังเกิดพระสถูปเจดีย์ในเมืองหลวงทำตามแบบ
พระเจดีย์เมืองพุกาม (คือยอดต้น) อันควรเรียกว่า “พระเจดีย์
พระม้าว” ทงนั้น ที่จะทำรูปอย่าง “พระเจดีย์มอญ” (ยอดยาว) เหมือน
เช่นรูปพระเกศธาตุคูหาไม้ พนทเมืองอมรปุระดูเหมือนจะค่อนข้าง
เพียงในเมือง พอออกนอกเมืองไปไม่เท่าใดก็ถึงที่ดุ่ม เป็นคดอง
เงินใช้เรือได้แต่ในฤดูน้ำบ้าง เป็นบึงเตะดำดาบหน้าซึ่งอยู่ในฤดู
แดงบ้าง ขับรถไปประเดี๋ยวเดียวก็เข้าเขตคเมืองอังวะ พิศวาระที่
ดูพนทดูเหมือนจะอุดมกว่าเมืองอมรปุระ ด้วยเห็นต้นไม้ใหญ่เป็น
เรือก่อดนมีมาก แต่เป็นท่มนาทวมในฤดูน้ำทำนองเดียวกัน หยุด
ดูคเมืองอังวะแต่ไกล ๆ เห็นเจดีย์องค์หนึ่งกับวิหารหลังหนึ่ง เขา

ว่าเป็นของพระอัครมเหสีพระเจ้าอังวะองค์หนึ่งสร้างไว้ แต่เซเซจน
จนจะพังอยู่แล้ว ในหนังสือเล่ากันว่าที่เมืองอังวะเดี๋ยวนี้ไม่มีอะไร
ที่น่าดูเลยแล้ว แต่ในเขตแดนเมืองอังวะพบนชนบาง เพราะรัฐบาล
สร้างสะพานเหล็กข้ามแม่น้ำเอราวดีที่เมืองอังวะ ให้ชื่อว่า “ สะพาน
อังวะ ” มีทางสำหรับรถไฟรถยนต์เกวียนและคนเดินข้าม
เชื่อมเมืองอังวะให้ติดต่อกับเมืองสะแก แต่เมื่อรถยนต์ข้ามต้อง
เสียค่าธรรมเนียมทั้งขาไปและขามา ดูเหมือนจะให้ข้ามได้เปล่าแต่
คนเดิน เชิงสะพานอังวะทางฝั่งตะวันตกตั้งที่เมืองสะแก ดังเกิดดู
มีบ้านเรือนและวัดวาหนานั่นกว่าที่เมืองอังวะและเมืองอมรปุระ
เห็นจะเป็นเพราะเป็นที่รับผู้คนและสินค้าข้ามฝากอยู่แต่ก่อน ผู้นำ
ทางเขาบอกว่ามี “ พระโต ” อยู่ที่เมืองสะแกของคหิง้านา ดู
แต่งตัวเป็นอุปาสก์อยู่แล้ว เมื่อขบรถเที่ยวดูเมืองแล้วจึงไปแหวะที่
วัดพระโต (พระมาเรียกชื่อว่าจะไร ฉันทเผดอไปหาได้ถามไม้) เป็น
พระปางมารวิชัยทรงเครื่องขนาดเห็นจะเท่า ๆ กับพระโตที่วัดกัถยาน
มิตร แต่ทำผู้มีหมจดพูดได้ ออกจากวัดพระโตรับกลับมาเมือง
มันทเด ด้วยได้เชิญศาสตราจารย์ คือ รอยเดดด์ นักปราชญ์
ฝรั่งเคสที่เคยเป็นเจ้ากรมตรวจโบราณคดีแต่ก่อน ให้มาгинกวางวัน
ด้วยกันในวัน

การไปเที่ยวดูราชธานีเก่าฉนั้น เมื่อกดบมาถึงเมืองบึง มารู
สึกว่าเสียที่ไปเสียอย่างหนึ่ง ด้วยได้เคยทราบแต่ในรัชกาลที่ ๕ ว่า

เขาพบที่บรรจพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดินสยาม (คือ พระเจ้าอู่ทองพร
หรือที่เรามากเรียกกันว่า “ขุนหลวงหาวัด”) ซึ่งไปสวรรคตในเมือง
พระมา ฉันเชื่อใจว่าที่บรรจพระบรมอัฐินั้นคงเป็นพระเจดีย์มจาร์ก
และสร้างไว้ที่เมืองอังวะ เพราะเมืองอังวะเป็นราชธานีอยู่ในเวลาที่
พระมากวาดไทยไปครั้งเดียวพระนครศรีอยุธยา ฉันไปครั้งนั้นหมายจะ
พยายามไปบูชาพระเจดีย์ของคนนี้ด้วย ได้สอบถามตงแตเมืองร่างกุ้ง
ไปจนถึงเมืองมณฑลก็ไม่พบผู้รู้ความพระเจดีย์เช่นนั้น ทงพวกกรม
ตรวจโบราณคดีก็ยืนยันว่าที่เมืองอังวะเขาตรวจแล้วไม่มีเป็นแน่ ฉัน
ก็เลยทอดธุระ ครั้นกลับมาถึงเมืองบึงมีก็เข้าไปเปิดหนังสือพระราช
พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา จึงได้ ความว่าพระมาให้ไทยที่
กวาดไปครั้งนั้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองจ๊กกาย (คือ เมืองสระแก้ว)
ขุนหลวงหาวัดคงไปสวรรคตและบรรจพระบรมอัฐิไว้ที่เมืองสระแก้ว
ในเมืองนั้นพระเจดีย์ยังมีมาก ถ้าฉันรู้เสียก่อน เมื่อไปถึงเมืองสระแก้ว
ถามหาเจดีย์ “โยเดีย” ก็น่าจะพบพระเจดีย์ที่บรรจพระบรมอัฐิ
ขุนหลวงหาวัดได้สมประสงค์ แต่มารู้เมื่อสิ้นโอกาสเสียแล้วก็จวนใจ

พอจวนเวลา ๓๓ นาฬิกา ศาสตราจารย์ คือ รอยเต็ดตักมาถึง
พอพบกันแทบอกว่ารู้จักฉันมากกว่า ๓๐ ปีแล้ว เพราะแก่เป็นต้นมาซึก
กิตติมศักดิ์ของสยามสมาคม ได้อ่านหนังสือที่ฉันแต่งพิมพ์ไว้ใน
หนังสือของสมาคมนั้นหลายเรื่อง อยากรู้เห็นตัวมานานแล้ว ฝ่ายฉันก็
ตอบขอบคุณได้ด้วยได้อาศัยหนังสือนำทางเที่ยวเมืองพระมาที่แก่แต่ง

ไว้หลายเรื่อง แล้วค้นหาในเวดากินกถางวันด้วยจนถึงเรื่องโบราณคดีต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องเมืองพุกามซึ่งเก่าช้านานมาก แก่ว่ายากไปกับฉันจะได้พาคูเอง แต่เมื่อญกรรยากำดั่งยังเจ็บหนัก แก่ต้องดูแลการรักษาพยาบาลและปรึกษาหมออยู่ทุกวันจึงเป็นอันจใจ แก่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองเมมโโย ระยะทางห่างเมืองมณฑลเดกว่า ๔๐ ไมล์ วันหนึ่งลงมาหาฉันโดยเฉพาะ แล้วจะต้องรีบกลับไปเมืองเมมโโยในบ่ายวันนั้นเอง ด้วยเส้นห่วงกรรยา เมื่อค้นหาจนถึงเรื่องเมืองพุกาม ฉันถามแก่ว่าจะหาพระพิมพ์สมัยเมืองพุกามเอาไปเปรียบกับพระพิมพ์ในเมืองไทยได้หรือไม่ แก่หัวเราะแล้วตอบว่า ถ้าไปหาแต่โดยดำพั้งเห็นจะยาก แต่แกพอจะช่วยให้ดำเรัจตามประสงค์ได้ ด้วยในสมัยเมื่อแกเป็นเจ้ากรมตรวจโบราณคดีเที่ยวตรวจเมืองโบราณนานมาแล้ว พบพระพิมพ์ที่เมืองพุกามและเมืองสารเซตต์ (เมืองแปรเก่า) มากกว่ามาก แก่เด็อกเอาที่แปลกกัันส่งตัวอย่างไปไว้ในพิพิธภัณฑสถานพอแก่การแล้ว พระพิมพ์ยังเหลืออยู่เป็นพะเนินเทินทึกไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร จะทิ้งเด็ยกเด็ยตาย จึงรวบรวมเอาตงฝั่งซอ้นไว้ที่ในวัดแห่งหนึ่ง ณ เมืองสารเซตต์ มีผู้รู้แห่งที่ฝั่งแต่ตัวแก่กับภารโรงผู้รักษาพิพิธภัณฑสถานในวันนั้น แก่จะเขียนจดหมายไปถึงภารโรงให้พาคันไปซุดเด็อกเอาตามประสงค์ ด้วยมิใช่ของที่รัฐบาลหวงแหน จะเด็อกเอาสักเท่าใดก็ได้ ก็มีควมยินดีที่ได้พบคำศรัทธาจารย์ คือ รอยเส็ดดี อีกสถานหนึ่ง

เวลาบ่ายวัน (จันทร์ที่ ๒๗ มกราคม) นี้ ไปที่สำนักงานกรม
 ตรวจสอบโบราณคดี Archaeological Survey Department เพื่อจะ देखข้อ
 อนุญาตของโบราณต่าง ๆ ในเมืองพม่าที่เขามัชยา ออกจากนั้นไปดู
 วัดละดินและวัดสังฆราช วัดละดินได้พรรณนามาแล้ว จะพรรณนา
 แต่ ๒ แห่งต่อไป

สำนักงานกรมตรวจสอบโบราณคดีพม่า นั้น ตั้งอยู่ที่ตึกรัฐบาลเข้า
 แห่งหนึ่ง ดูข้างนอกก็ไม่ได้เป็นวังวาศ เข้าไปข้างในก็เห็นจัดแต่เป็น
 อย่างอาศัยชั่วคราว ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย ด้วยการตรวจสอบโบราณคดี
 ในเมืองพม่า แต่ก่อนมาดูเหมือนจะอาศัยแต่ตัวบุคคลที่เป็นเจ้ากรม
 เป็นสำคัญ ได้ผู้ชื่อเต็งโด่งดง (แต่มีใช้เป็นที่อังกฤษ) เป็นเจ้า
 กรมต่อกันมาถึง ๓ คน คือ ด็อกเตอร์ ฟอริชามเมอร์ Dr. Forchammer
 คนหนึ่ง ศาสตราจารย์ ตอ เซียน โก Prof. Taw Sian Ko (จีน)
 คนหนึ่ง แล้วถึงศาสตราจารย์ ชาต คือ รอยเด็ตต์ Prof. Chas
 Duroiselle (ฝรั่ง) อีกคนหนึ่ง เมื่อศาสตราจารย์ ตอ รอยเด็ตต์
 อายุถึงกำหนดออกปรับเบบบานาญแล้ว ท่านองจะหาคนอื่นซึ่งทรง
 คุณวุฒิเหมือนอย่างผู้ที่เจ้ากรมมาแต่ก่อนไม่ได้ จึงโอนกรม
 ตรวจสอบโบราณคดีเมืองพม่าไปเป็นสาขาของกรมตรวจสอบโบราณคดี
 อินเดีย ตั้งพม่าคนหนึ่งให้เป็นเจ้ากรมอยู่ ๓ ปีแล้วออกจากตำแหน่ง
 ไป จึงให้อูเงวชิน ซึ่งเคยเป็นศิษย์ของศาสตราจารย์ ตอ รอยเด็ตต์
 เป็นผู้รับตำแหน่งเจ้ากรมก่อนนั้นไปไม่ช้านัก แต่เมื่อฉันทราบมาถึง

บั้งแก้ว ได้รับจดหมายของศาสตราจารย์ คือ รอยเล็ดต์ ฉบับหนึ่ง
 ตั้งรูปฉายที่ฉนั้นไปว่าขอมา ว่าเป็นของรัฐบาลให้มิตองซอ และบอก
 ว่าเดียนรัฐบาลขอให้แกกลับเข้าทำงานเป็นเจ้ากรมตรวจโบราณ
 คคคอกบหน่ง คงเนื่องมาจากการแยกเมืองพะม่าออกจากอินเดีย
 หวังใจว่ากรมตรวจโบราณคดีเมืองพะม่าจะกลับรุ่งเรืองขึ้น

วัดตั้งฆราวาสนั้น อยู่ตรงประตูเมืองมณฑลเทศทางด้านตะวันออก
 เป็นวัดตั้งฆาวาด์ พระเจ้ามินตงทรงสร้างพร้อมๆกับเมืองมณฑลเทศ
 แต่เป็นวัดใหญ่โตกว่าวัดตั้งฆาวาด์แห่งอื่นและทำกำแพงวัดเป็น ๒
 ชั้น ในระหว่างกำแพงชั้นนอกกับชั้นในมีกุฏิปิดทึบเป็นระยะไป
 คงเป็นเพราะแต่เดิมเจ้านายและพวกตบถผู้คบชู้ช้อยู่กับพระตั้งฆราวา
 สโดยมาก ถึงเดียนจางจอนพระตั้งฆกมมาก แต่เขาว่าเป็นเพราะวัด
 มั่นน้อยลง ด้วยวัดเก่าถูกไฟไหม้และปรักหักพังไปเสียมาก วัดมี
 ชั้นใหม่ไม่เท่าจำนวนที่ศูนย์ไป พระตั้งฆจึงต้องไปรวมอยู่วัดเดียว
 กันมากกว่าแต่ก่อน

พิเคราะห์ที่ตำหนักของพระตั้งฆราวาส แผนผังก็เหมือนอย่างวัด
 ตั้งฆาวาด์อื่นที่พรรณนามาแล้ว เป็นแต่ทำใหญ่โต ฝีมือทำก็ไม่สู้
 ประณีต เพราะรอเขาของเดิมที่เมืองอมรปุระมาใช้โดยมาก เห็น
 แปลกอย่างหนึ่งที่ในวัดมีโบสถ์อยู่ริมกำแพงใน แต่พิจารณาไปก็
 เห็นได้ว่าเป็นของทำขึ้นใหม่อย่างว่า “เมื่อเร็วๆนี้” เป็นแต่โรง
 เต้าไม้ ๓ หรือ ๔ ห้อง หลังคามุงตั้งกระดี่ตุงฟูก ไม่มีฝาและไม่มี

เครื่องตกแต่งอย่างใด แม้นชุกชุกตวงพระพุทธรูปก็ไม่เห็นมี ถ้าไม่
 มหาดำมาหินปักอยู่รอบโรงนอน ใครเห็นก็คงนึกว่าโรงตำหรับเก็บ
 ไม้หรือไผ่ปูลู จึงเข้าใจว่าเห็นจะสร้างโบสถ์ถนุชนเมื่อพระสังฆราช
 แก่ชรา (เวदानอายุถึง ๘๐ ปี) ไม่สามารถไปให้อุปถัมภ์ทางไกล
 ได้เหมือนแต่ก่อน โบสถ์ของหลวงก็คงมีที่เมืองมณฑลแต่ แต่อยู่ที่
 ที่ไหนนั้นไม่ทราบ

ถ้าหากจะมีใครสงสัย ว่าเพราะเหตุใดฉันไปถึงวัดแล้วจึงไม่
 พยายามที่จะรู้จักกับพระสังฆราช เหมือนอย่างชอบพบพระเมื่อไป
 เมืองเขมรและเมืองดังกา ขอขมาเจงขอนวามเมืองเขมรพระเถระ
 ผู้ใหญ่พูดภาษาไทยได้โดยมาก พระเถระที่เมืองดังกาก็มักพูดภาษา
 อังกฤษได้ สันทนากันได้ดั่งคอต่อคอไม่ลำบาก แต่ที่เมืองพะม่าฉันสืบ
 ถามได้ ความว่าไม่มีพระเถระที่พูดภาษาอังกฤษหรือภาษาไทยได้
 สันทนากันจะต้องมีล่าม ได้ถามอะไรไม่ได้ดั่งดกเหมือนพูดกันเอง
 จึงเกิดข้อขัดด้วยเหตุนี้ ถึงกระนั้นก็ได้ทอดทิ้งที่จะหาความรู้เรื่อง
 ดั่งฆมนต์ในเมืองพะม่า ได้อาศัยอ่านหนังสือบ้าง ได้ถาม
 อาจารย์ อยู่ ไปกยา ที่เจ้าชายเมืองพามาให้รู้จักบ้าง ได้เรื่องราวดัง
 จะพรรณนาต่อไป

ในเมืองพะม่านั้น พระมาเรียกพระภิกษุตั้งชื่อว่า “ระหัน” Yahan
 (มาแต่ “อรหันต์” อย่างเดียวกับที่ไทยเราเรียกว่า “พระ”) แต่
 มีคำเรียกต่างกันตามธรรมเนียมก็ดัดออกอย่างหนึ่ง จะยกตัวอย่างดังแต่เช่น
 ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. ๑๔. ๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

พระภิกษุบวชใหม่ยังไม่ถึงเป็นเถรภูมิ เรียกว่า “อุปสัน”
Upasin (มาแต่คำ “อุปสันัน”)

พระภิกษุที่ถึงเถรภูมิหรือเป็นสมภารเจ้าวัด เรียกว่า “ปงคีย์”
(คีย์ แปลว่า ใหญ่ แต่คำปงจะหมายความว่าอย่างไรหาทราบไม่)

พระภิกษุที่เป็นมหาเถระ (ดำเนิน) เรียกว่า “ตะยะ” Saya
(มาแต่คำ “อาจารย์”)

พระมหาเถระที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานสัญญาบัตร เรียกว่า
“ตะยะตอ” Saya daw แต่มักเรียกกันโดยย่อว่า “ตะตอ” Sadaw
(ชนเห็นจะเทียบเท่า “พระครู” ของไทย) สัญญาบัตรนั้นว่า
จารึกราชทินนามลงในแผ่นเหล็กและมีคำดำหรับถือ

พระมหาเถระชั้นสูง (เทียบเท่า “พระราชาคณะ”) เรียกว่า
“ตะเต็ค ตะยะตอ” Tasiet Sayadaw พระเจ้าแผ่นดินพระราชทาน
ตราตำแหน่ง (แกะด้วยเหล็ก) เพมสัญญาบัตรออกอย่างหนึ่ง

พระสังฆราช พม่าเรียกว่า “ดาดนะ แบง” Thathana Baing
สมณทูตพม่าที่มารับพระบรมธาตุเมอรัชชกาลที่ ๕ มาเรียกออกอย่าง
หนึ่งว่า “ดาดนะนย” เป็นสมณศักดิ์สูงสุด มีแต่องค์เดียว

พระสังฆราชเมืองพม่ามีอำนาจบังคับบัญชาการอันเป็นดั่ง
พระธรรมวินัยได้สิทธิ์ขาด และมีกรม “มหาดาน” Mahadan
(ทำนองกรมธรรมการของไทย) เป็นพนักงานกระทำกรตามคำสั่ง
ของพระสังฆราชด้วย คำชี้ขาดของพระสังฆราชในทางพระธรรมวินัย

นั้น แม่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงโต้แย้งขัดขวางก็ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึง
 เกิดประเพณีอย่างหนึ่ง พอพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ขึ้นเสวยราชย์
 ก็ทรงตั้งพระมหาเถระผู้เป็นอาจารย์ของพระองค์เองมาแต่ก่อนเป็นที่
 ตั้งพระราชา หรือว่าอภัยหนึ่ง เปรียบพระเจ้าแผ่นดินเมื่อใดก็เปรียบ
 พระสังฆราชด้วย การฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรจึงได้ปรองดอง
 กันตลอดมา ครั้นสมัยเมืองพะม่าแล้ว เมื่อรัฐบาลอังกฤษวาง
 ระเบียบการปกครองเมืองพะม่าเป็นอย่างเมืองชน ก็ถือว่าไม่ควรจะ
 เข้าไปเกี่ยวข้องกับศาสนา จึงยุบกรมธรรมการเสียด้วยกับ
 กระทรวงทหารต่าง ๆ อย่างเดิมของพะม่า และต่อมาเมื่อพระ
 ตั้งพระราชาถึงมรณภาพก็ไม่ตั้งตั้งพระราชาชนใหม่ การได้หนังสือตั้ง
 มาด้วย ในเวลาดังพระตั้งพระราชาอยู่นั้น เกิดรอนแรมในสังฆมณฑล
 เพราะเหตุที่ไม่มียุทธินโยบายการ พวกพระราชาคณะกับขุนนาง
 พะม่าที่ยังมตออยู่จึงทำเรื่องราวเข้าขอทูลร้องทุกข์ต่อรัฐบาลอังกฤษ
 เมื่อ ดอร์ค เคอส์ เป็นโหวดยุทธินโยบายการเมืองพะม่าตั้งกล่าวมา
 แล้ว จึงให้กตั้งตั้งพระราชาและกรมธรรมการกับทั้งมีการได้หนังสือ
 ขนออก เป็นแต่แก้ไขการบางอย่างให้เข้ากับวิธีปกครองของอังกฤษ
 คือ ๑. ในการเลือกพระตั้งพระราชา ให้มกรวมการพระมหาเถระกับ
 หัวหน้าอุบาสกประชุมกันเป็นพนักงานเลือก และรัฐบาลประกาศ
 ตั้งพระตั้งพระราชาในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ๒. ในคดีที่
 เกี่ยวกับพระวินัย กรมธรรมการไม่มีอำนาจบังคับเหมือนแต่ก่อน

แต่ให้ศาลบ้านเมืองบังคับตามคำสั่งขาดของพระดังพระราช ถ้าหากไม่
ผ่านกฎหมายฝ่ายอาณาจักร ๓. ให้กตบมีกาไรได้หนังสือเหมือน
แต่เดิม แต่เปลี่ยนวิธีให้รางวัลเป็นให้เงินตราแทนอุปการอย่างอื่น
ที่พระเจ้าแผ่นดินเคยพระราชทาน

ลักษณะปกครองคณะดังนั้น ประเพณีเดิมพระดังพระราช
เป็นผู้บัญชาการสงครามตลอดไป ถึงรัชกาลพระเจ้ามินดงทรง
จัดให้มีมหาเถรสมาคมเป็นที่ปรึกษาของพระดังพระราชด้วย การ
ปกครองในท้องที่เจ้าคณะปกครองเป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ พระมาเรียกว่า
“คายนชก” (เห็นจะตรงกับ “เจ้าคณะจังหวัด”) ชั้นที่ ๒ เรียกว่า
“คายนอิก” (เจ้าคณะแขวง) ชั้นที่ ๓ เรียกว่า “คายนอมวต”
(เจ้าคณะหมวด) พังบังคับบัญชาชั้นขึ้นไปโดยลำดับ การตั้งเจ้า
คณะนั้น อธิการวัดประชุมกันเลือกเจ้าคณะหมวด เจ้าคณะหมวด
ประชุมกันเลือกเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะแขวงประชุมกันเลือกเจ้า
คณะจังหวัด พระดังพระราชเป็นผู้ตั้ง แต่ระเบียบการที่ความมาใช้ได้
เพียงในอาณาเขตต์เมืองพะม่าเห็นเหมือนอย่างक्रमพระเจ้าแผ่นดิน
ดิน แต่จะบังคับไปถึงอาณาเขตต์พะม่าใต้ที่อังกฤษปกครองไม่ได้
ถึงกระนั้นประเพณีดังมีในอาณาเขตต์พะม่าเห็นทำอย่างไร พระ
ดังมีในอาณาเขตต์พะม่าได้ก็พอใจกระทำตามด้วยความสมัคร

นิกายดังมีพะม่า พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดาร พระดังมีใน
เมืองพะม่ามักแยกกันเป็นหลายนิกายมาแต่โบราณ ดังปรากฏใน

จารึกกถายาณที่พรรณานามาแล้วในตอนว่าด้วยเมืองหงสาวดี พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงพยายามรวมเป็นนิกายเดียวกันมาหลายครั้ง ก็ไม่รวมอยู่ได้ยักยาว เมื่อถึงสมัยราชวงศ์อลองพระครองเมืองพม่า นับแต่ พ.ศ. ๒๒๙๖ เป็นต้นมา พระสงฆ์พม่าแยกกันอยู่เป็น ๒ นิกาย เรียกว่า “ โตนะ ” นิกายหนึ่ง เรียกว่า “ โยนะ ” นิกายหนึ่ง ถ้อยวัตรปฏิบัติผิดกันที่พวกโตนะไม่สู้เคร่งครัดนัก เช่นห้ามคลุมแต่เมื่อเข้าไปในบ้าน ถ้าเดินไปตามถนนหนทางเป็นแต่ห้ามต้องเป็นคัน แต่พระสงฆ์โยนาคงเป็นนิกายเก่าเป็นจำนวนมาก (ดูเป็นทำนองเดียวกันกับที่เราเรียกว่า “ มหานิกาย ”) ฝ่ายโยนะนิกายนั้นเห็นจะตั้งชนใหม่ (ทำนองพระสงฆ์ “ ธรรมยุต ”) ถ้อยความประพฤติพระวินัยเคร่งครัดเป็นสำคัญ มีจำนวนพระสงฆ์ไม่ค่อนมาก พระเจ้าแผ่นดินองค์ไหนทรงได้พระสงฆ์โยนาคือโยนาคือ นิกายนั้นก็เฟื่องฟูขึ้นเป็นคราว ๆ ถึงรัชกาลพระเจ้ามินดงมีพระราชประสงค์จะสมานพระสงฆ์ ๒ นิกายให้กลมเกลียวกัน จึงให้ตั้งมหาเถรสมาคม มีพระมหาเถระทั้ง ๒ นิกายอยู่ในสมาคมนี้ด้วยกัน แะสร้างสุธรรมศาลาขึ้นเป็นที่สำหรับประชุมดังกล่าวมาในที่อื่นแล้ว ต่อมาในกาลครั้งหนึ่งเกิดกรณีด้วยปรากฏว่ามีภิกษุประพฤติอนาจารชุกชุมจนกว่าแต่ก่อน โปรดให้มหาเถรสมาคมปรึกษากันตั้งข้อบังคับระงับอนาจาร พวกมหาเถระที่ถือคติโยนาคือโยนาคือมีพระอกไปสะยะคอบเป็นหัวหน้า เห็นว่าควรตั้งข้อบังคับให้พระภิกษุสงฆ์ประพฤติพระวินัย

ให้เคร่งครัดตามพุทธบัญญัติ เป็นต้นว่าห้ามมิให้เป็นหมอดู ห้ามมิให้แปรธาตุ ห้ามมิให้รับเงิน ห้ามมิให้ซื้อขาย ห้ามมิให้ได้เกือกในอุปัชฌาย์ และห้ามมิให้กินหมากเวลาดานออกเพศ เป็นต้น แต่พระมหาเถระทางฝ่ายโศกะนิกายเห็นว่าจะเป็นการกวดขันเกินไป ควรให้วัตรปฏิบัติคงเป็นไปอย่างเดิม ปราบปรามแต่เฉพาะพวกภิกษุที่ประพฤติอนาจาร พระสังฆราชเป็นภิกษุโศกะนิกายบัญชาตามพวกข้างมาก พระอกไปสะยะดอท้อใจก็ย้ายไปอยู่วัดในเมืองตะแคง แล้วประพฤติวัตรปฏิบัติตามที่เห็นชอบด้วยกับกับพระสังฆ์ล้านุคิษย์ แต่ยังร่วมสังฆกรรมกับพระสังฆ์พวกพระสังฆราชอยู่อย่างเดิม พระเจ้ามินดงเห็นว่าเป็นแต่ประพฤติวัตรปฏิบัติผิดกัน มิได้คงเป็นนิกายต่างหาก และพระอกไปสะยะดอเป็นผู้มีความรู้ผู้คนนับถือมาก ก็ไม่ขัดขวาง ครั้นพระอกไปสะยะดอลงมรณภาพ มีพระเถระที่เป็นหัวหน้าในพวกคิษย์ ๒ องค์ องค์หนึ่งมีนามว่า ซเวคยิน สะยะดอ Shwegyin Sayadaw ได้เป็นใหญ่ในคณะสังฆมนตรีเมืองตะแคง อีกองค์หนึ่งมีนามว่า อิงคะ สะยะดอ Inga Sayadaw นำדתชินนดงมาตั้งคณะในอาณาเขตตะพะมาใต้ จึงเริ่มเกิดมีพระสังฆ์เป็น ๓ นิกาย (เห็นจะเกิดเมื่อรัชกาลพระเจ้าด๋บ่อ) คือพวกนิกายเก่าของพระสังฆราชได้นามว่า “สุธรรมนิกาย” ตามชื่อที่ประชุมเถระมาคมนาิกาย ๓ พวกพระสังฆ์ตลอดทิศของพระอกไปสะยะดอตั้งอยู่ที่ในอาณาเขตตะพะมาเหนือ และยังยอมร่วมสังฆกรรมกับพระสังฆ์

สุธรรมนิกาย ได้นามว่านิกาย “ชเวคยีน” Shwegyin ตามนามหัวหน้า (แต่สมเด็จพระมหาเถรเจ้าเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๕ เรียกโดยภาษามครว่า “สุธรรมนิกาย”) นิกาย ๓ แต่พระอริยสงฆ์ ๕ พระองค์ที่นำสัตว์ของ พระออก ไปสังคายนา ลงมาตั้งคณะขึ้นในเขตตะพานมาได้ ไม่ยอมทำ สังฆกรรมร่วมกับพระสงฆ์สุธรรมนิกาย จึงกลายเป็นนิกายอื่นต่าง หาก ได้นามว่า “ทวาร” Dwaya (สมเด็จพระมหาเถรเจ้าเรียกว่า “มหาคณ”) อีกนิกาย ๓ ต่อมาภิกษุในทวารนิกายพวกหนึ่งรับสัตติวินวาศ์ใน ดังกาทวีปมาประพฤติ ถัดกันโดยเที่ยวอยู่ตามป่าตามภูเขาดังในถ้ำ ไม่อยู่ประจำในบ้านเมืองและไม่ทำสังฆกรรมร่วมกับพวกอื่น จึงเกิด เป็นนิกายอื่นต่างหาก ได้นามว่านิกาย “แห่งศควิน” Hngeit Twin (สมเด็จพระมหาเถรเจ้าเรียกว่า “จุตคณ”) พระสงฆ์พระเจ้าจึงเป็น ๔ นิกาย อีก นัยหนึ่งนับแต่เป็น ๒ นิกาย พวกนิกายเดิมได้นามว่า “มหาคณฐี” พวกนิกายต่าง ๆ อันเกิดแต่สัตติวินวาศ์ของพระออก ไปสังคายนาได้นามว่า “จุต คณฐี” มาจนบัดนี้

ว่าถึงสังฆมณฑลตามที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ใคร ๆ ก็บอก ว่าเสื่อมทรามลงมาก เขาว่าแม่พระมหาเถระที่รอบรู้พระธรรมวินัย และสังฆวิธีปฏิบัติหน้าเดิมได้ยังมีอยู่ไม่ค่อนนักจริง แต่ภิกษุ ดั้งเดิมโดยมากเพราะพวกภิกษุหนุ่มมักประพฤติกินแต่ตามอำเภอใจ เพราะไม่มีที่อาศัยที่เมืองว่างก็ยังไม่สู้กระไร เป็นแต่มากระพฤติ ตามอย่างคฤหัสถ์ที่เป็นคฤหัสถ์ เช่นชอบไปคู้หญิงชายเป็นต้น แต่ที่

เมืองมณฑลเดรยาความัน นยวาลงมีภิกษุซึ่งเวดากดางวันเป็นพระ
 กตางคินเบนคฤหัตถ์ คำทวามจะมีความจริงเพียงใดก็ตาม เมื่อคิดดู
 ก็พอเห็นเหตุได้ เพราะไม่มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นพุทธเจ้าอันปลงภัก
 หนุหนตั้ง มีตัวอย่างเช่นที่เมืองตังกา พอไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน ดังม
 มณฑลตักทฤคโทรม ที่เมืองพะมาณรัฐบาดองกฤษเอาเป็นชระอุคหนุ
 อยู่หลายอย่าง เช่นกตบใหม่ตั้งพระราชเป็นต้นตั้งกตวามาแล้ว ถึงกระ
 หนพระตั้งพระราชก็ยังมีบัญญัติราชการไม่ดีที่ชชาติได้ตั้งแต่ก่อน ด้วย
 พวกพระตั้งมีนกายอื่นอ้างว่าต่างนิกายกัน ไม่ยอมกระทำตามบัญญัติ
 บัญชา รัฐบาดองกฤษเห็นว่าเบนแต่แตกต่างกันด้วยฉติบริปฏิบัติ
 ก็ไม่เขาเกี่ยวของ การปกครองจึงไปตกอยู่แก่พระเถระผู้เป็นชคน
 อาจารย์ ต่างปกครองด้านศิษย์ของตนเป็นแห่งๆ ไป คณาจารย์
 องค์ใดอ่อน ภิกษุด้านศิษย์ก็กระหนงโดยธรรมดาดังนี้ ได้ยินว่าเมื่อ
 ตอนเมืองพะมาเป็นของชองกฤษแล้ว มีผู้คิดชกชวณพระตั้งมีต่างนิกาย
 ให้รวมกันเป็นลัคมเรียกว่า “ตั้งชด้ามคค” มีพระเจ้าด้วยมาก
 พวกกนทมกโคแยงค่างตั้งพระราช และบางที่จะเป็นพระตั้งมีพวกนเอง
 ที่เขารบเทศนาห้ามปรามราชฐรเมื่อเวดากเกิดชบถครังหลังตั้งบดงได้

เรื่องพระตั้งมีเมืองพะมา ยงมทจะเดาตามเห็นด้วยตาตนเอง
 ค่อไปอีก เมื่อวันไปถึงเมืองวางกุง ตอนบายนชนชนรทเทียวดูเมือง
 เห็นพระพะมาเดินตามถนนครองผ้าไม่เป็นปริมณฑล คือไม่ห่มคลุม
 หรือห่มดองอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นแต่เอาฉิวพาดบ่า องค์ไหนจะ

พาดอย่างไรก็ตามพอใจ ดูแปลกตาเหมือนชนวนมิให้เกิดความ
 เดือดได้ ค่อมารวันหลังฉันชนวดไปตอนเช้าราว ๘ นาฬิกา เห็น
 พระภิกษุตามเนรพะมาห่มคลุมเรียบร้อยอุ้มบาตรเดินตามกันเป็นแถว
 กรูว่าเที่ยวบิณฑบาต ถ้าไม่ทราบเหตุมาแต่ก่อนก็จะประหลาดใจ
 ว่าในจึงออกรับบิณฑบาตจนด้ายถึงปานนั้น แต่ฉันเคยได้ยินว่าที่
 เมืองดังกล่าวพระออกรับบิณฑบาตเวदान้องเพศเหมือนกัน อธิบายว่า
 ถ้าออกบิณฑบาตแต่เช้าเด็มนั้นไปขอแบ่งเอาอาหารที่เขาจะบริโภคนั้น
 จึงไปบิณฑบาตคือเวदानบ้านกินข้าวเช้าเสร็จแล้ว เขา
 แบ่งอาหารที่เบญจเนชเวาบริโภคนั้น ที่เวลานั้นชอบกต พะมาคงรับ
 ประเพณีบิณฑบาตมาจากดังกล่าว ในเช้าวันนั้นเอง เมื่อนั้นไปด
 วนข้างจำหลักพระพุทธรูป เห็นพระองค์หนึ่งเข้าไปรับบาตรอยู่ที่
 วนเคียงกัน จึงคอยดูว่าพะมาจะตักบาตรอย่างไร เห็นพระเข้าไป
 ด้งก็ไปนั่งเฝ้าที่เขาดังไว้รับแขกตรงหน้าร้าน เขาบาตรวางไว้บน
 ตัก ตักประเดี่ยผู้ชายเจ้าของร้านก็ออกมา มีชามอ่างได้ข้าวสุก
 กับทัพพธมมาด้วย พระกั้นอยู่อย่างเดิมเป็นแต่เปิดฝาบาตร เจ้า
 ของร้านเขาที่ทัพพธมกันชามอ่างตักข้าวสุกออกได้บาตรตักดองด้าม
 ครองจึงเสร็จ ก็เข้าใจว่าข้าวสุกที่ได้บาตรนั้นเป็นของเคนจริง โดย
 ปกติเมื่อชาวบ้านกินอาหารเช้าในครัวเรือนคงคดข้าวสุกได้ให้พุน
 ชามอ่าง แบ่งเอากินกันแล้วเหลือติดกันชามไว้สำหรับได้บาตร
 ประเพณีในมณฑลพายัพยังต่างไปอีกอย่างหนึ่ง พระที่ไปรับบิณฑ-

บาทมิ่งดีดาดถือไปด้วย เมื่อไปถึงหน้าบ้านดีกิงส์ดาด คนในบ้าน
 ได้ยินเสียงก็ออกมาตักบาตร พระรับบาตรแล้วต้องสวดอนุโมทนา
 “ยถาสัพพี” ทุกแห่งไป จะเป็นวิษัทยหรือได้ไปจากที่อื่นหาทราบ
 ไม่ การพบปะพระพระมามีเรื่องออกจะซับซ้อนที่เมืองมณฑลเดเมื่อนั้น
 ไปดูวัดนางพระยา พอเข้าไปในแดนวัดพวกเราก็ก่เที่ยวเดินดูไปด้วยกัน
 เป็นหมู่ แต่หญิงพิศัยเป็นพนักงานฉายรูปต้องหยุดยืนฉายรูปดำ
 หตั้งอยู่คนเดียว ถูกพระพระม้าวัดนางพระยาดังมายืนห้อมล้อมดูจน
 ราวาญ มีรูปจะทำอย่างไร พุทก็ไม่เข้าใจกันได้ เธอจึงคิดอุบาย
 ทำกริยาเป็นฝรั่งยื่นมือไปเหมือนหนึ่งว่าจะจับมือพระ “กุดบาย”
 พระพวกนั้นพากันหันหัวแต่เดยเดยงกตบชนกฏ ฟังหญิงพิศัยมา
 เด่ากตบหัวเราไม่ได้

เมื่อฉันไปเที่ยวเมืองพุกามได้เห็นเขาแห่บวชนาค และเมื่อ
 กตบตงมาถึงเมืองร่างกุ้งได้สดมากกับข้าราชการพระม่านคนหนึ่ง เขา
 เอาต้มรูปต่าง ๆ ที่เขาต้มไว้มาให้ดู มีรูปฉายการพิศัยเมื่อตัวเขา
 อุปถัมบทเป็นพระภิกษุ เห็นแปดกัจงขอฉายจำตองมา แล้วมาค้น
 หาอธิบายในหนังสือเรื่องเมืองพระม่า ทั้งได้ความตามอธิบายของ
 สมันตพุทธพระม่าบอกสมเด็จพระวันรัตน์ (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร ว่า
 วิษัทรพชาอุปถัมบทพระม่ากับไทยเหมือนกันโดยมาก เพราะฉะนั้นจะ
 พรรณนาในหนังสือนี้แต่ที่ผิดกัน

๓. พระม่ายังเห็นนาคเหมือนไทยเราเท่านั้นแต่ก่อน ลักษณะ

การแห่บวชนาคนั้น ถ้าตั้งเกิดดูจะเห็นได้ว่าเจตนาจะให้เป็นที่น่าอง
 ด้ยกับแสดงตำนาน Pageant เรื่อง “มหาภิเนษกรมณ์” จึงให้
 เจ้านาคเข้ามาเหมือนอย่างพระพุทธรองค์เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ได้ตั้ง
 ออกจากเมืองกบิลพัสดุ์ไปทรงผนวช สัมมตพจนาคติโยมที่ห้อมแห่
 ไปเป็นเทวดาที่ห้อมล้อมพระโพธิสัตว์ และหาพวกจำวดน้ากระบวณ
 สัมมตว่าเป็นพระยามารที่คอยขัดขวาง แต่ประหลาดอยู่ในเมืองเรา
 แห่เช่นนั้นแต่บวชนาคราชฎูร ถ้าเป็นนาคหลวงเช่นเจ้านายทรง
 ผนวช ไม่แห่หรือแห่ก็แห่เป็นกระบวณพยุหยาตรา นาคเจ้านายทรง
 ยานมาค์และเด็ดยง เคยได้ยินว่าบางที่ทรงคอช้างก็มี แต่ที่จะทรง
 มาเหมือนอย่างนาคราชฎูรหามีไม่ หรือถ้าว่าออกอย่างหนึ่ง นาค
 หลวงแห่แต่เพื่อให้คนอนุโมทนา ไม่ทำเป็นแสดงตำนาน พิเคราะห์
 ชวณให้สงสัยว่าแห่นาคราชฎูรไทยจะได้แบบมาจากพะม่าดอกกะมัง
 เค้าเงื่อน มีอยู่ที่แห่บวชนาคของราชฎูรดูจะค้องมีพวกตีกลองยาว
 อย่างพะม่าที่เราเรียกกันว่า “เถิดเทิง” นำกระบวณเป็นนิจ และเมื่อ
 แห่ไปถึงวัด พวกกลองยาวเดินจำวดกั้นทางอย่างเป็นทางการเป็นพระยามาร
 ห้ามเอารางวัดเสียก่อน แล้วจึงให้เจ้านาคเข้าโบสถ์ เป็นประเพณี
 มาอย่างน

๒. วิชับรรพชา ทำเป็นงาน ๒ วันเหมือนกนทั้งไทยและพะม่า
 แต่ตักษณะการที่ทำผิดกันชอบกต ประเพณีไทยวันแรกเวดดาบาย
 ให้เจ้านาคปลงผมแล้วแต่งตัวเต็มประดาอย่างคฤหัสถ์ถึงที่หน้า

บายศรี มีผู้ใหญ่สวดบูชาพระรัตนตรัย และให้โอวาทตั้งสอนเจ้านาคให้เด็อมได้ในการบรรพชาแล้วเวียนเทียนทำขวัญ ครั้นวันหลังเวลาดึกแล้วให้เจ้านาคไปวัดและบรรพชาที่ในโบสถ์ ถ้าจะบวชเป็นพระภิกษุ บรรพชาแล้วก็ทำพิธีอุปสมบทติดกันไปที่เดียว ประเพณีพระม้าว้นแรกให้เจ้านาคแค่ตอนเช้า เจ้านาคแต่งเต็มประดาแต่ยังเกด้ามมอย่างคลุหัดดี ให้แล้วพาไปยังโรงพิธีอันมักทำที่บ้าน (เช่นปรากฏว่าทำพิธีเจ้านายทรงผนวชที่ในมหาปราสาทตั้งก่ด้าวมาแล้ว) นิมนต์พระดั่งมี (ราว ๕ รูป) มาบ่งเป็นประธาน เจ้านาคเข้าไปขอบรรพชาในตอนนั้น พระดั่งมีนายกได้ถามข้อความที่จำเป็นแก่การบวช เช่นว่าบิดามารดาอนุญาตแล้วหรือ มีบริกขารพร้อมแล้วหรือเป็นต้น เมื่อไม่มีข้อขัดข้องแล้ว พระดั่งมีนายกจึงแต่งตั้งคุณพระรัตนตรัยและบอกลักษณะบทกับทงวดตบปฏิบัติที่ตามเนรจะต้องประพฤติให้เจ้านาครู้ แล้วอนุญาตให้บรรพชาตามประสงค์ เป็นเสร็จพิธีตอนเช้าเพียงนี้ พิธีอีกส่วนหนึ่งจะทำในตอนบ่ายวันนั้นเอง หรือทำในวันหลังต่อมาก็ได้ คือให้เจ้านาคปลงผมอาบน้ำชำระกาย และเปิดองเครื่องอาภรณ์ทงต้น นำผ้าไตรและเครื่องบริกขารเข้าไปยังพระอุปัชฌาย์ (พิธีตอนนั้นพิเคราะห์ให้ดูเห็นจะทำที่กุฎีดั่งมีในดั่งฆราวาส) เจ้านาคส่งไตรถวายอุปัชฌาย์ (เห็นจะสวด “ดัพพทุกุขนิสัสรณ ฯ” ตอนนั้น) พระอุปัชฌาย์เอากาด้าวพัลัศร์ (ของไทยเราใช้อังสะ) คดุมให้ เจ้านาคออกไปครองผ้าแล้วกลับเข้า

ไปขอคัด วัชร์คัตต์แดวกเบเนเดร์จพิช การที่พวกพระมาบวช ๆ แต่
บรรพชาเป็นด้ามเนรเบเนพน ต่อบางคนจึงอุปถัมบตเป็นพระภิกษุ
โดยปกติถ้าใครใคร่จะเป็นพระภิกษุ บวชเป็นด้ามเนรเดวกได้
เรียนอยู่เตยไปจนถายครบอุปถัมบตเป็นพระภิกษุ ที่จะบรรพชาเตะ
อุปถัมบตในคราวเดียวกันเหมือนกับผู้ที่ให้รูปฉายแก่ฉันนั้น นาน ๆ
จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง

๓. วัชร์อุปถัมบตนั้นพระมาฝึกกับไทยในการ ๒ อย่าง อย่าง
หนึ่งเพราะวัดสังฆาวาสพระมาไม่มีโบสถ์ ต้องไปทำพิธีอุปถัมบตกรรม
ในโบสถ์แห่งใดแห่งหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งพระพระมาสังเกตกรรมวาจาด้วย
อ่านหนังสือ ไม่ได้พูดปากเปล่าเหมือนพระไทย เพราะเหตุใดก็ติดูก็
พอเห็นได้ ด้วยการอุปถัมบต (เช่นบอกไว้ในจารึกกัถยาณัของ
พระเจ้าธรรมเจดีย์) ว่าต้องพร้อมด้วยสมบัติ ๕ อย่าง

- ๑. ดัมาสัมบต คืออุปถัมบตในเขตดัมา
- ๒. ปริดัสัมบต คืออุปถัมบตในคณะสงฆ์
- ๓. วจตุดัสัมบต คือมีบาตรและจ้อรวริบุญ
- ๔. ญัตติดัสัมบต คือพระสงฆ์ยอมให้อุปถัมบต
- ๕. อนุสาวนาดัสัมบต คือรู้ความที่กต่างในการทำพิธี กัคำที่

ใช้ในการอุปถัมบตเป็นภาษามคธ จึงเกิดเกรงจะดุดพาดพดงด้วย
อักษรวิบัติให้ความผิดไป แต่พระมากับไทยบ่งกันผิดกัน พระมา
ใช้อ่านหนังสือกันอักษรวิบัติ ไทยให้สัตตพร้อมกัน ๒ องค์เรียกว่า
“คู่สัตต” ก็เพื่อกันพดงพาดดวยอักษรวิบัติเหมือนกัน

นอกจาก พระภิกษุสามเณร ในเมืองพะม่ายังมีนักบวชอีก
 ๓ อย่าง เรียกว่า Yethe (ฤๅษี) อย่าง ๓ เรียกว่า ไปสุคต
 Pothudaw อย่าง ๓ เมธิตะ Methila อย่าง ๓ มีอธิบายต่างกัน
 ดังน

๑. ฤๅษีนั้นมีเป็น ๒ ชนิด ชนิดหนึ่งเรียกกันแต่ว่าฤๅษี
 โคนหัวนุ่งหม้อกาสดำพัศตร์และเตียงสี่พด้วยภิกขาจารย์เหมือนอย่าง
 พระภิกษุ (ดูจะตรงกับที่ไทยเราเรียก “เถน”) เป็นแต่ตั้งวรรดิกขา
 น้อยบทยกกว่าพระภิกษุและกราบไหว้พระภิกษุ ดิกขาของฤๅษีจะเป็น
 อย่างไม่ได้พรรณนาไว้ในอธิบาย กล่าวแต่ว่ารับเงินและทำไรได้
 แต่มักอาศัยถ้ำหรือถ้ำร้างเป็นที่พัก และเที่ยวไปตามที่ต่าง ๆ เป็น
 ปกติ ฤๅษีอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า ดอชะ Daucha ก็ครองผ้ากาสดำและ
 ภิกขาจารย์เหมือนกับฤๅษี ผิดกันแต่ไว้ผมยาว โปกหัวเป็นชฎา มี
 พระพุทธรูปไว้ในนั้น (รูปคล้ายกับชฎาหัวโชนฤๅษี) กับมักชอบ
 เป็นหมอดูและทำเครื่องราง

๒. ไปสุคตนั้น (เห็นจะตรงกับ “ปะชาว” ของไทย) โคนหัว
 นุ่งขาวหม้อขาว อาศัยภิกขาจารย์เตียงสี่พ รักษาศีล ๘ เป็นนิจ มัก
 เที่ยวอาศัยอยู่ตามศาลา Zayat ในวัด

๓. เมธิตะ เป็นหญิง (รูปชู้) สวมทาสีตเหมือนกันกับ
 ปะชาว โคนหัวนุ่งผ้ากาสดำ แต่มืดอได้ชันใน มักอยู่รวมกันเป็น
 แหง ๆ และรับสอนหนังสือเด็กด้วย

๒๓๑

วันอังคารที่ ๒๘ มกราคม วันนวดา ๓๓ นาฬิกาจะต้องไปช่วย
งานพิธีราชพรตที่ท้าวถวายพระเจ้ายอรัช ๕ เขาชนจึงเป็นแต่ไป
เที่ยวฉายรูปสักประเดี้ยวแดงดบทพัก ก็พอเหมาะดี ด้วยหม่อม
เจ้า “เตตทินปิยู” Tait Tin Pyu (พวกเราเรียกกันต่อมาตามดะดวก
ปากว่า “เจ้าผิว”) ซึ่งเจ้าเมืองมณฑลเดรบว่าจะให้มาเป็นผู้แจ
ขรมเนียมเก่า มาหาเขานัน เธอไม่ยอต้องไปเที่ยวตามตวกนจึง
มาช้าวันไป เธอบอกว่าพอได้รับคำสั่งก็มาหาแต่เมื่อบายวานัน แต่
ฉันไม่ยอจึงมิได้พบ มีเวตาได้นั่งพูดกันกว่าชั่วโมง เธอเล่าเรื่อง
ประวัติของเธอให้ฟังน่าสังสาร ว่าเธอเป็นลูกพระองค์เจ้าเมษระ
ราชบุตรของพระเจ้ามินดง (องค์ท้าวพระราชบิดาหันพวกชนบดมาจาก
พลับพลาใต้) เมื่อพระเจ้ามินดงโถดจะส่งรรคเธอถูกเขาจับด้วย
กันกับเสด็จพ่อและพี่น้อง เขาเอาเสด็จพ่อไปขังไว้แห่งหนึ่งต่างหาก
ที่ในวัง แต่ตัวเธอเวदानนอายุเพียง ๕ ขวบเขาให้ไปอยู่ที่ค้ำหนัก
คุณย่า แต่เขาควบคุมทค้ำหนักกวดชน มีคนชักดาบถอยอยู่ทประค
ฐูว่าถ้าใครออกมาจะพันเสี้ยวให้ตาย ก็พากันถัดตวงออยู่แต่ใน
ค้ำหนักนั้น แล้วเขามาจับคุณย่าไปเพราะเคยเป็นอริกับพระนาง
อเดนนดอมาแต่ก่อน พอพระเจ้ามินดงส่งรรคแล้วเขาก็ฆ่าเสี้ยว
ทั้งเสด็จพ่อและคุณย่า แต่ตัวเธอหนีพระเจ้าส่งบอตรัสขอขว
ไว้ด้วยกนกกับเจ้านายที่ยงเบเนเด็กจรงรอดมาได้ เธอว่าพระเจ้าส่งบ
อไม่ได้เป็นอนรพาดอย่างฝรงว่า ถึงราชันส่งบยาดตกรายแต่ใน

เรื่องหึงหวง นอกจากหนักใจดี แต่เวदानนพระเจ้าด้บอพระชนษา
เพียง ๒๐ ราชันส์ปยาดคักเพียง ๓๘ ปี ทงเพ็งแรกเด็ดยราชย์ ไม่
สามารถจะขัดพวกผู้ใหญ่ในราชการได้ พระนางอดเนนคอนนแหะ
เป็นตวกรารในเรื่องที่ฆ่าเจ้านาย ตัวเธอรอดมาได้ในคราวนั้นแถ้ว
ต่อมาเมื่อพระมาจะเกิดรบกับองกฤษก็ถูกจับขักครงหนง เธอไปขัง
ไว้ในวงคด้วยกับกับเจ้านายผู้ชายทียงเหลดออยู่ เพราะเขาไม่ไว้ใจ
เจ้านายเกรงจะเป็นขบถ ต้องถูกขังอยู่จนเด็ยบ้านเมืองแถ้วองกฤษ
ปลดอยจิงหุดคุดออกมาได้ แต่กัยงไม่ด้นเคระหึกรรม ด้วยต่อมา
เมื่อเกิดจาดจตชนในบ้หลัง อังกฤษด้งด้ยว่าม่เจ้านายไปด้งเด็ริม
พวกผู้ร้าย จังด้งให้กวาดเจ้านายไปเด็ยจากเมืองมณฑลเจ เจ้านาย
ผู้หญิงให้ไปอยู่เมืองร้างกั แต่เจ้านายผู้ชายด้งไปไว้อินเด็ยหมด
เวदानนตัวเธออายุได้ ๓๓ ปี แถะม่เจ้านายอื่กหลายของคักทักาดังรุ่น
หนุ่ม รัฐบาลอังกฤษให้ด้งไปเข้าโรงเรียนในอินเด็ย ตัวเธอเอง
เรียนอยู่ทเมืองอะมะระบคคหลายปี จนเมืองพระมาเร็ยบรอยรบบคค
แถ้วเขาจิงอนุญาตให้กลับบ้านเมือง เมื่อแรกมาถึงเขาถามว่าจะ
พยใจรับราชการกับองกฤษหรือม่ เธอก็ยอมด้มคัด้วยยากจนม่
ม่ทางอื่นทจะหาเด็ยชัพ ก็ได้รับราชการอยู่ในรัฐบาลอังกฤษมา
จนอายุด้งกำหนดปลดชราจิงออกรบเบยบ้านาญ แต่รัฐบาลยงขอ
แรงให้เป็นพนักงานด้อด้้านในกรทที่เก็ยชของกับเจ้านายพระมาอยู่บั้ง
เวदानนอายุของเธอได้ ๖๒ ปี เมื่อเต่าป้ระวคของเธอให้พังแถ้วเห็น

หม่อมเจ้าเตตตินปยุ โอรสพระองค์เมษระ

จะอยากรู้ว่าตัวฉันเป็นเจ้านายชั้นไหนในเมืองไทย จะถามตรง ๆ ก็เกรงใจ จึงใช้อุบายถามว่าเคยได้ยินผู้หัดผู้ใหญ่เด่าว่า พระเจ้ามินดงได้แต่งตั้งเข้าไปเมืองไทยครั้งหนึ่งจริงหรืออย่างไร ฉันตอบว่าเป็นความจริง ทูตพระมาเคยเข้าไป (เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙) ในสมัยสมเด็จพระบรมชนกนาถของฉันทรงครองราชสมบัติ เธอได้ฟังเท่านั้นก็พอใจ ออกปากแสดงความเคารพมาทันทีว่าขอให้ฉันนั้นกว่าเธอเป็นหลานเถิด ฉันถามถึงราชบุตรและราชธิดาของพระเจ้ามินดงว่ายังเหลืออยู่ดีก็พระองค์ด้วยกัน เธอบอกว่าพระองค์ชายยังเหลืออยู่องค์เดียว แต่พระองค์หญิงยังเหลืออยู่ ๓ องค์ อยู่ที่เมืองมณฑลเต แต่พระองค์ชายกับพระองค์หญิงองค์หนึ่งซึ่งเป็นชายา ถ้าฉันให้มาหากันเห็นจะยินดีทั้ง ๒ องค์ ฉันตอบว่าถ้าฉันได้พบก็จะยินดีเหมือนกัน เธอว่าจะไปทูตให้ทราบ ฉันจึงนัดให้มาด้วยเวลาดำกับฉันในวันหนึ่งทั้งตัวเธอเองด้วย เจ้าฉิวถามต่อไปถึงความประสงค์ของฉันที่จะให้เธอทำอะไรบ้าง ฉันตอบว่าอยากให้เห็นรูปต่างๆ ที่นายเมอส์มีขงพระเจ้าแผ่นดิน เธอรับจะไปหามาให้ดู พวกฉันอยู่จวนเวตงานพิชัรราชพรต เธอจึงตาไป (ถึงตอนบ่ายเจ้าฉิวกลับมาบอกว่าเจ้านายผู้เธอของพระเจ้ามินดงยินดีจะมาหาตามกำหนดเวลาทั้ง ๒ พระองค์)

เวลา ๓๐ นาฬิกาเศษ ไปช่วยงานพิชัรราชพรตที่วัดเช่นตมารี่
 เป็นวัดนิกายอังกษอยู่ไม่ห่างที่พกนก การที่ไปงานพชนมความ

ถ้าหากแก่เราอยู่บ้าง ด้วยเป็นงานเต็มยศของเขา พวกข้าราชการ
 เขาแต่งเครื่องแบบติดขัดดีเรียบร้อยทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน พวก
 เรามันแต่งเครื่องแต่งตัวสำหรับเดินทาง จึงต้องบอกขอลยไว้ก่อน
 เขาก็เห็นออกตอบมาว่าจะใช้เครื่องแต่งตัวอย่างไรก็ได้ ฉะนั้นจึง
 เด็กเล็กที่ลี้ภัยใกล้กับตาเขาแถบแพรดำพันแขนไว้ทุกซั ด่วน
 เจ้าหญิงก็หาซื้อแถบแพรดำมาติดเครื่องแต่งตัวพอเป็นเครื่องหมาย
 ไว้ทุกซั แล้วไปด้วยกันทั้งหมด วัดที่ทาพชนน โรงสวดย่อมขนาด
 ประมาณสักเท่าโบสถ์วัดนิเวศนารามประเวศทเกาะบางปะอิน เขา
 จัดให้พวกเรานั่งแถวหน้าอันเป็นที่นั่งของผู้บัญชาการมณฑล
 โดยปกติ ผู้บัญชาการมณฑลถอยลงไปนั่งแถวหลังถัดลงไป มี
 คนไปมากจนที่ไม่พอนั่งในโรงสวด ถึงต้องยืนหลตามออกไปจนข้าง
 นอก แต่มีใครเห็นมีพระมา จะเป็นด้วยพระมายังถือคติว่าไม่ควร
 จะเข้าไปช่วยเหลื่อตทศาสดานานหรืออย่างไรหาทราบไม่ ดังเกิด
 ดูเครื่องแต่งตัวของฝรั่งที่ไปในงานนั้น ที่เป็นข้าราชการแต่งเครื่อง
 แบบเต็มยศขาวหรือสีทากทุกคน ที่มีได้เป็นข้าราชการน้อยคนที่จะ
 แต่งตัวตามแบบงานพิธีกลางวัน เช่นได้เสื้อฟรอกโคตหรือมอว์นิง
 โคต ใช้เครื่องแต่งตัวอย่างปกติเป็นแต่เอาผ้าดำพันแขนไว้ทุกซั
 เครื่องแต่งตัวผู้หญิงก็มีน้อยคนที่จะแต่งดำไว้ทุกซัทงชุด เป็นแต่
 แกะใจเครื่องแต่งตัวพอเป็นกริยาไว้ทุกซัโดยมาก เครื่องแต่งตัว
 ของพวกเราที่แต่งไปวันนั้นจึงไม่แปลกตาเหมือนอย่างวัดกอยู่แต่

ก่อน ได้ยินว่าที่เมืองร่างกุ้งก็เป็นทำนองเดียวกัน เพราะในเมือง
 พระม้านาน ๆ จะมีพิธีตองที่เป็นงานใหญ่สักครั้งหนึ่ง จึงมีใครมีใคร
 ทำเครื่องแต่งตัวสำหรับได้ไปในงานเช่นนั้นไว้ พวกกงซุดต่างประ-
 เทศต้องตัดเสื้อใหม่สำหรับได้ไปงานพิธีราชาทศพตครองนัม ล้วน
 พนักงานทำการพิธีนั้น มีพวกร้องเพลงสดุด Choir กับคนตีตีหีบเพลง
 ตม Organ เตรียมอยู่ในโรงสดุด พอได้เวดาก็มีคนถือไม้กางเขนคัน
 ยาวกับบริวารเฝ้าหน้าพระเดินเป็นกระบวนออกมาจากห้องข้างโรงสดุด
 มารวมกันอยู่บนยกพื้นคอนหน้าฐานชุกชี Altar แล้วเริ่มยืนสดุดประ-
 ตานเดี่ยวเข้ากับหีบเพลงตม ที่ตรงหน้าเก้าอี้คนไปช่วยงานก็มีสดุด
 คำสดุดวางไว้ทุกแถว และมีป้ายคิดฝาบอกไว้ให้เห็นว่าจะเด็ดสดุด
 บทนั้น ๆ เบนลำดับกันตามทีเด็ดในสดุด เมื่อตงคนสดุดผู้ที่ไปช่วยงาน
 ก็ช่วยสดุดตามไปด้วยสดุดบทต่าง ๆ ไปพักหนึ่งแล้วพระอธิการก็ชน
 ขรรฆมาดั้นเทศน์ เทศน์จบแล้วสดุดพร้อมกันต่อไปอีกพักหนึ่ง เมื่อ
 หมดกระบวนสดุดแล้วแต่เดี่ยวเข้าเพลงนอน Last Post ข้างหน้า
 โบสถ์ พวกที่ไปในงานนั้นนั่งนิกอนุสรณ์อยู่ตลอดเวลา ๒ นาทีหมด
 ทุกคน เป็นเดรัจฉานสดุดนักราทศพต แล้วพร้อมกันร้องเพลงเฉลิม
 พระเกียรติ God Save the King ถวายพรแก่พระเจ้าเอ็ดวาร์ตที่ ๘ เป็น
 ทสดุด จบเพลงกระบวนพระก็กดับเข้าห้องเป็นเดรัจฉาน รวมเวลา
 ที่ทำพิธีสัก ๔๕ นาที นั้นเขียนพรรณนาตอนนั้นถึงหม่อมราโชทัย
 (ม.ร.ว. กระจ่าง อิศรางกูร) แก่แต่งรายงานเล่าถึงการพิธีต่าง ๆ

ที่ใดไปเห็น ณ เมืองดอนคอนเมอ พ.ศ. ๒๔๐๐ พรรณนาที่ไม่มั่วด้วย
ถ้าหม่อมราโชทัยพรรณนางานศราทศพรดที่ว่ามาจะน่าอ่านดีกว่าฉัน
แต่งมาก

ถึงตอนบ่ายผู้บัญชาการมณฑลกับภรรยามาส่ง ณ ที่พัก ด้วย
ฉันจะออกจากเมืองมณฑลเดพรุงนี้ เมื่อเชากลับไปแล้วฉันเขียน
จดหมายขอบคุณรัฐบาลและแสดงความพอใจในการรับรองที่เมือง
มณฑลเดพรุงนี้กับภรรยา พอเวลาบ่าย ๑๒ นาฬิกาฉันรถไป
ส่งจดหมายหน้ทจวนผู้บัญชาการมณฑล แล้วไปส่งภรรยาที่บ้าน
เจ้าเมือง ออกจากนั้นไปคู่วัดนางพระยา (ซึ่งได้พรรณนามาแล้ว)
อยู่ริมถนนที่จะลงไปท่าเรือ แต่ก่อนว่าวัดนางพระยานั้น ราชนิ
ศุบายตัดสร้างพอเสร็จยังไม่ทันฉลองก็เดี่ยบ้านเมือง เมื่ออังกฤษ
พาพระเจ้าด้บ็อกกับราชินีศุบายตัดไปลงเรือต้องผ่านวัดไป ราชนิ
ศุบายตัดอุทิศให้หลังดีโนทกถวายวัดเป็นพุทธบูชาในเวดามือผ่าน
ไปนั้น อีกนัยหนึ่งว่าเมื่อผ่านวัดนางพระนครไทรราวกับหลังดีโนทก
จะอย่างไรก็ตามพอคิดเห็นได้ว่าเมื่อผ่านวัดคงเกิดโคมันต์อาลัย “ใจ
แทบขาด” น่าสังสาร ยังมีภรรยาที่น่าสังสารในวณนอกเรือนหนึ่ง ผู้
ได้เห็นเองเขาเขียนเอาไว้ ว่าเมื่ออังกฤษพาพระเจ้าด้บ็อกออกจากพระ
ราชมณฑลเขยรตำเนินมา พอถึงประตูวังตรัสขอหยุดสักประเดี่ย
หันพระองค์ไปยื่นหนึ่งทอดพระเนตรดูปราสาทราชมณฑลเขยรศักดิ์ครุหนึ่ง
แล้วหันกลับไปบอกว่า “ไปเกิด” มิได้แต่งอาการโศกศัลย์รันทด

อย่างไรให้ปรากฏ พิเคราะห์ที่เข้ากับบทศกกรรัฐตั้งเมืองในเรื่อง
รามเกียรติ์ว่า

“ ครนออกมานอกทวารว้ง เหตุยวหลังคูนีเวศน์ของยักษา
เต็มอเหมือนเมืองสุวรรณคชนพา อสุราเพ่งพิศคิดอาตย์
ไอ้เสี้ยตายปรางค์มาศปราสาทศรี ตงแต่นมได้มาอาศัย
ตั้งดาวเหล่าดาวสุวรรณคก้านัดใน จะเป็ตยวเปตาเคว้าใจจาบดย์”
แต่น่าชมชัตติยมานะของพระเจ้าตั้งบอทมได้แล้ดงกิริยาอาตย์ให้ผู้น
คู่มั่นได้ ออกจากวัดนางพระยาให้ขับรถเคยไปคูท่าเรือ อยู่ห่าง
เมืองมณฑลเดกกว่า ๓๐๐ เด็น ต้องข้างทางตอนนคูนเหมือนจะเป็นทอย
ของพวกจัน มีบ้านเรือนและโรงจักรตั้งขาวเตอยไม่ขนาดย่อม ๆ ราย
กันไป เห็นคนกนนาทพระเจ้ามณฑลตั้งวางไว้ กอด้วยกันคีดาอย่าง
มันคงถึง ๒ ชน พอเดเห็นท่าเรือก็เข้าใจว่าเหตุใดผู้บัญชาการ
มณฑลตกับภรรยาจึงได้มาตั้งเพียงที่พก เพราะทางที่จะตงไปตั้งเรือ
อยู่ข้างดำบาก เมื่อไปถึงที่สุดตทางรถยนต์เดวจะต้องดงเดินไต่คตัง
ตงไปหลายวา เดวยังต้องตงยผู้ช้ำมหาดไปอื่กตอนหนึ่งจิงจะถึง
ที่ท่าเรือคอด คูท่าเรือเดวกตบมาถึงทพกพอไถดคำ

พอเวลาด่วง ๓๘ นาฬิกา ราชบุตกรกับราชริดาของพระเจ้า
มณฑลกับเจ้าผวกก็มาถึง ฉนแตงตวงผู้ช้ำอย่างไทยรบ ฝ่ายข้างเรือ
ก็แตงพระองค์อย่างเจ้าพระมามาหาพอเหมาะกัน พระองค์ชายทรง
นามตามชื่อเมืองด้วยของเธอกว่า “ ปยินมานะ ” Pyinmana (พวก

เราเรียกกันตามสะดวกปากว่า “พระองค์ปิ่น”) ชนมาอยู่ได้ ๖๔ ปี เจ้าผดู่เล่าเรื่องประวัติให้ฟังแต่ตอนเช้า ว่าเมื่อพระเจ้ามินดงสวรรคตนั้นพระชนษาได้ ๗ ขวบ ถูกจับด้วยกบกับเจ้าผดู่ทั้ง ๒ ครั้งและรอดมาได้อย่างเดียวกัน แล้วถูกส่งไปอินเดียด้วยกัน แต่เขาส่งพระองค์ปิ่นไปเข้าโรงเรียนของกรมป่าไม้ที่เมืองดาระดุน ได้กลับมามีบ้านเมืองพร้อมกัน แต่พระองค์ปิ่นไม่สมัครทำราชการ เพราะเป็นพระองค์เจ้าได้เงินเพียงชีพพอใช้ได้อยู่ จึงอยู่เป็นอิสระมาจนบัดนี้ เมื่อนักดับตมมาถึงเมืองร่างกุ้งได้ถามเดชานุกรของรัฐบาต ว่ารัฐบาลเพียงดูแลเจ้าพระมาอย่างไร เขาบอกว่าเจ้านายชั้นตมเธอพระเจ้าแผ่นดินได้เงินเพียงชีพ (รวมทั้งเบยเพียงและค่าเช่าบ้าน) องค์หนึ่งในระหว่างเดือนละ ๓,๒๐๐ จน ๓,๕๐๐ รูปี หม่อมเจ้าองค์ละ ๓๕๐ รูปี แต่พวกหม่อมเจ้าที่ไม่ทำกรงานมักยากจน ด้วยไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ ได้เงินเท่าใดก็ใช้สุรุ่ยสุร่ายเสียหมด พระองค์หญิงนั้นทรงนามว่า “ตะรังงา” Htayanga (เราเรียกกันว่า “พระองค์หญิงดารา”) ชนมาอยู่ได้ ๖๒ ปี ดังเกิดคู่ทั้ง ๒ ของครูปโนมและกิริยามารยาทสมควรเป็นเจ้าเป็นนาย ไม่น่ารังเกียจ แต่การต้อนรับกันออกจะลำบากด้วยพระองค์หญิงดาราตรัสได้แต่ภาษาพม่า ฉะนั้นต้องวานเจ้าผดู่เป็นล่าม พระองค์ปิ่นกับเจ้าผดู่พูดภาษาอังกฤษได้ก็เผชิญกรรณดงทั้ง ๒ องค์ ชำฉานเองก็หู่ดงด้วย สันทนาตะโกนกันก็อง คนอื่นที่อยู่ด้วยคงเห็นชนหากเกรงใจจึงต้องถนอมหวาระ การเลี้ยงเจ้านายพม่า

วันนั้นถูกปลดคงเห็นเป็นกรวดำคัญ ทำเครื่องแต่งอย่างสิ้นผม
 ไม่ชายหน้า เรื่องต้นทากันในเวลาเที่ยงจะเดาแต่ที่แปด พระ
 องค์หญิงดารাত্রัดบอกว่าเธอเป็นเชื้อไทย ด้วยดุกุดจอมมารดา
 ของเธอเป็นไทย ผู้ใหญ่เด่ากันมาว่าต้นดุกุดเป็นเจ้าชาย (ถูก
 กวาด) ไปจากกรุงศรีอยุธยาแต่ยังเยาว์ ถ้าเช่นนั้นคิดตามเวลา
 พระองค์หญิงดารাত্রัดคงเป็นชน ๔ หรือชน ๕ ต่อมาจากต้นดุกุด ฉันท
 ถามเธอถึงข้างในพระราชวัง ว่าตามแผนผังเห็นปลูกตำหนักรักษา
 ไก่ชัศติดี ๆ กันไปเต็มบริเวณ พวกชาววังอยู่ไม่ขัดเขียดกันหรือ
 เธอตอบว่าอยู่ในวังสบายดีไม่มีลำบากอย่างไร มีถนนหนทางระหว่าง
 ตำหนักแถมมีที่ไปเที่ยวเดินเล่นเป็นสุขสบาย ฟังเธอบอกจนถึงเวลานั้น
 เองอยู่ในพระบรมมหาราชวังเมื่อยังเด็ก ก็เห็นใหญ่โตสดุดนานราว
 กับเมืองอื่นหนึ่ง ต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้วเข้าไปในวังจึงเห็นว่า
 คับแคบ แต่เจ้านายพระองค์หญิงและผู้หญิงชาววังอยู่ในวังกันเป็น
 นิจดุกุดสบายดี ทางเมืองพระม่ายก็เป็นทำนองเดียวกัน พระองค์
 เธอทราบจากเจ้าผดแต่ວ່າฉันเป็นเจ้านายชั้นไหน ทำนองจะอยาก
 คุยไปว่าเธอกับฉันใครจะเป็น “อาจุได้” ถามถึงอายุฉัน เมื่อฉันบอก
 ว่า ๑๔ ปี เธอสะดุ้งออกโชนูตึง “อ้อ” แล้วหันไปบอกพระองค์
 หญิงดารাত্রา บางทีจะเห็นว่าแก่ถึงเพียงนั้นแต่ยังชุกช่นไปเที่ยวเตร่
 ถึงเมืองไถ่ ประหลาดอยู่ที่เธอเอาพระทัยได้ด้วยเรื่องเมืองไทยมาก
 ตรีดี (เหมือนกับพวกพระม่ายที่เป็นชนผู้ชอบพูด) ว่าพระม่ายพากันชม

ไทยอยู่เต็มอที่ด้ามารถทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองและรักษา
 อิศร์สภาพมาได้ แล้วครัดต่อไปว่าแต่ก่อนมาไทยจะเอาแบบอย่าง
 อะไรของพระม่าไปใช้บ้างเธอก็ไม่ทราบ แต่ถึงเอาไปก็ไม่มากเท่าที่
 พระม่าเอาแบบอย่างของไทยมาใช้ เป็นต้นว่าเครื่องดนตรี กระจบวร
 พ้อนรำ การเดินคตอดจนดวดตายกระจบวรข้าง พระม่าเอาแบบของ
 ไทยไปใช้มาก อะไรเรียกว่า “แบบโยเดีย” แล้วดูเป็นนิยมกันว่าดี
 ๕๕ ฉนั้นดังเกิดในเวดาดันทนากันดูเธอไม่ชอบให้พูดเรื่องเหตุการณ
 เมืองพระม่าเมื่อชนหลัง ยกตัวอย่างดงมีหนังสือแต่งเรื่องเมืองพระม่า
 เมืองกรุงพระเจ้าด้บอ เพิ่งพิมพ์ใหม่เรื่องหนึ่ง เรียกว่า “แลคเคอ
 เดดี” Lacquer Lady (ถ้าแปลตรงตามศัพท์ว่า “นารีดังรัก”)
 กาดังคนชอบอ่านกันที่เมืองว่างกุง แต่ฉนยังไม่ได้ออ ไปพูดชน
 ดงเรื่องหนังสือฉน เธอห้ามว่าไม่ควรจะขอให้เปิดฉนเงิน เพราะ
 แต่งเอาแต่ความเท็จโพนทนาได้ร้ายราชวงศ์พระม่าทางเรื่อง เจ้าฉน
 ก็ช่วยห้ามปราม คิดดูก็น่าชมเจ้านายต้องด้ามองคน ถึงตกยาก
 แดวกยงพยายามรักษาเกียรติยศของบรรพบุรุษ ก็แต่ฝ่ายเราเป็น
 คนภายนอกปรารถนาหาแต่ความรู้ จะพึงห้ามไม่ได้ฉนเอง เมื่อเตยง
 กันแล้วออกไปนงครูปต่าง ๆ ที่เธอเอามาให้ดู เจ้าฉนได้รูปฉายพระ
 เจ้าด้บอกกับราชันธุ์ปยาดตทรวงเครื่องค่นมาให้ฉนรูปหนึ่ง ด่มุครูปที่
 เอามาให้ฉนเห็นจะเป็นของพระองค์หญิงดาราด้วยเป็นรูปนางในทง
 ๕๕ ฉน เธอเป็นผู้ชอบอให้ทราบว่าเป็นรูปใครต่อใคร มีดงแต่รูป

๒๕๑๑

พระนางอเด้นน็อค รูปเจ้านายราชธิดาแต่เดิมได้ชื่อของพระเจ้าน้องยาญมิ่งมุนด์ง ตลอดจนรูปผู้หญิงตุงฝรั่งที่เขาไปถวายตัวเป็นนางกำนัลของราชินีสุปยาดัค แต่งตัวเป็นพระม่านหน้าเป็นฝรั่งพอสังเกตเห็นฉันเอารูปนายตัวฉัน (มีแต่รูปเก่า ๆ ฉายมากกว่า ๖ ปี) มาถวายให้เธอเลือกเอาไว้เป็นที่ระลึก องค์กรของเธอรูปที่แต่งตัวเต็มยศแต่พระองค์กับเอารูปมาถือเทียบกับตัวฉันทุกอย่าง จะเลือกเอาที่เหมือนเป็นสำคัญ ไปชอบรูปที่นาย ณ เมืองตอนคอน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ที่จริงก็เป็นรูปนายที่หลังเพื่อนด้วย ดูรูปแฉะต้นทหนักันอยู่จนเคย ๒๐ นาฬิกาเธอจึงดาไป ฉันบอกว่าเมื่อไปลงเรือจะไปแวะเยี่ยมครอบครัว และนัดเจ้าผิวให้มาแต่เช้าเพื่อจะไปดูราชมณเฑียรด้วยกันอีกครั้งหนึ่ง จะให้เธอพาดูฉายจำกัดที่พระม่านเรียกว่า "แบบโยเดีย" ให้เห็นว่าเป็นอย่างไรด้วย

วันพุธที่ ๒๕ มกราคม เวลาเช้า เจ้าผิวพา (หม่อมราชวงศ์) หาดานมาหาอีกคนหนึ่ง ยังเป็นหนุ่มพูดภาษาอังกฤษคล่อง ฉันถามเจ้าผิวว่าตามประเพณีพระมาราชวงศ์มัยศ์เป็นเจ้าตงมากชั้น เธอบอกว่า ๓ ชั้น (คือหม่อมราชวงศ์เป็นเจ้าด้วย) ดูก็น่าจะเหมือนกับประเพณีไทยแต่โบราณ เพราะหม่อมราชินิกุล เช่น หม่อมเทวาริราช หม่อมราโชทัย ในกฎหมาย (ทำเนียบศักดิ์นา) เรียกว่า "เจ้า" ทั้งนั้น แต่ดูเหมือนจะต้องทรงตง เหมือนกับเป็น "หม่อมเจ้าตง" พอเวลา ๘ นาฬิกาเศษก็ชนรถออกจากที่พักเข้า

ไปทพระราชวงศ์ เทยวเคินดูปราสาทราชมนเทียรกับเจ้าผวออกครึ่ง
หนึ่ง เธอรีบวิ่งไปว่าปราสาทราชมนเทียรแต่เดิมเป็นของทำ
โดยประณีตบรรจง ทพัสัณการะเช่นไม้ที่เอามาใช้ก็เด็ดอกรรแต่
ที่คิด เป็นคนที่ไม่บุพพณแต่จะหงุดหงิดจนเป็นกะดานหน้าใหญ่เท่ากัน
หมด ที่เห็นอยู่เดี่ยวนั้นแต่ซ่อมแซมรักษาพอให้คงเป็นรูปร่าง
อย่างเดิมเท่านั้น เธอพาชนไปชดายจำหุดกอย่างที่เรียกว่า “แบบ
โยเคี้ย” ให้ดู คือ (ตายไม้เครือ) ที่ชอบจำหุดกเป็นด้าห่วยตาม
ชอบพระทวารเป็นคน ว่ายังมีอย่างอื่นอีก แต่ดูเธอก็ไม่ดูจะ
ชำนาญการช่างนักจึงไม่ได้ค้นหาต่อไป ออกจากพระราชวังไปยังวัง
พระองค์ป็น ชยูนอกเมืองทางฝ่ายตะวันตก เป็นอย่างบ้านคฤหบดี
มรดอุมรอบ ตรงกลางสร้างค้ำหนักไม้ต้องชนแบบเรือนฝรั่งขนาด
พออยู่ได้สบาย มีสวนดอกไม้รอบค้ำหนัก ค่อยออกไปริมรั้วมีเรือน
แถวของพวกชาวไทยอยู่ในด้านวัง เธอเตรียมรับอย่างเต็มประดา
เรียกดูกุดานทั้งชายหญิงมารับด้วยหลายองค์ จัดที่ประชุมกันใน
ห้องรับแขก มีของวางเตียงด้วย พบกันเป็นครั้งที่ ๒ คุณนทัดนมายัง
ชน เธอถามฉันว่าเคยมีดาบพะมาแฉ่วหรือยัง ฉันตอบว่ายังไม่
เคยมี เธอชวนไปบนค้ำหนักเอาดาบดงมาให้ฉันเล่มหนึ่ง เธอคิดว่า
ดาบเล่มนั้นคมหนัก แม้เอาเส้นผมห้อยพันเส้นผมก็ขาด ขอให้รับ
มาเป็นพระถัก ฉันชอบพระทัยรับด้วยความยินดี แฉ่วเธอไปเด็ดอก
เก็บดอกไม้ในสวนมาให้เจ้าหญิง ก่อนจะตามาฉันชวนนายรูป
หมู่ และขอฉายรูปค้ำหนักมาเป็นพระถักด้วย

รูปหมู่ถ่ายที่วังพระองค์ปิ่นมานะ เมืองมณฑล
๔ จากซ้าย—พระองค์หญิงตะรุ้งา ๘ จากซ้าย—พระองค์ปิ่นมานะ
ราชบุตรและราชธิดาของพระเจ้ามินดง

๒๔๓

ออกจากวังพระองค์บนตรงไปท่าเรือ ไปแต่เห็นเมื่อเวลาเรือ
จวนจะออก ดูทางที่จะลงเรือยิ่งดำมากกว่าคาดไว้แต่ก่อนอีก ด้วย
มีเกวียนบรรทุกลูกดินค้ำมากตั้งขวางอยู่เกาะเกาะ ทั้งมีผู้คนพวกมารับตั้ง
ดินค้ำและพวกกรรมกรที่คอยรับจ้างแบกหามและหาบขนพดุกพาดัน
ชุดมุ่นไปทั่วทุกหนทุกแห่งตั้งแต่ที่จอดรถลงไปจนถึงตลอดหาด ต้อง
เดินระแวดระวังเดินลงไป ถึงชายหาดแล้วยังต้องไต่สะพานกระดาน
ทอดต้องแผ่นลงในเรือสำหรับรับดินค้ำ เดินผ่านพื้นเรือนั้นไปจึง
ถึงกำปั่นไฟดำชื่อ “อัสสัม” Assam ที่พวกเราจะมา เจ้าฉีกกับ
หาดนมีแกใจตรงมาตั้งถึงเรือแล้วจึงตากดับไป พอเวลาเที่ยงวันก็
ออกเรือแต่ต้องแม่น้ำเอราวอดตงมาจากเมืองมณฑลเด.

ตอนที่ ๗

วินิจฉัยเคราะห์กรรมเมืองพะม่า

ตามความที่พรรณนามาในตอนเที่ยวเมืองมณฑลเด มั่งถึง เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชกาลพระเจ้ามินดงและรัชกาลพระเจ้าด๋บอแต่เป็นเดาความหลายแห่ง ฉันได้บอกไว้ว่าจะรวมเรื่องเล่าต่างหาก จะเล่าตรงนี้ต่อกับเรื่องมณฑลเด แต่มิใช่จะเล่าเรื่องพงศาวดารพะม่าซ้ำกับที่ฉันได้เขียนไว้ในหนังสือพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ และหนังสือพงศาวดารเรื่องไทยรบพะม่า จะว่าแต่ด้วยวินิจฉัยเหตุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในกรณีอื่นหนึ่ง แต่เผอิญมีผลตกตายไปเป็นปัจจัยให้ร้ายแก่เมืองพะม่าเมื่อภายหลัง จนถึงเสียบ้านเมืองเป็นที่สุด เหมือนอย่างพวกคริสตังเขาว่า “เพราะพระเป็นเจ้าบันดาล” หรือเรียกตามคติของไทยก็ว่า “เพราะเคราะห์กรรม” อย่างน่าพิศวง

มูลเหตุแห่งความหายนะของประเทศพะม่า เกิดแต่พระเจ้าพระคยดอทำสงครามแพ็งกฤษ (ครั้งที่ ๓) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ (สมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) ต้องเสียหัวเมืองมอญทางใต้ปากน้ำตตะวินตลอดเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี กับทั้งเมืองยักไข่และเมืองอิ๊ดดัมทางคอแดนอินเดีย ไปเป็นของอังกฤษ นอกจากนั้นยังต้องรบ

ด้ยเงินค่าชดใช้ในกรดงครมแกองกฤษถึง ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ ฐป พระ
 เจ้าพระคยคตองเก็บเงินจากรษฏรในรชชอาณาเขตตทยงเหลดอย
 เพมชนดวยประกรตงๆเพอจะเอไปช้หนองกฤษ เปนเหตุให้
 รษฏรเคอครชนเรมระด่ำระด่ำยเลื่อมควมภกตมาแต่สมัยนแถว
 ตอมาถึงสมัยพระเจ้าพุกามครองเมืองพะม่า เปนรัชชกาดที่ ๘ ใน
 รชชวงค้อดองพระ พะม่าเกิดรบกับองกฤษอก (เปนครงที่ ๒) เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๘๕ รบกันครงน พอองกฤษค้ได้หัวเมืองมอญผ่ายเหนอชน
 ไปถึงเมืองแปรแถะเมืองหงด่าวค้ ทเมืองอมรบุระราชชานก้เกิดเหตุ
 ดยดงดัยว่านองยาเชอ ๒ องค้ทรงนามว่า "เจ้ามิงดง" องค้ ๓ กับ
 "เจ้ากะนอง" องค้ ๓ ซึ่งรวมจอมมารค้เดยวกันจะเป็นชนบด เจ้า
 ๒ องค้คนรฐทกพากันหนออกจกเมืองอมรบุระไปรวบรวมก้ำดงค้
 มนอยุ่ณ เมืองชเวโบ (ค้อเมืองรัตนดงห้ ซึ่งพระเจ้าอดองพระด้วง
 เปนราชชาน) พระเจ้าพุกามให้กองทัพไปปราบหดยค้รชก้กับ
 พ่ายแพ้มา ผู้คนเห็นเบนบุญบารม้ของเจ้า ๒ องค้คนก้พากันด้มค้
 เบนรพตมกชน เมื่อเจ้ามิงดงเห็นวมก้ำดงพอจะค้เมืองอมรบุระ
 ได้ แถงดัยให้ไปด้มเจคณาชององกฤษ ได้ควมว่าถ้าพะม่ายอม
 เบนไมค้รจะไมชนไปตงราชชาน เจ้ามิงดงก้ให้เจ้ากะนองอนช
 เบนแม่ทพยค้ดงมค้เมืองอมรบุระ เถอญมาประจวบเวดค้พวค้กของ
 ทพะม้ทดำหนองกฤษชนไปถึงหดยค้อง พวค้ชนพากันไปช้กับ
 เจ้ากะนอง ก้ค้ได้เมืองอมรบุระค้อย่างย เจ้ามิงดงจ้ได้เปนพระ

เจ้าแผ่นดินพะม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ (ตรงกับปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔
กรุงรัตนโกสินทร์)

เมื่อพระเจ้านมดงได้ราชสมบัติคนนั้น สั่งห้ามมิให้ทำร้ายพระเจ้า
พุกาม ให้สร้างวังถวายเป็นที่ประทับนับถือเป็นผู้ใหญ่ในราชวงศ์
ต่อมา (จนถึงรัชกาลพระเจ้าด้อยิ่งได้สิ้นพระชนม์) ส่วนพวก
ขุนนางกับท้าวพญาไพร่ที่ไว้รับฟังคำสั่ง เมื่อกบฏใจอ่อนน้อมก็
พระราชทาน อภัยไม่เอาโทษ คนทั้งหลายเห็นพระเจ้านมดงทรง
ปราศจากอาฆาต ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ได้ราชสมบัติด้วยรบชนะ
มาแต่ก่อน ก็พากันนิยมยอมสวามิภักดิ์ การผูกฉันทในราชสำนัก
สงบลงได้ในทันที ทางภายนอกพระเจ้านมดงก็แต่งตั้งให้ไปเจรจา
ขอยุติพัทลบทเป็นไมตรีกับอังกฤษ อังกฤษได้หัวเมืองมอญฝ่าย
เหนือไว้ในมือหมดแต่ก็ยอมเด็กสงคราม แต่ในประเทศพะม่าจึง
แยกเป็น ๒ อาณาเขตต์ อาณาเขตต์ข้างฝ่ายใต้เป็นเมืองชนของ
อังกฤษ เรียกนามว่า “พะม่าใต้” อาณาเขตต์ข้างฝ่ายเหนือพระ
เจ้าแผ่นดินพะม่าคงปกครองอยู่ตามเดิม เรียกนามว่า “พะม่าเหนือ”
แต่ตามประเพณีพะม่ามิได้เรียกบ้านเมืองของตนว่า “ประเทศพะม่า”
ใช้นามประเทศว่า “กรุงอังวะ” พระนามพระเจ้าแผ่นดินพะม่าก็
เรียกแต่ว่า “พระเจ้าอังวะ” มาแต่โบราณ ดูประหลาดที่เหมือน
กับประเพณีไทยเราเรียกนามประเทศว่า “กรุงศรีอยุธยา” และใช้
พระนามพระเจ้าแผ่นดินว่า “พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา” มาแต่โบราณ

พระเจ้ามโหตรัง

อย่างเดียวกัน จนถึงรัชกาลที่ ๔ ไทยจึงได้เปลี่ยนเรียกว่า “ประเทศสยาม” และใช้พระนามพระเจ้าแผ่นดินเฉพาะพระองค์ เรียกราวที่กล่าวมานั้นอย่างค่านำวินิจฉัยที่จะพรรณนาต่อไปข้างหน้า

เมื่อพระเจ้านครินทร์ด้วยราชย์ ทรงสถาปนาเจ้า (ฟ้า) หนึ่ง เด็กชรวเทวี น้องนางร่วมพระชนม์กับพระเจ้าฟุกาม เป็นอัครมเหสี และสถาปนาเจ้า (ฟ้า) หนึ่งราชธิดาของพระเจ้าพะคัยค้อ (คือพระนางอเตนค้อ) เป็นมเหสี ทรงตั้งเจ้ากระนองราชอนุชา ซึ่งเป็นผู้บัญชาการรบพุ่งได้ราชสมบัติถวาย เป็นพระมหาอุปราช ทงให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณ เพราะได้วางพระราชหฤทัย ข้างฝ่ายพระมหาอุปราชก็จงรักภักดี มิได้รังเกียจกันในระหว่าง ๒ พระองค์นั้น การเหตุนัดวณเกิดด้วยเจตนาดี แต่กตบมผลร้ายเมื่อภายหลัง เริ่มด้วยพวกดุกยาเรอของพระเจ้านครินทร์คิดเห็นวาทสันพระเจ้านครินทร์เมื่อใด พระมหาอุปราช ก็จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย “วังหลวง” คงสันวัดนา ด้วยอำนาจและการดีบสันตติวงศ์จะไปตกอยู่ใน “พวกวังหน้า” เพราะมีความรังเกียจเช่นนั้น พวกเจ้านายดุกยาเรอของพระเจ้านครินทร์จึงไม่ชอบพระมหาอุปราชโดยมาก อยู่มาถึง พ.ศ. ๒๔๐๘ เจ้าเมงกุนตูกเรอชใหญ่ของพระเจ้านครินทร์องค์หนึ่งถูกฟ้องหาว่าประพฤตชั่วร้ายอย่างไรอย่างหนึ่ง พระมหาอุปราชจะพิจารณาคดีนั้น เจ้าเมงกุนตูกเรอว่าคงต้องถูกตงโทษหนัก จึงปรารถนาจะกำจัดพระมหาอุปราชเพื่อ

บึ่งกันภัยของตนเอง แต่เห็นว่าถ้าทำร้ายพระมหาอุปราช พระเจ้า
 มินดงคงดงโทษถึงสิ้นชีวิต ก็เลยคิดจะกำจัดพระเจ้ามินดงซึ่งเอา
 ราชสมบัติด้วยทศเดียว วันหนึ่งเวดาพระมหาอุปราชกำลังนั่งว่า
 ราชการอยู่ ณ ศาลาหุดุดอ เจ้าเมงกุนท่ากตอบายให้เจ้าเมงกุน
 แดงน้องชายวิ่งเข้าไปในวังเหมือนอย่างหนึ่งภัย และเจ้าเมงกุนกับ
 พรคพวกถือดาบวิ่งไล่ตามเข้าไปเหมือนอย่างจะทำร้ายเจ้าเมงกุน
 แดง เมื่อเจ้าเมงกุนแดงวิ่งเข้าไปถึงหน้าศาลาหุดุดอร้องว่า “ช่วย
 ด้วย” “ช่วยด้วย” พระมหาอุปราชกับเจ้านายและข้าราชการ
 ผู้ใหญ่ที่อยู่ในศาลาหุดุดอสำคัญว่าเจ้า ๒ องค์นั้นวิวาทกัน ก็พากัน
 ลงมาจากศาลาหุดุดอหมายจะห้ามปราม เจ้าเมงกุนกับพรคพวก
 ได้ทักพณพระมหาอุปราชและเจ้านายอีก ๓ องค์ กับทั้งข้าราชการ
 ผู้ใหญ่ที่ออกมาด้วยกันสิ้นทั้งหมด แล้วพากันกรูออกไปยังพลับพลา
 เซึ่งเขามันตเตที่พระเจ้ามินดงประทับแรมอยู่ในเวदानั้น แต่ขณะ
 เมื่อแรกเกิดเหตุที่ในวังมีพวกชาววังวิ่งไปทูลพระเจ้ามินดงให้รู้พระ
 องค์ที่ในเวदानั้นพระองค์เมพระตุกเธอ (บิดาเจ้าผิว) อยู่กับ
 พระเจ้ามินดง เซึ่งเจ็ดจ้อออกจากพลับพลาทางประตูด้านหลัง แล้ว
 เซึ่งเจ็ดจ้อชนชหลังเข้าเฝ้าพลับพลาทางเข้าไปในวังได้ พวกขบถออก
 ไปถึงพลับพลาเที่ยวค้นหาพระเจ้ามินดงไม่พบ รู้ว่าหนีเข้าวังได้ก็พา
 กันกลับไปยังราชวัง แต่เวदानั้นเจ้าเมพระให้ปิดประตูวังและเรียก
 พวกรักษาพระองค์คอยค้ำอยู่แล้ว พวกขบถเข้าฟังประตูวังชั้น

กตาง (อย่างประคูปิมาณชัยศรีในกรุงเทพฯ) พวกเจ้าเมษระชน
ประจำอยู่บนซาดาน้ำหาปราด้าทเอาบึงกราดไว้ พวกขบถก็
ไม่ตำมารกจะพังประคองเข้าไปได้ ในเวดากำดังรบกันอยู่นั้น ถูก
พระมหาอุปราศคุมพวกพลวงหน้ามาถึง พวกขบถเห็นเหตุก็
จะต่อสู้ที่ตรงนั้น ก็พากันถอยไปรวมกันอยู่ในบริเวณสวนซ้าย อัน
เป็นที่สำหรับนางในประพาด คือผู้พวกข้าหอดวงอยู่จนกลางคืน พวก
ขบถเห็นเหตุก็ถอยเข้าตัวก็พากันหนีลงไปยังท่านาซึ่งเอาเรือกำ-
ปั่นไฟของหอดวงได้ตำหนึ่ง แล่นลงไปขอพึ่งอังกฤษที่เมืองพระมาได้
แต่แรกอังกฤษก็ว่าเป็นผู้หนีภัยในการเมืองก็รับไว้ เจ้าเมฆกุน
แดงเป็นไซ้ตายที่เมืองว่างทุ่ง เหตุแต่เจ้าเมฆกุนยังพยายามจะตี
เมืองพระมาเห็นอ รัฐบาลอังกฤษก็ให้ตั้งเจ้าเมฆกุนเขาไปคุมไว้
ในอินเดีย

เมื่อพระมหาอุปราศถูกพวกขบถปลงพระชนม์แล้ว บัญหาว่า
ใครจะเป็นรัชทายาทก็เกิดขึ้น ถ้าหากพระเจ้ามินดงมีเจ้าฟ้าดุกยา
เธอก็จะไม่ลำบากอย่างใด แต่เมื่อพระอัครมเหสีเบนหมันไม่มี
ราชโอรสธิดา พระนางอเดนนัดอมเหตุที่รองลงมาก็มีแต่ราชธิดา
หามเจ้าฟ้าชายที่จะเป็นรัชทายาทไม่ มีแต่พระองค์เจ้าดุกยาเธอ
เกิดด้วยนักษัตรนี้ แต่มถึง ๓๐ องค์ด้วยกันก็เกิดด้วยกัน จึงเกิด
ลำบากในการที่จะตั้งรัชทายาท เรื่องนมจตุรคหุขังกฤษฏว่า
เมื่อนายร้อยเอกสะเตเตน (ซึ่งภายหลังได้เป็นนายพันเอก และเป็น

เซอร์เอ็ดวาร์ด ดะเดเดน) เป็นทูต (Agent) อังกฤษอยู่ที่เมือง
 มณฑล เป็นคนสนิทติดต่อกับพระเจ้ามินดง ได้เคยทอดักเตือน
 ว่าดูกรมมามากด้วยกัน ควรจะทรงตั้งองค์ใดของคหนึ่งเป็นมหา
 อุปราชเสียให้ปรากฏ มิฉะนั้นหากตั้งพระองค์ลงจะเกิดเหตุด้วยซึ่ง
 ราชสมบัติกัน พระเจ้ามินดงตรัสตอบว่าเป็นการยากอยู่ เพราะ
 ตั้งคนไหนเป็นมหาอุปราช ก็คงถูกพี่น้องคิดกำจัดไม่รอดอยู่ได้ ตั้ง
 ใครก็เหมือนดวงบัทประหารชีวิตคนนั้น จึงยังมีรูปจะทำอย่างไร
 ความล่อให้เห็นว่าพระเจ้ามินดงท้อพระราชหฤทัยมาแต่ครั้งเจ้าเมงกุน
 เป็นขบถ สันหวังว่าด้วยโลหิตจะกัดกันมิให้ฆ่าฟันกันเองได้ แต่
 มีเค้าเงื่อน (ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า) ว่าพระเจ้ามินดงได้หมาย
 ตั้งเชอที่จะเป็นรัชทายาทไว้ ๓ องค์ คือ เจ้าดอนเซ ซึ่งเชอถูก
 เชอพระองค์ใหญ่และเชอพระมหาอุปราชด้วยองค์ ๓ เจ้า
 เมฆระ (บิดาเจ้าผว) ซึ่งเป็นคนกล้าหาญและมีความชอบเมือครั้ง
 ปราบขบถองค์ ๓ เจ้านายของยานซึ่งเป็นนักเรียนมีความรู้มาก และ
 อัจฉริยะสูงภาพถูกพระราชหฤทัยองค์ ๓ แต่ยังมีข้อขัดข้องด้วยเหตุตั้ง
 ตรัสแก่นายร้อยเอกดะเดเดน จึงรอกหาโอกาสที่จะตั้งองค์ใดองค์
 หนึ่งได้โดยเร็วร้อย ตำแหน่งรัชทายาทก็โดยว่างอยู่ กตายน
 เป็นบัจจยให้รายแก่เมืองพะม่าอีกอย่าง ๓

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ (ก่อนพระเจ้ามินดงสวรรคต ๒ ปี) พระ
 ิกรมแห่งสิ้นพระชนม์ เหตุอันหนักเป็นบัจจยให้รายต่อไปถึงบ้าน

เมืองด้วยอีกอย่าง ๓ เพราะประเพณีในราชสำนักเมืองพะม่า ภรรยา
 ข้าราชการยอมเข้าเฝ้าเห็นพระอัครมเหสีเหมือนดามีเฝ้าพระเจ้า
 แผ่นดิน มีโอกาสที่ภรรยาข้าราชการจะทูลกิจธุระทุกข์ของตนตลอด
 ไปจนถึงของดามีให้พระอัครมเหสีทรงทราบ พระอัครมเหสีมักนำ
 ความทูลแฉงแก่พระเจ้าแผ่นดิน ให้เป็นคุณความดีแก่คนเหล่า
 นนใด การทูลพระอัครมเหสีจึงเบนทางอันหนึ่ง ซึ่งพวกข้าราชการ
 จะขอพระราชทานเคราะห์ ก็พระนางเด็กชรวเทวอัครมเหสีนั้นพระ
 อธิษาศัยโอบอ้อมอารีเป็นที่นับถือของคนทั้งหลายทั่วไป ผิดกันกับพระ
 นางอเตนนั้นค่อมเหี้ยมโง่ง ซึ่งทรงคุณพระเพราะภักดีในอุบุญฐากพระ
 เจ้ามีนดง แต่มีนิสัยก้าวร้าวร้ายกาจไม่มีนางในใครชอบ กล่าว
 กันว่าพระนางอเตนนั้นคือได้อุปนิสัยดีมาแต่มารดา ซึ่งเดิมเป็นคน
 งามชายของอยู่ในตลาด พระเจ้าพระคัยคือได้อุปนิสัยดีมาแต่มารดา
 ซึ่งเดิมเป็นคน
 งามเป็นหลานเธอ แต่เดิรรักใคร่ทุ่มทงถึงตั้งให้เป็นอัครมเหสี
 ได้ด้วยราชย์ นางนมบุญชนกทำยุ่งต่าง ๆ เมื่อตอนปลายรัชกาล
 จนพระเจ้าพระคัยต้องถูกปลดจากราชสมบัติ แล้วยังกล่าวกันคือ
 ไปอีกว่าที่ราชินีอุปยาดทรายกาจนน ก็เพราะได้อุปนิสัยดีไปจาก
 พระนางอเตนนั้นคือ แล้วยังประหลาดต่อมาที่มราชธิดาองค์หนึ่งของ
 ราชินีอุปยาดต เมื่อเดียเมืองพะม่าแล้วได้ดามีเป็นเนติบัณฑิต
 อยู่ณเมืองเมาระดำเติง Moulmein เพ่งต้นชพเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็ความ
 อุปนิสัยก้าวร้าวร้ายกาจทำนองเดียวกัน ดูราวกับรับอุปนิสัยดี
 กันมาถึง ๔ ชั่วคน นำพิศวง

เมื่ออัครมเหสีเห็นพระชนม์แดง เกิดกตัญญูคิดว่าพระนาง
 อเดนนาคจะได้เดอนชนเป็นทวยกรมเหดี พวกนางในก็พากันหวาด
 หวั่น ใครมีโอกาศก็กระซิบทูลร้องทูลต่อพระเจ้านมดิง ว่าถ้าพระ
 นางอเดนนาคได้เป็นอัครมเหสีเห็นจะทนไม่ไหวถึงต้องทูลดาออก
 พระเจ้านมดิงก็นิ่งอยู่ ในไม่ช้าพระนางอเดนนาคก็ทูลขอเป็น
 ตำแหน่งอัครมเหสี ด้วยอ้างว่าเป็นเจ้าฟ้าเหมือนกนกกับอัครมเหสี
 ทัดพระชนม์ แต่พระเจ้านมดิงตรัสตอบว่าเมื่ออัครมเหสีจะตั้งพระ
 ชนมชน ทูลขอมิให้ตั้งอัครมเหสีอีก ได้ตรัสรับไว้ จึงเป็นแต่เพียงยศ
 พระนางอเดนนาคให้เป็นนางพระยาข้างฝั่งเผือก และพระราชทาน
 เสวตคณทร (ขันเดยว) ให้กน พระนางอเดนนาคไม่ได้เป็นอัครมเหสี
 ดั่งประสงค์ เมื่อทราบว่ามีพวกนางใน (คือจอมมารดาของเจ้า
 เมษะที่บ่นยาของเจ้าผิวเบนตัน) ได้ทูลทักทวน ก็หมายหน้า
 อาสาตกคนเหต่านมา ที่พระอัครมเหสีทูลห้ามพระเจ้านมดิงมิให้ตั้ง
 อัครมเหสีใหม่ ก็เห็นจะเป็นด้วยรังเกียจอุปนิสัยด้ายของพระนางอเด-
 นนาค เกรงว่าจะทำให้เกิดชุ่นเชิญชนในราชฐาน แต่ที่จริงก็ไม่
 บ้องกันความลำบากได้ เพราะพระนางอเดนนาคเป็นมเหสีรองอยู่
 แดว เมื่อไม่มองค้ออัครมเหสี พระนางอเดนนาคเป็นมเหสีก็ได้
 เป็นใหญ่ฝ่ายในอยู่ตนเอง เป็นแต่ไม่มีฐานะที่จะเสด็จออกบรรพชา
 ข้าราชการเฝ้าเหมือนอองค้ออัครมเหสี ถึงกระนั้นพวกข้าราชการเคย
 ได้ประโยชน์ด้วยให้ภรรยาเพ็ดทูลพระอัครมเหสีมาแต่ก่อน ก็เห็น

พระนางอลีนัดอ (ภาพเขียนจากรูปฉาย)

ไปประจบประแจงพระนางอเตนนั้นขอให้อภัยด้วยเพราะที่ แม่พวก
 เฒ่าบดในหุดดอตเป็นหัวหน้าชาวราชกรภักพากันยำเกรง เมื่อพระ
 นางอเตนนั้นยอมขานาจนในระหว่าง ๒ ปีนั้น อาจจะมีคิดถึงเรื่อง
 ดับต้นตอวงศ์แต่ในสมัยนี้ ด้วยรู้อยู่ที่พวกนางในที่เกดยดซึ่งมีมาก
 ถ้าหากถูกเธอของจอมมารดาคนใดที่เป็นอรภักได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 ก็คงจะเบียดเบียนให้เดือดร้อนมิรู้ว่าจะดีสักเพียงใด จึงแฉ่งหา
 พรรคพวกร่วมคิดการป้องกันตัว ได้ขุนนางชั้นมนตรี Atwinwun
 คนหนึ่งชื่อ “เตงดา” Taingda เป็นที่ปรึกษาามาแต่สมัยนั้น พระ
 นางอเตนนั้นจะรู้งตั้งแต่เมื่อใด ว่าเจ้าหญิงสุปยาดัตติธิดารักใคร่คิด
 พกนอยู่กับเจ้าชายดีบ่อ ซอนไม่ปรากฏ แต่เป็นภรรยาดีคณิน
 หนึ่ง เจ้าชายดีบ่อเป็นธิดาของชนผู้น้อย ไม่ได้อยู่ในเกณฑ์ที่จะ
 เป็นรัชทายาทและไม่มีคุณวิเศษอย่างอื่น นอกจากได้หนังสือได้
 เป็นเปรียญเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร เจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นธิดา
 เจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองดีบ่อก็ถูกกวาดต้อนเป็นโทษ ไม่มีใครเป็นผู้
 ดับต้นตอ เมื่อพระนางอเตนนั้นทราบดีว่าเจ้าชายดีบ่อรักใคร่กันกับ
 ธิดา ก็เห็นช่องที่จะป้องกันภัยได้ด้วยคิดอ่านให้เจ้าชายดีบ่อได้ราช
 สมบัติ ธิดาได้เป็นมเหสีต่อกองได้เป็นใหญ่อยู่ในวังต่อไป แต่
 ซอนความคิดนั้นไว้ แฉ่งกิริยาให้ปรากฏแต่ว่าไม่เอาใจได้ในเรื่อง
 ดับต้นตอวงศ์ เพราะตัวมีแต่ธิดา พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ทรงระแวง
 ดั่งผู้ใด กวาทกถาวมานกษาฬิศวง ถ้าหากเจ้าชายดีบ่อมิได้ตอบรัก

๒๕๔

กับเจ้าหญิงสุปยาดีศ เหตุการณ์ภายหลังก็อาจจะเป็นอย่างอื่น บางทีจะไม่ถึงเด็ยเมืองพระมากเป็นได้

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๓ (ตรงกับรัชชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์) พระเจ้ามินดงพระชนษาได้ ๖๔ ปี ประชวรเป็นบิดเมื่อเดือนสิงหาคม เด็ดจ้อออกจากราชการไม่ได้หลายวัน เกิดดิ้อกันว่าพระเจ้ามินดง ดั้วรรคต แต่พวกชาววังปกปิดความไว้มิให้ใครรู้ คนก็ตั่นตกใจกัน ไปท้าวพระนคร พระเจ้ามินดงทรงทราบก็ให้พะยงพระองค์เด็ดจ้อออก ท้องพระโรงให้ข้าราชการเฝ้าเห็นพระองค์ เพ็อระงับความตั่นเต้น ของชาวพระนคร แต่ั้นพระอาการก็ทรุดดงโดยดำดบ ถึงเดือน กันยายนผู้รักษาพยาบาลเห็นชัดว่าจะไม่คั่นดีได้ พระนางอเด้นนค้อ จึงเรียกพวกเด่นาบตีประสมในทรีโหฐานเมื่อวันที่ ๓๓ กันยายน บอกรพระอาการของพระเจ้ามินดงให้ทราบ ดันนิษฐานว่าเด็วค้งปรักษา กันค้อไป ว่าจะทำอย่างไรดีที่ขยาให้พวกตูกยาเธอซึ่งราชดั้มบตีกัน ก็เห็นว่าค้อจะเอาเจ้านายผู้ชายเข้าไปค้อมขังไว้เด็ยทีในวัง จึงใช้อูบายให้คนไปทูกตูกยาเธอเมื่อวันที่ ๓๒ กันยายน ว่าพระเจ้ามินดง ประชวรหนัก ตรัสดั่งให้หาตูกยาเธอเข้าไปเฝ้า ขณะนั้นจอมมารดา ของเจ้านายองยานกับเจ้านายองโถ่กรูระเคระคายว่าเป็นกตอูบาย ให้คนรีบไปทูกตูกทง ๒ องค์ ว่าอาจจะม็ภยอนตรายขยาให้เข้าไป เจ้า ๒ องค์คั่นก็เดยหนีไปอาคัยช่อนอยู่ในัดถานทูกอังกฤษ แต่เจ้านายองค้อนพากนเข้าไปในวังตามรีบดั่งกฏกจบ แต่เห็นจะยังจับไม่

ได้หมดทุกองค์ในวันที่ ๓๒ นั้น จึงปรากฏในจดหมายเหตุว่าต่อ
วันที่ ๓๔ จึงสั่งให้เอาเจ้านายไปจำขังรวมกันไว้ ณ สถานที่แห่งหนึ่ง
ในเขตพระราชวังชั้นนอก ในตอนนั้นเจ้าชายด้บ็อกก็ถูกจับและถูกจำด้วย
กันกับเจ้านายพี่น้องของคอน ๆ จึงมีวินิจฉัยอีกอย่าง ๓ ว่าบางทีพระ
นางอเดณันตอจะเพ่งรู้เรื่องเจ้าหญิงสุปยาตัดรักใคร่กับเจ้าชายด้บ็อก
ในตอนนั้น เพราะเจ้าหญิงสุปยาตัดทุศีลารภาพเพื่อป้องกันภัยเจ้า
ชายด้บ็อกก็เห็นได้ แต่การที่จับและจำเจ้าชายด้บ็อก อาจจะเป็นกต
อุบายของพระนางอเดณันตอเพื่อป้องกันภัย เพราะในเวลานั้นเจ้า
นายของคอน ๆ ยังมีได้อยู่ในเงอมนมมือ ภูเขาเกรงจะทำร้ายเจ้าชายด้บ็อก
ก็เห็นได้เหมือนกัน

เมื่อแรกจับเจ้านายนั้น พวกจอมมารตาเห็นจะเข้าใจกันว่า
พระเจ้ามินดงตรัสสั่งให้จับกัรวังอยู่ พอรู้ว่าพระนางอเดณันตอ
เป็นผู้สั่งให้จับ พวกจอมมารตาก็กวักกันฝ่าที่ห้ามเข้าไปในห้อง
ประชวรเมื่อวันที่ ๓๘ กันยายน ไปร้องให้ทูลพระเจ้ามินดงให้ทรง
ทราบ พระเจ้ามินดงตกพระหฤทัยจนสามารถลุกขึ้นประทับได้ ครั้น
เรียกอาตักษณ์เข้าไปให้เขียนพระราชโองการ สั่งให้ปล่อยเจ้านาย
ดูดยาเธอเข้าไปเฝ้าหมดทุกองค์ พระนางอเดณันตอกับพวกเด่นาบดี
ไม่อาจขัดพระราชโองการ ก็ต้องถอดเครื่องแวร่าปล่อยให้เจ้านาย
เข้าไปเฝ้าตามรับสั่ง เมื่อพระเจ้ามินดงได้ทอดพระเนตรเห็นดูดยา
ทุกองค์แล้ว ครั้นสั่งให้เจ้าเมฆระอยู่ฟังแทนเจ้านายพี่น้อง และ

คำว่าให้ขาดกษณฺ์เขยนพระราชโองการอีกฉบับหนึ่ง ทรงคังให้
 เจ้าดอนเซ เป็นผู้ดำเร้จราชการ Regent ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ
 (เปรียบเหมือนอย่างมณฑลพายัพ) ให้เจ้าเมฆระเป็นผู้ดำเร้จราช-
 ราชการครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ (เปรียบอย่างมณฑลจันท-
 บุรี) และให้เจ้าน้อยยานเป็นผู้ดำเร้จราชการครองหัวเมืองฝ่าย
 ตะวันตกเฉียงใต้ (เปรียบอย่างมณฑลนครศรีธรรมราช) ให้มี
 อำนาจเป็นอดีตระทง ๓ องค์ เจ้านายที่เบนชนผู้น้อยรองลงมาใคร
 จะสมัครอยู่กับเจ้าพองค์ไหนใน ๓ องค์นั้นก็ให้ไปอยู่ด้วยกัน แล้ว
 ครัดตั้งพวกตูกเธอว่าเมื่อไปหาจอมมารดากับเจ้าพองค์หญิงแล้ว ให้
 พวกนี้รีบออกจากเมืองมณฑลเดไปในวันนั้น พระราชทานเรือกำปั่น
 ไฟของหลวงให้เบนพาหะพวกตะดำ และครัดกำชับในที่ตุดว่าเมื่อ
 ออกไปครองเมืองแล้วถึงใครจะอ้างรับตั้งเรียกหา ถ้าไม่เห็นตาย
 พระราชหัดเป็นดำคัญก็อย่าให้กดับเข้ามาในราชธานีเบนชนชาติ
 ก็ในเวदानั้นพระนางอเดนนคอปยาบาดอยู่ ได้ยินกระแด้รับตั้งของ
 พระเจ้ามิงดงอย่างนั้นก็ตกใจ แต่จะได้ปรึกษาพวกเด่นาบดก่อน
 หรือจะคิดอ่านแต่กับขุนนางคนสนิทไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อ
 ตูกยาเธอเฝ้าแล้ว พวกนี้ไปหาจอมมารดาและเจ้าพี่เจ้าน้องที่ตุดวน
 ช้าย ในเวดากำตั้งว่าตากันอยู่นมพวกทหารกรุกกันเข้าไปจับเจ้า
 นายผู้ชายเอาไปจำรังอย่างเดิมทงหมด เว้นแต่เจ้าชายด้บ่อนนหา
 จับไม่ และครงนพระนางอเดนนคอไม่ประมาทเหมือนหนดง ให้

ทหารไปเที่ยวคุมนางในตามคำหนักมิให้ใครชนไปทุตรองทุกข์ได้อีก
 ที่ในราชมณฑลก็มิให้ใครอื่นนอกจากพวกของตนเข้าไปใกล้ที่
 ประทับพระเจ้ามิ่งดง แดงพระนางอเด้นดอไปปรึกษาเสนาบดีถึง
 พระราชโองการที่ตงให้เจ้า ๓ องค์ไปครองหัวเมือง ก็เห็นพร้อมกันว่า
 ถ้าปล่อยให้ไปก็เหมือน “ปล่อยเสือเข้าป่า ปล่อยปลาตวงน้ำ” พระ
 เจ้ามิ่งดงสวรรคตลงเมื่อใด ก็คงเกิดแย่งชิงราชสมบัติถึงรบพุ่งฆ่า
 พันกันเป็นศึกกตางเมือง จึงให้ปิดพระราชโองการนั้นซ่อนเสีย ฝ่าย
 พระเจ้ามิ่งดงสำคัญว่าพวกดยุยาเชอพันภัยได้แต่ก็สิ้นพระวิตก เดี
 กันว่าในวันต่อมาออกพระโอรสผู้ปวารณาว่า “บ้านพวกดยุจะไปถึง
 ไหนหนอ” ต่อมมาก็สองสามวันครั้นผู้ปวารณาอีกว่า “บ้านเห็นจะ
 ถึงบ้านเมืองแล้ว” ก็ไม่มีใครกล้าพูดความจริงให้ทรงทราบ ตรึง
 นาคิดพิจารณาว่าพระเจ้ามิ่งดงทรงดำริวราโชบายอย่างไร จึงให้ดู
 เชอไปปกครองเมืองเป็นอิสระแก่กัน ๓ ก๊กเช่นนั้น พิเคราะห์ดูจะ
 เป็นได้ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ประสงค์จะแยกให้อยู่เดียวห่างไกลกัน เพื่อ
 จะให้รบพุ่งกันยากขึ้น ถ้าหากพระองค์สวรรคต ผู้คนในราชธานี
 ก็องค์ไหนมากกว่าเพื่อน พร้อมกันถวายราชสมบัติแก่องค์นั้นก็จะ
 ได้ก้ำกึ่งบ่งกัน พระองค์ อีก ๒ องค์ก็จะได้ครองเมืองอย่าง
 ประเทศราช ไม่จำเป็นจะต้องแย่งชิงราชสมบัติกัน มิฉะนั้นอีก
 อย่าง ๓ พระเจ้ามิ่งดงยังเชื่อพระฤทัยว่าจะหายประชวร ให้ดูเชอ
 แยกกันไปอยู่ตามหัวเมืองพอให้พันภัย เมื่อหายประชวรแล้วจึงจะ

คิดคงมหาอุปราชก็จะเป็นได้ เมื่อจบเจ้านายหนหลังแล้วด้ามด้วน
พระนางอเดนนคอแนะนำให้เด่นาบตีทำฎกาเขาชอกกันทูลขอให้ทรงตั้ง
เจ้าชายดีบือเป็นพระมหาอุปราช แต่รบฎกานันเขาไปถวายเป็น พระ
เจ้ามณฑก กิ่งเดี่ยวไม้ครัดตั้ง ประการใด แต่เวदानน พระเจ้ามณฑก
ประชวรพระอาการเพียบอยู่แล้ว พระนางอเดนนคอจึงกล่าวข้างรับสั่ง
บอกเด่นาบตีว่าพระเจ้ามณฑกทรงเห็นชอบด้วย ก็ประกาศตั้งเจ้าชาย
ดีบือเป็นพระมหาอุปราชก่อนพระเจ้ามณฑกสวรรคตตั้ง ๗ วัน แต่รู้
กันเพียงในราชฐานเท่านั้น

ถึงวันที่ ๓ ตุลาคม พระเจ้ามณฑกสวรรคต ทำพิธีอยู่ ๗ วัน
แล้วเชิญพระบรมศพแห่ไปบรรจุฌอนที่สร้างขึ้นใหม่ มีกระบวน
แห่พระเจ้าดีบือทรงยานมาศตามกระบวนแห่พระบรมศพไป คน
ทั้งหลายเห็นพระองค์จึงรู้ว่าพระเจ้าดีบือได้รบรัชทายาท เมื่อเสร็จ
การบรรจุพระบรมศพแล้ว พระนางอเดนนคอก็ให้ทำพิธีอภิเษก
สมรสพระเจ้าดีบือกับเจ้าหญิงสุปยาคย์และเจ้าหญิงสุปยาดัตติงเด่า
มาแต่ในตอนที่พระชนนีว่าด้วยราชมณฑกเขยรัดถาน แต่การราชา
ภิเษกนั้น พิเคราะห์ตามจุดหมายเหตุเหมือนจะทำพิธี “เฉลิมพระ
ราชมณฑกเขยร” แทน คงเป็นเพราะเจ้าหญิงสุปยาดัตติไม่ยอมให้
เจ้าหญิงสุปยาคย์ ชนนางร่วมราชอาสน์ในเวลาเสด็จออกมหาสมาคม
อย่างพระอัครมเหสี ทั้งยังเป็นเวदानุกนิณไม่กล้าเรียกพวกรประเทศ
ราชและผู้ว่าราชการหัวเมืองเข้าไปยังราชธานี รออยู่ถึง ๔ ปีจึงได้

พระเจ้าเสือ กับ ราชินีสุปชาลัต ทรงเครื่องต้น

ทำพิธีราชาภิเษกและเดียบพระนครเต็มค้ำวรา เมื่อคิดฉนวนจดยณะเพราะ
 ส่วนพระองค์พระเจ้าด้บ่อ เดิมก็มีได้อยู่ในฐานะเดมิได้ชวนชววย
 หมายจะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ผูกมัดมกรวิกใครเจ้าหญิงด้บยาดักก็
 ประสงค์เพียงจะได้ไปเป็นพระชายา เมื่อญเควระหกรรมจูงขึ้นไปให้
 เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ขอนคูกนำพิศวงเหมือนกัน

เมื่อแรกพระเจ้าด้บ่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินบ้านเมืองก่ด้งบ
 อยู่ ด้วยคนทงหลายดำคัญว่าพระเจ้านินดงมอมเวนราชด้มบค้พระ
 ราชทาน เป็นแต่ประหตาดใจกันว่าเหตุไฉนจึงไม่ทรงคังตุกเชอที่
 เจริญพระชันษาและทรงคุณวุฒียิ่งกว่าเจ้าชายด้บ่อเป็นรัชชทายาท
 ส่วนพระเจ้าด้บ่อเองก็ยังไม่ดำมารกจะบังคับบัญชาราชการ ด้วย
 มิได้เตรียมพระองค์ที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อำนาจในราชการจึง
 ตกอยู่ที่พระนางอเดนนคอ พอได้ร้งงานบรมค้ก็ด้งให้จับพวกนาง
 ในที่ผูกพยาบาทไว้เอาไปจำขังทงหมด แต่ในชนนยังมีค้คิดจะฆ่า
 ฟัน ด้วยปรากฏว่าให้ด้ร่างเรือนจำขังใหม่ที่ในวัง สำหรับจะขัง
 เจ้านายองค์ชายและนางในที่ถูกจับไว้ในเรือนจำนั้น แต่เมื่อความ
 จริงรู้กันแพร่หลายออกไปถึงนอกวง ว่าพระเจ้าด้บ่อได้ราชด้มบค้ด้วย
 กตอุบายของพระนางอเดนนคอ และพระนางอเดนนคอให้จับเจ้านาย
 กับทงนางในจำขังไว้มาก ก็เกิดหวาดหวนกันไปทวงทงพระนคร กรณ
 ที่ปรากฏภายหลังชวนให้ด้ันนิษฐานว่าทูก Agent อังกฤษเห็นจะได้
 ว่าก่ถ่วงกับเด้นาบค้พะม่าคังแต่แรกจับเจ้านายเข้าไปถึง แต่ฝ่าย

พระมาคงแก้ว่าถ้าไม่จับเอาไปคุมไว้ได้เสีย เกรงจะเกิดรบพุ่งชิงราช
 ด้มบตกัน ทุตอังกฤษเห็นจริงกนงอยู่ ก็เจ้านายดยุทธยาเธอของ
 พระเจ้ามินดงนั้น แต่ตะองค์โดยตะเพาะที่เบนชนผู้ใหญ่มผู้คนเป็น
 บริวารมาก เมื่อพวกบริวารรู้ว่าเขาตวงจับเอาเจ้านายของตัวไป
 ก็เป็นธรรมดาที่พากันโกรธเค้น คิดจะแก้ไขเอาเจ้านายของตน
 ออกจากที่คุมขัง จึงมีความลำบากเกิดขึ้นเป็นปัญหาว่าจะควรทำ
 อย่างไรให้ปลอดภัยในการที่จับเจ้านายไว้ ในหนังสือบางเรื่องว่า
 พระนางอเตนนั้นคอกกับพระเจ้าด้บ่อปรึกษาเสนาบดีทั้งหมด บางเรื่อง
 ว่าปรึกษาแต่เสนาบดีที่เป็นตัวสำคัญ เสนาบดีคนอื่นมิได้รู้ แต่
 ทำนองจะเห็นพ้องกันว่าถ้าปล่อยเจ้านายออกไปก็คงไปคิดขบถ ถ้า
 ขังไว้พวกบริวารก็คงคิดขบถ เมื่อปรึกษาหาทางป้องกัน พระนาง
 อเตนนั้นคอกกับมนตรีแดงดาเห็นว่าจำต้องตัดต้นเหตุด้วยฆ่าเจ้านาย
 เหล่านั้นเสียตามเขียงอย่างทีพระมาเคยทำกันแต่โบราณ พระเจ้า
 ด้บ่อกับเสนาบดีคนอื่นไม่เห็นชอบด้วย แต่ไม่กล้ามารทจะหาอุบาย
 อย่างอื่นใดก็คอกยอมอนุมัติ ขอชีวิตไว้แต่เจ้านายที่ยังเป็นเด็ก มิ
 มีใครคิดเห็นว่าชีวิตคนเหตุที่เคยใช้กว่าร้อยปีมาแล้วจะให้ร้ายแก่
 บ้านเมืองในสมัยเมื่อฝรั่งต่างประเทศมีอำนาจแทรกแซงอยู่ จึง
 ให้ฆ่าเจ้านายกับทงนางในที่เป็นนริกับพระนางอเตนนั้นคอก เมื่อเดือน
 กุมภาพันธ์ (พ.ศ. ๒๔๒๓) ฆ่าอย่างทารุณเหมือนเช่นว่า “ตัดหนาม
 ไม่ไว้หน่อ” เจ้าชายองค์ใดถูกฆ่า จอมมารดาและลูกกับทงเจ้านอง

องค์หญิงของเจ้าชายองค์นั้นถูกรังแกด้วย แม่จันทุนนางที่เป็นญาติ
 ดันหนทางฝ่ายจอมมารดาที่จับฆ่าเสียเหมือนกัน จำนวนเจ้านายกับ
 ญาติวงศ์ที่ถูกฆ่าครั้งนั้น รวมกันถึงราว ๘๐ คน ว่าฆ่าอยู่ ๓ วันจึง
 หมด เพราะซ่อนฆ่าที่ในวังแต่เวลาดอกดินคันทองจะมีให้พวกชาว
 เมืองรู้ แต่จอมมารดาจับเจ้าน้องหญิง ๒ องค์ของเจ้านายของยาน
 เจ้านายของโอรสที่หนีไปได้หนี ให้เอาไว้เป็นตัวจำนำยังไม่ฆ่า เคยถูก
 จำขังต่อมาถึง ๗ ปีจนถึงเมืองพระมา อังกฤษตั้งให้ปลัดอัยจิงพัน
 เหวจ่า

การที่ฆ่าเจ้านายครั้งนั้น พอข่าวร่วออกมาถึงข้างนอกคนทั้ง
 หดายก็ตกใจทั่วไปทั้งพระมาชาวเมืองและชาวต่างประเทศ มีดีเตอร์
 ซอทูตอังกฤษแต่พอรู้ว่าฆ่าเจ้านาย ก็รีบเขียนหนังสือห้าม
 ปราบไปยังเสนาบดีพระมา และบอกไปในหนังสือว่าถ้าไม่ปราบปราม
 จะให้เจ้านายองค์ใดอยู่ในเมืองพระมา อังกฤษก็จะยอมรับเอาไปไว้
 ใต้ยี่สิบเจ็ด ขอบแต่อย่าให้ฆ่าฟัน ถ้าห้ามไม่ฟังอังกฤษกับพระมาก็คง
 ชาติไม่ตรีกัน เสนอหนังสือทูตอังกฤษมีไปในวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์
 เมื่อทางโน้นฆ่ากันเสียเสร็จแล้วแต่วันที่ ๑๗ จึงช่วยชีวิตเจ้านายไว้
 ไม่ได้ ฝ่ายเสนาบดีพระมาได้รับจดหมายทูตอังกฤษเมื่อเวลาดั่ง
 เคยเสียแล้ว ก็ได้แต่ตอบว่าเมืองพระมาพระมหากษัตริย์ปกครอง
 เป็นอิสสระ ถือว่าบ้านเมืองเป็นสำคัญยิ่งกว่าตัวบุคคล เมื่อบาน
 เมืองจะเกิดจลาจลก็จำต้องระงับตามประเพณี เพื่อจะรักษาบ้าน

เมืองและพระศาสนาให้พ้นภัย ขอย่ำให้กะทบกะเทือนไปถึงทาง
ไมตรี ทูตอังกฤษก็ได้แต่บอกไปยังรัฐบาลของตน ว่าพระเจ้า
ด้บ็จะทำให้บ้านเมืองเกิดยุคเจริญเป็นแท้ ครวงนหมผู้เห็นกันมาก
ว่าควรจะเอาพระเจ้าด้บ็ออกเดี่ยวจากราชสมบัติ และให้เจ้านของ
ยานซึ่งหนีไปได้และอังกฤษส่งไปไว้อินเดียขึ้นมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ตามที่พระเจ้านัดทรงหมายไว้ บ้านเมืองจึงจะสงบเรียบร้อยได้
อย่างเดิม อังกฤษเจ้าเมืองพระม่าได้ก็เห็นเช่นนั้น แต่เมื่อออกไป
ยังอินเดีย ไปประจวบเวดอังกฤษกำลังทำสงครามติดพันอยู่กับ
ประเทศอัฟกานิสถานทางฝ่ายเหนือ ไม่อยากจะให้เกิดรบพุ่งกับ
พระม่าอีกทางหนึ่งในขณะเดียวกัน จึงอนุญาตเพียงให้ “ตรง” ถอน
ทูตมาเดี่ยวจากเมืองมณฑลเด เมื่อเดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ แต่
เผชิญในปีต่อมาทางกรุงลอนดอนเปิดยื่นรัฐบาล พกถิเบอร์ดซึ่งมี
วิสัยวังเกี่ยวการรบพุ่งได้เป็นใหญ่ และชาติต้องสนใจทำสงครามทาง
อาฟริกาใต้และอียิปต์ อังกฤษจึงระงับความคิดที่จะรุกรานเมือง
พระม่าอยู่หลายปี

ในเมืองพระม่าเอง ตั้งแต่เจ้าเจ้านายแล้วพระนางอเตนนคอก
เกิดหวาดหวั่น ด้วยรู้ว่ามคนโกรธแค้นมากเกรงจะเกิดรบถ จึงแนะ
นำพระเจ้าด้บ็ให้ตงมนตรีแดงดา ซึ่งเคยเป็นคู่คิดกันมาแต่ก่อน
ชนเบเนอกรมหาเด้นาบดี Wangyi ฝ่ายทหาร และให้เป็นผู้บัญชาการ
รักษาพระนครด้วย แต่พระนางอเตนนคอกเองก็มีอำนาจดีที่ชชาติอยู่

ไม่นานเท่าใด พอราชินี่ผู้ป่ยาดักันกับพระเจ้าด้บอดนิตเดอ ก็เอา
 กิจการฝ่ายในราชฐานไปบังคับบัญชาเดี่ยวเอง ไซ้แต่เท่านั้นยังเออมน
 ไปเกี่ยวข้องถึงกิจการฝ่ายหน้า ด้วยอาจจะว่ากล่าวให้พระเจ้าด้บอ
 ทำตามถ้อยคำได้ เมื่อแต่งดาหุ่ญคัยเห็นราชินี่ผู้ป่ยาดักันมาจัน
 ก็เห็นเข้าประจบประแจงจนได้เป็นที่ปรึกษาหารือของราชินี่ผู้ป่ยาดัก
 เหมือนเช่นเคยเป็นที่ปรึกษาของพระนางอเดนนคอมาแต่ก่อน ราช
 การบ้านเมืองกดีดชิชาดออยู่ในคนทง ๓ คือ พระเจ้าด้บอกับราชินี่
 ผู้ป่ยาดักันและแต่งดาหุ่ญคัย เดยเป็นเหตุให้เด้นาบคักนอ้นพากัน
 ทยถอย การปกครองบ้านเมืองกผันแปรเด้อมทราวมตงจนเห็น
 ปรากฏแก่คนทงหลาย

จันคนจ่าพวกหนึ่งเป็นชาวราชการกัม มิได้เป็นชาวราชการกัม
 คบคิดกันกับพวกชาวเมืองพะมาใต้ ให้ไปเชิญเจ้านของยานมาปราบ
 ยุคเชิญ คนเหล่านี้รบจะเบ้นกำลังรบเอาราชด้มบคักถวย พะมา
 ผู้เดาเรื่องให้ฉนพงยชนจวครงนอองกฤษกรู้เห็นเป็นใจด้วย แต่
 ในหนังสือทอองกฤษแต่งไม่รับและไม่มีฎีเด้อทง ๒ ดถาน จะอย่างไร
 ก็ตาม ความปรากฏว่าเจ้านของยานกับเจ้านของโอ้กอนุชาหนีมาได้
 จากอินเดยอย่างง่ายคาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ แต่เผอญเจ้านของยาน
 มาประชวรด้นชพเดยทเมืองพะมาใต้ เหลือแต่เจ้านของโอ้กออกเป็น
 หัวหน้าพวกขบถ คเมืองชายแดนพะมาเห็นชนไปได้ไม่เท่าใด พอ
 พวกพะมาว่ามีไซ้เจ้านของยานก็ไม่พอใจช่วย เพราะเจ้านของโอ้ก

เคยเป็นคนกักขพระไม่มีใครนับถือมาแต่ก่อน เจ้าชายของโศกทำกา
 ไม่ได้สำเร็จก็ต้องกลับไปอินเดีย เรื่องนี้จะว่าเป็นเพราะเคราะห์
 กรรมของเมืองพระมากได้ก็ออกอย่าง ๓ ถ้าเจ้าชายของยานไม่สิ้นชีพเดีย
 ก็อาจได้เมืองพระมา เมืองกฤษณะมิได้รู้เห็นเป็นใจด้วยแต่แรก ก็
 คงเข้าอุดหนุนในชนหลังเมื่อเห็นผู้คนพดเมืองพระมาเข้าด้วยมาก ถ้า
 เจ้าชายของยานได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมืองพระมากเห็นจะยังไม่เสีย
 กระทบเกิดชบถครึ่งเจ้าชายของยานนั้น เบนบัจจยให้เตงดา
 หุ่นคยตั้งให้สืบสวนเอาตัวผู้รู้เห็นเป็นใจในการชบถ จับขุนนางทั้ง
 ที่ในกรุงและตามหัวเมืองมาได้คุกไว้กว่า ๓๐๐ คน การชบถก็ตั้ง
 ไปได้คราวหนึ่ง แต่ถึงบทงก็มพวกพระมากคิดชบถอีก คราวหนมาย
 จะไปเชิญเจ้าเมงกนซึ่งหนีไปอยู่อินเดียแต่รัชกาลพระเจ้ามินดงมา
 เป็นหัวหน้าเมืองพระมา ก็คิดศัพทราบถึงเตงดาหุ่นคย ว่าพวก
 ขุนนางที่ถูกขังคอยจะแหกคุกออกมาช่วยเจ้าเมงกน พอได้ข่าวว่า
 เจ้าเมงกนหนีจากแดนอังกฤษมาอาศัยฝรั่งเค็ดอยู่ ณ เมืองจันทนคร
 (อยู่ข้างใต้เมืองกาดกัตา) อันเป็นเมืองท่าที่จะลงเรือมาเมืองพระมา
 ได้ เตงดาหุ่นคยก็คิดกตอุบายทำให้ปรากฏว่านักโทษแหกคุก
 ให้เอาไฟเผาคุกคตนักโทษในนั้น ใครหนีไฟออกมาได้ก็พ้นเสีย
 จำนวนคนที่ถูกฆ่าครึ่ง นรวมทงผู้ถูกตั้งด้วยว่าเป็นพวกชบถและที่เป็น
 นักโทษดำมัญตายกว่า ๒๐๐ คน ก็เกิดยดัยของต้นความเชื่อถือ
 รัฐบาลไปทั่วอาณาเขตคพระมา ด้วยเห็นว่าพระเจ้าดบ่อกครอง

แตงดาหุ่่นคยี อัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหาร

บ้านเมืองไม่ได้เป็นแน่แท้ แต่เขาก็เริ่มเกิดใจผู้ร้ายชุกชุม ผู้ร้าย
 บางพวกมัจฉานคงรอยต่งพันเทยวปล้นสะดมจนถึงที่ใกล้ ๆ ราชธานี
 พวกหัวเมืองไทยใหญ่ก็พากันแข็งเมืองชนหลายแห่ง ที่สุดพวกจัน
 ดงมายึดเมืองบาโม (บ้านหม้อ) ที่ต่อแดนพม่า ก็ไม่ดำเนินการจะ
 ยกกองทัพไปรบได้ เพราะต้องปราบปรามใจผู้ร้ายตามหัวเมือง
 ชนใน และต้องระวังรักษาในพระนครมิให้เกิดชก แม้พระเจ้า
 ด้บ่อกก็ไม่กล้าเด็ดจอกนอกพระราชวัง (เขาว่าที่สร้างหอสูงชนทวม
 ราชมณเฑียรสำหรับเสด็จชนทอดพระเนตรพระนคร ก็เพราะเหตุชน)

เมื่อบ้านเมืองระด่ำระด่ายดังกล่าวมา ก็เคยเป็นปัจจัยให้เงิน
 ผลประโยชน์แผ่นดินได้ตกค้างจนไม่พอจ่ายใช้ราชการ ในหนังสือ
 ฝรั่งแต่งยังอ้างเหตุอีกอย่างหนึ่ง ว่าเพราะราชินี่ดุษฎีภักดิ์มอชยาศัย
 ดุร้ายดุร้าย ชอบชอของแปลก ๆ ไม่รู้จักเดียดายเงิน แต่แรกพระ
 เจ้าด้บ่อกเสวยราชย์พวกเสนาบดีคิดตงวิธีทางบประมาณ จำกัดเงิน
 พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้สอย ราชินี่ดุษฎีภักดิ์ทูลพระเจ้าด้บ่อกให้ทอด
 เสนาบดีกระทรวงคลังเสีย แต่นั่นก็เรียกเงินใช้ได้ตามชอบใจ
 เคยเป็นช่องให้พวกชาวต่างประเทศตั้งของจากยุโรปมาขายเอากำไร
 เงินหลวงจึงได้ตั้งเปิดองไปด้วยเหตุชนอีกอย่าง ๓ เมื่อเงินในพระ
 คลังไม่พอจ่ายให้คิดออกสลากกินแบ่ง (อังกฤษเรียกว่า “ลอตเตอรี่”
 Lottery) ที่ในเมืองมณฑล ก็ได้กำไรไม่พอต้องการ จึงให้
 แต่งดาหุ่ณคัยคิดหาเงินผลประโยชน์แผ่นดินด้วยประการอย่างอื่นอีก

แต่งดาหุ่ญคยัไปตรวจเห็นจำนวนเงินที่ควรได้จากป่าไม้ดัก ซึ่ง
อนุญาตให้บริษัทบอมเบเบอมาอังกฤษทำค้างค่าง และไม่ได้ตาม
พิกัดเพราะบริษัทเอาเปรียบด้วยประการต่าง ๆ จึงให้ตรวจบัญชี
คิดจำนวนเงินตามซึ่งเห็นควรจะได้จากบริษัทบอมเบเบอมา แล้ว
เรียกเอาเงินถึง ๒,๓๐๐,๐๐๐ รูปี บริษัทของทุกชาติต่อเจ้าเมืองพะม่าได้
เจ้าเมืองพะม่าได้ขอให้ทั้งสองฝ่ายพร้อมกันตรวจบัญชี ถ้าเห็นผิด
กันอย่างไรก็ให้ตั้งอนุญาโตตุลาการตัดสิน ฝ่ายพะม่าไม่ยอมและ
เข้าขัดขวางมิให้บริษัทบอมเบเบอมาทำป่าไม้ รัฐบาลอังกฤษจึงยก
เรื่องทีพะม่าทำแก่บริษัทบอมเบเบอมาขึ้นอย่างเป็นทางการที่เขารุกราน
เมืองพะม่า แต่เหตุที่จริงนั้นเป็นเรื่องห่างหากที่เดียว เกิดแต่
ดมัยนประจวบเวลาพวก “คณะหาเมืองชน” Colonial Party ใน
ประเทศฝรั่งเศสมีอำนาจขึ้น คิดจะเอาแผ่นดินในระหว่างอินเดีย
กับเมืองจีน Indo-China (คือประเทศพะม่า ไทย ญวน ตั้งเกีย
กับทั้งแหลมมลายู) เป็นอาณาเขตต์ของฝรั่งเศส เหมือนอย่าง
เช่นอินเดียเป็นอาณาเขตต์ของอังกฤษ เริ่มทำตามความคิดด้วย
เมืองตั้งเกียก่อน ก็ฝรั่งเศสได้มีทางไมตรีกับพะม่ามาแต่ครั้งพระ
เจ้ามินดงแล้ว ถึงรัชกาลพระเจ้าลัทธิเมอมีเหตุต่างๆ ทำให้พะม่า
เกิดขุ่นหมองกับอังกฤษ เห็นได้ทั้งคนดำคัญในคณะหาเมืองชน
มาเป็นกงซุลฝรั่งเศส เวदानันรัฐบาลอังกฤษถอนทูตเสียแล้ว ไม่
มีทูตผู้แทนรัฐบาลอังกฤษก็ตั้งขวางอยู่ ณ เมืองมณฑลเต ก็นับว่าเป็น

ในห่วนแมงคยี อัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือน แต่งเต็มยศ

เพราะหกรวมได้อีกอย่าง ๓ กองชุดฝรั่งเศ็ดได้ทักเข้าประจบประแจง
 เกิดยกต่อมพะม่า ด้วยรับจะชักชวนมหาประเทศในยุโรปให้ช่วยกัน
 กัดขวางมิให้อังกฤษทำร้ายเมืองพะม่า หรือถ้าพะม่าจะต้องรบกับ
 อังกฤษ ฝรั่งเศ็ดก็จะให้กองทัพกับทั้งตั้งเครื่องคัดตราวุธมาช่วย
 พะม่าโดยทางบกจากเมืองตังเกี๋ย ก็เวลานั้นรัฐบาลพะม่ากำลัง
 ดำบากอยู่ทั้งภายในบ้านเมืองและหวาดว่าอังกฤษจะมารุกรานญ พระ
 เจ้าด้บอให้เด่นาบตีปรึกษากัน ฝ่ายหนึ่งมีกษัตริย์อัครมหา
 เด่นาบตีฝ่ายพลเรือนซึ่งเบนชาหุดวงเดิมของพระเจ้ามินตงเป็นต้น
 ไม่เชื่อว่าฝรั่งเศ็ดจะช่วยได้ตั้งว่า เห็นควรจะรักษาทางไมตรีดีไว้
 กับอังกฤษ อีกฝ่ายหนึ่งมีเตงดาหุดวงคัยอัครมหาเด่นาบตีฝ่ายทหาร
 เป็นต้น เชื่อว่าถ้าฝรั่งเศ็ดช่วยพะม่าอังกฤษ คงจะไม่กล้ารุกรานญ
 พระเจ้าด้บอกับราชินี่ผู้ปยุตติเห็นชอบด้วยกับความคิดเตงดาหุดวงคัย
 ก็เกิดการดมาคมกับฝรั่งเศ็ดสนธิสนม นัยว่าถึงกองชุดฝรั่งเศ็ดเข้าเฝ้า
 พระเจ้าด้บอกับราชินี่ผู้ปยุตติในทรีโหฐานใต้เบื้องนิจ เป็นบัจจย
 ให้ฝรั่งเศ็ดได้รับสิทธิต่าง ๆ ในเมือง พะม่า คือทำทางรถไฟและ
 ตั้งธนาคารออกธนบัตรเป็นต้น เฝอญเวदानนทางประเทศอังกฤษ
 พวกคณะดิเบอรัตต้องออกและพวกคณะคอนเซอเวตีฟกดับเข้าเป็น
 รัฐบาล เห็นว่าถ้าเฉยอยู่อังกฤษกับฝรั่งเศ็ดก็จะต้องรบกันด้วย
 เรื่องเมืองพะม่า จำต้องตัดสินใจเหตุด้วยเอาเมืองพะม่าเป็นของ
 อังกฤษเสีย จึงอนุญาตให้รัฐบาลอินเดียนเดย์ตีเมืองพะม่า (ครั้งที่ ๓)
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ดังเด้ามาเดไว้ในเรื่องตำนานเมืองมณฑล

ถ้าว่าถึงตอการททาให้เสียเมืองพระมานับว่ามี ๔ คน คือ พระ
 เจ้าด้บือ ราชนันธุ์ปยาดัต พระนางอเดนนคอ และแดงดาหุ่ญคัย ก็
 ต้องรับทุกขโทษเป็นผดกรรมทุกคน พระเจ้าด้บือถูกเนรเทศไปอยู่
 ณ เมืองรัตนคีรีในอินเดีย ๓๐ ปี จนสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘
 ราชนันธุ์ปยาดัตก็ถูกเนรเทศไปอยู่เมืองรัตนคีรีจนพระด้วามสิ้นพระ
 ชนม์แล้ว จึงได้รับอนุญาตให้กลับมาอยู่เมืองว่างกุ้งจนสิ้นพระชนม์
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระนางอเดนนคอแต่แรกก็ถูกเนรเทศไปอยู่
 อินเดีย แต่กล่าวกันว่าไปเกิดวิวาทกับราชนันธุ์ปยาดัต ถูกตั้งกบฏ
 มาคุมไว้ที่เมืองเมาระดาเจิงจนสิ้นพระชนม์ ส่วนแดงดาหุ่ญคัยนั้น
 ก็ถูกเนรเทศไปคุมขังไว้ที่เมืองคัตตัก Cattak ในอินเดีย จนเมื่อเจ้า
 จอนจะตายรัฐบาลจึงปล่อยให้กลับมาตายที่บ้านเดิมในเมืองมณฑลเด
 ใน ๔ คนนั้นพิจารณาตามเรื่องทีปรากฏ ดูน่าสงสารแต่พระเจ้าด้บือ
 เพราะอดีตกรรมนำให้ต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดยมิได้อยู่ในฐานะ
 หรือมีความประสงค์ เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วก็ไม่ได้ทำบาป
 กรรมอันใดโดยดำฟังพระองค์ ถูกแต่คนอื่นเขาข่มขืนให้ทำก็ทำไป
 ด้วยความซาดเซดา ก็แต่ความซาดเซดาเป็นอุปนิสัยด้ายมนุษย์อัน
 มีมาในตัวเองโดยธรรมชาติ ที่มาต้องรับทุกขโทษภัยอย่างร้ายแรง
 ทั้งเสียพระเกียรติยศปรากฏอยู่ในพงศาวดารเกินกว่าความผิด ดูน่า
 สงสารยิ่งคนอื่นทงน.

ตอนที่ ๘

ล่องแม่น้ำเอราวดี

เมื่อขากลับจากเมืองมณฑลเดฉินมาทางเรือ เรือต้องลงมา
วนครึ่งถึงเมืองพุกาม ฉนั้นพักเที่ยวดูเมืองโบราณอยู่ ๓ วัน แล้ว
ลงเรือดำอันต้องต่อมาอีก ๒ วันครึ่งถึงเมืองแปรจึงกดบนรถไฟมา
ทางบก ได้เห็นแม่น้ำเอราวดีคือนกต่างในระยะทางที่ต้องมา ๔ วัน
จะพรรณนาในตอนนี้ รอเรื่องเที่ยวดูเมืองพุกามไว้แต่ต่อไปเป็น
ตอนอื่นต่างหาก

แม่น้ำเอราวดี นับเป็นมหานทีสาย ๓ ในทวีปเอเชีย ผ่าน
กวางประเทศพม่าลงมาแต่ข้างเหนือจนออกทะเล เช่นเดียวกับ
แม่น้ำเจ้าพระยาในประเทศสยาม และเปรียบกันได้อย่างอื่นอีก ถ้า
ดัดมมว่าเมืองมณฑลเดฉินเมืองพิษณุโลก แม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไป
แยกเป็นสองสายที่ปากน้ำโพชนใด แม่น้ำเอราวดีก็ขึ้นไปแยกเป็น
สองสายที่เมืองปะกอกกู Pakokku ทำนองเดียวกัน สายทางตะวันตก
เรียกว่าแม่น้ำ “ชินด์วิน” Chindwin ยัดยาวค่อขึ้นไปเหมือนอย่าง
แม่น้ำบึงสาย ๓ แม่น้ำเอราวดีเป็นสายทางตะวันออกเปรียบเหมือน
แม่น้ำน่าน คงเรียกว่าแม่น้ำ “เอราวดี” Irrawaddy ขึ้นไปยัดยาว
อีกสาย ๓ ผ่านเมืองที่เบ็นราชธานีแล้วเลยขึ้นไปจนเข้าในแดน

ประเทศจีน ยอดแม่น้ำเอราวดีไปหมดที่ไหนยังไม่มีใครรู้ รู้แต่ว่า
 ยอดน้ำเป็นธาราชนไปจนบนภูเขาสูงที่หิมะคลุมในฤดูหนาว อาจ
 อยู่ในแดนประเทศจีนหรือประเทศทิเบตก็ได้ เพราะถึงต้นฤดู
 แดงเมื่อหิมะละลาย มีน้ำไหลหลากจากข้างเหนือลงมาถึงแม่น้ำ
 เอราวดีแต่ก่อนฤดูฝนทุกปี ปากน้ำเอราวดีทอดก้นทะเลมีทางน้ำถึง
 ๕ แพรก ผิดกับแม่น้ำเจ้าพระยาไปเป็นอย่างเดียวกับปากแม่น้ำโขง
 ในเมืองเขมรแต่ปากน้ำคงคาในอินเดีย แม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้
 ตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปจนถึงมณฑลอยุธยาเป็นทิวเขา มีคลองขุดตาม
 ขวางไปถึงเมืองอื่น ๆ ฉะนั้น แม่น้ำเอราวดีข้างใต้ก็เป็นตอนที่
 แผ่นดินตามคลองขุดตามขวางไปถึงเมืองในตำนานอื่นเช่นเมืองว่างกุง
 เป็นต้นเท่านั้นเอง ขนไปตอนข้างเหนือเมื่อผ่านที่แผ่นดินสูงกม
 แม่น้ำขนาดย่อม ๆ แยกเป็นลำธารเป็นระยะไปอีกหลายสายเช่นเดียว
 กัน แต่ในแม่น้ำเอราวดีใช้เรือกำปั่นไฟได้ตลอดตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไป
 ไปจนถึงเมืองบาโม (บ้านหม้อ) ระยะทางกว่า ๔๐,๐๐๐ เด็น ใน
 แม่น้ำจีนต้นฤดูน้ำเรือไฟก็ขึ้นไปได้เกือบ ๓๐,๐๐๐ เด็น ขนาด
 กว้างของแม่น้ำเอราวดีบางแห่งกว้างถึง ๓๒๐ เด็น (๓ ไมล์) แต่
 มีหาดมาก เป็นทางน้ำไหลแต่ลึกครึ่งหนึ่ง เพราะน้ำในแม่น้ำ
 เอราวดีฤดูน้ำกับฤดูแดงผิดกันมาก เวลายุคน้ำ ๆ ขนสูงกว่าฤดูแดง
 ถึงราว ๕ วา ๓ ศอก ๓ คืบ (๓๕ ฟุต) น้ำท่วมตลิ่งเข้าไปไกล ที่เมือง
 มณฑลเตจิงต้องทำคันทันน้ำท่วมตลิ่งกว่ามาแล้ว น้ำบวมหาดาก

แต่ในเดือนมีนาคมก่อนฤดูฝน จนถึงเดือนกันยายนหมดฤดูฝนนาจง
 ดด เวลานั้นอากาศร้อนด้วยน้ำแรง มักกักตังพองพาเอากรวดทราย
 ไปตกในแม่น้ำให้เกิดหาด หาดแห่งใดใหญ่ขึ้น ก็กักกันด้วยน้ำให้
 ไหลแปรไปกักทางอื่น เป็นเหตุให้แนวตลิ่งกับท่งหาดแฉะร่องน้ำ
 เปื่อยนแปรลงอยู่เสมอ รั้วไม่ได้ว่าบ่ไหนน้ำจะกักที่ตรงไหน หรือว่า
 หาดที่ตรงไหนจะงอกออกไปสักเท่าใด เพราะเหตุนี้จึงทำทำประจำ
 สำหรับเทียบเรือกำปั่นไฟกับตลิ่งไม่ได้ ต้องเอาเรือดำเตียงทอดไว้
 ที่ชายหาดพอให้เรือกำปั่นไฟจอดเทียบเป็นทางขนลง เวลานั้น
 ท่อมหาดถึงไหนก็เดือนเรือดำเตียงถอยตามเข้าไปจนถึงเทียบตลิ่งใน
 เวลานั้นถึงสูงสุด เวลานั้นไปเป็นฤดูแตงนางวุด ชายหาด
 ห่างตลิ่งออกไปไกล จะลงเรือจึงต้องไต่ลงไปจากตลิ่ง แล้วเดิน
 ดุยทรายข้ามหาดไปลงเรือตลิ่งกล่าวมาแล้ว

การเดินทางเรือกำปั่นไฟในแม่น้ำเอราวัณก็มีใช่ง่าย เพราะใน
 ฤดูแตงนางวุดแฉะร่องน้ำก็เปื่อยนทุกปี บริษัทเจ้าของเรือต้องทำ
 ทุยหมายร่องน้ำให้เห็นเป็นระยะตลอดทาง ทุยหมายเขาไม่ใ้
 ดำตัดพอได้ขนาด แต่บ่กไม่อยู่ด้วยด้วยน้ำแรง ต้องเอากะสอบ
 กรวดทรายผูกทอดถ่วงทางโคนให้ปดายไม้ตอยไม้ต้อย ทาดักทุย
 ฝ่ายซ้ายกับฝ่ายขวาให้ผิดกัน ทุยหมายตรงท่มหินอยู่ใต้น้ำทาด
 หนึ่งต่างหาก ให้เป็นที่ตั้งเกศ การทุยหมายร่องน้ำต้องมีเรือไฟเล็กกับ
 พนักงานพอดหนึ่งต่างหากสำหรับเทียบตรวจแก้ไขอยู่เสมอ นอก

๒๓๒

จากพนักงานคนนำร่องประจำอยู่ที่กระยะ เมื่อเรือจะผ่านย่านไหน ก็รีบนำร่องดำหรบนั่นไปด้วย แม่มีกรวยและคนนำร่องเช่นนั้น แล้ว การต้องเรือกำปั่นไฟเช่นที่พวกเรามากยิ่งลำบาก เพราะเป็นเรือขนาดใหญ่และมีเรือดำเตี้ยบรรทุกสินค้าผูกเคียงทั้งสองข้าง ในแม่น้ำบางแห่งมหาดยนออกมาทั้งสองฝ่าย ทำให้ร่องน้ำแคบและคดเคี้ยว หนักไหลเชี่ยวเช่นกับแก่ง ถ้าเรือต้องพลาดดีกนักก็คิดหาตมอกลงที่เช่นนี้ต้องทอดสมอให้เรือกลับเอาท้ายลง ค่อย ๆ หย่อนท้ายสมอและเดินเครื่องจักรช่วยให้เรือลอยตรงลงมาตามร่องน้ำ จนพ้นที่ยากจึงถอนสมอกลับดำเรือต้องลงมาอย่างเดิม มีที่ตมอยากเช่นว่าหลายแห่ง เพื่อความปลอดภัยบริษัทเขาจึงให้เรือต้องแตกดวงวันเวลาจำกัดให้จอดพัก เว้นแต่บางย่านที่จำเป็นจะต้องต้องกลางคืนให้เรือวิ่งตั้งคืนกำหนด ที่ย่าน ๓ มีกัปตันฝรั่งเป็นนำร่อง เมื่อแกมาถึงเรือได้รู้จักกันฟังแกคุยสนุกดี แกเด่าว่าตัวแกเคยเดินเรือของบริษัทขนตมอทางแม่น้ำเอราวดีมาแต่ยังหนุ่ม ครั้นแกตมจะทนตรากตรำไม่ไหว แต่บริษัทเขายังอยากเอาแกไว้ จึงให้มาเป็นนำร่องในย่านที่ตมอยากนี้ มีหน้าที่สำหรับนำเรือใหญ่ต้องแล้วรับเรือใหญ่ดำที่ขนมาตมอกัน ณ ที่ย่านนั้นไป ต้องเดินเรือเพียงตีปดาหะระ ๔๘ ชั่วโมง แต่ดูแกชำนาญจริง อัจฉริยะเรือใหญ่ขนตมอและกลับเรือลอยลงเช่นว่ามาได้แม้ในเวลากลางคืน อากั๊ยแต่แต่งโคมไฟฟ้านายให้เห็นทางเท่านั้น นายเรือกำปั่นที่ตมมาเด่า

ให้ฟังว่าชนตองในฤดูน้ำก็มีไร่ง่าย แต่ยากไปอีกอย่าง ๓ เพราะ
 น้ำท่วมหาดเตเห็นแต่เป็นน้ำแข็งไปหมด ไม่รู้ว่าน้ำจะท่วมหาดตรง
 ไหนลึกสักแค่ไหน ถึงเดินเรือไม่ต้องฮ่อมค่อมและไม่ต้องกดับ
 เอาท้ายเรือลงเหมื่อนอย่างฤดูแดงก็จริง แต่ดังเกตร่องน้ำผุดเรือ
 ก็คิดได้ง่ายๆ แกะให้คนดูเรือกำปั่นของรัฐบาลดำ ๓ ซึ่งคิดเพราะ
 ดังเกตร่องผุด ยิ่งค้างอยู่บนหาดสูงกว่าท้องน้ำสัก ๓ วา บอกว่า
 เรือดำนั้นจะค้างอยู่อย่างนั้นสัก ๖ เดือน จนน้ำใหม่มาจึงจะ
 หดุดไปได้ ถ้ามองแถวฤดูไหนจะเดินเรือยากกว่ากัน แก้วว่าในฤดู
 แดงเช่นเวลาที่เรามาต้องยากกว่าฤดูน้ำ เพราะที่บางแห่งร่องน้ำลึก
 เพียงสัก ๔ ศอก เรือกินน้ำกว่า ๓ ศอกจึงต้องระวางมาก เมื่อเข้า
 ยานนาตนต้องให้คนย่นเอาไม้หยงนามาทงต้องขวางเรือ แต่ดังเกตรู
 เมื่อเวลาเรือผ่านยานที่ยากไม่เห็นมีใครระทงระทงกัน คงเป็นด้วยเคย
 ชนตองเดี่ยวจนชินแล้ว

คราวนี้จะพรรณนาว่าด้วยเรือของ “บริษัทเรือแม่น้ำเอราวดี”

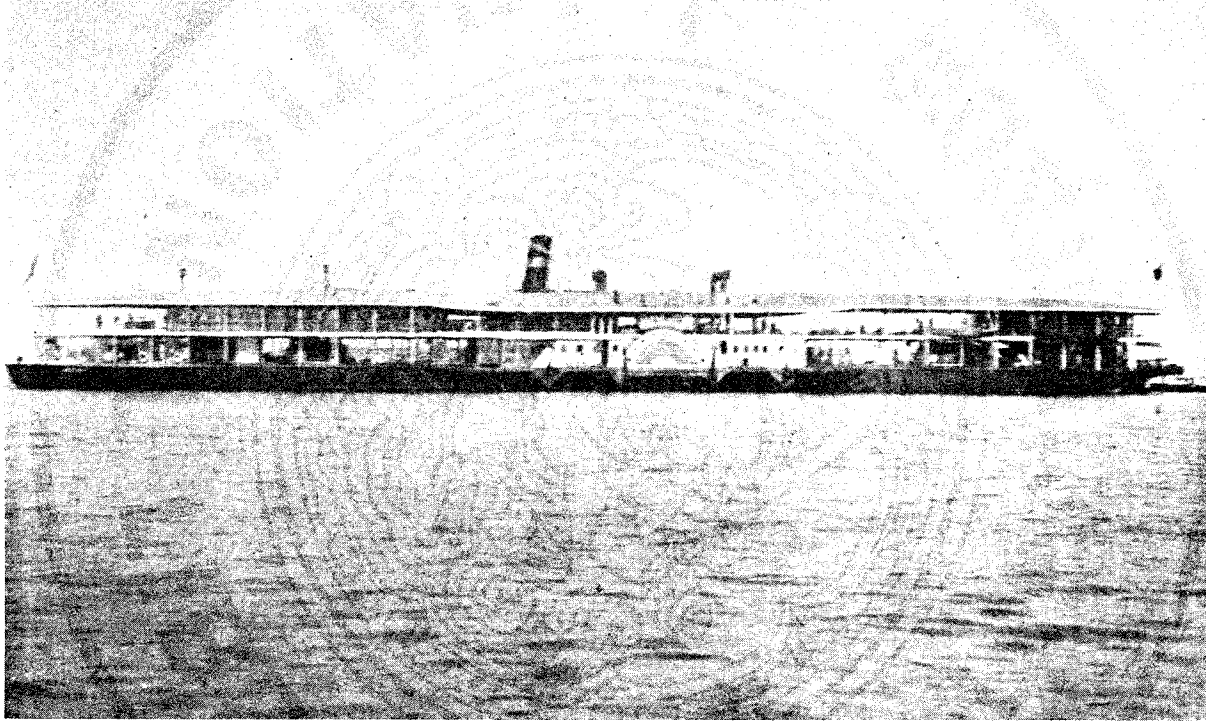
Irrawaddy Flotilla Company คือไป เหตุที่จะตั้งบริษัทนมเรือตามาน
 ว่า เมื่อครั้งองกฤษตีเมืองพะม่าครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๘๕) รัฐบาล
 อินเดียให้เอาเรือกำปั่นไฟสำหรับใช้ทางแม่น้ำ ๔ ลำกับเรือดำเตียง
 อีกหลายลำรับมาจากอินเดีย สำหรับใช้ในการสงครามครั้งนั้น ครน
 ฝรั่งการสงคราม อังกฤษได้เมืองพะม่าไต่ไต่เป็นเมืองชน เมื่อจ
 การปกครองจึงเอาเรือกำปั่นไฟกับเรือดำเตียงเหล่านั้นไว้ใช้ราชการ

ที่เมืองพระมาใต้ ต่อมาเมื่อท่านบูรณบ้านเมืองเจริญขึ้น มีชาว
 ตกตึกแดนตึกพวก ๓ คิดจะเดินเรือรับจ้างส่งคนและสินค้าทางแม่น้ำ
 เหวราวดี รัฐบาลยอมขายเรือกำปั่นไฟและเรือดำเตียงที่ใช้ราชการ
 ให้ พวกนั้นจึงตั้งบริษัทเรียกว่า "บริษัทแม่น้ำเหวราวดี" ขึ้นเมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๐๘ ในชั้นแรกเดินเรือจากเมืองร่างกุ้งขึ้นไปเพียงเมือง
 สหะยะโย ซึ่งเป็นเมืองปลายแดนอังกฤษในสมัยนั้น กับเดินเรือ
 ตามคลองซุดไปถึงเมืองต่างๆ ในอาณาเขตต์ของอังกฤษ แต่พอมี
 เรือกำปั่นไฟเดินรับส่งผู้คนและสินค้าไปมาได้สะดวก การทำไร่นา
 ค้าขายในเมืองพระมาใต้ก็เจริญรวดเร็ว จนชาวเมืองพระมาเห็น
 เป็นประโยชน์ พระเจ้ามินดงจึงประทานอนุญาตให้บริษัทนั้นเดิน
 เรือกำปั่นไฟขึ้นไปไต่ถึงกรุงมณฑลเดเมอ พ.ศ. ๒๔๓๓ ต่อมาใน
 รัชกาลพระเจ้าปดุงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ บริษัทได้รับอนุญาตให้เดิน
 เรือทางแม่น้ำชन्द्रนเพมชนอกด้วยทาง ๓ ครั้นเมืองพระมาเห็น
 ตกเป็นของอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ บริษัทก็เริ่มเดินเรือทางแม่น้ำ
 เหวราวดีตอนไปจนถึงเมืองบาโม การเดินเรือของบริษัทนี้กำไร
 งามจึงสามารถขยายการกว้างขวาง จนคล้ายกับผูกขาดการเดินเรือ
 ในแม่น้ำเมืองพระมา เวลานี้มีเรือกว่า ๖๐๐ ลำ เป็นเรือกำปั่นไฟ
 ตึก ๓๕๐ ลำ นอกจากนั้นเป็นเรือดำเตียงสำหรับบรรทุกสินค้าพ่วง
 เรือไฟไปมา หรือเอาไปเที่ยวจอดเป็นสถานที่รับส่งสินค้าตามตำบล
 ต่างๆ ตลอดลำแม่น้ำ ทั้งด้านงานใหญ่อยู่ที่เมืองร่างกุ้ง มีทั้ง

โรงจักรและอยู่สำหรับซ่อมแซมเรือทุกอย่าง ที่เมืองมณฑลเทศาภิบาล
 ซ่อมแซมเรืออีกแห่ง ๓ เรือกำปั่นไฟของบริษัทมณฑลอยุธยาจักรราช
 จักรท้าย และจักรพยุทท้ายหลายขนาด คิดทำให้เหมาะแก่ทางที่เดิน
 เรือและการที่จะใช้รับส่งคนโดยสารหรือเพียงแต่จะบรรทุกสินค้า
 จะพรรณนาว่าแต่ด้วยเรือที่ตนมาเป็นเรือขนาดใหญ่ของบริษัท ทำ
 สำหรับคนโดยสารที่จะไปมาโดยค่วนในระหว่างเมืองร่างกุ้งกับเมือง
 มณฑลเทศาภิบาลหะระ ๒ ครั้ง เติมน้ำมันถึงทงชาชนและชาตอง เป็น
 เรือจักรข้างยาวราว ๔๘ วา ๓ ศอก (๓๒๖ ฟุต) กว้าง ๕ วา ๓ ศอก
 (๓๔ ฟุต) มีคาค้ำ ๒ ชั้น ในท้องเรือมีระวางสำหรับบรรทุกสินค้า
 ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง คอนทกตงหม้อไฟและเครื่องจักรอยู่ที่กลาง
 ใต้ แต่ท้องเรือคนบรรทุกไม่ได้เท่าใดนัก จึงต้องเอาสินค้าบรรทุก
 เรือดำเดี่ยวพ่วงไปทงตองข้าง คาค้ำชั้นล่างเป็นที่ทำการเดินเรือ
 เป็นคน แต่เครื่องบอกเดินจักรกวานดั้มอยู่ตอนหัวเรือ ต่อมาถึง
 ห้องที่อยู่ของนายเรือและคนหนคนกต และที่ไว้ตั้งดั้มการสำหรับเรือ
 ตอนข้างท้ายเรือเป็นที่อยู่ของพวกกะดาด ในกิจการเดินเรือไม่ใช้
 คาค้ำชั้นบนเลยทีเดียว เว้นแต่เวลาเรือเดินกตางคนจึงขึ้นไปถือ
 ท้ายเรือและตั้งเดินจักรที่คาค้ำชั้นบนตอนหัวเรือ โดยปกติคาค้ำ
 ชั้นบนเป็นแต่ที่สำหรับคนโดยสารตลอดคน โดยสำหรับชั้นที่ ๓
 อยู่ตอนหน้า มีคาค้ำตอนหัวเรือเป็นที่สำหรับเดินเห็นดูอะไรเดิน
 ตามชอบใจ ต่อมาห้องใหญ่สำหรับเบนทงเงินหรืออ่านหนังสือ

และต้นทานากัน มีโต๊ะที่กินอาหารตั้งตามยาวในกลางห้องนั้น ต้อง
 ซ้ำทางแคบเรือเป็นห้องนอนข้างละ ๔ ห้อง อยู่ห้องละ ๒ คน อา
 รับคนโดยสารชั้นที่ ๓ ได้รวม ๓๖ คน มีห้องอาบน้ำแยกกันเป็น
 ส่วนผู้ชายและผู้หญิง พื้นห้องที่อยู่กินไปเป็นครัวไฟและห้องที่อยู่
 ของคนรับใช้ แต่ถึงร้านขายของบริโภคนิยมและผลไม้เป็น
 ต้น แต่แต่ใครจะซอกินตามปรารถนา ตอนกลางดึกเป็นที่อยู่ของ
 คนโดยสารชั้นที่ ๓ เป็นแค่คาดฟ้าโถงไม้มีเครื่องสำหรับใช้ด้วย
 อย่างไม่ดี คนโดยสารถ้าไปด้วยกันเป็นพวกก็เอาหีบผ้าภาระที่เอาไป
 ด้วยวางเรียงเป็นคอก แล้วกินนอนนั่งอยู่ด้วยกันในคอกนั้น คนโดย
 สารที่เป็นตัวคนเดียว ก็หาแต่ที่ว่างพอปูที่นอนและวางของๆคน
 สำหรับคนโดยสารชั้นที่ ๒ มีห้องแถวอยู่สุดท้ายเรือทั้ง ๒ แคม มีทาง
 เดินกลาง ค่าธรรมเนียมที่บริษัทเรียกจากคนโดยสาร เขาเรียก
 ค่าโดยสารส่วนหนึ่ง ถ้ากินอาหารของบริษัทด้วย เขาเรียกค่ากิน
 เป็นรายวันเพิ่มชนอีกส่วนหนึ่ง ฉันทูกักไปด้วยจะแยกครัวทำกิน
 เองก็ได้ แต่เห็นว่าจะลดค่าส่วนที่ต้องลงเพียงเล็กน้อย อยากรจะ
 ลงให้เต็มทีจึงทำให้บริษัทหาเดียงด้วย

ฉันเคยได้ขึ้นทั้งไทยและฝรั่งที่โตชนดองทางแม่น้ำเอราวอดชม
 กันว่าไปเรือของบริษัทนั้นดีนัก เมื่อได้ไปเองก็เห็นจริง ถึง
 เจ้าหญิงออกอุทานว่า “ถ้าได้เรืออย่างนั้นและทะเลเรียบราบเหมือน
 อย่างแม่น้ำเอราวอดดี จะไปรอบโลกก็ยอมไป” ความสบายในเรือหน

เรือแม่ทัพบ้านไฟ เดินในแม่น้ำเอราวัตี

เพราะเขาคิดแบบเร็วเหมาะดี ที่ให้พนักงานเดินเรือรวมกันอยู่เดี่ยวที่
 คาดฟ้าชั้นต่าง ไม่ปะปนกับคนโดยสารซึ่งอยู่ตามคาดฟ้าชั้นบนต่าง
 หาก ในพวกคนโดยสารต่างชั้นต่างก็มีเขตต์อยู่ไม่ปะปนกัน พวก
 คนโดยสารชั้นที่ ๓ อยู่คอนด์บายที่สุดข้างหัวเรือ ทงง ทนอน ที่เดินเดิน
 อยู่คาดฟ้าชั้นเดียวกันหมด ไม่ต้องขึ้นลงบันไดบ่อย ๆ เหมือนไปเรือ
 เมตทเดินทางไกล ห้องที่อยู่ก็ผูกเบาะเมาะหมอนแฉะเครื่องใช้สอย
 ณะอาดสะอาด ออาหารการกินก็ทำดี เมื่อนั่งลงเรือมาจนแรกมีนายพัน
 ตรีทหารอังกฤษเป็นเพื่อนโดยสารมาด้วยคนหนึ่ง ไม่ช้าก็คุ้นเคยเป็น
 เพื่อนพูดกันมาจนถึงที่เขาชนบกในวันที ๒ แค้นนมแต่พวกเราโดย
 ด้วรชั้นที่ ๓ เหมือนกับใต้ครองเรือเป็นบ้านเรือนมาจนถึงเมืองแปร
 มาในเรือไม่แต่สบายเท่านั้นยังมีสนุกด้วย เวลารอกออกไปเดินดูทางที่อยู่
 ของคนโดยสารชั้นที่ ๓ ได้เห็นคนหลายชาติหลายชนิด พวกพะม่า
 เห็นจะรู้ว่าเราเป็นผู้ดีชาว “โยเดีย” ดูประพฤติก่อเราอย่างเรียบร้อย
 พวกผู้หญิงพากันชอบเจ้าหญิง เห็นเขามกยมแย้มทกทาย บางคนก็
 กำดั่งกินอาหารชวนให้กินด้วยก็มี เดี่ยวแต่พูดภาษาไม่เข้าใจกัน ถึง
 เวลาเรือจอดรับสินค้าตามระยะทางก็สนุก ด้วยมีพวกชาวบ้านเอาของ
 ลงมาขายเหมือนกับเบนตลาดคนคชนในเรือ มทงของกินแฉะสิ่งของ
 ต่าง ๆ ที่ทำในตำบลนั้น เอามาขายให้เราเลือกซื้อได้ตามชอบใจ แต่
 เมื่อเหลือแต่พวกเรา ะรอยพวกนายเรือเขาจะวิตกเกรงว่าจะพากัน
 เป่ล่าเป่ล็ดยว ถึงเวลากินอาหารเย็น มีนายเรือก็คนหนผลัดกันมานั่ง

โต๊ะกินอาหารเป็นเพื่อนพูดทุกคน เขามักเล่าเรื่องอะไรต่างๆ ใน
เมืองพระมาไห้ฟัง เป็นเรื่องประหลาดที่ควรเอามาเล่าก็มีบ้าง

เรื่อง ๑ ว่าเมืองอังกฤษกับพระมาจะรบกันครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๒๘
เวลาเตรียมกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น พวกอังกฤษกับฝรั่งชาติอื่นที่อยู่ใน
เมืองมณฑลเต นอกจากที่เขาเป็นพรรคพวกพระมา กัดพระมาจะฆ่า
หรือจับเอาไว้เป็นตัวจ่านำ พวกกันหดบหนึ่งไปเมืองพระมาได้หมด
เมื่อรัฐบาลอังกฤษจะตั้งคำขาด Ultimatum แก่พระมา ต้องหาคน
อาสาเลี้ยงภยถือหนังสือไปเมืองมณฑลเต มีนายเรือของบริษัท
คนหนึ่ง (เขาบอกชื่อ แต่ฉันลืมเสียแล้ว) รับอาสา ฝ่ายบริษัท
ยอมให้ยืมเรือไฟดำหนึ่งรับไป เมื่อขึ้นไปถึงเมืองมณฑลเต พวก
เด็นามัดพระมาก็รับโดยสุภาพบอกว่าจะมอบหนังสือคอบให้กับต้นคนนั้น
ถือกลับมา เวลานนั้นพวกเด็นามัดพระมามีความเห็นแตกต่างกันเป็น
๒ พวก พวกกันห้วนแมงคัยครมหาเด็นามัดฝ่ายพลเรือนเห็นว่าถ้า
รบก็คงแพ้อังกฤษ ควรยอมตามคำขาดของอังกฤษเสียโดยดี แต่
พวกแดงดาห้วนคัยครมหาเด็นามัดฝ่ายทหารเห็นว่าไม่ควรยอม ถึง
จะรบก็รบกัน พระเจ้าสู้บอเห็นตามพวกแดงดาห้วนคัย ครั้นแดงดาห้วน
คัยยังประสงค์จะไปที่จะจับกับต้นกับคนในเรือไว้เป็นตัวจ่านำทั้งหมด
จึงคิดกลอุบายให้ทหารไปชุมนุมอยู่ตรงช่องน้ำคนข้างใต้เมืองฮังวะ
และกะชิบตั้งนำร่องให้แก่งท่าเรือติดที่ตรงชุมนุมทหารไว้แล้ว แต่
พวกกันห้วนแมงคัยให้ไปกะชิบบอกกับต้นให้รู้ตัว เมื่อกับต้นได้

รับหนังสือตอบจากเสนาบดีแล้วให้ออกเรือต้องลงมา พอพ้นเขตต์เมืองมณฑลเด ก็ให้จับตัวคนนำร่องเอาไปนั่งในหว่างขาหน้าเก้าอี้ของแก เขาปั่นพวงจ้อศีรษะไว้ บอกว่าถ้าเรือติดเมื่อไรจะยิงเดี่ยวในทันที คนนำร่องกลัวตายก็นำเรือพันทุ้มทหารมาได้ แต่เมื่อพามาแล้วก็ปัดกันไม่รู้ว่าจะมีใครคอยทำร้ายที่ไหน อีกบ้างหรือไม่ จึงเปลี่ยนธงของบริษัทเอาธงพระมาชัก ปัดอมให้คนเข้าใจว่าเป็นเรือค้าขายดำหนิงของพระมา มาจนถึงเมืองมินหนะ Minhla มีบอมมอยู่ปดายแดนพระมาเหนือ ที่ตรงนั้นโดยปกติเรือขนต้องต้องหยุดให้ตรวจเก็บภาษี แต่มีเรือกำปั่นหลวงของพระมาซึ่งพวกฝรั่งชาวอิตาตเป็นนายเรืออยู่กำกับด้วย เมื่อก่อนจะถึงบอมก็ปัดกันให้ตัดไซ่สายส้มเอาเชือกผูกเชื่อมคอกันไว้แห่งหนึ่ง แดดงแดดเรือเข้าไปทอดส้มขอให้ใกล้บอมได้ปากปืนใหญ่มิให้ยิงลงมาถูกได้ พอเรือกำปั่นหลวงดำหีบตรวจภาษีมาทอดส้มลงแล้ว แยกตัดเชือกที่เชื่อมสายส้มให้เรือของแกลอยลงมา แต่พอห่างแล้วก็รีบกลับเรือแดนหันเข้าแดนอังกฤษ ฝ่ายเรือพระมาต้องเอะอะเรียกคนถอนส้มขอ กว่าจะออกไปได้เสียเวดากก็ตามไม่ทัน

อีกเรื่อง ๓ เขาเล่าว่าเมื่อเกิดขบถใน พ.ศ. ๒๔๗๓ แม่น้ำเอราวดีตอนระหว่างเมืองพุกามกับเมืองเปเรเป็นถิ่นของพวกขบถ ฉันทถามว่าในเวดากเกิดขบถนั้นบริษัทมีต้องหยุดเดินเรือหรือ เขาตอบว่าไม่ต้องหยุด เพราะพวกขบถไม่ทำร้ายบุคคลจำพวกอื่น นอกจาก

คนรับใช้ของรัฐบาล บริษัทเคยถูกพวกชนกเบียดเบียนแต่ครั้งเดียว
 วนหนึ่ง เวลาเรือจอดพักอยู่มีพวกชนกของ ๓ ดังไปในเรือดำเตียง
 บอกว่าขาดเสบียงอาหารแล้วเดอกชนเอาของกินไปตามต้องการ หา
 ได้ทำรายผู้หนึ่งผู้ใดไม่ เขาเด่าต่อไปในเรื่องชนกครั้งนั้น ว่าคนเหตุ
 เกิดด้วยเรื่องเศรษฐกิจผิดเคื่อง พวกชาวบ้านคอนพากันออกอยาก
 ไม่มีจะกินก็พากันเป็นโจรลงมาเที่ยวปล้นบ้านพวกที่ม่อนจะกินอยู่ตาม
 ริมแม่น้ำตามวัดร้างของพวกพระมา รัฐบาลให้โปติศไปจับก็พากันหนี
 เข้าป่า ครั้นโปติศกตบแล้วพวกโจรก็ลงมาเที่ยวปล้นสะดมอีก
 รัฐบาลจะปราบปรามให้แข็งแรงขึ้น ขอแรงพวกชาวบ้านให้ช่วย
 โปติศ พวกโจรก็ฆ่าฟันพวกชาวบ้านที่ช่วยรัฐบาล ผู้คนจึงเกิดหวาด
 หวั่น ที่ไปเข้าเป็นพวกโจรก็มี ที่ช่วยรัฐบาลก็มี ในขณะนั้นมีคน ๓
 แสดงตัวเป็นผู้พิเศษในทางวิทยาคมเข้ารับเป็นหัวหน้า พวกโจรก็
 กำเวรหนักขึ้น ถึงคุมพวกเข้ารับพุงกับรัฐบาล และประกาศว่า
 จะเอาบ้านเมืองกตบคนเป็นของพระมา ก็กตายเป็นการชนกใหญ่โต
 รัฐบาลต้องปราบปรามอยู่นาน แม้จับตัวผู้พิเศษที่เป็นหัวหน้าได้แล้ว
 พวกโจรก็ยังไม่สงบ ดังปลตายจะเป็นด้วยพระสงฆ์เข้ารับอาสาเอง
 หรือจะเป็นความคิดของใครไม่ทราบแน่ ปราบกฏว่ารัฐบาลนิมนต์
 พระมหาเถระที่มีคนในเมืองพระมานับถือมากหลายองค์ ให้ออกไป
 สั่งสอนห้ามปรามพวกชนก การจาดาจตจึงสงบราบคาบ

เมื่อตองตงมาทางแม่น้ำเอราวดี ดังเกิดคุณวิเศษที่บริษัทเขาจัด

๒๘๑

การรับส่งคนโดยสารแต่ละคืนค่า เขาเอาเรือดำแดงเที่ยวจอดไว้ตาม
ตำบลที่เขากำหนดเป็นสถานีรายเป็นระยะ เรือดำแดงนั้นคอย
เหล็ก ข้างบนทำเป็นโรงไม้มุงสังกะสี มีฝาขอบเปิดเป็นทางเดิน
ผ่านตามขวางที่กลางเรือเหมือนกันทุกลำ ใครจะฝากสินค้าขาออก
ก็เอาไปส่งลงบรรทุกไว้ในเรือดำแดง ถ้าเรือไฟมีสินค้าจะส่งที่
ตำบลนั้นก็ขนลงไว้ในเรือดำแดง เวลาเรือไฟไปถึง ถ้าสินค้า
ขาออกมีในเรือดำแดงน้อยกว่าสินค้าเปลี่ยนกับเรือดำแดงที่
ผูกข้างไป ถ้าสินค้าขาออกมากก็เปลี่ยนเอาเรือดำแดงลำที่จอด
มาผูกข้าง ปิดดเอาดำที่ผูกข้างมาเข้าจอดไว้แทน แต่เรือไฟชนิด
ที่พวกเรามาเป็นเรือด่วน Express Steamer (เหมือนอย่างรถไฟด่วน)
ไม่แวะทุกสถานี เขามเรือไฟอีกพวกหนึ่งซึ่งสำหรับแต่รับส่งสินค้า
เที่ยวแวะทุกระยะ นอกจากนั้นยังมีเรือไฟขนาดย่อมลงมา เรียก
ว่าเรือรับส่ง Ferry Steamer เดินเป็นระยะเช่นในระหว่างเมือง
มณฑลเดียวกับเมืองแปรเป็นต้นทุกวัน เรือพวกนี้เที่ยวจอดรับคน
โดยสารทุกสถานี เมื่อฉันต้องลงมาผ่านกับเรือไฟของบริษัทวันละ
หลาย ๆ ลำ ฉันถามเขาว่าบริษัทใช้คนจำพวกใดในการเดินเรือ
เขาบอกว่านายเรือกับคนหนและคนกดเป็นฝรั่ง นอกจากนั้นใช้
แขกอินเดียพวกถือค้ำดาบติดตามทั้งนั้น ด้วยเหมาะแก่การตั้ง
กล่าวมาแต่ในตอนที่ด้วยกระดาดเรือเดินทะเล จำพะมาใช้แต่ใน
การแบกขนสินค้า เพราะพะมานิสสัยมักหลุกหลิก บางทีก็เผลอมา

ใจไม่ได้ ขอนกต่างเบญจกัณทุกทาง ว่าวิสัยพระมาเอาไว้ใน
 วินัย Discipline ไม่ได้ พระเจ้ามีนดงเคยจัด “ ทหารอย่างยุโรป ”
 ให้ฝรั่งเป็นครู ก็ฝึกหัดได้แต่อย่างอื่น แต่หัดให้ประพฤติวินัย
 ทหารไม่ได้ ว่าต่อไปถึงเรือที่ใช้ในแม่น้ำเอราวคดียังมีเรือพระมาอีก
 หลายอย่าง เรือพระมาอันเคยได้ยินกล่าวกันมาแต่เมื่อยหนุ่ม
 ว่าเรือของไทยชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า “ เรือไฟมา ” นั้น เรียกเพี้ยน
 มาจาก “ เรือพระมา ” เพราะเอาแบบเรือพระมาทำ เมื่อไปเห็น
 เรือในเมืองพระมา ประหลาดใจที่ไม่เห็นมีเหมือนเรือไฟมาหรือเรือ
 อย่างอื่น ๆ เช่นใช้กันในเมืองไทยสักอย่างเดียว ชวนให้สันนิษฐาน
 ว่าแบบเรือที่ใช้กันในเมืองไทย พวกเรือมาดจนกระดานเช่นเรือ
 ไฟมาเป็นแบบไทย พวกเรือคือเช่นเรือดำบนเป็นต้น ไทยได้แบบ
 มาจากจีนเป็นพัน แต่ที่ว่ามันยังไม่ได้พิจารณาถนัด ฉันทอาจเข้าใจ
 ผิดก็เป็นได้ เรือพระมาขนาดใหญ่ที่ใช้สำหรับบรรทุกสินค้ารูปร่าง
 เปรี้ยวกว่าเรือบรรทุกข้าวในเมืองไทย มีประทุนแต่กต่างดำไปจน
 ข้างท้าย แต่ที่ก้อยท้ายทำสูงคล้ายกับเรือเหวดดำสำหรับคนถือหางเสือ
 บางดำถึงทำหลังคาและจำหัดกวดตายใต้ที่นั่งถือท้ายหรือห
 ลือว่าเห็นจะเกิดแต่ควนายเรือเป็นผู้ถือหางเสือ และคงทำทงสูง
 เพราะจะให้แต่เห็นร่องนาถนด เรือชนิดนี้ขาดองคกรรเขยง ขา
 ชนเด่นโบหรือถ่อ ยังมีเรือในประเภทเดียวกันที่ย่อมลงไปถือท้าย
 ด้วยพายใหญ่ออย่างเรือแม่ปะ ที่กต่างดำมีทงประทุนบรรทุกของ

และมีประวัติให้คนโดยดำนั่งต่อไปข้างหน้า นอกจากนั้นก็เป็นเรือ
 ดำหรับใช้ไปมา และที่ลู่ถึงเรือจ้างดำหรับข้ามฟาก แต่เรือ
 จ้างนั้นเป็นอย่างแจว ๒ ข้างคนเดียว เห็นได้ว่าเขาอย่างมาแต่เรือ
 ดำรับเงิน เช่นใช้เป็นที่เรือจ้างที่เมืองสังค โปร์และบีน่า เป็นแต่
 ต่อให้เรือเพรียวเพราะสายน้ำแรง เรือพะมาเหตาทว่ามานหาผล
 ประโยชน์ตามหมู่บ้านที่เรือกำปั่นไฟไม่แฉะหรือที่มหาดนาคนออกไป
 ไกลเรือกำปั่นเข้าไม่ถึง และใช้ในดำนาคัน ๆ ที่เรือกำปั่นไม่กล้า
 เข้า เทียบกับจ้างได้พอเดียงตัว เรือพะมาพวกเหตาดนจยังมอยู่
 แต่จำนวนคงน้อยดงกว่าแต่ก่อนมาก แพซุงและแพบรรทุกสินค้า
 เช่นหม้อน้ำเคดือบที่ทำ ณ เมืองบาโม (บ้านหม้อ) เป็นต้น ก็พบ
 หนึ่ง ๆ เขาว่าสินค้าในคอน “แผ่นดินแห้ง” Dry Zone นี้ มีชาว
 เป็ดอกกับฝ้ายและน้ำตาล Jaggery (ว่าเป็นน้ำตาลคั่ว) เป็นสำคัญ
 ชาวเป็ดอกเขาไปตั้งโรงตั้งไฟตามเมืองรายทาง ฝ้ายตั้งขนไปขาย
 ทางเมืองจัน และน้ำตาลคั่วตั้งดงมาขายที่เมืองว่างกุ้ง นอกจาก
 นั้นก็มีไม้ขนดักและสินค้าเบ็ดเตล็ดเช่นเขาและหนังสัตว์ ตั้งดงไป
 ขายที่เมืองว่างกุ้งเหมือนกัน

ตำนานเอราวดีตอนที่เรือดองดงมาฉนแรก ออกจากเมือง
 มัณฑาเตผ่านเมืองอมรปุระ เมืองสระแกง และเมืองอังวะมาโดยลำดับ
 เมื่อใกล้ถึง “สะพานอังวะ” ที่ท่าข้ามแม่น้ำเอราวดี แต่เห็นพระ
 เจดีย์ในราชธานีทั้ง ๔ เมืองนั้นในขณะเดียวกัน เพราะเมืองตง

โกดัง ๆ กันดังกล่าวมาแล้ว ี่สะพานอังวะเป็นสะพานเหล็กอย่างเบ็ด
 ไม่ได้ เรือกำปั่นของตอด เขาบอกว่าเรือกำปั่นของบริษัทตอดได้
 เสมอ เว้นแต่ปืนหน้าชนตั้งผิดปกติจึงตอดไม่ได้ แต่ก็เพียงดีก็ต้อง
 ดำวณ เมื่อเรือผ่านเมืองสะแกงแต่เห็นเทือกภูเขาอยู่ใกล้ด้าน มี
 พระเจ้ายิวหารก่อรายตามยอดและไหล่เขาแต่ดูครึกครื้น ทั้งใน
 ด้านาคอนนเรือก็ต้องระแวด ด้วยมีใครมีหาคออกมาใกล้นัก เขา
 เต่าว่าข้างใต้เมืองอังวะแห่งหนึ่ง มีเทือกคีตาภูเขาเมืองสะแกงออก
 มาเป็น “ สะพานหิน ” ขวางอยู่ไต้หน้า แต่ก่อนในฤดูแดงเวดานา
 งวด เรือกำปั่นขนไปไต้เพียงถึงสะพานหินก็ต้องหยุด พระเจ้ามินดง
 เห็นเป็นทศบชน จึงให้สร้างบ้อมทง ๒ ฟาก เมื่ออังกฤษยกกองทัพ
 ขนไปตีเมืองพะม่าครั้งหลัง พระเจ้าด้บ่อก็ให้เอาเรือกำปั่นเก่า ๆ
 ของหลวงมาจมนขวางร่อนาทสะพานหิน หลวงจะให้กีดขวางทางเรือ
 อังกฤษ แต่นานมาเรือที่จมนไว้ตรงนั้นกันสำน้ำให้แปรไปกีดตถึง
 ทพนเทือกสะพานหินกลายเป็นตานา เดียวนทตรงนเรือขนตองได้
 ระดวกทุกฤดู บริษัทเคยเอาวิธจมนเรือขวางน้ำไปแกทอนก็ได้ผล
 อย่างเดียวกัน คิดดูก็ชอบกถ ถึงบงคืบสำน้ำเอราวดไต้ได้ ก็อาจ
 จะ “ ยิว ” ให้เปิดขนไปไต้ดังประดังค คำวณนเรือจอดพักที่ใกล้
 ปากน้ำชนัดวัน ที่บริษัทบอมเบเบอมาได้รับอนุญาตทำป่าไม้สักแล้ว
 เคยเป็นเหตุให้อังกฤษวิวาทกับพะม่าเมื่อครั้งพระเจ้าด้บ่อ

วันพฤหัสบดีที่ ๓๐ มกราคม พอรุ่งสว่างเขาก็ออกเรือแต่เวดนา

พวกเรายังไม่ทันนอน มาแฉะรับดินค้ำถัดถ่านแห้งหนึ่งแฉะต้องค่อย
 มา แม่นาเอราวดัดตงแต่ไต่ปากนาชันคือน นาทง ๒ แม่นามารวมกัน
 ทำให้ด้ายนาแรงกตตงพงดกเข้าไปกว่าทางข้างเหนือมาก ที่บาง
 แห่งดูไปจากฟากข้างหนึ่งแต่เห็นทิวไม้ฟากข้างโน้นแต่ดิบ ๆ ใน
 หนึ่งลื่อนำทางกว้างถึง ๓๐๐ เส้น แต่ในตัวแม่น้ำเองเป็นหาด
 ทรายใหญ่น้อยเต็มไปทงหน ทบ่างแห่งทางน้ำไหลแยกเป็นหลาย
 ด้าย แบ่งเอาหน้าไปเดี่ยทางอื่นทำให้ร่องทางที่เรือเดินคณชน และ
 มีหาดยื่นออกมาให้ร่องน้ำคดเคี้ยว เรือจึงชนต้องยากในตอนหนึ่ง
 พรรณนามาแดง เรือลงคาบตหนองอุ Hnaung U ทาชนเมืองพุกาม
 เวตา ๓๐ นาฬิกา พวกเราชนบททนน เป็นอนได้มาเรือควนตาชื่อ
 “อัสสัม” Assam เพียงน

วันที่ ๓๐ ถึง ๓๑ มกราคม และวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พกอยู่ที่

เมืองพุกาม

วันอาทิตย์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ ดงเรือไฟควนของบริษัทอีกดำ ๓
 ชื่อ “เซดอน” Ceylon เป็นเรืออย่างเดียวกันกับดำที่มาจากเมือง
 มัณฑะเต ออกจากบ้านหนองอุเวตาเช้า ๓๓ นาฬิกา ต้องลงมา
 ตอนหนึ่งผ่าน “ภูเขามหาควิ” ซึ่งพระม้ามักเรียกกันเป็นดำมัญว่าภูเขา
 “โปปา” Popa (ดูราวกับจะเพี้ยนมาแต่คำ “ภูผา” ภาษาไทย)
 ภูเขาหน้อย่างฝั่งตะวันออก ห่างเมืองพุกามไปสัก ๘๐๐ เส้น แม้
 อยู่ใกล้ถึงเพียงนั้นก็แต่เห็นตระหง่าน ด้วยเป็นเขาทะโมนอยู่กลาง

๒๘๖

ทั้ง สูงกว่า ๗๖๒ วา (๕,๐๐๐ ฟุต) ใครที่ได้เคยเห็นภูเขาไฟมาแล้ว
เห็นภูเขาหมอกหรือควันที่ขาวเคยเป็นภูเขาไฟอยู่ก่อน เช่นเดียวกับ
ภูเขาหลวงที่เมืองสุโขทัย เพราะภูเขาไฟยอดเป็นปากปล่องรูปติด
กับยอดภูเขาอย่างอื่น แต่ไฟที่ชนทางภูเขาหลวงและภูเขาหมอก
ก็เห็นจะดับมาแล้วหลายพันปีแล้ว จึงไม่มีควันปรากฏอยู่ใน
เมืองแม้ในจดหมายเหตุเก่าที่สุด ว่าภูเขานี้เคยเป็นภูเขาไฟ
ปล่องที่ยังมีอยู่ไม่มีใครรู้ว่าปล่องอะไรที่สันนิษฐานกันไปต่าง ๆ เช่น
ที่ภูเขาหลวงเมืองสุโขทัยสันนิษฐานกันว่าเป็นทางดำหรับพวกนาคขึ้นมา
จากบาดาล ดังกล่าวในพงศาวดารเหนือตอนว่าด้วยกำเนิดพระร่วง
ที่ภูเขาหมอกหรือพวกพระม้ากัณฑ์มตว่า เป็นเมืองของพวกอมมนุษย์ที่เรียก
ว่า “แนต” Nat พิศวาระที่ตรงกับที่ไทยเรียกว่า “ผี” คือคนตาย
แล้วแต่ยังท่องเที่ยวอยู่ในมนุษย์โลก เพราะวิญญาณยังไม่ไปปฏิสนธิ
อีกกำเนิดเป็นอย่างอื่น อธิบายขอมมเรื่องในเมืองมณฑลเดเดเบนอุทา-
หรณ์ ว่าครั้ง ๓ ในรัชกาลพระเจ้ามินดง ผีแนตที่ศาลแห่งหนึ่ง
คุร้ายทำให้เกิดภัยอันตรายแก่ผู้คนจนรอนถึงพระเจ้ามินดง จึง
โปรดให้ทำพิธีตั้งวิญญาณด้วยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วตรัส
ว่าผีแนตนั้นไปปฏิสนธิแล้วให้หรือศาลเสียเถิดคนจะได้หายครนคราม
ผู้แต่งหนังสือเล่าต่อไปว่าอยู่มาพระเจ้ามินดงประชวร มีอาการให้
จุกแตกเป็นกำลัง หมอหลวงถวายพระโอสถแล้วก็ไม่หาย พวก
ข้าเฝ้าปรึกษากันเห็นว่าคงเป็นด้วยภูผผีแนตที่ศาลวัดตั้งให้หรือศาล

กระทำร้าย ด้วยยังมีได้ไปเกิดใหม่ดังพระราชบริหาร จึงให้กลับ
ทำคำตขนอย่างเดิม พระเจ้ามินดงก็หายประชวร ในเมืองพะม่า
เชื่อถอกันทั่วไปว่ามณีแต แต่โดยมากเป็นผลกบถกนเพราะถน
มผลทขนช้อตอนามทงบ้านทงเมืองนบถอกนเบน “มหดวง” เรียกว่า
“แนตมิน” Nat Min แต่ ๓๘ คน และมัตอาราเรียกว่า “มหาคตะ
เมคะน” Maha Gita Megani ว่าด้วยมหดวงเหต่านนเบนถ่วนหง
อยู่ในคัมภีร์โถกะพูทะ Lawka Bayuha อินเบนคนตอาราประเพณ
เมืองพะม่า เชอรรยอชตักอศ ผู้เรียบเรียงหนังสืออภิธานเมืองพะม่า
เหนอ Upper Burma Gazetteer กล่าวว่่าหนังสือมหาคตะเมคะนน
มรายช้อและเรื่องประวัติของมหดวงทง ๓๘ คน และบอกระเบียบ
พิชดงผี เป็นคนว่่าคนทรวง (ซึ่งเบนผู้หญิงโดยมาก แต่ผู้ชายก็มบ้าง)
จะทรวงเจ้าผีคนไหนต้งแต่งตัวอย่างไร ต้งใช้คำขับอย่างไร พื้อน
ร่าอย่างไร และพวกบัพาทยต้งทำหน้าที่เพดงอะไรดำหรับผี
หดวงคนน และว่างานพิชดงผีในเมืองพะม่าทงททาเบนงานหดวง
และเบนงานชระเดยคักตทาตามตอารามมหาคตะเมคะนทงน

ในบุญชีผีแต ๓๘ คนนนั้น ดัมมตพระอินทร์ เรียกว่า “คักร”
เบนเจาของผนบเบนองคตน อ่างว่่าเพราะเบนใหญ่แก่หุ่มผีแตทง
ถัน และย้อมเลค้จจากถั่วรชชนดาวค้งค้งดงมาประทานพรแก่มนุษย์
เมื่อดังกรานคับตะควัง ๓ เบนนิจ (แต่ถันนินษฐานว่่าเห็นจะเพิ่มพระ
อินทร์เข้าในบุญชีผีหดวงต้อชนหลัง) ถัดแต่พระอินทร์มากถึงมหดวง

ที่เขามาหาคิดว่า เป็นใหญ่กว่าเพื่อน มีเรื่องประวัติแปลกมาก ว่าใน
 อดีตกาลนานมาราวเมื่อ พ.ศ. ๘๐๐ ที่เมืองตะโก้งมีช่างตีเหล็กคน
 หนึ่งชื่อ งะตินคือ Nga Tin Daw มีลูก ๒ คน ๆ ใหญ่เป็นผู้หญิงชื่อ
 ชเว มรัต หตะ Shwe Myat Hla คนน้องเป็นผู้ชายชื่อ งะตินเต Nga
 Tin De และงะตินเตนั้นเมื่อเติบโตใหญ่ขึ้นเรียนวิชาอาคมอยู่คงและ
 เป็นคนเก่งกาจ (ชะรอยจะมีพรรคพวกมากด้วย) จนเจ้าผู้ครอง
 เมืองตะโก้งเกรงว่าจะเป็นขบถ จึงให้จับก็ตามหาตัวไม่ได้ เจ้า
 ตะโก้งจึงคิดอุบายขอนางชเวมรัตหตะพิศาวไปเป็นนางในแต่ด้วยชั้น
 เป็นมเหสี และบอกนางว่าจะตั้งน้องชายให้กินเมือง ให้นางมเหสี
 เรียกตัวมาเฝ้า ฝ่ายงะตินเตเห็นว่าเจ้าตะโก้งรักใคร่พิศาวก็เข้าไป
 เฝ้าโดยดี พอเข้าไปถึงในวังเจ้าตะโก้งก็สั่งให้จับประหารชีวิต แต่
 งะตินเตอยู่คงพันแทงไม่เข้า จึงเอาตัวมัดกับต้นตะเคา Saga ที่ในวัง
 แล้วเอาไฟคดอก นางมเหสีวิ่งออกไป เห็นเขาเอาไฟคดอกงะตินเต
 ก็ตรงเข้าไปกอดน้องชายตายด้วยกันในกองไฟ เจ้าตะโก้งสั่งให้ดับ
 ไฟก็ไม่ทัน ไฟไหม้ตัวคนยหมดเหลืออยู่แต่หัวทั้ง ๒ คน ก็ตาย
 เป็นผีเนตต์ตั้งอยู่ที่ต้นตะเคานั่น เป็นผีร้ายใครเข้าไปใกล้กรายก็เอา
 ชีวิตเดี่ย เกิดเป็นเภทภัยร้ายกาจจนในวัง เจ้าตะโก้งจึงให้ถอนต้น
 ตะเคานั่นไปทิ้งเสียในแม่น้ำเอราวดี นำพาไหลลอยลงมาติดอยู่ที่หาด
 เมืองพุกาม แต่แรกใครเข้าไปใกล้กรายก็ทำร้ายเหมือนหนวด
 จนวันถึงพระเจ้าสันติคยอง Thinti Kyaung ซึ่งครองเมืองพุกามอยู่

๒๘๕

ในเวลานั้น ให้บนบวงโดยไมตรีจิตต์ ผู้เฝ้าทง ๒ จึงไปเข้าพระ
สุบินทูลให้ทราบเรื่องที่มีมาแต่หนหลัง พระเจ้าดินตียของก็ให้เอา
คนสี่คนนั้นไปปลูกไถทัญเขามหาคีร์ และทำศาลประทานผู้เฝ้าทง ๒
ให้อยู่เป็นสุขณ ที่นั้น ผู้จึงกตบมีไมตรีจิตต์ทำคุณให้ชาวเมือง
พุกาม ๆ ก็พากันนับถือเลื่อมใสศรัทธา ครั้นถึงสมัยพระเจ้าคันทิต
Kyanzitttha (เป็นคำภาษาคนเรียกตามเสียงพระมา ฉะนั้นกว่าอาจจะ
เป็นคำ คันทิต) ราชบุตรของพระเจ้าอนรุทรมหาราช ได้เสวยราชย์
ณ เมืองพุกาม (แต่ พ.ศ. ๑๖๒๗ จน พ.ศ. ๑๖๕๕) ผู้เฝ้าทงระคินเด
ทำความชอบช่วยอุปถัมภ์บำรุงพระเจ้าคันทิตด้วยประการต่าง ๆ จน
ได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช (นับเป็นพระเจ้ามหาราชองค์ ๓ ใน
พงศาวดารพระมา) พระเจ้าคันทิตจะส่งของคุณระคินเด จึงได้
สร้างศาลพระราชทานใหม่ใหญ่โตและให้มีงานบวงสรดวงประจำปีใน
เดือน ๗ เดือนอมมา นอกจากนั้นประกาศตั้งพวกรชาวเมืองให้ตั้งการ
บูชาผู้เฝ้าทงระคินเดด้วย จึงเกิดประเพณีสร้างศาล (อย่างศาลพระ
ภูมิ) เอาตุ้มพระว่าดวงใจแทนศีรษะระคินเดเป็นที่บูชาทุกบ้านเรือน
ถ้าใครเจ็บไข้ไม่สบายก็ไปบนบวง หรือถ้าเห็นตุ้มพระว่าดวงใจไป
อย่างไรก็ตองหาทศมาเปลี่ยนใหม่ ด้วยกตตวจจะทำร้าย แม้ทุกวัน
นับานทลอกกันเช่นวากยงมอยู่มาก ตั้งแต่พระเจ้าคันทิตทรงอุปการะ
ยกย่อง ผู้เฝ้าทงระคินเดก็ได้นามว่า “มหาคีร์เนตมิน” นำแปลว่า
“ปู่เจ้าเขามหาคีร์” อย่าง “ปู่เจ้า” ในเรื่องพระดอ จึงเป็น

เทพารักษ์หลัดพระนครด้บมา ถึงทำค้ำดทรงด้กการบุษชาติในราช
มณฑลยวด้กด้มาด้วในค่อนพรรณนาราชวงเมืองมณฑลเด และ
ขงมเวอด้คอมาอด้กขงหลัด ว่าพระเจ้าปะดง (ขงด้วราชขยตรง
กัรัชชกาดที่ ๓ กรุงรัตนโกศลนทร์ ทำนองจะด้บบวงอย่างใด
อย่างหนึ่งด้มดด้มพระประดงค) ด้รด้ด้งให้ทำ (หลัด) รูปคั้ระ
งะดินเคกกับคั้ระนางชเวมรัตหลัดงไปไว้ขงเมืองพุกาม เมอด้งงาน
ด้ด้ที่เขามหาคั้ให้เจ้าเมืองเชญแให้ไปด้งให้คนบุษมาทุบปี ด้วัน
ด้ยเมืองพะม่าแกอังกฤษ เวดดาเมอบานเมืองขงเบนจดาจด้ ด้รัฐบาด
อังกฤษให้เอาคั้ระทง ๒ นนเคกไว้ในคด้งที่เมืองพุกามจนบ้านเมือง
เรยบรอยด้ว จะมอบให้เอาไปไว้ที่เขามหาคั้ด้สำหรับราชฎรทำ
พด้ด้เหมือนอย่างเคก่อน พวกพะม่าไม้กด้ารับคด้ชอบที่จระรักษา
ให้ปดอด้กขย เพราะด้งขงนเมืองพุกามคด้งเบนเคกอย่างอ้าเกอ
ด้รัฐบาดจ้งให้ด้งคั้ระทง ๒ มารักษาไว้ที่หอด้มคเบอนาคในเมอด้ง
ร่างกั้จจนบคน

เจ้าแผ่นดินขงพะม่าคอมาใน ๓๕ คณน พิจาณาตามหนังสือ
ขงอาจารย์คอเชยง โกเบดไว้คุดุประหลาดท้มีคุดคคดทุกขง คด้เค
พระเจ้าแผ่นดินคด้งมาจนเบนราชฎรด้มญ มีทงด้ผู้ชายผู้หญิงและ
เด็กผู้ใหญ่ นำพิคด้งว่าจะอ้าคั้เกณทอ้นใดเบนหลัดกในการเด็ก
พิคแระหคตามเรอด้งประวคเห็นพอด้กนมากเคกท้มกคุดผู้อนคณญช้ค
(อย่างไทยเรอด้งว่าเบน “ผู้ค้ายโง”) เคกมีด้ค้ายเพราะ

ประพาศทุกจวิต จะเล่าพอให้เห็นเป็นอุทาหรณ์อก ๒ เรือง เรือง ๑
 เป็นผีถูกฝาแฝด มีเรื่องประวัตตว่าเมอรราว พ.ศ. ๑๕๐๐ มีเรือมา
 ค้าขายจากอินเดียดำ ๑ ถึงออบปางทอวเมืองสระเทิม ชาวอินเดียที่
 มาในเรือนนมเด็กชาย ๒ คนพี่น้องเป็นถูกฝาแฝด ชื่อ บรัตว Byat Wi
 คนหนึ่ง ชื่อ บรัตโต Byat To คนหนึ่ง คัดนชดชนฝั่งรอดได้ไปอาศัย
 พระอุยทวดแห่งหนึ่ง อยู่มาวันหนึ่งพระผู้เป็นอาจารย์พาไปในป่า ไป
 พบซากศพฤษัษนอนตายอยู่ พระอาจารย์พิจารณาแล้วบอกเด็ก
 พี่น้องนั้นว่า ดายยนิศที่ตักตวจฤษัษเป็นแบบจิตยาคมอย่างดำคัญนัก
 ให้ช่วยกันยกเอาศพฤษัษไปยังวัด ในคำวณนพี่น้อง ๒ คนอยากจะ
 ใต้วิทยาคม จึงชวนกันไปดอบเดือนเนื้อศพฤษัษที่ตรงยนิศมาตมกัน
 ก็บังคาสให้เกดกำดงวังซาอาจจะไปไหน ๆ ได้รอดเร็วและทนทาน
 ยิ่งคนอื่น ๆ แต่บรัตวคนพี่ชายยังไม่ทันดำแดงอิทธิฤทธิ์ ดอบไป
 เป็นชู้กับหญิงสาวซึ่งเจ้าเมืองสระเทิมได้ขอสู้ไว้ ถูกจับประหารชีวิต
 เดียทเมืองสระเทิม บรัตโตน้องชายจึงหนีไปอยู่เมืองพุกามในสมัย
 เมื่อพระเจ้าอนรุทธรเสดวยราชย์ (ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๘๗ จน ๑๖๒๘)
 พระเจ้าอนรุทธรเห็นว่ากำดงไปไหนได้รอดเร็วอดทนแปดกกว่าคนอื่น
 จึงให้เป็นพนักงานไปเก็บดอกไม้มากุเขามหาครีมาถวายเป็นทุกวัน บรัต
 โตไปได้หญิงสาวบ้านที่เชิงเขามหาครีหนึ่งนางเป็นนางยักษเป็นเมีย
 วันหนึ่งนอนกับเมียคนตายไปเอาดอกไม้มากุเขามาถวายเป็นทุกวัน พระ
 เจ้าอนรุทธรกรวดสั่งให้ประหารชีวิตเดี่ย แต่เวदानนเมียมครวภอยู่

เมื่อดอกตเป็นลูกแฝดผู้ชายทั้ง ๒ คน เด็กนั้นได้กำดั่งวงษาของพ่อ
 ลับถ่ายโตหิตมา เมื่อเติบโตใหญ่ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก พระเจ้าอนรุท
 ทรงพระเมตตาใช้ด้อยฝึกหัดให้รับฟังจนได้เป็นนายทหารเอกทำความ
 ชอบได้พระราชทานพานทองเป็นบำเหน็จทั้ง ๒ คน คนทองหายจึง
 เรียกว่า “ชเวอินคยี” Shwe Byin Cyi แปลว่าพานทองใหญ่คน ๑
 เรียกว่า “ชเวอินเง” Shwe Byin Nge แปลว่าพานทองน้อยคน ๑
 ในบัญชีเจ้าฉกเรียกชอเซนนน ครั้นเมื่อพระเจ้าอนรุทยกกองทัพไป
 ต่เมืองจัน (มอศถาธิบายว่าคือ “เมืองนนเจา” เดียวจันเรียกว่า
 เมือง “ตาดิฟู” แต่ในสมัยนั้นยังเป็นเมืองไทย จันได้เป็นอาณาเขต
 ต่อภายหลัง) มีชัยชนะแล้ว ยกกองทัพกลับมาถึงท่าที่จะลงเรือ
 ณเมือง “ตองบะยง” Taung Byon (อยู่ข้างเหนือเมืองมณฑล
 ไปไม่ไกลนัก) ดำรัสสั่งให้สร้างพระเจดีย์ “สุตองบยี” Su Daung Byi
 แปลว่าพระเจดีย์ส้มประดิ่งค์ สำหรับบรรจุพระบรมธาตุที่ได้มาจาก
 เมืองจัน ในการสร้างพระเจดีย์นั้นตรัสสั่งกำชับว่าให้บรรดาผู้
 ที่ไปทศกรงนทงนายและไพร่หาอิฐมาก่อนคนตระແ່ນรายตัวทศทุกคน ถ้า
 ใครไม่ทำตามรับสั่งจะประหารชีวิตเสีย ฟันองพานทองใหญ่กับพาน
 ทองน้อยเผชิญเล่นถั่ว Playing Beans กันเพดินไป ไม่ได้เอาอิฐ
 ไปก่อนพระเจดีย์ตามรับสั่ง เมื่อพระเจ้าอนรุทเสด็จไปฉลองพระ
 เจดีย์ ทอดพระเนตรเห็นมีช่องขาดอิฐอยู่ ๒ แฉ่น ให้ไต่สวนได้
 ความจริงจึงตรัสสั่งให้ประหารชีวิตฟันอง ๒ คนนั้นเสีย วิญญาณ

๒๕๓

กตกายเป็นผีเนค เมื่อพระเจ้าอนรรุทระลงเรือพระที่นั่งจะมาจากเมือง
คองบะยง ผีเนคทั้ง ๒ บนดาดให้เรือคึดต้องลงมาไม่ได้ แล้วไป
เข้าพระตู้บิณฑุทว่าตัวตายไปเป็นผีเนคยังไม่มทจะอยู่ พระเจ้าอนรรุท
จึงให้สร้างศาลประทานทรมบริเวณพระเจดีย์น นัยว่ารอยอิฐชาด
๒ แผ่นทพระเจดีย์ซงพระเจ้าอนรรุทระสร้างยังปรากฏอยู่ และชาว
เมืองยังมงานดงผีพานทอง ๒ คนในเดือน ๘ เดือนอกกับจันบดิน

อกเรื่องหนึ่งเป็นเจ้า ว่าเมื่อพระเจ้าอดองคะดีทสุ (ใน
หนังสือราชาริราชเรียกว่าพระเจ้าอดองคจอดู) ครองราชสมบัติ
ณเมืองพุกาม (ในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๕ จน พ.ศ. ๑๗๓๐) มี
ราชบุตรกับมเหสีฝ่ายเหนือ ๒ องค์ ทรงนามว่า ดีทสุ Sithu องค์
หนึ่ง กระยอชวา Kyanswa องค์หนึ่ง มีราชบุตรกับมเหสีฝ่ายใต้องค์
หนึ่งทรงนามว่าชเวดอง Shwe Laung พระเจ้าอดองคะดีทสุจะให้เจ้า
ชเวดองเป็นรัชทายาท แต่เกรงว่าเจ้าอีก ๒ องค์จะคิดร้าย จึงให้
เจ้า ๒ องค์ที่เป็นตุกมเหสีฝ่ายเหนือไปครองหัวเมืองไกลคือแคว
กระเหรียง เจ้ากระยอชวาไปได้หญิงคนขายสุราเป็นหม่อมห้ามแฉ้วรัก
ใคร่ตุ่มหลง หญิงนเคยพาให้เป็นนักเตงสุราเมามายไม่เอาการงาน
ชอบแต่เที่ยวเดินชนไก่มีกวิบาทบดทะเลาะกับพวกไพร่บ้านพดเมือง
จนเจ้าดีทสุพี่ชายทนไม่ไหวให้ฆ่าเสีย เจ้ากระยอชวากลายเป็น
ผีเนคมีความโกรธเค้น กระทำเอาเจ้าดีทสุจนตาย เจ้าทั้ง ๒ องค์
นจึงเคยได้เป็นเจ้าผี มีศาลอยู่ทเมืองมะยงคยวา Myaungtuywa

จนบัดนี้ ผเนกต์แต่ละคนดูเป็น “ผดู่” ทงนนั้น น่าจะเป็นด้วยเหตุ
 นนเองที่ทำให้คนทงหลายนบอบยาเกรง

พิธีดงผทพรวรณาไว้ในตำรามหาก็คะเมคะนนดูเป็นการใหญ่
 มาก ถึงเทศกาดดงผทศาดอยู่ตำบลไหน พวกชาวบ้านชาวเมืองก็
 พากันไปประชุมที่ตำบลนั้น ทำนองเดียวกันกับไทยเราชนพระบาท
 ปดุกโรงพิธีที่หน้าศาลกับทงโรงพักผู้คนแคะประว้าออกบ้านชายของ
 (เช่นงานภูเขาทองในกรุงเทพฯ ฯ) มัการเดินมหรธ์พต่าง ๆ นอกจาก
 นนยังต้องปดุกเรือนให้พวกคนทงพัก เพราะยกย่องว่าเป็นคนโปรด
 ของเจ้าผี ถ้าเป็นผู้หญิงก็ดมมคว่าเป็นหม่อมห้ามของเจ้าผีคนทงนนั้น
 เห็นจะได้ตาภมตมากพอเดียงควด จึงมผู้ดมครเป็นคนทงอยู่ได้มอ
 มิได้ขาด ถึงวณทำพิธีคนทงหลายกับทงพวกบิพาทย์ไปประชุมกันที่
 โรงหน้าศาล การดงผนนั้นเริ่มด้วยคนทงออกมาบูชาแคะเดินดูรา
 มังด้อาหารต่าง ๆ ที่หน้าเจว็ด บิพาทย์ประโคมเวดามบูชาเป็นครั้งแรก
 ในชนนคนทงยังแต่งควดอย่างปกติ เมื่อบูชาแล้วจะเข้าเจ้าผีคนไหน
 คนทงก็ไปแต่งควดอย่างเจ้าผีคนนั้น ตามที่พรวรณาไว้ในตำรามหา
 คีคะเมคะนี้ ถดบออกมางด้ารวมใจเซียมผู้ พดผีเข้าด้งแล้วถดถุน
 ทำท่าทางวางกิริยาอย่างผีคนนั้น เช่นทงเจ้าผีกระยอชวาทักถ้าวมา
 แล้ว ก็ทำท่าทางเป็นอย่างคนเมาดูราแคะกิริยาเด่นชนไก่ ถ้าทง
 เจ้าผีที่เป็นผู้หญิงกิริยาก็แซมช้อยชะม้อยชะม้าย ถ้าทงผีเด็กกิริยา
 ก็เป็นอย่างทารกชอบเด่นคักตาเป็นต้น แล้วถดถ้าวคำ Ode ประกาศ

แก่คนทั้งหลาย เซอวยชด์ก็อดเปิดแบบคำประกาศของบเจ้าเขา
 มหากรรมฟัวเป็นภาษาของกฤษ มเนอความชนตนบอกชอกกับเครื่อง
 แต่งตนและเจ้าเรื่องประวัติของตนให้คนรู้จัก (ฉันนี้ฐานว่าถ้า
 ใครมีกิจธุระจะได้ถามเจ้าผู้ ก็เห็นจะถามและตอบกันในตอนนั้น)
 แล้วเจ้าผู้ให้โอวาทสั่งสอนคนทั้งหลายให้ประพฤติตัวสุจริต อย่า
 เบียดเบียนกันและกัน ให้รักษาความดีข้อตรงจงรักภักดีต่อพระ
 เจ้าแผ่นดิน (ความตอนนั้นดีให้เห็นเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุดหนุน
 พระสงฆ์) แล้วอำนวยการแก่คนทั้งหลายที่ได้ช่วยกันทำการพิชิตพวก
 คน พอหมดคำประกาศพวกพิชิตพวกทำเพลงดนตรีให้เจ้าผู้พ่อ
 ต่อไป เมื่อพอนแวงก็ออกจากคนทรง ถ้าทรงผู้หลายตนก็เบียด
 คน ทรงมาเชิญผู้คนอื่นเข้าดังค่อยๆ ไปที่ละคนโดยทำนองเดียวกัน
 ปรากฏว่าที่บางแห่งเชิญเจ็ดเจ้าผู้ ณ ที่ต่าง ๆ หลายคนไปทำพิธี
 พร้อมกันก็มี

พิเคราะห์การถือผีของไทยเราก็คงคล้ายกับพระมา เชื่อกันว่า
 ผีอยู่ทั่วทุกแห่ง ที่เป็นผีไม่มีคำตเรียกว่า “ผีทองแดง” ก็มี ที่
 เบนผมนคนนับถือสร้างศาลให้อยู่ยกย่องเป็นชั้นสูง เรียกกันว่าเจ้าพ่อ
 เจ้าแม่ เช่น “เจ้าพ่อหอกลอง” และ “เจ้าแม่ทับทิม” เป็นต้นก็มี
 หากไทยเราไม่มีคำราวอย่างมหาคีตะเมคะนี้ของพระมา หรือมีแต่ศูนย์
 เดียวนานแล้ว ความรู้เรื่องประวัติของเจ้าผู้เหล่านั้นจึงสูญไปเสีย
 แม่เจ้าผู้เองที่ลมหกศูนย์ไปเสียแล้วก็มีไม่น้อย การถือผีในเมือง

ไทยแต่โบราณก็อาจจะมัพริชตองเป็นกรใหญ่ ขอนมเคาเงอนอยู่
 ในกฏมณเฑียรเกาตอหน้าด้วย “พิชเบาะผก” วัตถุทตดองในการ
 ทำพริชนนเรียกวา “แมยวพระพิ” คุทำนองเป็นเจอดผู้เซญชนพระ
 วาเซนทรยานแห่เหนเป็นกรใหญ่ การเซญผู้เข้าคนทรงกัมในเมือง
 ไทยมาแต่โบราณ แต่เห็นจมาเด้อมตงตงแต่ค่อนปตายด้มัยกรุง
 ค์ร้อยชยา ตั้งเกตุหนงด้ตอแตงในด้มยหน เช่นในบตตะครเวอง
 ด้งชคตปชย เมอกตาอถงคนทรงตงด้ถ่านวนคหิมนไม่นับถอ ถง
 ภาระนทกยงมีการเซญผู้เข้าคนทรงอยู่ไม่ขาด เมอฉนยงเป็นเด็กได้
 เคยเห็นเองครั้ง ๓ คนทรงเป็นผู้หญิงอายุด้ก ๔๐ ปี ก่อนจเซญผู้
 เข้าคนทรงต้องอาบน้ำชำระกายให้สะอาด แด้วแตงคัวนุ่งผ้าถาย
 ด้แดงถอยชยา ห่มแพรแถบด้แดงพาด ๒ บ่าเหมื่อนอย่างผู้ชาย หนง
 ประณมมือถอรูปจุดไฟถายดอกกำไไว้ในมือ หดับตาด้ารวมใจเซญ
 ฝอยหถายนาท เมอแรกฝจจะเขานนมอคนทรงทถอรูปเรมด้นนอยๆ
 แด้วถนหนกชนทกทจนรูปหถนรวงจกมอหมดแด้ว คนทรงเปด้ยน
 ทาเป็นนงชคตมาชวามอพาดหัวเข้าทง ๒ ช้างโยกคัวไปมาไม่หยุด กรู
 ว่าฝเขาแด้ว คนทหนงคอยู่ถามว่า “ท่านเป็นเจ้าองคไไหน” ฝคอบ
 ว่า “ข้าเป็นเจ้าพ่อพระประแดง” แตนใครจะถามกิจการอันใดก็
 ถาม ฝคอบอย่างด้นๆ ประหตาดอยู่อย่างหนงทคนผู้พุดกับฝใช้
 คัพทนามเรียกตนเองว่า “ถุกช้าง” จจะมีมุตมาอย่างไรวนยังคคไม่
 ออกจนเคยวน พุดกนพอดนชอถามด้กประเดยวเจ้าฝว่า “ข้าไป

ตะนะ” พอว่าเท่านั้น คนทรงก็เดินเต็มไปทางตัวจนล้มพับลงกับที่ เมื่อพนชนเหงอแตกโทรมตัวดื้ออ้อนเพี้ยตองพักอยู่สักครู่หนึ่งจึงลุกไปได้ ฉันได้เคยเห็นทรงผ้อย่างไทยครั้งเดียวเท่านั้น แต่ได้ยินว่า ในปัจจุบันการทรงผ้อยังมี แต่ตอบทำกันอย่างปกปิด น่าจะเป็น เพราะเคยมีประกาศห้ามและถูกจับกุมมาแต่ก่อน จึงไม่กล้าทรงผ้อย โดยเปิดเผยเหมือนอย่างพวกจีน เขาว่าภิกษุสงฆ์ในเมืองพระมารังเกยจการถือเจ้าฉนิก ไม่ยอมเกยของพ้องพานด้วยทีเดียว เรื่อง ทรงผ้อยมีประหตาตอกอย่าง ๓ ที่ฝรั่งดบพากันเชื่อถอชนแพร่หตาย ในด้มยั้น เรียกว่า ดัปรีชวดดิดดั้ม Spiritualism เดิมก็เบ้นแต่เชิญผีเจ้าดังดังของเช่น โตะแตะถวยแก้วเบ้นตน แล้วไต่ถามให้ผ้อยตอบ เพียงรบหรือปฏิไธธค้ำที่ถามนั้น ค้อมมาในบัตนถิงเชิญเข้าคนทรง แล้ว เมื่อกิดคูกคอเอาอย่างชาวตะวันตกออกไปทำ เมื่อเขาทำกันมา หตายร่อยบัจจันจิดแต่

เวือตองพนเขตค้เมืองพุกามเข้าเขตค้เมืองเยนคยของ Yen-an Gyaung แปลว่าถินน้ามันดิน แต่โบราณเบ้นปดายแดนพระม่าค้อ กับมอญ เคยเบ้นเหตุให้พระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องรบพุ่งกัน เพราะพดเมืองทง ๒ ฝ่ายชิงกันขุดบ้อหานามันดินทตรงน เมื่อเมืองพระม่าตกเบ้นของอังกฤษ รัฐบาลให้ชันตุตรตอดเขตค้ทมน้ามันดิน แล้วกำหนดเบ้นแปลงละไมด์ (๕๐ ไลน์) จตุรตุได้ ๒๖ แปลง บางแปลงอนุญาตให้ราษฎรหาน้ามันดินอย่างเดิม บาง

แปลงอนุญาตให้บริษัททำนามนดินโดยวิธีอย่างฝรั่ง วิธีราชการทำนามนดินนั้นชดบ่อให้ตกลงไปจนถึงสายน้ำ แล้วเอาครุฑกึ่งเชือกหย่อนลงไปตักน้ำขึ้นมาแยกเอานามนดินชาย ส่วนวิธีฝรั่งนั้นตักวางร่าวนและเครื่องจักร ผึ่งที่เอาระແ່ນดินลงไปตักน้ำขึ้นมาแยกเอานามนดินส่งลงมาประดั้ที่โรงงานทำนามนประเภทต่าง ๆ ณ ปากน้ำเมืองว่างกุงตั้งกล่าวมาแล้ว ด้วยผึ่งที่จากบ่อให้นามนไหลมาลงเรือสำหรับบรรทุกนามนก็มี ว่าลงทุนผึ่งที่ให้นามนไหลไปจนถึงโรงงานที่เมืองว่างกุงก็มี ที่ซึ่งบริษัทฝรั่งตั้งทำการทำนามนดินมีอยู่ ๓ ตำบล แต่ตะตำบลเมื่อผ่านมาแต่ดูเห็นวางร่าวนที่ตักตรงปากบ่อประดั้ไปราวกับป่าไม้ และมีเรือนโรงที่อยู่ของคนทำการ ทั้งตลาดย่านคต้ายกับเมืองอื่นหนึ่งทุกแห่ง ที่เจาะบ่อนามนดินในตำบล "ตะนิวา" Lanywa ข้างฝ่ายเหนือฝั่งต้งใหม่ แต่ประหลาดกว่าเพื่อนด้วยตรวจพบทางนามนดินมีต้งมาจนถึงใต้แม่น้ำเอราวดี บริษัทพยายามถมหาดให้ต้งชนแต่มีพินแผ่นดิน สำหรับจะได้ต้งวางร่าวนเจาะบ่อเอานามนที่ต้งนั้น รุกแม่น้ำออกมาต้งมาก น้ำกต้งดินที่ถมจะทานสายน้ำอยู่ไม่ไหว แต่เขาคงคิดอุปบาย "ยว" สายน้ำให้ไปเดินทางอื่นได้แล้ว จึงกต้งลงทุนถมแม่น้ำออกมาเช่นนั้น

เรือหยุดรับต้งคต้งตะนิวาแต่ต้งต้งคต้งมา ตอนนทกปต้งฝรั่งต้งนำร่องเดินเรือกต้งคต้ง จน ๓ นาฬิกาจึงต้งต้งคต้งออกพัก ณ จนทรวท ๓ กุมภาพันธ์ เรือออกจากต้งคต้งเวลาเช้า ๖.๓๐

นาฬิกา ผ่านย่านบอชามน็อก ๒ ตำบล จุดพักทเมืองเขนคยของ
 ครุหนึ่งแฉ่วดองค้อมา ถึงเมืองมกเว Magwe แฉ่วตั้งกัปคันบาน
 A. Barn ที่ได้นำร่องแฉ่วรบดินค้ำ แฉ่วทออดดมอชนอกดางเม่นา
 ทเมืองมกเวนน

ฉนวนองการท&กมภาพนช เวอออกเวดาเข้า๖.๓๐ นาฬิกาเหมอชน
 ฉนวนก่อน ตอนเข้าผ่านตำบลมินหตะ Minhla มีบอมพระม่าด้ร้างรักษา
 ชายแดน แฉ่วอังกฤษต้องรบกับพระม่าทบอมนมากกว่าทอนเมอศ
 เมืองพระม่าครงหตั้ง ต่อดงมากผ่านเขตคพระม่าเห็นอเข้าเขตคพระม่า
 ใต้ ถึงเมืองชเขตมโย อังกฤษตั้งเบนเมืองปลตายแดนเมือพระม่า
 เห็นอยังมีพระเจ้าแผ่นดินปกครอง เวอจอครบดินค้ำอยู่ชัวโมงหนึ่ง
 แฉ่วแฉ่นค้อมา ฉนวนจะเบนค้วด้วยเหตุใดไม่ทราบเวอถึงเมืองแปรค้อ
 ๓๘ นาฬิกา ซ้ำกว่าปกคถึง ๓ ชัวโมง พวกเราไม่ประมาทเรียก
 อาหารเย็นมากินแต่เวลา ๓๘ นาฬิกา เมือเรอถึงเวดามคค้ำไม่เห็น
 มีใครมารบ กัดงปรัักษากันว่าจะทำอย่างไรดี ก็มีพระม่าดงมาหา
 ๒ คน เวดาทมาแตงค้วนุงกางเกงฉนได้เดือกฤษเฮง ผู้เบนหัวหน้า
 บอกว่าค้วเขาชื่อ อุโปกิน U Po Kin เบนค้ำแห่งผู้ตรวจการกรม
 ค้ำรวจจ Chief Inspector of Police แฉ่วเบนหัวหน้าชาราชการทเมือง
 แปร (ในการปกครองทค้วเมืองแปรเบนแต่อย่างอ่าเภอ สดถันที่
 ฉากการจ้งหวคไปค้วอยู่ที่อ่าเภอปองเต Paungde ซ้างใต้เมืองแปร
 ระยะทางรถยนต์ไปค้วชัวโมง ๓) รัฐบาลได้ค้วงให้เขาเบนผู้รับพวก

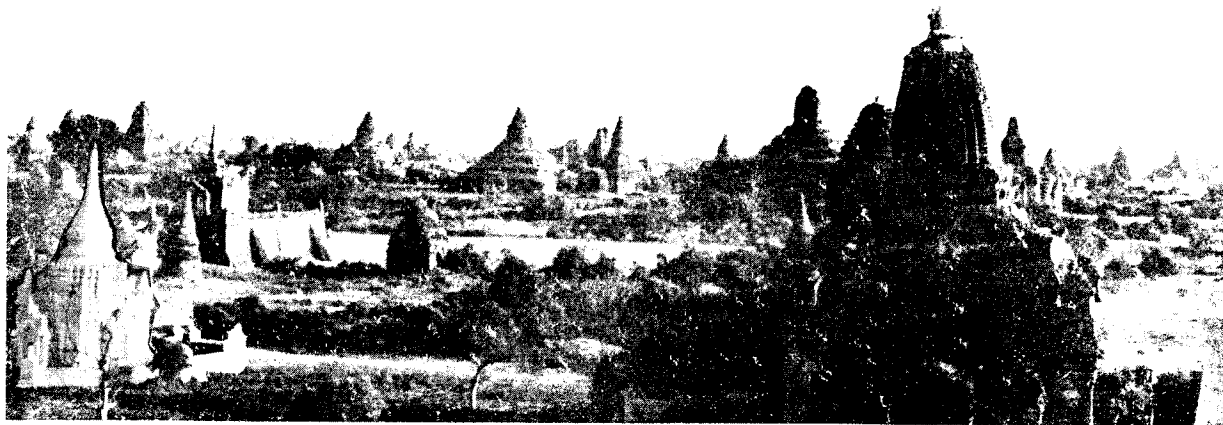
เรา เราได้คอยรับอยู่จนคำมดพื้นเวตาเรือเคยถึง คาคว่าเรือเห็น
 จะมาถึงต่อพวงนั้นจึงกลับไปบ้าน ตอนคำมาเดินเที่ยวอยู่ที่ตลาด คน
 ไปบอกเขาว่าเรือถึงแล้ว จะกลับไปแต่งเครื่องแบบที่บ้านก่อนก็
 กัดฉนั้นจะต้องคอยอยู่นานนัก จึงลงมารับทั้งอย่างนั้น ขอย้ำให้ฉนั้น
 ถ้อโทษเดย เขาให้ไปตามรถแต่ละคนชนของอยู่แล้ว คงชนได้ในไม่
 ช้า รออยู่สักประเดี๋ยวเขาก็เชิญให้ชนบก ออกกระฮาเรือที่ตอของบน
 ตัดออก ที่เมืองมณฑลเดเบนชาลงคอยยงชว ที่เมืองแปรตอของบน
 ชาชน ทงเบนในเวลาคำตอเดินระวงด้วย ที่บางแห่งเขาเนาะเป็น
 ชนบนได้ไว้ให้ชงาย ถึงกระนั้นก็ต้องเห็นอยหอบถึงตอของชอหยุด
 พักครั้ง ๓ แต่เขาจัดรถยนต์มารับและมีคนชนของพอแก่การ ชน
 รถไปสักประเดี๋ยวก็ถึงเรือนรับแขกของรัฐบาล

เมืองแปรที่จริงเบน ๒ เมือง มีเมืองโบราณเรียกว่าเมือง
 “ดาร์เซตร” อยู่ข้างเหนือ เมืองแปรเป็นเมืองสร้างภายหลังอยู่ข้าง
 ใต้ เรื่องตำนานเมืองดาร์เซตรเกี่ยวเนื่องกับเมืองพุกาม เพราะ
 ฉนั้นจะเอาตำนานเมืองดาร์เซตรไปเล่าด้วยกันกับเรื่องเมืองพุกาม
 ในตอนหน้า รอเรื่องเมืองแปรไว้เล่าอีกตอน ๓ ต่างหากต่อไป.

ตอนที่ ๙
เที่ยวเมืองพุกาม

วันพฤหัสบดีที่ ๓๐ มกราคม เวลาเช้า ๓๐ นาฬิกา เรือถึง
ท่าบดของอุ Nyaung U (พวกเราเรียกกันว่า “หนองอุ” ตาม
สระดอกปาก) อันเป็นสถานที่ชนเมืองพุกาม หัวหน้าข้าราชการใน
ท้องถิ่นเป็นฝรั่งชาวอินเดีย (เห็นจะเป็นตำแหน่งเช่นนายอำเภอ)
กับพระม้านายตำรวจอีกคน ๓ ดงมารับ พาชนรถยนต์ไปส่ง ณ เรือน
รับแขกของรัฐบาล ซึ่งอยู่ในเมืองพุกามโบราณห่างบ้านหนองอุไป
ข้างใต้ราวสัก ๓๐๐ เด็น ทางที่ไปคอนแรกออกจากหนองอุมีตึกแถว
ตึกวางขายของ ๒ ฟากถนนอยู่หน่อยหนึ่ง แต่ก็เป็นหมู่บ้านอย่าง
มรดดอม และมีตรอกทางเดินระหว่างบ้านเช่นเดียวกับบ้านนอก
ในเมืองเราต่อ ๆ กันไปจนถึงเมืองพุกาม ซึ่งยังมีซากประตูเมือง
ก่ออิฐกับศาลเทพารักษ์ ๒ ซากประตูเมืองเหลืออยู่ แต่กำแพง
เมืองยังแต่พอได้เห็นเป็นแนวเนินดินไปไม่เท่าใดนัก ทางด้าน
ตะวันตกแม่น้ำเอราวดีกุดคดงเขาเมืองพังตงนำไปเสียแล้วมาก
เหมือนอย่างทเมองเชียงแต่น ไม่มีที่สังเกตเห็นว่ารูปบริเวณเมืองพุกาม
เดิมจะเป็นอย่างไร เมื่อเข้าประตูเมืองไปแล้วไม่มีใครมีบ้านผู้คน
มีแต่ดวงตะวันไปทงนน

ถึงเรือนพักได้สักประเดี๋ยวก็มีคนเอาโทรเลขมาส่งให้ นึก
 ประหลาดใจว่าจะเป็นที่โทรเลขของใครส่งตามไปจนถึงเมืองพุกาม
 ด้วยเหตุใด แต่แน่ใจว่าคงเป็นข่าวสำคัญอันใดอันหนึ่ง เบ็ดช่องเห็น
 เป็นโทรเลขของทูตกระหม่อมชาย ส้มเต๋จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
 วรพินิต ส่งไปจากเมืองบันดุงที่เกาะชวา ครั้นบอกว่ ส้มเต๋จหญิง
 น้อย เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตศษคยนาวิ ดันพระชนม์ ก็พากันตก
 ค้างแล้วโดยโศกเศร้าไปด้วยกันหมด แต่ไม่ตำราจะทำอย่างไร
 ก็ได้แต่มีโทรเลขตอบแสดงความอาลัยถวายไปยังทูตกระหม่อมชาย
 อธิการประชวรของ ส้มเต๋จหญิงน้อยฉันกรอยู่แล้วคงแต่ไปชะวาเมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๗๗ ด้วยทูตกระหม่อมชายท่านครัดจะซิบบอก ว่าหมอ
 เขาว่าไม่มีทางที่จะหาย ได้แต่ระวังอย่าให้พระอาการทรุดลงรวดเร็ว
 เร็วกี่จะอยู่ช้านไปเท่านั้น ส้มเต๋จหญิงน้อยเองก็ทรงทราบแถมมิได้
 ประมาท แต่เมื่อฉันไปชะวายังทรงสบาย เสด็จไปไหนไปได้ แลตั้ง
 พระเมตตาโปรดให้มีการเลี้ยงประทานเมื่อตรงวันเกิดของฉันครบ ๖
 รอบในเวลาที่อยู่เมืองบันดุงนั้น และวันหนึ่งฉันทูลชวนให้ทรง
 “ว่าดึกชาติ” เชิญเสด็จไปด้วยชนมด้วยกันที่วานชายชนมในเมือง
 บันดุง เหมือนอย่างฉันได้เคยพาเสด็จไปเลี้ยงทรงพระเยาว์ เมื่อ
 ตามเสด็จ ส้มเต๋จพระพุทเจ้าหดวงไปชะวาด้วยกัน ก็ทรงรื่นเริง
 บันเทิงพระหฤทัย ไม่ได้นึกเลยว่าจะได้เห็น ส้มเต๋จหญิงน้อยเป็น
 ครั้งที่สุดเมื่อไปชะวาครั้งนั้น พอรู้ข่าวว่า ส้มเต๋จพระชนม์ เจ้าหญิงพากัน

เมืองพุกาม

เข้าห้องหายไปหมด เห็นจะไปร้องไห้ อยู่ข้างนอกแต่ตัวฉันก็ทวน
ไปคิดคำนึงถึงหนหลัง จะพรรณนามีใช้เรื่องของหนังสือ แต่
ก็คิดเห็นสมควรนักที่สมควรเดี๋ยงน้อยจะทรงด้วยพระนามกรมว่า
“ชคยนาวิ” ด้วยทรงพระคุณอย่างเป็นชคยนาวิแท้ทุกสถาน และ
ได้ทรงพิสดารให้ปรากฏแล้วทั้งในเวลาที่มีความสุขและเวลาได้รับ
ความทุกข์ชยาก เพราะฉะนั้นจะมีแต่คำสรรเสริญว่า “น่ารัก น่าชม
สมกับเป็นเจ้าฟ้า” เป็นอนุสรณ์อยู่กับพระนามต่อไป

ในตอนเช้าฉันถึงหนนายอำเภอพากันผู้ใหญ่บ้านมาหา ต่อ
มาอีกวันหนึ่งให้หมอฝรั่งชาวอินเดียซึ่งประจำท้องที่มาพิจารณาเมื่อ
พวกเราจะเจ็บไข้ไม่สบายก็ให้เรียก นอกจากนั้นที่เรือนพักอะไร
บอกพระองค์หากเพิ่มเติม ดังเช่นโคมไฟไม่สว่างเพราะไม่มีไฟฟ้า
เขาก็ไปชวนขอขายโคมเจ้าพายุให้ใช้มาจนเพียงพอ รู้สึกขอบคุณ
ความเอื้อเฟื้อของเขามาก เรือนรับแขกที่เมืองพุกามเขาช่างเลือกที่
ดีกว้างไว้นอนเอนใกล้กับฝั่งแม่น้ำเอราวดีตอนกลางเมืองพุกามเก่า อยู่
บนเรือนแต่เห็นภูมิดำเนินไปได้ไกลทุกด้าน แต่เป็นที่เปลี่ยวห่าง
บ้านผู้คน มีแต่ตัวร่างของโบราณรายอยู่รอบข้าง ใครกัด้ผู้เห็น
จะไม่อยากอยู่

จะเคยพรรณนาถึงลักษณะเรือนพักของรัฐบาลในเมืองพะม่า
เดี่ยวตรงหน้าด้วยที่เคยดู เรือนพักเขาทำเป็น ๒ ประเภท ประเภท ๑
เรียกว่า เซอเค็ดเฮ้าส์ Circuit House ความตรงกับว่า “เรือนมณฑล”

ดำหรับเป็นที่พักของข้าราชการชั้นสูงเวลาดอกเดินทางตรวจราชการ
 รัฐบาลใช้เรือนนบนเป็นที่รับแขกเมืองด้วย แม้พวกทองเที่ยวกาเป็น
 คนชั้นสูงและได้รับอนุญาตพิเศษของรัฐบาลก็อยู่ได้ แต่พวกทอง
 เที่ยวดูเหมือนจะต้องเสียค่าธรรมเนียม เรือนพักอย่างนมแต่ตาม
 เมืองสำคัญในราชการ หรือสำคัญด้วยเป็นถิ่นที่ชาวต่างประเทศไป
 กันมากเช่นที่เมืองพุกามนี้ ฉันได้เคยอยู่เรือนพักของรัฐบาล ๓ แห่ง
 คือที่เมืองมณฑลแห่ง ๑ เมืองพุกามแห่ง ๑ และเมืองแปรแห่ง ๑
 ลักษณะคล้ายกันทั้งนั้น คือเป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น มีห้องนอนนอนมีห้องนา
 กากับหลายห้องทั้งชั้นบนและชั้นล่าง ห้องนั่งจะรวมกันก็ได้หรือจะ
 มีคั้งประตูเป็นหลายห้องก็ได้ แลแต่คนอยู่เป็นพวกเดียวหรือ
 หลายพวกด้วยกัน แต่ห้องกินอาหารนรวมห้องเดียวกันหมด ถ้าคน
 หลายพวกก็แยกกันเป็นหลายโต๊ะ เมื่อฉันไป รัฐบาลจัดให้อยู่ที่
 หาดง ไม้พวกอื่นมาปะปนทุกแห่ง ข้างหาดงเรือนมีเรือนแถวดำหรับ
 เป็นครัวไฟเป็นที่ไว้รถยนต์และห้องฆ่าอยู่ นอกจากนั้นก็มีเบนนทอยู่
 ของพวกพนักงานรักษาด่าน บนเรือนพักมีโต๊ะเก้าอี้และของที่จำ
 ต้องใช้ครบทุกอย่าง เป็นต้นแต่เตียงนอนฟูกเบาะเมาะหมอนมุ้ง
 (แต่เขาบอกเมื่อก่อนไปจากเมืองย่างกุ้ง ว่าของเหล่านี้พวกรักษาด่าน
 ไม่ใคร่หมั่นซักฟอก ครัวไฟของที่เข้าไปจากบริษัททอมด์ก็
 ดึกว่า) เครื่องใช้เช่นเครื่องต่างหน้าและถ้วยแก้วจานชามมีดซ้อม
 ซอนก็มีหมดทุกอย่าง ที่ในครัวก็มีเครื่องใช้ครบครัน แห่งใดไม่

มีไฟฟ้าก็มีคิมโนมัน ไม่มีประกายก็มีบอณาใช้อยู่ในบริเวณ ถึงที่มี
ประกายก็มีคนตักน้ำบอณาให้อาบ พวกพนักงานรักษานั่นตัวหัว-
หน้าพูดภาษาอังกฤษได้ทุกคน และมักเป็นพวกประกอบอาหาร
ด้วย ถ้าผู้ใดไปแต่ตัวจะว่าเหมาะให้พนักงานรักษาดูหาเตียงดู
ด้วยเสียใจก็ได้ ถ้ามีกุกบอยของตัวไปเอง ผู้เป็นหัวหน้าก็เป็นแต่มา
รับใช้ดูแลให้ดูน้องรักษาความสะอาด พวกเราเป็นแขกของรัฐบาล
ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เรือนพัก จึงให้บาเห็นจรวงวัดมาก
ผิดกว่าคนเดินทางสามัญ แต่ก็คุ้มกับที่อยู่เป็นสุขสบายทุกแห่ง ไม่น่าเสียตาย

เรือนพักของรัฐบาลอีกอย่างหนึ่งนั้น เรียกว่าคัมบังกะโต ฉันท
ได้ดูหลัง ๓ ที่มีอยู่ ณ ตำบลหนองอู ดูเหมือนจะมีทุกตำบลที่สำคัญ
สำหรับเป็นที่พักของข้าราชการในท้องถิ่น เช่นพวกกรมการจังหวัด
หรือกรมการอำเภอเมื่อเดินทางเที่ยวตรวจราชการ แม้บุคคลภายนอก
เมื่อได้รับอนุญาตเพียงผู้ว่าราชการจังหวัดก็พักได้ คัมบังกะโต
เป็นเรือนไม้ชั้นเดียวขนาดย่อม ยกพื้นสูงจากแผ่นดิน ๒ ศอก เหนือ
หน้าเป็นทง ในประธานห้องกลางเป็นที่กินอาหาร ต้องข้างเป็น
ห้องนอนมีห้องนาคอกัน เหนือห้องหลังเป็นห้องจัดอาหาร เครื่องแต่ง
เครื่องใช้ครบทุกอย่างทำนองเดียวกับเรือนรับแขก เป็นแต่
เดวกว่า มีบายเขียนติดไว้ที่ห้องกินอาหารบอกอัตราค่าธรรมเนียม
ต่าง ๆ กับทงของบังคับสำหรับคนที่ไปอยู่ ข้างหลังเรือนออกไปมีเรือน

แถวที่อยู่ของพนักงานรักษา ดูเหมือนผู้รักษาจะรีบเหมาทำการอย่าง
 ไรเด็ด เป็นแค่ตัวเรือนและเครื่องใช้เป็นของรัฐบาล ผู้รีบเหมาไม่
 ต้องลงทุน เรือนพักอย่างนทเมืองชะวากมี เรียกว่า “ประดิ่งกระหัน”
 เมืองพุกามนอกจากเป็นที่มของโบราณมาก ยังเป็นแหล่งที่
 ชนชดอเดือดอกอย่าง ๑ ว่าทำของดงรักดีกว่าที่ไหน ๆ ในเมือง
 พะม่า ใครไปเมืองพุกามก็ต้องเข้าไปหาซื้อของดงรักด้วย เมื่อพวก
 กรมการมาหา ฉันทามเขาว่าหาซื้อเครื่องดงรักด้วยประการใด
 เขาบอกว่าเครื่องดงรักนั้นทำกันตามบ้านแห่งตะเด็กตะน้อย โดย
 ปกติคนนั้นไปรับซื้อจากผู้ทำรวบรวมเอาไปเที่ยวขาย ดังดังไป
 เมืองวังกุงบ้าง เมืองอินบ้าง ที่เขาเที่ยวเร่ขายในเรือบคนโดยสำ
 ฆนต้องหรือขายพวกทองเที่ยวที่มาถึงเมืองพุกามก็มี เขาไปวางขาย
 ตามร้านในท้องตลาดก็มี แต่ของเขื่อนนมกหาของดียาก เพราะคน
 ต่อมียชอบซื้อแต่ของแถวทวาคาถูก ชาวบ้านก็มักทำแต่ของชนิด
 ๒ ๕ นั้นเป็นเพราะขายคดอง คอบางแห่งผู้ทำเป็นช่างจึงทำอดฝีมือ
 ต้องหาตามบ้านพวกช่างจึงจะได้ของดี แต่เคยจนรัฐบาลตั้งโรงเรียน
 ช่างรักชนแห่ง ๓ อยู่ไม่ห่างที่เราพักนัก ที่โรงเรียนนั้นทำแต่ของ
 ฝีมือดี และมักทำของแปลก ๆ ดังดังไปขายฝรั่งที่เมืองวังกุง เขา
 แนะนำให้เราไปเลือกหาของที่โรงเรียน และเขาจะให้กำนันบัว
 ฆองพวกช่างที่มีของทำอย่างประณีตเอามาออกบ้านขายในบริเวณโรง
 ฆเรียนเวดาเมื่อพวกเราไปด้วย ฉันทก็เห็นชอบตามความคิดของเขา

ได้ไปที่โรงเรียนในวันหลังก็ดำไว้ประโยชน์เหมือนอย่างที่เขาจับไว้
 ได้เห็นของตกรักที่ทำในโรงเรียนและที่กำนันไปบ่าวร้องให้เอามาขาย
 วางรายเป็นแถว ผู้หญิงขายเป็นพัน มีของฝีมือที่เขาเด็กมาโดย
 มาก กำนันเห็นจะกำจับเจ้าของมาให้ผ่านราคาด้วย เด็กหาซื้อของ
 ที่ชอบใจได้ราคาถูกลง ๆ ชวนให้ใจฟุ้งด้านอยากจะซื้อของฝากญาติ
 และมิตร คิดถึงคนนั้นและคนนั้น ดงมือชอบบางแถวจึงรู้สึกคิดว่า
 “เงินในพก” เห็นจะไม่พอซื้อได้ตามใจประสงค์

โรงเรียนช่างรักที่รัฐบาลตั้ง ณ เมืองพุกาม วิธีที่เขาจัดการ
 ถูกใจฉันมาก ด้วยเขาถือเป็นหลักว่าจะให้นักเรียนให้ไปทำของ
 ตกรักขายเป็นอาชีพโดยดำฟังตนในวันหน้า แต่ให้ฝีมือและความ
 คิดดีกว่าที่ทำกันมาแต่ก่อน ด้วยถือหลักที่รัฐบาลไม่สร้างโรงเรียน
 โรงงานให้เป็นคักรามหรืออย่างไร เครื่องจักรเครื่องกลอย่างใด
 ที่เหลือกำลังชาวเมืองจะมีได้ก็ไม่เอามาใช้ในโรงเรียน ตัวโรงเรียน
 ใช้เครื่องมือปลูกแต่เป็นค่าดาโถง ยกพื้นสูงสัก ๒ ศอก มีห้อง
 สำหรับเก็บของทางด้านตะวันตกห้องหนึ่ง ให้นักเรียนนั่งทำการกับพจน
 ในศาลานั้น ตัวครูผู้จัดการโรงเรียนเป็นข้าราชการชั้น “อู” มัธยม
 (ดูเหมือนจะจำกัดจำนวน) สัก ๓๐ คน วิธีสอนนั้นครูเป็นผู้คิด
 แบบและฝึกสอนตรวจตราให้นักเรียนรู้วิธีทำการต่าง ๆ ในกระบวน
 ทำเครื่องรักให้ทุกอย่าง เวลาเมื่อขึ้นไป เรือนนักเรียนเขาประจำ
 ที่ไหนดูวิธีสอน เห็นนักเรียนบางหมู่กำลังเขียนลายลงกับดั่งของ

ตามแบบที่ครูให้ บางหมู่ชุดพนรึกตามตลอดตายที่เขียนแล้ว บางคน
 ชุดซีกเงาพนทลงรึก และทำอย่างอื่น ๆ อีก ของที่ทำในโรงเรียน
 นั้นขายเอาเงินมาอุดหนุนในค่าใช้จ่ายด้วย ถ้าว่าถึงของลงรึกที่ทำ
 ณเมืองพุกาม ของที่ชาวบ้านทำขายก็ไอน้ำและแอบหมากเป็นมาก
 กว่าอย่างอื่น เพราะใช้กันในพนเมืองแพร่หลาย แต่มีทั้งที่ทำอย่าง
 ประณีตและที่ทำขายราคาถูก ๆ ของที่ทำสำหรับขายชาวต่าง
 ประเทศก็มักทำของที่ฝรั่งชอบใช้ เช่นหีบเขียนหนังสือ โต๊ะเล็ก ๆ
 สำหรับตั้งวางเกาอี้ ลงรึกหลายชุดแบบตายรูปภาพเรื่องต่าง ๆ ซึ่ง
 ช่างพระมีจำนวนมาก บางอย่างก็เขียนรึกนาเกลดยง เขียนตายทองทำ
 เป็นกะถางต้นไม้และจานจัดดอกไม้ เป็นต้น ของที่ทำตามบ้านช่าง
 มักจะทำตาม ๆ กัน อาศัยโรงเรียนเป็นบัญญัติคิดแบบอย่างให้
 แปลงออกไป เมื่อนั้นไปกำลังเขาเพิ่งคิดแบบทำสามง่ามมือ เครื่อง
 โต๊ะ มีโอบกับจานรอง ลงรึกนาเกลดยงเขียนตายทอง (อย่างตายรหน้า)
 เป็นรูปสิ่งหัตถ์ต่าง ๆ อย่างพระมา ว่ากำลังขายดีเพราะทำโอได้
 บางจนถึงบบบแต่จกดับคั้นรูปได้ และกำลังคิดทำของอื่น ๆ อีก
 เขาเอามาให้ฉันดูก็หลายอย่าง

ได้ความรู้แปลกในทางโบราณคดีเนื่องด้วยเรื่องทำของลงรึก
 ในเมืองพระมาอย่างหนึ่ง จะกล่าวไว้ตรงนี้ด้วย ฉันได้เห็นในหนังสือ
 พงศาวดารพระมาฉบับหนึ่ง ว่าวิชาทำของลงรึกนั้น พระเจ้าหงสาวดี
 บุกเรงนองได้ไปจากเมืองไทย (คือว่าได้ช่างรึกไทยไปเมื่อตั้งกรุง

ศรีอยุธยาได้ใน พ.ศ. ๒๓๓๒ นับเวดามาจนบัดนี้ได้ ๓๖๗ ปีแล้ว) ถ้าจริงดังว่า ก็พึงตั้งนัยฐานว่าครั้นนั้นได้ไปแต่วิชทาร์ก "นาเกดยง" กับทำ "ดาบรตนา" จึงมีของพระมาทำเช่นนั้นมาแต่โบราณ แต่วิชทาร์กพวกนี้วิ่งไปเป็นรูปภาพและลวดลายต่างๆ นานา พวกช่างชาวเมืองพุกามเขาบอกฉันว่าเพิ่งได้วิชไปจากเมืองเชียงใหม่เมื่อชนหลังการที่พวกเราจะเที่ยวในเมืองพุกาม ได้อาศัยอุงเวงชิน ผู้กรรมการตรวจโบราณคดีที่รัฐบาลให้มาเป็นคนนำทาง และได้อาศัยหนังสือนำทางที่อาจารย์คอเซียงโกแต่งไว้ด้วย ในหนังสือกล่าวไว้ว่าที่เมืองพุกามมีวัดโบราณอยู่เรียงรายตลอดไปตามด้ามแม่น้ำเอราวดีเกือบ ๘๐๐ เส้น มีชนไปข้างด้านตะวันออกทางบนบกเกือบ ๒๐๐ เส้น จำนวนวัดโบราณแท้ที่เหลืออยู่ในเวลานี้มากกว่า ๕,๐๐๐ เป็นวัดร้างแทบทั้งหมด พวกเรามเวดาเพียง ๓ วันพจนวิสัยที่จะดูได้หมด จึงปรึกษากันกับอุงเวงชิน ตกกลงกันว่าจะไปดูแต่ที่เป็นวัดสำคัญในพงศาวดารและสำคัญในการก่อสร้าง จะเริ่มเที่ยวดูตั้งแต่เวดabayวันที่ไปถึงให้ไปว่าเหมาเช่ารถยนต์ประจำไว้ ๒ คัน ในหนังสือนำทางซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ว่าที่เมืองพุกามมีแต่มากับเกวียนสำหรับพวกท่องเที่ยวจะใช้เป็นพาหนะ รถยนต์เห็นจะเพงมเมอมชาวต่างประเทศไปเที่ยวมากจนไม่ชำนาญนัก ถนนใช้รถก็ยังไม่มั่งคั่ง ต้องขับรถยนต์ไปตามทางเกวียนบนถนน ทางรถยนต์แต่ละคนขับก็เหมือนกับตามหัวเมืองของเรา คือเป็นรถเกาแกทไม่ไซ่ในบ้านในเมืองแล้ว

แต่ละคนชบักออกจะห้าม แต่ก็ยังคิดว่าไปแถวถนนหรือชมาอยู่นเอง
 เริ่มเที่ยวในวันแรกก็เกิดความลำบากจนอย่าง ๓ นั้นเคยได้ยินจาก
 ผู้ที่เขาเคยเที่ยวว่าที่เมืองพุกามเขาวัดไม่ต้องถอดเกือก ถือบถาม
 อุเวงชินแกบอกถ้าเขาวัดที่มกรรมการพระมารักษา เช่นวัดพระ
 มหาธาตุชเวดลินคงและวัดอานันท์วิหาร เห็นจะต้องถอดเกือก แต่
 ถ้าเป็นวัดร้างที่อยู่ในปกครองของกรมตรวจโบราณคดีก็ไม่ต้องถอด
 ครั้นไปเที่ยววันแรกเห็นอุเวงชินเดินคั้นเบ้าไม่ได้เกือก ถามแก
 ว่าวันหน้าเราจะไปแต่ที่วัดร้างในคั้งไม่ได้เกือก แกตอบตามชื่อว่า
 ตัวแกเป็นชาวเมืองพะม่า ถ้าพวกพะม่าเห็นได้เกือกเขาวัดก็จะพา
 กันขี้ใจ วันหน้าแกยังจะต้องมาเมืองพุกามแต่โดยดำพัง ถ้าชาว
 เมืองเกิดขงขี้เดี้ยวแล้วเกรงจะลำบากในการรักษาตัวให้ปลอดภัย
 แต่ส่วนพวกเรานี้ได้เกือกก็ได้ไม่ต้องเอาอย่างแก เมื่อฟังว่าเช่น
 นั้นฉันก็คิดเห็นวาดังเราเป็นแขกเมืองพวกพะม่าก็รู้ว่าคนไทยถือ
 พระพุทธรู้ศาสนา ถ้าได้เกือกเขาวัดที่เมืองพุกามถึงไม่มีภยอันตราย
 อย่างไม่ พวกพะม่าก็คงพากันคิดเคียนว่า “เจ้าโยเดีย” เป็นอดชช
 หรือเป็นมัจฉาปฏิฐิ จะเดยเดี้ยวชชของไทย ฉันจึงยอมถอดเกือกด้วย
 กับเขา ความที่ถ้าวมาตอนนั้นฉันรวมเอาเรื่องเบตเตดคัทมในเวดา
 ที่เที่ยวเมืองพุกามมาแต่เดี้ยก่อน แต่ฉันจะเล่าถึงเรื่องเมืองพุกามต่อไป
 ✖ จะเล่าเรื่องตำนานเมืองพุกามต้องกล่าวถึงชาวเมืองพะม่าแต่
 ดูกำบรรพก่อนจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน แผ่นดินที่รวมเป็นเมืองพะม่า

อยู่บนตึกปราสาทโบราณคดีเขาว่า เดิมทีเคยมีคนโกตฝั่งทะเล
 เป็นที่อยู่ของมนุษย์จำพวกผิวดำและผมหยิก ฝรั่งเศสเรียกว่าชาว
 อินโดเนเซีย Indonesia ไทยเราเรียกว่า “เงาะ” หรือ “ชาวน้ำ” แต่
 ตอนตอนนั้นไปยังไม่พบว่าจริงที่จริงว่ามนุษย์จำพวกนี้โดยมาแต่เดิม
 จนถึงราวสมัยโกตพุทธกาลจึงมีมนุษย์จำพวกที่ฝรั่งเศสเรียกว่ามงโคเดียน
 Mongolian เริ่มอพยพจากแผ่นดินที่เป็นประเทศจีนอยู่เดี๋ยวนี้ ลง
 มาตั้งภูมิดำเนาในทิวเขาถึงเป็นเมืองพะม่า มนุษย์พวกมงโคเดียน
 ที่อพยพลงมาชนแรกนั้นพูดภาษาเดียวกัน และมาจากแดนจีนภาค
 ใต้โดยทางเดียวกัน แต่มาแยกกันเมื่อถึงแม่น้ำโขง พวก ๑ อพยพ
 ต่อลงไปทางลุ่มแม่น้ำโขง ไปตั้งภูมิดำเนาทางนั้น ภายหลัง
 ใต้นามว่า “เขมร” หรือ “ขอม” (แทรกความเห็นของฉันทว่า
 พวก ๑ อพยพลงมาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มาใต้นามว่า “ลาว”
 หรือ “ตะว้า”) อีกพวก ๑ อพยพไปทางลุ่มแม่น้ำลัดตะวิน ไปตั้ง
 ภูมิดำเนาตอนชายทะเลใกล้ปากน้ำลัดตะวิน พวกนี้ต่อมาใต้นามว่า
 “มอญ” ขยายอาณาเขตของตนไปข้างเหนือจนถึงแม่น้ำลัดโคงและ
 แม่น้ำเอราวด์ ภายหลังรวมกันเป็นประเทศรามัญ ตั้งเมืองลัดเทิม
 เป็นเมืองหลวง ต่อมามีมนุษย์จำพวกมงโคเดียนอีก ๓ จำพวก พูด
 ภาษาต่างกัน เดิมอยู่ในแดนจีนทางข้างตะวันตก (คือแดนชิเบต)
 อพยพลงมาทางลุ่มแม่น้ำเอราวด์ จำพวกที่ ๓ ที่นำหน้าลงมาก่อน
 เรียกว่าพวก “พยู” Pyu มาตั้งภูมิดำเนาในแดนดินที่ภายหลังตั้ง

เป็นเมืองพะม่า คือแดนมอญไปข้างเหนือ รวมกันเป็นประเทศหนึ่ง
 ดงเมืองดาร์เขตรเป็นเมืองหลวง (อยู่ใกล้กับเมืองเปรบดิน) พวก
 ที่ ๒ ซึ่งอพยพตามพวกพยุลงมา (คือพวกพะม่าแต่ชั้นแรก) เรียก
 ว่า "ม่าน" Myen จำพวกนี้มาตั้งภูมิดำเนาอยู่ข้างเหนือแดนของ
 พวกพยุขึ้นไป จนต่อแดนพวกไทย (เมื่อยังอยู่เมืองนั้นเขา) ดง
 เมืองตะโกงเป็นเมืองหลวง จำพวกที่ ๓ เรียกว่า "การัน" Karan
 ไปตั้งภูมิดำเนาทางชายทะเลอ่าวเบงกอล ต่อมาเป็นประเทศได้นาม
 ว่า "ยักไซ้" Araccan ถ้าว่าตระเพาะแผ่นดินที่เป็นเมืองพะม่าเดียน
 ชาวเมืองชั้นเดิมที่เป็นพวกใหญ่จึงเป็น ๓ ชาติ แบ่งอาณาเขตคั่น
 ปกครองเป็น ๓ ภาค ภาคเหนือเป็นอาณาเขตคั่นพวกม่าน ภาค
 กลางเป็นอาณาเขตคั่นพวกพยุ ภาคใต้เป็นอาณาเขตคั่นพวกมอญ
 พวกอินโดเนเซียที่มาอยู่ก่อนชนพวกที่มาใหม่เบียดเบียดพไม่ไหว ก็
 พากันอพยพย้ายถิ่นฐานไปเที่ยวอยู่กับพวกของคนที่มีอยู่ตามเกาะใน
 มหาสมุทรหรือหนีขึ้นไปอาศัยอยู่บนภูเขา ยังมีพชนพันธุ์อยู่จนบัดนี้
 เมื่อบ้านเมืองเกิดชนเดว พวกชาวอินเดียนก็ใช้เรือมาค้าขาย ด้วย
 อยู่ใกล้กัน เปรียบเหมือนอย่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์ จะเริ่ม
 มาแต่เมื่อใดไม่ปรากฏ มีในเรื่องพงศาวดารอินเดียนแต่ว่าเมื่อพระ
 เจ้าจันทรคุปต์ขึ้นราชวงศ์โมริยะ (องค์อัยกาของพระเจ้าอโศกมหา
 ราช) เป็นพระเจ้าราชาธิราชอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๒๒๒ จน พ.ศ. ๒๔๖
 ประสงค์จะบำรุงเศรษฐกิจให้รุ่งเรือง ทรงแนะนำอุดหนุนให้พวกชาว

อินเดียไปเที่ยวค้าขายตามต่างประเทศ จึงประมาณว่าชาวอินเดียจะ
เริ่มมาค้าขายที่เมืองยักไซ เมืองदारเซตร เมืองละเทิม (และเดิน
บอกจากเมืองมอญมาถึงเมืองนครปฐมเมืองยังเป็นเมืองหลวงของพวก
ถาว) ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๒๓๐ เป็นต้นมา

ลักษณะที่พวกชาวอินเดียมาค้าขายนั้น ที่แห่งใดค้าขายดีก็ตั้ง
เป็นสถานี ให้คนพวกของตนผัดเปลี่ยนกันอยู่ประจำมาบ้างน้อย
บ้าง ชาวอินเดียที่มาก้าขายล้วนแต่ผู้ชาย มักมาได้หญิงชาวเมือง
เป็นเมียแล้วเคยตั้งภูมิดำเนาอยู่ในท้องที่ เกิดมีเชื้อสายชาวอินเดีย
เป็นพดเมืองมากขึ้นโดยลำดับ ก็ชาวอินเดียได้บรรดอารยธรรม
ตั้งกว่าพวกชาวเมืองที่อยู่มาแต่ก่อน เมื่อมาอยู่ปะปนกันนานเข้า
พวกชาวอินเดียก็ได้เป็นครูบาอาจารย์ นำวิชาความรู้กับทั้งประ-
เพณีและคำสั่งนาของชาวอินเดียมาประดิษฐานในประเทศเหล่านี้ ถึง
สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นราชาราชในอินเดียเมื่อระหว่าง พ.ศ.
๒๖๘ จน พ.ศ. ๓๓๓ ทรงได้สถาปนาพระพุทธศาสนาสำหรับ
ประเทศ แต่ให้เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาถึงนานาประเทศ (ตั้ง
จะพรรณนาโดยพิสดารในตอนต่อไปข้างหน้า) พวกชาวเมืองยักไซ
เมืองพุกุ และเมืองมอญ (ตลอดไปจนพวกถาวที่เมืองนครปฐม)
ก็นับถือพระพุทธศาสนาแต่นั้นมา ในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนา
ประดิษฐานแล้ว คู่เหมือนพวกพุกุที่เมืองदारเซตรจะรุ่งเรือง
อารยธรรมยิ่งกว่าพวกอื่น เพราะปรากฏว่าพวกพุกุรู้จักใช้หนังสือ

ก่อน และพวกมอญกับพม่าเอาแบบอักษรพยูไปแก้ไขใช้เป็น
หนังสือของคนเมือภายหลัง คือตัวอักษรโบราณที่พบในเมืองพม่าขึ้น
แก่กว่าเพือนก็เป็นอักษรและภาษาพยูทงนนี้ เรื่องที่พรรณนามาถ้า
ว่าโดยย่อ แผ่นดินที่เมืองพม่าเดิยวนแบ่งเป็น ๔ อาณาเขตคือ
คือประเทศ ม่าน ยักไซ่ พยู และมอญ เป็นเช่นนั้นมาหลายร้อยปี
จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงอันเป็นต้นเรื่องตำนานเมืองพุกามที่จะกล่าว
ต่อไป

เรื่องพงศาวดารเมืองพุกามเป็น ๒ ภาค ภาคต้นเป็นสมัยเมือ
เป็น "เอกราช" Kingdom พระราชาธิบดีปกครอง ภาคปลายเป็น
สมัยมหาประเทศ Empire มีพระเจ้าราชาธิราชปกครอง ภาคต้น
มีใครรู้เรื่องได้ชัดเจนเหมือนภาคปลาย เริ่มความภาคต้นว่า เมือ
พ.ศ. ๖๕๓ พวกมอญขยายอาณาเขตคชนมาข้างเหนือ คือได้เมือง
ดาร์เขตรอนเป็นราชธานีของพวกพยู พระเจ้าแผ่นดินพยูถูกจับไป
เป็นเชลยหรือส่งพระชนม์คูนัยไป มีราชภาคินยองค์หนึ่งทรงนาม
ว่า "ธัมมฤทธิ" Thamudarit หนีพ้นได้ พาพรรคพวกชนไปข้าง
เหนือ ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บา "ปอกกัน" Paukkan (น่าจะเป็นมือง
ของชื่อเมืองพุกามเมือภายหลัง) พวกพยูและพวกอื่นที่แตกฉาน
เที่ยวชุมนุมชอนอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ ก็พากันไปรวบรวมอยู่กับเจ้าธัมมฤทธิ
มากขึ้น จนมีหมู่บ้านถึง ๓๘ ตำบล คนเหล่านั้นพร้อมใจกันยกเจ้า
ธัมมฤทธิขึ้นเป็นพระราชาธิบดี ครองอาณาเขตเป็นอิสระ จึงเกิด

เมืองพุกามขึ้นด้วยประการฉะนี้ ในสมัยเดียวกันนั้นประเทศม่านทาง
 ข้างเหนือก็ถูกพวกไทยรุกแดนเข้ามาทางตะวันออก พวกม่านไม่ยอม
 อยู่ในอำนาจไทยก็พากันอพยพลงมาตั้งภูมิดำเนาทางข้างใต้ (ตอนที่
 ภายหลังตั้งเป็นเมืองชเวโบ ที่พระเจ้าอโศกพระชนานนามว่าเมือง
 รัตนสิงห์เมือภายหลัง และเมืองฮงวะ) มีผู้คนมากจนเป็นลำดับมา
 พวกม่านนั้นถือพระพุทธศาสนา แต่ถือตามคติมหายาน ซึ่งชาว
 อินเดียพามาถึงเมืองม่านโดยทางบก ต่างคติกับที่พวกมอญและ
 พวกพุกามถืออย่างหินยาน เวลามีพระเจ้าดมุทธราชครองเมืองพุกาม
 นั้น มีเจ้าม่านในราชวงศ์ซึ่งเคยครองเมืองตะโก้งองค์ ๓ ทรงนาม
 ว่า “ปยินส์อติ” Pyin Saw Ti เป็นศิษย์อยู่ในสำนักพระฤษีคยของ
 Gyaung (เห็นจะเป็นเถระพระสังฆมหายาน) พระอาจารย์พาหนีภัย
 จากเมืองม่านลงมาขอพึ่งบุญพระเจ้าดมุทธราชอยู่ที่เมืองพุกามแต่ยัง
 เขียว ครั้นเจ้าปยินส์อติเติบโตใหญ่ขึ้นเป็นคนกล้าหาญมีความสามารถ
 ในการรบพุ่งปราบปรามข้าศึกศัตรู พระเจ้าดมุทธราชจึงให้อภิเษก
 กับราชธิดาและต่อมาตั้งให้เป็นมหาอุปราช แต่เมื่อพระเจ้า
 ดมุทธราชสิ้นพระชนม์ เจ้าปยินส์อติจะส่นของคุณอาจารย์ เชิญให้
 พระยะสอคยอง (ตาดีกษา) ชนครองราชสมบัติ ตัวเองคงเป็น
 แต่มหาอุปราชต่อมาจนอาจารย์ส่นชีพแตกจึงขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 พระเจ้าปยินส์อติเป็นกษัตริย์มาองค์แรกที่ครองเมืองพุกาม เมื่อแผ่
 อาณาเขตตนไปได้กว้างขวาง ประสงค์จะให้คนต่างชาติต่างภาษา

ทเบนพตเมืองเป็นพวกเดียวกันทั้งหมด จึงให้ใช้คำ “มรัมมะ”
 Maramma เป็นนามสำหรับเรียกชาวเมืองซึ่งชนอยู่ในอาณาเขต
 พุกาม เป็นมุตของคำที่เรียกว่า “พะม่า” อยู่จนบัดนี้ จึงเกิดประเทศ
 พะม่าขึ้นเป็นคู่แข่งกับประเทศมอญตั้งแต่สมัยพระเจ้าปดุงองค์เป็น
 ตนมา ราชธานีของประเทศพะม่าตั้งอยู่ที่เมืองปอกกันมาตั้ง ๓๐๐ ปี
 มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองต่อกันมา ๖ พระองค์ ถึงพระเจ้าดินดิกยง
 Thinli Cyaung ให้สร้างราชธานีใหม่เรียกว่า เมืองศรีพิชัย
 Thiypissya ที่ตำบลมยอกดะคะ Myauksaga อยู่ข้างใต้ราชธานีเดิม
 มีพระเจ้าแผ่นดินครองอาณาเขตพะม่าอยู่ที่เมืองศรีพิชัยต่อมา ๖
 พระองค์ ถึงพระเจ้าแผ่นดินองค์ ๓ ทรงพระนามว่า “แตกแดง”
 Thaikdaing อันนับในจำนวนเป็นที่ ๓๒ ให้ย้ายราชธานีไปสร้างใหม่
 ที่ตำบลดะมะดี ชานานามเมืองว่า “สัมปาวดี” Sampawadi มีพระ
 เจ้าแผ่นดินปกครองสืบกันมาอีก ๗ พระองค์ ถึงพระเจ้า “ตุนคยิต”
 Tungyit เมื่อพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งพระชนมมเหศุอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ราชสมบัติไปได้แก่ “บัณฑิต” คน ๓ จะเป็นเชอद्याราชวงศ์
 หรืออย่างไรไม่กล่าว ปราบฏแต่ว่าบวชเป็นพระภิกษุตั้งออกมาเป็น
 พระเจ้าแผ่นดิน แต่เห็นจะเป็นผู้รอบรูโหราศาสตร์และวิชาอาคม
 มาก เมื่อครองราชสมบัติทรงพระนามว่า “พระเจ้าตั้งกราชา”
 Thinka yasa (ดูเหมือนจะเรียกในหนังสือต่างทางเมืองเชียงใหม่ว่า
 “ตั้งทราชา”) เป็นผู้ทรงจุดศักราชเมื่อ พ.ศ. ๓๓๘๓ ต่อพระเจ้า

ตั้งกรรชาคมพระเจ้าแผ่นดิน ครองอาณาเขตต์พระม่ายอยู่ที่เมืองส้มปาวด์
 ต่อมาอีก ๓๓ พระองค์ ถึง “พระเจ้าปยินพยา” Pyin Bya นับเป็นที ๓๓
 ย้ายราชธานีจากเมืองส้มปาวด์มาสร้างเมืองพุกามที่ปรากฏอยู่บัดนี้
 เป็นราชธานีใหม่เมื่อ พ.ศ. ๓๓๙๐ (ชานานนามเมืองว่า “อรัมท
 บุระ” เรียกนามนั้นปรากฏอยู่ในหนังสือแต่งที่เมืองดงกา) มีพระ
 เจ้าแผ่นดินต่อมาอีก ๗ พระองค์ ถึง “พระเจ้าไต่กกระเต” Sokka Te
 นับเป็นที ๔๐ มีน้องยาเธอต่างพระชนนีองค์ ๓ ทรงนามว่า “อนรุทฐ”
 พระมาเรียกว่า “อโนรธา” Anavrather เกิดกินเหนงกันแต่กัน เจ้า
 อนรุทฐหนีไปตั้งตั้งตั้งผู้คนตำบลไปป่าที่เชิงภูเขามหาครี ไต่รพด
 มากแต่ด้วยเข้ามารบชิงได้ราชสมบัติจากพระเจ้าไต่กกระเต ก็ได้
 เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ พ.ศ. ๓๕๗๗ ต้นเรื่องเมืองพุกามภาคนี้
 เพียงน

รวมปีแต่แรก พระเจ้าดัมมฤทฐตั้งเมืองพุกามมาจนพระเจ้า
 อนรุทฐได้ราชสมบัติราว ๗๓๖ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองมา ๔๓
 องค์ สร้างเมืองต่าง ๆ เป็นราชธานีถึง ๔ เมือง คือ เมืองปอกกัน
 เมืองศรีพัลลัย เมืองส้มปาวด์ และเมืองอรัมทบุระ พวกพระมาถือ
 พระพุทธศาสนาแต่เดิม เวดาราชธานีตั้งอยู่ที่ไหนก็พากันสร้าง
 เจดีย์สถานทนน ก็เมืองราชธานีทั้ง ๔ น้อยก็ใด ๆ กันเหมือนอย่าง
 ย้ายจากตำบลหนึ่งไปตั้งออกตำบลหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมืองพุกามจึงมี
 เจดีย์สถานมากกว่ามาก สร้างเรียวยาวไปตามท้องที่หลายร้อยเส้น

แต่เจดีย์สถานที่ตั้งวางก่อนรัชสมัยของพระเจ้าอนรรุท ด้วางทางคติ
มหายาน และเป็นวัดขนาดย่อม ๆ หนึ่ง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้
มาก วัดที่ใหญ่โตงดงาม เป็นของด้วางแต่สมัยพระเจ้าอนรรุท
เป็นต้นมา และด้วางทางคติหินยานแทบทั้งหมด

ตำนานเมืองพุกามเมื่อเป็นมหาประเทศเริ่มเรื่องตั้งแต่พระเจ้า
อนรรุทมหाराชเป็นพระเจ้าแผ่นดินพะม่าเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ ในสมัย
นั้นเมืองพะม่าอยู่กลาง เมืองยักโซอยู่ทางตะวันตก พวกไทยใหญ่
ถูกจีนเบียดเบียนพวยพจากเมืองนั้นเจ้าไปตั้งภูมิดำเนาที่ตอนแผ่นดิน
ตั้งต่อแดนพะม่าทางฝ่ายตะวันออก ทางข้างใต้เป็นประเทศมอญ
ต่างเป็นอริศัตรูกัน พระเจ้าอนรรุทเป็นอัคริยบุรุษทรงพระ
บัญชาดำริผลิตกับพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ พอด้วยราชย์ก็
พยายามจัดการปกครองพระราชอาณาเขตด้วยทำนุบำรุงไพร่บ้าน
พลเมือง เป็นต้นทำให้ชุดคตองชกัณมาแต่ภูเขาทางตะวันออก ทำ
การชดประทานให้ราษฎรทำเรือกลัดวนไร่นาได้ผลมากจน คตองเหต่า
นั้นยังเป็นประโยชน์อยู่จนบัดนี้ การทำนุบำรุงของพระเจ้าอนรรุทด้วย
ประการต่าง ๆ เป็นเหตุให้พดเมืองพุกามมีกำลังมากจนกว่าแต่ก่อน
เป็นลำดับมา นอกจากนั้นทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นการ
สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ด้วยแต่ก่อนมาพดกมอญกับพดพยูถือพระพุทธ
ศาสนาตามคติเถรวาท ที่พระเจ้าอโศกมหाराชให้มาสอน อันได้
นามว่าคติ "หินยาน" เมื่อภายหลัง แต่พดพะม่าถือพระพุทธศาสนา

อย่างคติ “มหายาน” ซึ่งชาวอินเดียพามาถึงเมืองม่านโดยทางบก
 ดังกล่าวมาแล้ว พวกภิกษุตั้งฉายามหายานที่มาด่อนพระพุทธศาสดา
 แก่พระมา เห็นจะเป็นภิกษุมหายานพวกตันตระ Tantra แต่พระมา
 เรียกว่า “อริ” (มาจากคำอริยะในภาษามคธ) ทัศนะของภิกษุตั้ง
 นิกายนเขาอดรรพเวทของพราหมณ์เข้าเจือปนกับพระพุทธศาสดา
 จนเดี๋ยวนี้ว่าอาจจะกระทำให้เกิดดีและร้ายแก่มนุษย์ได้ด้วยวิธยา
 และบังคับภูตผีต่าง พวกพระมาตั้งอยู่แถวที่กวดเกรงอิทธิฤทธิ์ของ
 ภิกษุตั้งพวกอรหัน ครั้นจำเนียรกาลนานมาพวกภิกษุอริ (น่าจะถึง
 ชนที่เป็นชาวเมืองบอชโดยมาก) ก็ทะนงใจกล้าประพฤตินาจารย์ต่างๆ
 โดยเบ็ดเตล็ด เช่นเส้พสุราและเส้พเมถุนเป็นต้น จนพวกดำรุชน
 พากันรังเกียจอยู่โดยมาก ครั้นถึงสมัยเมื่อพระเจ้าอนรรุทศครองเมือง
 พระมา มีพระมหาเถระฝ่ายหินยานเป็นเชื้อพราหมณ์ชาวเมืองสระเทม
 องค์ ๓ พระมาเรียกว่า “ฉินระหัน” Shin Rahan (ความหมาย
 ว่าพระอรหันต์ท่านเอง มีไซ่ชื่อตัว) เป็นผู้รอบรู้พระธรรมวินัย
 ชนไปยังเมืองพุทกามเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๘ พระเจ้าอนรรุทศได้สมาคมกับ
 พระมหาเถระฉินระหัน ก็เกิดเดื่อมใสในคติหินยาน จึงทรงทำนุ
 บำรุงพระสงฆ์นิกายหินยานให้ตั้งเป็นหกแห่งชนในราชธานี และ
 ตั้งพระมหาเถระฉินระหันเป็นทตั้งชนายก คนทงหลายทรงเกียจ
 ความประพฤติของพวกภิกษุอริ ก็พากันเปลี่ยนมาเดื่อมใสพระสงฆ์
 นิกายหินยานมากขึ้นโดยลำดับมา ในหนังสือพงศาวดารพระมาว่าเมื่อ

พระเจ้าอนรรุทฐเริ่มพบนพระศาสดาคร่งนั้นไม่มีพระไตรปิฎก ให้มาขอ
 ต่อประเทศมอญ แต่พระเจ้ามณูหะไม่ยอมให้ พระเจ้าอนรรุทฐจึง
 ยกกองทัพลงมาตีเมืองมอญ

แต่ความที่เห็นว่าเห็นจะไม่ตรงตามเรื่องจริง เพราะพระมอถ้อ
 พระพุทธศาสดามาช้านานคงมีพระไตรปิฎก แต่เป็นพระไตรปิฎก
 ภาษาสันสกฤต ซึ่งทำสังคายนาคร่งพระเจ้ากนิษกะถือเป็นหลักพระ
 พุทธศาสดาตามคติมหายาน ที่พระเจ้าอนรรุทฐไม่มันน คือพระไตร
 ปิฎกภาษามคธ ซึ่งตั้งคายนาคร่งพระเจ้าอโศกมหาราช อันถือเป็น
 หลักพระพุทธศาสดาตามคติหินยาน เมื่อเปลี่ยนมาถือคติพระพุทธ
 ศาสดาอย่างหินยาน ก็จำเป็น ต้องเปลี่ยนพระไตรปิฎกที่ถือเป็นหลัก
 ของพระศาสดาด้วย ที่พระเจ้าอนรรุทฐให้มาขอพระไตรปิฎกที่เมือง
 มอญดูก็เป็นการสมควร เพราะในเวลานั้นเมืองมอญเป็นหลักแห่ง
 พระพุทธศาสดาอย่างหินยาน แต่เหตุใดพระเจ้ามณูหะจึงไม่ยอมให้
 ขอนทหน้ากิดวินิจฉัยอยู่ เพราะพระไตรปิฎกที่เมืองดะเทิมคงมีหลาย
 จบ ทั้งที่ได้มาจากอินเดียและเมืองฉวเรศร ที่สร้างในเมือง
 นั้นเองก็คงมี แม้บริจาคให้พระมอถ้อชุกหนึ่งก็ไม่สิ้นหลักพระศาสดา
 ถ้าจะว่า กัดบได้บุญและเป็นที่เกียรติยศในการแผ่พระศาสดาให้แพร่
 หายไปยังประเทศอื่นเดี่ยอีก แต่ในพระเจ้ามณูหะจึงบอภัยัดจน
 ถึงต้องรบพุ่งกันโดยไม่จำเป็น ความจริงน่าจะเป็นด้วยพระเจ้า
 อนรรุทฐเห็นว่ามีกำลังมากพอจะขยายราชอาณาจักรให้กว้างขวาง

ออกไป หมายถึงเอาเมืองมอญเป็นอาณาเขตต์ หากจะเกิดของ
ด้วยเรื่องขอพระไตรปิฎกก็คงจะเป็นแต่ยกขนอ่างพอเป็นเหตุ เช่น
เจาะจงขอฉบับสำหรับบ้านเมืองซึ่งพระเจ้ามณเฑาะว์ไม่ด้ามารักจะให้
เช่นเดียวกับพระเจ้าหงส์เวียงจันทน์ซึ่งเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ให้เป็นเหตุที่จะมาตีเมืองไทยได้ จึงเกิดรบกัน

เมื่อพระเจ้าอนุรุธขึ้นครองเมืองสระแก้วมีนายทหารเอก ๔ คน คน
หนึ่งชื่อ คันทิต (Kyanzitha) ภายหลังได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช
องค์ ๓ ซึ่งครองเมืองพุกาม มีเรื่องประวตเปิดเผยกว่าเพื่อน ว่าเมื่อ
พระเจ้าอนุรุธแรกเสวยราชย์อยากได้นางกษัตริย์เป็นมเหสี ให้สืบ
เผ่าได้ความว่าเมืองเวด้าดีมีราชธิดา (พงศาวดารพม่าว่าเมือง
เวด้าดีในอินเดีย แต่อาจจะเป็นเมืองเวด้าดีที่มีในประเทศชุกไช้อีก
แห่ง ๓) ให้ไปขอเจ้าเมืองกียอมถวายเป็นมเหสี จึงแต่งข้าหลวงไปรับนาง
นั้นมาตั้งเป็นมเหสี ต่อมาไม่ช้าก็เกิดสงสัยว่าเมือมาจากเมืองเวด้าดี
นางนั้นมาเกิดมีครรภ์ใครเป็นฐูกับข้าหลวงที่กต่างทาง พระเจ้า
อนุรุธขึ้นครองจึงเนรเทศนางให้ไปอยู่เดี่ยว ณ เมืองสระแก้ว แต่
เมื่อเนรเทศนั้นนางเริ่มตั้งครรภ์ยังไม่ใครรู้ ไปคลอดลูกเป็นชวย
พระเจ้าอนุรุธตระหนักพระเหตุทักว่าเป็นราชบุตร แต่ไม่อาจจะยก
ย่องด้วยความตะอาย จึงเป็นแต่ให้รับกุมารมาเลี้ยงไว้ในราช
สำนัก ครั้นเติบโตใหญ่ขึ้นเป็นคนแกดวักถ้ำด้ามารถในการรบพุ่ง จึง
ได้เป็นตำแหน่งนายทหารเอก แต่ประวตที่กล่าวมานั้นขอคัดคานอยู่

ในเรื่องที่ปรากฏต่อไปข้างหน้า จึงเห็นว่าเป็นความประติษฐานต่อ
 ภายหลัง เพื่อจะให้ราชวงศ์สืบกันเป็นสายเดียว เหมือนอย่างใน
 หนังสือพงศาวดารไทยอ้างว่าหวงตั้งคิดเป็นราชบุตรีของสมเด็จพระ
 พระนารายณ์มหาราชดังนี้

พระเจ้าอนุรุทธได้เมืองสระเทม เมื่อ พ.ศ. ๓๖๐๐ ให้กวาดชาว
 เมือง เป็นต้นแต่พระเจ้าม่นุหะกับพวกราชวงศ์และข้าราชการ ทั้ง
 สัมณพราหมณาจารย์คฤหบดีและพวกช่างชำนาญศิลป์ศาสตร์ต่าง ๆ
 เอาไปเมืองพุกาม รวมจำนวนคนกว่า ๓๐,๐๐๐ และให้เก็บขนพระ
 ไตรบีฎกและเจดีย์วัตถุกับทั้งทรัพย์สิ่งต่าง ๆ เอาไปเมืองพุกามด้วย
 มากกว่ามาก ทั้งให้รื้อทำลายรวดวงบอมปราการเมืองสระเทมเสีย
 หหมด แล้วบ้นอาณาเขตต์มอญให้ปกครองแยกกันเป็นหลายหัว
 เมือง เมืองสระเทมก็ตั้งถดถงเป็นแต่หัวเมืองอันหนึ่งในราชอาณาจักร
 เขตต์ เมื่อพระเจ้าอนุรุทธได้เมืองมอญแล้วไปตีได้เมืองยักไซ์ข้าง
 ภาคเหนือต่อไปอีก พวกไทยใหญ่ที่มาตั้งเมืองยัดติดต่อกับแดน
 พระม่าทางตะวันออกพากันหวาดหวั่นก็ยอมด้อมถ่อมคิดเป็นเมืองขึ้นพระม่า
 โดยดี ราชอาณาจักรของพระเจ้าอนุรุทธจึงกว้างใหญ่ไพศาล
 มีประเทศราชต่างชาติต่างภาษาชนหลายเมือง พระเจ้าอนุรุทธก็ได้
 เป็นพระเจ้าราชาธิราช เมืองพุกามก็เจริญรุ่งเรือง มีชาวต่าง
 ประเทศไปมาค้าขายและมาพึ่งบารมีของพระเจ้าอนุรุทธมากจนเป็น
 อันดับมา

ในพงศาวดารพระม้าว้าเมื่อพระเจ้าอนรรุทนต์เมืองสระเทมได้พระ
 ไตรบีฎกับทั้งพระสังฆิกายหินยานมายังเมืองพุกามแล้ว ให้กำจัด
 พวกภิกษุอรุเดียหมด ให้มีแต่พระสังฆิกายหินยานอย่างเดียว ทรง
 ตั้งพระมหาเถระฉินระหันเป็นมหาสังฆปริณายก แแต่หนักคิพระพุทธร-
 ศาสดานาที่นับถือกันในเมืองพระม้าว้าเป็นอย่างหินยานทวทงประเทศมาจน
 กาดบดิน แต่ขอทว่านไม่ยุติต่อกับลักษณะโบราณวัตถุที่ยังเหลือ
 อยู่ณเมืองพุกาม ด้วยมีวัดอย่างมหายานซึ่งตั้งพระประธาน ๓ องค์
 และฝาผนังเขียนรูปภาพตามคติมหายาน สว่างในสมัยราชวงศ์พระ
 เจ้าอนรรุทนต์ปรากฏอยู่หลายแห่ง จึงตั้งนิษฐานว่าพระเจ้าอนรรุทนต์เห็น
 จะกำจัดแต่เหล่าภิกษุที่เป็นอดชช แต่ไม่เบียดเบียนพวกที่ประพฤติ
 เรียบร้อย พระสังฆมหายานคงมีอยู่ในเมืองพุกามต่อมาเป็นนิกาย ๓
 ต่างหาก แต่จะศูนย์ไปเมื่อใดไม่ปรากฏ เจดีย์สถานในเมืองพุกามที่
 เป็นของงดงามใหญ่โต ส่วนเป็นของสว่างตั้งแต่สมัยพระเจ้าอนรรุทนต์
 มหาราชมาและสว่างตามคติหินยานทงนห คงได้พวกช่างมอญชาว
 เมืองสระเทมกับทั้งช่างชาวอินเดียไปเพิ่มเติม ด้วยประเทศที่ยังถือพระ
 พุทธศาสดาอยู่ในอินเดียกับทั้งตังกาทวีป เมื่อได้ทราบพระเกียรติ-
 คุณของพระเจ้าอนรรุทนต์ พวกนั้นมาเจริญทางไมตรีเป็นสัมพันธมิตร
 หลายประเทศ ในสมัยพระเจ้าอนรรุทนต์นั้นที่เมืองพุกามพระพุทธรศาสดา
 คงเจริญรุ่งเรืองมาก มีหลักฐานปรากฏในพงศาวดารเมืองตังกา
 ว่าเมื่อพระเจ้าอวิชัยพาหุรบชนะพวกทมิฬเขาเมืองตังกาคันได้แล้ว

ปรากฏว่าพระภิกษุสงฆ์คูนัยหมดไม่มีในลังกาทว่าปี ให้มาทูลขอพระ
 สงฆ์คือพระเจ้าอนุรุทธไปให้อุปถัมภ์ตั้งสงฆมณฑลชนออก ด้วยถือ
 ว่าพระสงฆ์ลังกากับพระสงฆ์พม่าสืบสมณวงศ์ลงมาจากพระมหินทร
 และพระโสณะพระอัครมหาเถระ ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนามาแต่ครั้ง
 พระเจ้าอโศกมหาราชด้วยกัน พระเจ้าอนุรุทธได้ทรงจัดพระสงฆ์
 คณะปรกฝ่ายหินยาน ๒๐ รูป ส่งไปให้อุปถัมภ์ชาวเมืองลังกาเมื่อ
 พ.ศ. ๓๖๓๔ เรื่องนี้ควรกล่าวอธิบายต่อไปอีกสักหน่อย ด้วยเดิ
 นยังมีพระสงฆ์ในเมืองลังกายุณีกาย ๓ เรียกว่า “มรัมมะวงศ์”
 แปลว่าวงศ์พม่า ไทยเรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนว่าน่านับถือพระ-
 สงฆ์มรัมมะวงศ์ยิ่งกว่าพระสงฆ์ลังกาอีก เพราะสืบสมณวงศ์
 มาแต่พระสงฆ์ซึ่งพระเจ้าอนุรุทธส่งไปให้อุปถัมภ์ ความจริงหาเป็น
 เช่นนั้นไม่ พระสงฆ์วงศ์พุททาม (ซึ่งอาจจะเรียกกันในลังกาแต่
 โบราณว่า “มรัมมะวงศ์”) นั้นต่อมาก็คูนัยหมด ถึง พ.ศ. ๒๒๘๒
 ไม่มีพระสงฆ์ในลังกาทว่าปีอีกครั้ง ๓ พระเจ้ากัตติศิริราชจึงให้มา
 ขอคณะสงฆ์ไทยที่กรุงศรีอยุธยาไปให้อุปถัมภ์ตั้งคณะสงฆมณฑล
 ชนใหม่ พระเจ้าบรมโกศทรงอาราธนาให้พระอุปฮาดเป็นสังฆนายกนำ
 คณะพระสงฆ์ไทยไปให้อุปถัมภ์แก่ชาวลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๕ พระ
 ภิกษุสงฆ์ในลังกาทุกวันนี้โดยมากเป็นวงศ์พระสงฆ์ไทย ใช้นามนิยกาย
 ว่า “อุบาตวงศ์” หรือ “สยามวงศ์” ก็เรียก ส่วนพระสงฆ์นิยกาย
 “มรัมมะวงศ์” ที่มีอยู่ในลังกาเดี๋ยวนี้ ปรากฏในเรื่องพงศาวดาร

ตั้งกล่าวเมื่อพระอุปฮาดไปให้อุปถัมภ์บพทนน พระเจ้ากตศิรัราชตั้งหะ
 ยอมให้บวชแต่ชาวตั้งกาทเป็นพวกผู้คุมตระกูลตั้ง เพื่อจะบอingkัน
 มิให้คำตั้งวงศ์เดิมมทราม ค่อมามชาวตั้งกาทอยากบวชแต่ตระกูล
 ตั้งจะบวชในเมืองตั้งกาไม่ได้ จึงพากันมาขออุปถัมภ์บพทในเมือง
 พะม่า ครั้นนั้นพระเจ้าปะดุงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพะม่า (ตรงสมัย
 รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์) ทรงอุปการะให้ชาวตั้งกาพวกนั้น
 ได้อุปถัมภ์บพทตามประสงค์เมืองอมรปุระ ครั้นกลับไปตั้งกาเข้ากับ
 พระตั้งชอุบาคตั้งวงศ์ไม่ได้จึงอยู่เป็นนิกายต่างหาก (เห็นจะพันเฮาชื่อ
 นิกายตั้งชซึ่งบวชครั้งพระเจ้าอนุรุทมาใช้) จึงได้นามเรียกว่า
 “มรัมมะวงศ์”

เรื่องเมืองพุกามในรัชกาลพระเจ้าอนุรุท กถาไว้ในพงศาวดาร
 พะม่าต่อมว่า เมื่อพระเจ้าอนุรุทได้เมืองไทยใหญ่ที่ไปตั้งต่อแดน
 พะม่าเป็นอาณาเขตต์ด้วยกองทัพไปตั้งเมืองจน แต่พวกนักปราชญ์
 โบราณคิดเขาว่าแท้จริงไปตั้งเมืองนั้นเขา ซึ่งยังเป็นเมืองหุดวงของ
 พวกไทย เพราะสมัยนั้นเงินแผอาณาเขตต์ตั้งมายังไม่ถึงเมืองนั้นเขา
 แต่กำลังพะม่าไม่พอจะตั้งเขาเมืองนั้นเขาได้ พระเจ้าอนุรุทจึงทำทาง
 ไมตรีเด็กตั้งครามกับซำคัก ได้แต่พระบรมธาตุเชิญกลับมาตั้งร้างพระ
 เจดีย์บรรจุไว้ที่เมืองในแดนพะม่า อันเป็นเหตุให้ประหารชีวิตนาย
 ทหารพานทองใหญ่กับพานทองน้อยพี่น้อง ตั้งเด้ามาตั้งไว้ในเรื่องตั้ง
 เนต ค่อมมาถึงตอนปลายรัชกาลพระเจ้าอนุรุท ในพงศาวดารพะม่า

ว่าพวกดาวเฉียง Lao Shan ยกกองทัพจากทางเมืองเชียงใหม่ไปตี
เมืองหงสาวดี (สมัยนั้นเมืองเชียงใหม่ยังไม่มี ต้องไปจากทอนใน
เมืองไทยน จะรวบวินจชัยไว้ก่ดาวในที่อื่นต่อไป) พระเจ้าอนุรุธให้
คนชิตเป็นแม่ทัพลงไปช่วยเมืองหงสาวดี กองทัพเมืองพุกามมีชัย
ชนะ เมื่อข้าศึกเลิกหนีไปหมดแล้ว พระยามอญเจ้าเมืองหงสาวดี
จัดตั้งของเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ กับบิดาของตนคน ๓ ชื่อ นาง
ชินอู Hkin U ถวายสนองพระเดชพระคุณพระเจ้าอนุรุธ คนชิตคุม
กองทัพกลับไปพร้อมกันกับพวกมอญที่พานางกับเครื่องราชบรรณา-
การไปถวาย เกิดพิศว้างบังอาจเข้าไปเกยพานแพะโตมนางชินอู
ความทราบถึงพระเจ้าอนุรุธก็ทรงพระพิโรธ แต่คนชิตมีความชอบที่
ได้ไปรบพุ่ง จึงเป็นแต่คำวิบัติสั่งให้เนรเทศคนชิตไปเสียจากนครราช
ธานี ต่อมาไม่ช้าเกิดเหตุชน) ถวายมถวายเผือกเถื่อนตัวหนึ่งรายจาก
บังอาจเข้ามาเที่ยวได้ขวิดราชธูรต์มตายถึงบ้านเรือน ผู้คนพากัน
หวาดหวอนด้วยเชื่อว่าถวายเผือกนั้นเป็นผีเนต ขณะนั้นพระเจ้าอนุรุธ
เสด็จไปเที่ยวประพาสป่ากำลังก่กับคืนพระนคร มาทราบเหตุใน
ระหว่างทางก็รีบเสด็จไปกับพวกบริวารแต่่น้อยคน หมายถึงจะไปจับ
ถวายเผือกที่อาตวาคด ตามเข้าไปพบถวายตัวนันทในดง ถวายต่อผู้
ชิตพระเจ้าอนุรุธสิ้นพระชนม์ พวกราชบริพารผู้ถวายไม้ไผ่ก่หน
ก่ดบมาหาก่ดงเพิ่มเติม แต่เมื่อไปถึงในดงคนหาก่ถวายก็ไม่พบ พระ
ศัพพระเจ้าอนุรุธก็หายสูญไปด้วย พระเจ้าอนุรุธมหาราชด้วย
ราชย์อยู่ ๓๓ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๓๖๒๐

ทรงจะแทรกฉวยพิงคำวดารเมืองพุกามตั้งอักษกัณหอย
ตามตำนานของไทยเหนือและไทยใต้กับทั้งของเขมร ยึดคั้งกันว่า
แดนดินที่เบนเมืองไทยบดินคตอดไปจนเมืองเขมร เคยเบนเมืองชน
ของพระเจ้าราชาธิราชเมืองพุกามในสมัย ๓ ขอนโบราณวัตถุก็มี
ประกอบอยู่ ยกตัวอย่างเช่นวัดเจติยเจติยอดที่เมืองเชียงใหม่ วัดพระ
ยันทเมืองดาพูน พระพิมพ์พบ ณ เมืองนครปฐม เป็นแบบอย่างอัน
เดียวกันกับของที่เมืองพุกามในสมัยนั้น แต่ตำนานที่กล่าวดูเหมือน
จะวาชนเมืองพุกามณะเพราะครั้งพระเจ้าอนรุทรมหาราชพระองค์เดียว
খনทนาจะดำคณูณิต ที่จริงเมืองพุกามมีอาณาตงแต่ พ.ศ. ๑๕๘๗
จน พ.ศ. ๑๘๓๐ รวมเวตา ๒๔๓ ปี มีพระเจ้าราชาธิราชเดี่ยวราชย์
ถึง ๑๒ องค์ คงขยายอาณาเขตค้อออกมาโดยดำคัับในรัชกาล
หลัง ๆ เหตุที่เสียเมืองนครปฐมและทว่าเจ้าเมืองสะโคงมาค้เมือง
เชียงราย เป็นเหตุให้คณวงศ์พระเจ้าอุทองอพยพหนีตงมาข้างใต้ ก็
คงอยู่ในคอนน ครนอาณาภาพเมืองพุกามเดือมตง แดนดินทางนัค
กดับแยกกันไปเป็นประเทศค้ต่าง ๆ เข้าต่นเรื่องพงศาวดารไทยทาง
มณฑลพายัพ เช่นเรื่องจามเทววงศ์เบนต่น

) พระเจ้าด้อตตู Sawlu ราชโอรสของพระเจ้าอนรุทรมหาราช ได้
รับรัชชทายาทเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๒ ครองเมืองพุกามเมื่อ
พ.ศ. ๑๖๒๐ ครัดตั้งให้หาควคณชคกดับเข้าไปรับราชการอย่างแต่
ก่อน แต่อยู่ได้ไม่ช้า ด้วยพระเจ้าด้อตตุนางชินอตุกเจ้าเมืองมอญ

ที่เป็นเหตุให้คนชิตต้องเนรเทศนั้นเบนมเหสถ์ คณิตกดับเข้าไปรับ
 ราชการยังไม่ทอดทิ้งนางนน พระเจ้าอดุลยจึงสั่งให้เนรเทศคณิตเดี่ย
 อีก พระเจ้าอดุลยตั้งกองยาเรออันเกิดด้วยนักถ่มมองค์หนึ่งชื่อว่า
 ยะมะกัน Yamakan ให้ไปครองหัวเมืองมอญอยู่ที่เมืองพะโค (หง-
 ดาวด) อดดับเมืองหวดวงแทนเมืองสระเทิม อยู่มายะมะกันเป็น
 ขบถยกกองทัพมอญขึ้นไปหมายจะตีเมืองพุกาม พระเจ้าอดุลยจึงให้
 หาคณิตกดับไปเป็นแม่ทัพนำยกถ่มมารบมอญ เมื่อกองทัพทั้ง ๒
 ฝ่ายมาปะทะกัน คณิตพิจารณาเห็นว่าศึกได้ที่ชัยภูมิคงกองทัพ ทูต
 ห้ามพระเจ้าอดุลยมิให้เข้าตีค่ายมอญ ให้ทำอุบายถอยทัพให้พวก
 มอญออกติดตามพ้นจากที่ชัยภูมิเดี่ยก่อนจึงค่อยรบ พระเจ้าอดุลย
 ไม่เชื่อฟังสั่งให้กองทัพเขาระดมตีค่ายมอญ เดี่ยถึงซำคักจับพระ
 องค์ได้ กองทัพพระมำก็แตกฉาน ตัวคณิตหนีหนีไปทางข้างเหนือ
 เทยรวบรวมกำลังยกถ่มลงมาถึงเมืองพุกามเมื่อซำคักกำลังตั้งตอม
 เมืองอยู่ พวกชาวเมืองพุกามขอให้ครองราชสมบัติ แต่คณิตไม่
 ยอมด้วยรู้ว่าพระเจ้าอดุลยยังอยู่ในมือซำคัก จึงตอมเข้าไปแต่ตัวจน
 ถึงพระเจ้าอดุลยเชิญพระองค์ชนชิตอพาทันมา แต่พระเจ้าอดุลยเกิด
 ระแวงว่าคณิตจะพาเอาไปทำร้ายแก่แค้นที่ถูกเนรเทศ กดับวาง
 พระทัยว่ายะมะกันคงจะไม่ทำร้ายเพราะเคยเป็นเพื่อนเล่นร่วมนมกัน
 มาแต่ก่อน จึงร้องชวน พวกมอญก็กรูกันออกมาจับ คณิตต้องทิ้ง
 พระเจ้าอดุลยหนีมาแต่ตัว มาร่วมมือกับพวกในเมืองพุกามตีกองทัพ

มอญพ่ายแพ้ไป แต่เมื่อกษัตริย์พญาพระเจ้าดอญหันหน พวกมอญ
เข้าใจว่าพระเจ้าดอญพยายามจะหนี จับได้จึงให้ปลงพระชนม์เสีย
เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๗ ได้ด้วยราชย์อยู่ ๗ ปี

พวกพระมอญรักพร้อมใจกันเชิญกษัตริย์นครองราชต์มบตีใน พ.ศ.
๑๖๒๗ หนี นบเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๓ ซึ่งครองเมืองพุกาม
พระเจ้ากษัตริย์ชานชานาญการทำศึกสงครามมาแต่ก่อน พอด้วย
ราชย์ปราบเมืองมอญที่เบงชบถจนราบคาบ แล้วย้ายราชอาณา
เขตติดต่อลงมาข้างใต้จนถึงเมืองตะนาวศรี ทางเมืองยักไซ้ก็ขยาย
อาณาเขตออกไป ได้ทั้งเมืองยักไซ้เหนือและยักไซ้ใต้ไว้ในอำนาจ
ประเทศที่ไม่สามารถจะไปเอาไว้ในอำนาจได้ก็ทำทางไม้ตรี ทั้ง
ประเทศจีนและประเทศต่างๆ ในอินเดีย เมืองพุกามก็ตั้งมบูรณพูน
ตุ้ขปราศจากภัยอันตราย พระเจ้ากษัตริย์จึงทำนุบำรุงบ้านเมืองตาม
เยี่ยงอย่างพระเจ้าอนรุทรมหาราชต่อมา ให้สร้างพระมหาธาตุเจด
ดินคงซึ่งพระเจ้าอนรุทรมหาราชเริ่มสร้างค้างไว้จนสำเร็จ (จะพรรณนาถึง
พระมหาธาตุนี้ต่อไปข้างหน้า) อนึ่งเมืองกรุงศรีอยุธยาพระเจ้ากษัตริย์
มอญชาวอินเดียทูลขอพระพุทธรูปค้ำนำทงพระและคฤหัสถ์ถูกพวกถือ
ค้ำนำพราหมณ์เบียดเบียน พวกกษัตริย์มาพึ่งบารมพระเจ้ากษัตริย์
อยู่เมืองพุกามเป็นอันมาก นำแบบแผนพุทธเจดีย์ในอินเดียมาถวาย
เพิ่มเติม เป็นมุตเหตุที่จะทรงศรัทธาสร้างวัดอาณันทเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๔
เป็นอย่างวิหารใหญ่โตและรูปร่างแปลกกว่าวัดที่เคยมีมาแต่ก่อน

เคยเป็นแบบอย่างให้พระเจ้าแผ่นดินภายหลังสร้างวัดวิหารใหญ่แห่ง
 หนึ่งที่ในเมืองพุกามต่อมา ไซ้แต่เท่านั้น เมื่อพระเจ้าคันทิตได้ทราบ
 ประวัตพระพุทศำสนาในอินเดียจากพวกมาฟังพระบวรม์ ทรงศรัทธา
 ให้ไปปฏิสังขรณ์พระมหาโพธิเจดีย์ ณ เมืองพุกคยา ซึ่งหกพันช้าว
 ทรุดโทรมอยู่ให้คนดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินพม่า
 ได้ปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์นั้นด้วย ราชการเหล่านี้ทำให้เห็นว่าเมื่อ
 รัชกาลพระเจ้าคันทิตพระพุทศำสนาในเมืองพุกามคงเจริญรุ่งเรือง
 ยิ่งกว่าแต่ก่อนมาก

ยังมีเรื่องในตำนานว่าเมื่อแรกพระเจ้าคันทิตได้เสวยราชย์
 นั้น ทรงตั้งนางอภัยทนต์ Abeyadana ภรรยาเดิมชนเป็นอัครมเหสี
 มีแต่ราชธิดากับนางน้องคือ ๓ ทรงนามว่า ชเวอินดี Shwe einthi
 เจ้าทางอินเดียมาขอส่งพระเจ้าคันทิตไม่ยอมยกให้ ให้อภิเษกกับเจ้า
 สอดยูนอนเป็นคนขำพิการแต่เป็นราชบุตรของพระเจ้าอดุ เกิดบุตร
 ด้วยกันได้นามว่า “อดองครดีทธุ” Alaungathithu (ในหนังสือราชา
 ธิราชเรียกว่า อดังกจอดุ) พระเจ้าคันทิตทรงยินดีสถาปนากุมาร
 อดองครดีทธุให้เป็นรัชทายาทตั้งแต่แรกเกิด ประกาศแก่คนทั้ง
 หลายให้ถือว่ากุมารนั้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์เองเป็นผู้รักษาราช
 สัมบัติไว้ถวาย (ประกาศนิตเบนชอคานค่างในเรื่องประวัติว่า พระ
 เจ้าคันทิตเป็นราชบุตรของพระเจ้าอนุรุทรมหาราช) แต่พอประกาศ
 แล้วไม่เข้าราชบุตรของพระเจ้าคันทิตเองก็มาถึงราชสำนักโดยมิได้คาด

ราชบุตรของคณมเวองประวดดา เมื่อพระเจ้าคณชิตถูกเนรเทศครั้งพระ
 เจ้าอนุรุทรนั้น ไปตกทุกข์ได้ยากถึงต้องไปอาศัยพระอยู่ในวัดที่เมือง
 สระแก้ว ไปรักใคร่ได้หาดานสาวของธมภารเป็นเมีย อยู่ด้วยกันมา
 จนเมื่อพระเจ้าอโศกให้เรียกคณชิตกลับไปรับราชการ เวदानนเมียม
 ครรวั คณชิตถอดแหวนให้ไว้วง ๓ ตั้งว่าถ้าถูกเป็นผู้หญิงก็ให้ขาย
 แหวนนั้นเอาเงินให้เป็นทุนตั้งเมื่อแต่งงาน ถ้าเป็นผู้ชายให้มอบ
 แหวนนั้นให้เป็นสำคัญสำหรับตัว เมื่อเติบโตใหญ่จนจะได้เที่ยวติดตาม
 ให้พบบิดา ครั้นคณชิตกลับไปรับราชการถูกเนรเทศครั้งหลังต้อง
 ลงไปอยู่เดี่ยวทางข้างใต้ ทางโน้นเมียอยู่ที่เมืองสระแก้วคลอดลูกเป็น
 ชาย เดียงมาจนอายุได้ ๗ ขวบ รู้ว่าถ้ามีบุญได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 ก็พาบุตรตรงมายังเมืองพุกาม พระเจ้าคณชิตก็หาให้เป็นรัชทายาท
 ไม่ เป็นแต่ตั้งให้เป็นเจ้านามว่า “ราชกุมาร” Yazakumar ส่วน
 เมียคณชิตก็ตั้งให้เป็นมเหสีทรงนามว่า ตัมบุละ Tumbula พระเจ้า
 คณชิตรักใคร่เจ้าราชกุมารมาก ให้เป็นอุปฐากอยู่ติดพระองค์มาเป็น
 นิจ เจ้าราชกุมารได้ทำคณาจารย์ไว้ที่วัด “มยเจดีย์” Myajedi หัก ๓
 (ซึ่งนับถือกันว่าเป็นจารย์สำคัญทั้งในทางพงศาวดารและในทาง
 ภาษาเพราะ) จารย์เป็นภาษามคธคำ ๓ เป็นภาษาพม่าคำ ๓
 ภาษามอญคำ ๓ และภาษาพยูคำ ๓ ความตรงกัน มีเนื้อความ
 ว่า พระเจ้าคณชิตได้เสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๘ ครองเมือง “อิ-
 มัทตะนะบุระ” Arimaddhanabura (คือเมืองพุกามอันใช้เป็นนาม

ประเทศพม่าในสมัยนั้น) ประทานบ้านด้วยแก่นางคัมพุดะมเหสี
 ๓ ตำบล ครั้นนางสิ้นชีพเจ้าราชกุมารได้รับมรดกต่อมา เมื่อพระ
 เจ้าคันทิตโดยวราชย์ได้ ๒๘ ปีประสูติพระอาการหนัก เจ้าราชกุมาร
 คิดถึงพระเดชพระคุณจึงสร้างพระพุทธรูปทองคำหนัก ๓ เพื่อขอ
 ผลิตินสังข์ให้บรรเทาทะโรคาพาธ เมื่อสร้างสำเร็จแล้วเชิญพระ
 พุทธรูปนั้นเข้าไปถวายพระเจ้าคันทิตทรงจพบพระหัตถ์ และทอดขอ
 บริจาคที่ดิน ๓ ตำบลนั้นให้เป็นที่พักบิณฑาสำหรับรักษาพระพุทธรูปคือ
 ไป พระเจ้าคันทิตออกพระโอรสชื่อโมทนาว่า “ ล่าจ ล่าจ ” คื่อหน้า
 พระมหาดังขปรินายกโมคคัลลิตครตัสสะ (อาจจะเป็นนามของพระ
 ดังฆราชที่พม่าเรียกว่าฉินระหัน) และพระสุเมระ พระพรหมบาด
 และพระพรหมทิวะ Brahmadiv แล้วทรงหตงดีโนทกพระราชทาน
 อนุญาตตามประสงค์ รู้ศักราชในจารึกนเป็นแน่นอน ว่าพระเจ้า
 คันทิตโดยวราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒๗ และสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๕
 ครองราชสมบัติอยู่ ๒๘ ปี

แต่พอพระเจ้าคันทิตสวรรคตก็เกิดเหตุขึ้นในราชธานี จะเป็น
 เพราะเจ้าราชกุมารหรือใครคิดชิงราชสมบัติหาปรากฏชัดไม่ ใน
 พงศาวดารพม่ากล่าวแต่ว่ามีผู้ร้ายกว่า ๑๐๐ คนเข้าปล้นราชวัง แต่
 ระวังได้ เจ้ายอดงคะตฤก็ได้รับรัชทายาท แล้ววราชย์เมื่อ
 พ.ศ. ๑๖๕๕ เป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๔ ทิศของเมืองพุกาม พอ
 กิตติศัพท์เลื่องลือว่าพระเจ้าคันทิตสวรรคตและเกิดจลาจลในเมือง

พุกาม ก็มีพวกประเทศราชและพระยามหานครต่าง ๆ ตั้งแข็งเมือง
 ขนหลายแห่ง แต่พระเจ้าอโศกองค์ที่ ๒ ทรงพระสติปัญญาสามารถทรง
 ภูฏานในการสงคราม เทียบปราบปรามศัตรูอยู่ ๓ ปีบ้านเมืองก็
 เรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน และสามารถขยายราชอาณาจักรติดต่อออกมา
 ต่อดแดนตะนาวศรี (จนถึงไหนไม่กล่าวชัดในพงศาวดารพม่า)
 เมื่อพระเจ้าอโศกองค์ที่ ๒ ทรงเรื่องพระเดชานุภาพไม่มีใครกล้าเป็นข้าศึก
 ศัตรูแล้ว ก็ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาตามเยี่ยง
 อย่างพระเจ้าคันษิตต่อมา ให้สร้างวัดวิหารใหญ่อีกวัดหนึ่งเมื่อ
 พ.ศ. ๑๖๘๗ ขนานนามว่าวัด “ถัพพัญญู” Thatpyinyu ให้เป็นคู่
 กับวัดอานันทวิหารของพระเจ้าคันษิต และครั้งนั้นทเมืองยกไข่เกิด
 ขบถปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินแล้วซึ่งเอวราชสมบัติ เจ้าอุปราช
 หนีมาพึ่งบารมีพระเจ้าอโศกองค์ที่ ๒ ให้กองทัพไปปราบขบถเอาบ้าน
 เมืองคืนให้มหาอุปราชได้ ในพงศาวดารว่าเมื่อมหาอุปราชได้ครอง
 เมืองยกไข่แล้ว อยากจะถนองพระเดชพระคุณ พระเจ้าอโศกองค์ที่ ๒
 จึงให้เจ้าเมืองยกไข่ไปปฏิสังขรณ์พระมหาโพธิเจดีย์ ณ เมืองพุทธคยา
 (ซึ่งทำนองจะยังคงอยู่แต่ครั้งพระเจ้าคันษิตเริ่มปฏิสังขรณ์) เจ้า
 เมืองยกไข่ทำการนั้นจนสำเร็จ อนึ่งพระมหาเถระฉินระหันซึ่งเป็น
 มหาสังฆปริณายกมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโนรุธที่อยู่มาจนอายุถึง ๘๓ ปี
 ถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๑๖๕๘ พระเจ้าอโศกองค์ที่ ๒ ทรงพระมหา
 เถระ “ปันทะกู” Panthagu (คงเป็นคำภาษามคธแต่ยังไม่เห็นว่า

ที่ถูกต้องเป็นอย่างไร) เป็นที่ตั้งขปริณายกแทน จะปรากฏเรื่องประวัติ
ต่อไปข้างหน้า

ในรัชกาลพระเจ้าอลองคะสิทขุมี่เวดาง้างก็กตั้ง ครามมาก
พระเจ้าอลองคะสิทขุไปรดเที่ยวประพาสตามเมืองในราชอาณาจักรเขตต์
แต่ตั้งไปถึงไหนก็ให้สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นสำคัญ และได้ตั้งไป
ประพาสจนถึงต่างประเทศที่ใกล้เคียง เช่น เมืองนั้นเจา เมืองใน
อินเดีย ตลอดจนเมืองทางแหว่มมะตายุ ดันนิษฐานว่าคงเคยเข้า
มาประพาสถึงในลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้วย เพราะในสมัยนั้นเป็นประเทศ
ราชชนเมืองพุกามอยู่ทงหน

พระเจ้าอลองคะสิทขุมี่ราชบุตร.๓ องค์ (องค์น้อยไม่เรียง)
องค์ใหญ่ทรงนามว่า “มินฉินซอ” Minshinzaw เป็นคนก้าวร้าว
พระเจ้าอลองคะสิทขุไม่โปรดชฉินซอ จึงให้ไปครองเมืองอยู่เดี่ยว
ต่างหากข้างฝ่ายเหนือ (ในมณฑลมณฑลเดบคน) ถูกเชของคกตาง
ซึ่งทรงนาม “นรธู” Narathu อชฉินซอของพระราชหฤทัย จึงให้
รับราชการอยู่ในราชสำนัก ทรงใช้สอยต่างพระเนตรพระกรรณ เจ้า
มินฉินซอกับเจ้านรธูอยากจะเป็นรัชทายาททง ๒ องค์ แต่เฉอญ
พระเจ้าอลองคะสิทขุพระชนษายืน ด้วยราชย์อยู่ช้านานถึง ๕๕ ปี
เจ้าทง ๒ ต่างก็ตั้งใจคอยจะให้ส่วรรคต พระเจ้าอลองคะสิทขุอยู่มา
จนพระชนษมาถึง ๘๓ ปีประชวรมีอาการถึงไม่ได้พระสคิอยู่คราวหนึ่ง
เจ้านรธูคาดว่าคงส่วรรคตเห็นได้ทกเขาชยตราษสมบัติเขาโดยพะดการ

แต่เมื่อญาณการพระเจ้าอดองคะดีทฤษุพนชนถึงกตบมพระดีติ เจ้าหนรดู
ก็ตกใจ ในพงศาวดารพระม่านับว่าทำอุบายเข้าไปปฏิบัติแล้วโดยเอาผ้า
คลุมบรรทมอุดช่องพระนาสิกและพระโอษฐ์พระเจ้าอดองคะดีทฤษุจน
ด้วรรคตเมื่อ พ.ศ. ๓๗๓๐ ด้วยราชย์มาได้ ๕๕ ปี

ฝ่ายเจ้ามินฉินขอทราบข่าวพระราชบิดาด้วรรคตและเจ้าหนรดูเข้า
ยึดเอาราชสมบัติ ก็รวบรวมกำลังยกกองทัพลงมายังเมืองพุกาม เจ้า
หนรดูเห็นว่าจะสู้ไม่ไหวจึงขอให้พระมหาเถระบันสะคุมหาด้งฆปริณายก
ช่วยออกไปว่าก่ดาวเกิดขึ้นโหดให้ด้ม้ครัดมานานกัน แต่แรกพระมหา
เถระบันสะคุมไม่รับไปว่าก่ดาว ด้วยนี้กระแวงว่าจะไม่เป็นการด้จจริต
เจ้าหนรดูเฝ้าด้งวอนและให้ความด้ตยปฏิญาณ ว่าถ้าเจ้าพ็ยอมด้ด้วย
จะออกไปรับด้ด้จถึงประตูด้ง และถวายราชด้มบัตให้ปกครองด้
ไป พระมหาเถระบันสะคุมวางใจในคำปฏิญาณก็พากันด้งด้ออกไปว่า
ก่ดาวกับเจ้ามินฉินขอ ๆ เชื้อคำพระด้งด้จึงเข้าไปในเมืองโดยด้สภาพ
เจ้าหนรดูก็ออกไปรับด้ด้จถึงประตูด้งและเชิญชนเนติมราชมณฑ็ย
ครองราชด้มบัตตามด้ญา แต่ในคำวั้นนเองให้ลอบวางยาพิษว่า
เจ้ามินฉินขอด้นชัพ พระมหาเถระบันสะคุมทราบก็ตกใจ เข้าไปด้ว่า
เจ้าหนรดู ๆ ด้บว่า ด้ไปรับด้ด้จและเชิญชนประทบราชมณฑ็ย
ถวายราชด้มบัตตรงตามให้ด้ญาหมคทุกอย่างด้แล้ว พระมหาเถระด้
เค็งถึงออกกู่ทานว่าไม่ขออยู่ด้งด้กับคนพาดด้แล้วไปอยู่ด้ยเมือง
ด้งกา ในพงศาวดารพระม่านับว่าพระเจ้ามินฉินขอเป็นพระเจ้าราชา

รัชราชองค์ที่ ๕ แห่งกรุงเมืองพุกาม เสด็จพระราชยังและสวรรคตใน พ.ศ. ๑๗๓๐ นั้น พระเจ้านรสีหนครองค์ที่ ๖ แห่งกรุงเมืองพุกาม คนทั้งหลายเห็นว่าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยประเพณีที่จตุรทิศต่างๆ ก็มีใครมีใครนับถือเลยเป็นเหตุให้พระเจ้านรสีหนครแฉงว่าจะมีคนคิดร้าย จึงสั่งใครก็ได้ให้ฆ่าเสีย แล้วกลับคิดตั้งกบฏบาปกรรมที่ได้ทำมา ให้ตั้งวังวัดมหาวิหารขึ้นอีกวัดหนึ่งเรียกว่าวัด "ธัมมาราม" Dammayan แต่การที่สร้างวัดนั้นก่อกวนคน ที่เกณฑ์มาทำงาน ให้ได้รับความเดือดร้อนต่างๆ เกินขนาด แม้คนช่างที่ทำการไม่ได้ถูกพระหลุยกก็ให้ฆ่าเสีย ที่ตั้งกรวางนักสงฆ์คนหนึ่งสั่งให้ฆ่าเสีย บิดานักสงฆ์คนหนึ่งเป็นพระยามหานคร โกรธแค้นแต่งให้คนปลอมตัวเป็นพราหมณ์เข้ามายังเมืองพุกาม ๘ คน พระเจ้านรสีหนครดำใจว่าเป็นพราหมณ์จริง ให้หาไปเผา พวกผู้ร้ายได้ทักปลงพระชนม์เสียเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓ พระเจ้านรสีหนครเสด็จสวรรคตอยู่ได้ ๓ ปี

ราชบุตรของพระเจ้านรสีหนคร ทรงนามว่า นรสีหังข Naratheinhka ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓ นับเป็นพระเจ้าราชาราชองค์ที่ ๗ แห่งกรุงเมืองพุกาม เสด็จพระราชยังอยู่ได้ไม่นาน เกิดเหตุเพราะรักใคร่นางเวพุดอนเป็นชายาของเจ้านรปิตีทขุน้องยาเธอ ทำกบฏขบถให้เดือดร้อนวามซำคักยกกองทัพใหญ่มารุกรราชอาณาเขตต์ทางข้างเหนือ แกลงให้้องยาเธอของคนนคุมกองทัพชนไปบ้องกัน

ราชอาณาจักร พ่อเจ้านรปดิษฐ์ไปทางไกลพระนครแล้ว ก็ให้ไป
รับนางเวพุดมาตั้งเบนมเหศ ฝ่ายเจ้านรปดิษฐ์ยกกองทัพไปถึงชาย
แดนไม่เห็นมีข้าศึกศัตรูก็ประหลาดใจ ให้ตั้งกองทัพพักอยู่ ขณะนั้น
พ่อคนชนไปบอกข่าวว่าเจ้านรดิษฐ์ซึ่งเอนางเวพุดไปตั้งเบนมเหศ
เจ้านรปดิษฐ์ก็โกรธแค้น ทำอุบายให้ปรากฏว่ายกกองทัพกลับทาง
บก แต่ตัวเองตอบตรงเรือรบตรงลงมาทางแม่น้ำเอราวดีกับพรรค
พวก มิให้พระเจ้านรดิษฐ์ พอใกล้จะถึงเมืองพุกามก็แต่งคนสนิท
ให้ลอบเข้าไปปลงพระชนม์พระเจ้านรดิษฐ์เสียเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓ พระ
เจ้านรดิษฐ์ด้วยราชย์อยู่ได้เพียง ๓ ปี เรื่องตำนานเมืองพุกามเป็น
สมัยรุ่งเรืองตั้งแต่พระเจ้าอนรุทรมหาราชด้วยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗
มาจนถึงรัชกาลพระเจ้าอดองคะดิษฐ์เมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๐ รวมระยะ
เวลา ๑๒๓ ปี แต่เนเกิดการฆ่าฟันซึ่งราชสมบัติคิด ๆ กันมา บ้าน
เมืองก็จบระด้าระด้ายเสื่อมความรุ่งเรือง เริ่มเข้าสมัยความเสื่อม
ทรามของเมืองพุกามต่อมา

เจ้านรปดิษฐ์ Narapatisithu (ในจารึกกัตยาณเรียกว่านรปดิ
ษฐ์) กذبลงมาตั้งเมืองพุกามก็ได้ครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๖
นับเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๘ ที่ได้ครองเมืองพุกาม ทำพิธีราชา
ภิเษกด้วยกันกับนางเวพุด แต่ให้ไปรับพระมหาเถระบันดะคุด
มาจากเมืองตังกา ถัดไปมาเป็นมหาสังฆปริณายกอย่างเดิม ครั้น
พระมหาเถระบันดะคุถึงมรณภาพจึงทรงตั้งพระมหาเถระอุตราวั
เป็นมหาสังฆปริณายกต่อมา

ในรัชกาลของพระเจ้าบรมโกศ ๕ เริ่มเรื่องพระเจ้าบรมโกศ
 องค์จะมาตั้งในเมืองพระม่านมอญและต่อมาตั้งเมืองไทย ในเรื่อง
 พงศาวดารตั้งกล่าวเมื่อ พ.ศ. ๑๖๘๖ (ตรงกับสมัยพระเจ้าเอก
 ครุฑครองเมืองพุกาม) พระเจ้าปรักรมพาทูมหาราชได้ครอง
 ราชสมบัติในลังกาทว่าปี เวदानนบ้านเมืองในเกาะลังกาตกเป็นของ
 พวกทมิฬอยู่โดยมาก พระเจ้าปรักรมพาทูพยายามทำสงครามเอา
 บ้านเมืองคืนได้ทั้งเกาะลังกาแต่ด้วยกองทัพข้ามไปตั้งเมืองทมิฬเอาไว้
 ในอำนาจได้ด้วย เมื่อการฝ่ายราชอาณาจักรเรียบร้อยแล้ว พระ
 เจ้าปรักรมพาทูทรงพนพระพุทธรูปศักดิ์นา ให้พระดั่งมีในลังการวม
 เป็นนิกายเดียวกัน และทำสังคายนา (อันไทยเรานับว่าเป็นสังคายนา
 ครองที่ ๗) แต่ในพระพุทธรูปศักดิ์นาในลังกาทว่าปีก็รุ่งเรืองขึ้น ประจบ
 กับเวลาที่พระพุทธรูปศักดิ์นาในที่นี้เคยถูกพวกถือศาสนาอื่นดูเบียดเบียน
 ให้เสื่อมทรามลง เมืองลังกาได้รับความนับถือของประเทศอื่นที่
 ถือพระพุทธรูปศักดิ์นาอย่างศรัทธาด้วยกัน ว่าเป็นหลักพระศักดิ์นา
 เมื่อพระมหาเถระบันดะคุกตย์จากลังกาคนนำข่าวมาแต่ที่เมืองพุกาม
 ในพงศาวดารพระม่านมอญปรากฏว่าพระเจ้าบรมโกศตรัสให้พระมหา
 เถระอุตราวัระซึ่งเป็นมหาสังฆปริณายกเป็นสมณทูตไปสืบพระศักดิ์นา
 ในลังกาทว่าปีเมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๓ แต่ทางพงศาวดารตั้งกล่าวใน
 พ.ศ. ๑๗๓๓ นั้นเองกองทัพเรือเมืองลังกามาตีเมืองพระม่านมอญ
 แยกกันอยู่ จึงเห็นวาทะเรื่องจริงนั้น น่าจะเกิดแต่พวกลังกามาปด้น

เมืองชายทะเลราชอาณาเขตต์ แต่เวदानนพระเจ้านรปดิธิทฐุไม่
 ก่าดงพทที่จะยกกองทัพไปตเมืองดงกาทอบไต ประสงค์จะบ้องกัน
 มิให้เกิดเหตุเช่นน้ออีก จึงทรงอาราธนาให้พระมหาเถระอุตราชีวะ
 เป็นส่มณทูตไปว่ากล่าวโดยทางธรรม การก่ดำเร็จประโยชน์ได้ดง
 พระประสงค์ แต่นนเมืองดงกาทบเมืองพะมามากกตบเบนไมตรคกัน
 ดับมา

ในจารึกกถยาณว่าเมื่อพระมหาเถระอุตราชีวะไปเมืองดงกา
 ครงนน มีเด็กมอญชาวเมืองพดิมคนหนึ่ง ซึ่งถวยตวเบนศิษย์เดว
 บวชเบนด้ามเนรได้นามว่า “ฉบัฏ” ตามไปด้วย เมื่อพระมหาเถระ
 จะกตบเมืองพุกาม ด้ามเนรฉบัฏชออยู่เดาเวียนทเมืองดงกา ครน
 อายุครบอุปส่มบทกับบวชเบนพระภิกษุในวงศ์สงฆ์ดงก่า แดวศึกษา
 พระธรรมวินยตามตททตดงคายนาครงพระเจ้าปรักกกรมพาทุจนรอบรู
 แตกนान เมื่อบวชครบ ๓๐ พรรษาบวรดูเถรภาพเดว จึงชวณเพื่อน
 ภิกษุที่ไดเดาเวียนรอบรูและดูเถรภาพเช่นเดยวกันอีก ๔ รูป มีนาม
 ว่า พระ “สิวดี” ชาวตติถิกาม (ในดงกาทอปนน) รูป ๓ พระ
 “ตามะดินท” เบนโอรสของพระเจ้ากรุงกัมโพช รูป ๓ พระ “อานันท”
 ชาวเมืองกัญจิบูร์ (ที่ถุกกาญจนบุรี อยู่ในอินเดยฝายไต ซึ่งภาย
 หตงได้นามว่าเมือง “คอนชีวรัม” Gonjeevaram เดยวณรวมอยู่ใน
 เขตต์เมืองมัทราชฐร์) รูป ๓ พระ “ราหุต” เบนชาวเมืองดงกา รูป ๓
 พากันโดยด้าวเรือมายังเมืองพดิมเดวชนไปยงเมืองพุกาม แต่เวดา

๒
 นนพระมหาเถระอุตราชาวผู้เป็นอาจารย์เดิมของพระนพภูถึงมรณภาพ
 เดี่ยวแล้ว พวกพระเถระ ๕ องค์ทบวงมาจากตั้งกาเห็นวัตรปฏิบัติ
 ของพระสงฆ์ในเมืองพะม่าผิดกับพระสงฆ์ตั้งงามากนัก จึงไม่ยอม
 ร่วมตั้งชกรวมกับพระสงฆ์ในพนเมือง พระสงฆ์ฝ่ายหินยานใน
 เมืองพะม่าจึงเริ่มเกิดเป็น ๒ นิกายชน พระสงฆ์ตั้งงามักจะตั้งวัตร
 วัตรปฏิบัติเคร่งครัดผิดกับพระสงฆ์ในพนเมืองสมัยนั้น เมื่อพระสงฆ์
 ที่มาใหม่รู้ภาษาพะม่าจนสามารถตั้งสอนชาวเมืองได้ ก็มีคนเดื่อมได้
 มาก แม้พระเจ้านรปดิธิทฤก็ทรงเดื่อมได้ทำนุบำรุงพระสงฆ์ตั้งกา
 วงศ์และอุทหนนให้พวกพะม่าบวงชในนิกายนั้นมากจนเป็นลำดับมา
 แต่มาเมื่อเกิดชนในเหล่าพระเถระที่มาจากตั้งกา ๕ องค์นั้น ด้วย
 ราชูเถระเกิดกำหนดอยากจะตั้ง พระเถระอีก ๔ องค์ทักท้วงว่าถ้า
 ตั้งที่เมืองพุกามพวกพะม่าจะเดຍคหมันนั้นนับถือพระสงฆ์ตั้งงามัก
 ณะว่าถ้าจะตั้งให้หลบไปตั้งในประเทศอื่นที่ทางไกล พระราชู
 เถระจึงลงเรือมายังประเทศอันหนึ่ง ในพงศาวดารพะม่าเรียกเกาะ
 มตายะ (แต่ที่แทนคือเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งจะกต่างในวินิจฉัย
 ค่อไปข้างหน้า) พระเจ้าแผ่นดินประเทศนั้นได้ตั้งมากมกเดื่อมได้ใน
 ราชูเถระ ถึงตั้งให้เป็นพระราชาครู แตนนก็มีพระสงฆ์ชาวตั้งกา
 ตามมาอีก และมีชาวต่างประเทศทั้งพะม่า มอญ ไทย และเขมร
 พากันไปบวงชเวชนทเมืองตั้งงามากชน ความนิยมนับถือคตั้งงามัก
 จึงแพร่หลายในประเทศเหล่านั้นสืบมาด้วยประการฉะนี้

ตรงนี้จะนำวินิจฉัยเรื่องพระดั่งซึ่งตั้งกาวงศ์มาสู่เมืองไทยแทรก
 ดงด้กหน้อย ด้วยเป็นเรื่องเนื่องกับพงศาวดารพระมอในคอนทกต่าง
 มาน ชื่อประเทศที่เรียกในพงศาวดารพระมอว่า “เกาะมดายะ” นั้น
 ตรงกับที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Malay Peninsular แปลเป็น
 ภาษาไทยว่า “แหลมมดายะ” เป็นแน่ แต่ตามบรรดาเมืองใน
 แหลมมดายะมีโบราณวัตถุสถานสร้างอย่างแบบดังกาปวากอยู่แต่
 ที่เมืองนครศรีธรรมราชเมืองเดียว คือองค์พระมหาธาตุขิงบุชากัน
 อยู่ทุกวันนี้ เป็นรูปทรงพระสถูปแบบดังกาซัดเจน ทงมีคำในศิลา
 จารึกของ “พ่อขุนรามคำแหง” ประกอบ ว่าพระมหาเถระซึ่งตั้ง
 ราชอาณาเขตเมืองสุโขทัยในสมัยนั้น ถอนชนไปจาก “เมือง
 นครศรีธรรมราช” นอกจากนั้นยังมีในหนังสือแต่งแต่โบราณก็หลาย
 เรื่อง เช่นเรื่อง “ดีหิงคนิทาน” คำานานพระพุทธดีหิงค์เป็นคน
 กต่างยุคด้วยกันว่าเมืองนครศรีธรรมราชเคยเป็นทตงคณะพระดั่งซึ่ง
 ดังกาวงศ์ และไปมาติดต่อกับเมืองดังกามาก่อน เพราะฉะนั้นถ้าเอา
 เรื่องทางเมืองไทยประด่ากับพงศาวดารพระมอ เชื่อได้ว่าพระราหุ
 เถระ (กับพระดั่งซึ่งที่เป็นด้านุศิษย์) เชิญพระพุทธศาสดาตั้งกา
 วงศ์มายังเมืองไทย และเริ่มแรกมาตงที่เมืองนครศรีธรรมราชเมื่อ
 ราว พ.ศ. ๑๗๔๐ ก่อนราชวงศ์พระร่วงตงกรุงสุโขทัยประมาณ ๕๐ ปี
 เวदानนเมืองนครศรีธรรมราชยังมีพระเจ้าแผ่นดินปกครองอยู่เป็น
 อิดัดระ มาจนถึงรัชกาลพระเจ้า (พ่อขุน) รามคำแหงมหาราช

เมืองนครศรีธรรมราชจึงตกเป็นเมืองประเทศราชชนกรุงสุโขทัย ในหนังสือสังคายนาท่านกล่าว ว่า พระร่วงเจ้า (คือพระเจ้ารามคำแหง) ดำริดีสั่งให้พระเจ้านครศรีธรรมราชขอพระพุทธรูปต่อพระเจ้ากรุงลังกา จึงได้พระพุทธรูปสังคายนายังประเทศสยาม และเสด็จลงไปรับพระพุทธรูปสังคายนามืองนครศรีธรรมราช แล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ เมืองสุโขทัย

เมื่อก่อนมีพระสังฆลังกาวงศ์มาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชชาวสยามทั้งไทย ขอม ละว้า ก็ถือพระพุทธรูปสำเนาอยู่แต่ก็ตามคติมหานานอันได้มาจากกรุงศรีอยุธยาในเกาะสุมาตรา มีโบราณวัตถุสถานคือพระมหาธาตุเมืองไชยาเป็นต้นซึ่งสร้างตามคติมหานานยังปรากฏอยู่ ณ ที่ต่างๆ ตั้งแต่เมืองยะดา เมืองนครศรีธรรมราชเมืองไชยา ตลอดจนมาจนถึงเมืองนครปฐม เมืองลพบุรี และต่อไปทางมณฑลนครราชสีมาจนถึงกรุงกัมพูชา แม้พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชองค์เดิมก็สร้างครั้งลตทิมหายาน เป็นรูปมณฑปอย่างพระมหาธาตุเมืองไชยา พระมหาธาตุของคตปรากฏอยู่บนคนพวกพระสังฆลังกาวงศ์มาให้แบบสร้างเป็นพระสถูปแบบลังกา ส่วนมณฑปของเดิมไว้ข้างใน เมื่อพระสังฆลังกาวงศ์มาตั้งสถูปคตินิยาน ณ เมืองนครศรีธรรมราชนั้น พวกอาหรับก็มาตั้งสถูปสำเนาติดตามแก่พวกชาวเหตมมะดาญทางตอนใต้ พวกนี้ไปเข้าวัดถือสำเนาติดตามเสี่ยโดยมากแล้ว ยังถือพระพุทธรูปสำเนาอยู่แต่

ข้างตอนเหนือ แต่คติมหายานที่ถกกันอยู่คงเป็นอย่างทรุดโทรมมาก ด้วยขาดความอุดมหนุนแต่ชาวกรุงศรีวิชัยมาช้านาน เพราะชาวเมืองศรีวิชัยก็พากันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามเสียแล้ว เมื่อพระสังฆดงกวางค์มาตงตั้งสอน พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชจึงพากันเสื่อมใสศรัทธาดงกวางค์โดยรวดเร็ว ถึงกระนั้นความลำบากอย่างอื่นก็ยังมี ด้วยพระไตรปิฎกพวกมหายานเป็นภาษาสันสกฤต พวกพระสังฆดงกวางค์จะต้องเปลี่ยนพระไตรปิฎกเป็นภาษามครตามคติหินยาน การแผ่คิและคณะสังฆดงกวางค์ในเมืองไทยจึงไม่รวดเร็ว ราวสัก ๓๐๐ ปีพระสังฆดงกวางค์จึงได้แปลงเป็นอย่างดงกวางค์ทวทงประเทศ และแพร่หลายตลอดไปจนในอาณาจักรไทยพวกอื่นทางฝ่ายเหนือ และแพร่หลายตงไปถึงเมืองเขมร ถอดคติหินยานดงกวางค์ทวทงสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อพระราหุลเถระมายังเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ในจารึกกิตยารณกถาดังพระเถระดงกวางค์ที่อยู่ในเมืองพุกาม ๔ รูป ว่าต่อมาพระณัฐถึงมรณภาพ อีก ๓ รูปเกิดวังเกี่ยวกันแต่กันว่าประพฤติผ่านพระวินัยบัญญัติ ไม่ทำสังฆกรรมร่วมกัน พระสังฆดงกวางค์ในเมืองพุกามจึงแยกกันเป็น ๓ คณะ แต่ชาวเมืองเรียกพวกกันว่าพวกนิกายใหม่ เรียกพระสังฆเดิมว่าพวกนิกายเก่า

จะเล่าเรื่องพงศาวดารเมืองพุกามต่อไป พระเจ้านรปดิธิษฐทรงสร้างวัดอย่างมหาวิหารขนาดใหญ่ขึ้นในเมืองพุกามวัด ๓ พระมา

เรียกว่าวัด “คอดอปะดิน” Gawdawbalin แปลว่า “บัตตั้งกพระ
 ทันตราตุ” (อยู่ริมแม่น้ำเอราวดี ใกล้กับเรือนรับแขกที่ถนนไปพัก)
 และสร้างวัดขนาดย่อมกว่านั้นเรียกว่าวัด “สุพามณิ” Sulamani อีก
 วัด ๓ นอกจากนั้นทรงสร้างวัดอื่น ๆ ที่ไม่เป็นสถูปจำกัญชุกหลาย
 วัด พระเจ้านรปิตติธรรมุราชบุตร & องค์ (เห็นจะเป็นแต่ลูกพระดนม
 ด้วยกันทั้งนั้น) ประสงค์จะเด็อกองค์หนึ่งเป็นรัชชทายาทโดยทำพิธี
 เดียงทาย ให้เอาเศวตฉัตรบั๊กกวางแจ่งแดงให้ราชบุตรทั้ง & องค์
 นั้นนั่งรายทิศระองค์ ทรงอธิษฐานว่าถ้าราชบุตรองค์ไหนมีบุญญาภิ
 การดมควรจะครองแผ่นดินได้ ขอให้เกิดขึ้นมิตต์ให้เห็นปรากฏ ขณะ
 นั้นเศวตฉัตรโน้มไปทางราชบุตรองค์น้อยทรงนามว่าเจ้า “ชัยตั้งช”
 Zeytheinkha จึงทรงตั้งให้เจ้าชัยตั้งชเป็นทรรชทายาท เจ้าพทง &
 องค์ก็ยินยอมไม่รังเกียจ พระเจ้านรปิตติธรรมุราชบุรุษษา ๘๔ ปี เสด็จ
 ราชย์อยู่ ๓๗ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๓๗๕๓ เจ้าชัยตั้งชได้รับ
 รัชชทายาท นับเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๘ ที่ครองเมืองพุกาม
 แต่ในพงศาวดารพระม่านาเอานามวัดที่ทรงสร้างเฉลิมพระเกียรติ มา
 เรียกเป็นพระนามว่าพระเจ้า “ติโตมินโด” Htilominlo (น่าจะตรงกับ
 คำ “ติโตกระนาด”) และเรียกอีกพระนามหนึ่งว่าพระเจ้า “นันทอง
 มยา” Nantaungmya ดูเหมือนจะหมายความว่า “พระเจ้า
 ทรงธรรม” เพราะทรงพระเกียรติในการตั้งพระราชกำหนดกฎหมาย
 ด้วย พอพระเจ้าติโตมินโดเสด็จราชย์ก็มอบราชการบ้านเมืองให้

เจ้าพทง & องค์ช่วยกันว่ากล่าวต่างพระเนตรพระกรรณ เจ้าทง & องค์
เข้าไปประชุมกันว่าราชการที่ในวังเดิมобенั้นจึ้งเป็นเหตุที่เกิด
ประเพณีที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งพระมาเรียกว่า “หลุดตอ” ดึ้บมา
ดึ้งได้พรรณนาในตอนที่ด้วยเมืองมณฑลเด ส่วนพระเจ้าติโลมินโด
เมื่อบบราชกิจที่ตอว่าราชการบ้านเมืองแก่เจ้าพทง & องค์แล้วก็
ทรงชวนชวายแต่ในการบำรุงพระศาสนาและสร้างวัดวาอาราม ทรง
บูรณะวัดพระทันตบัตตังกิ Gawdawbalin ซึ่งพระชนกทรงสร้างค้าง
อยู่จนสำเร็จวัดหนึ่ง และให้ถ่ายแบบพระมหาโพธิเจดีย์ที่เมือง
พุททชยามาสร้างในเมืองพุททคามด้วย เรียกว่าวัด “มหาโพธิ”

Mahabodhi วัด ๓

ทรงจะแทรกอธิบายดงดักหน่อย ด้วยพระเจดีย์โบราณแบบ
มหาโพธิเจดีย์มีอยู่ ๓ องค์ เผอิญฉันได้เคยเห็นด้วยตาตนเองทงน
องค์เดิมอยู่ที่เมืองพุททชยาในอินเดีย องค์ที่ ๒ พระเจ้าติโลมินโด
ถ่ายแบบมาสร้างที่เมืองพุททคาม ดูขนาดจะเท่ากับองค์เดิม องค์ที่ ๓
อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ชาวเมืองเรียกกันว่า “วัดเจดีย์เจ็ดยอด” สร้าง
ดขนาดดงมาเป็นอย่างข้อม เห็นได้ว่าถ่ายแบบตอ ๆ กันมา ก็
ศักราชในรัชกาลของพระเจ้าติโลมินโดอยู่ในระหว่าง พ.ศ. ๑๗๕๓
จน พ.ศ. ๑๗๗๗ ขอนตอให้เห็นว่าวัดเจดีย์เจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่
ตอสร้างเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๑๗๕๓ และสร้างในสมัยเมื่อเมือง
เชียงใหม่มงเรียกชื่อนั้นและยังเป็นประเทศราชชนเมืองพุททคาม เพราะ

เมืองเชียงใหม่โดยพระเจ้ามังรายสร้างและขนานนามว่า “เชียงใหม่” ต่อเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๘

วัดสำคัญที่พระเจ้าติโลมินโตร่างที่เมืองพุกามมีชื่อว่า ๑ เรียกว่าวัด “ติโลมินโต” สร้างตรงที่ท้าวพดุงเคี้ยวคนตรึงตายอันเป็นเหตุที่จะได้ทรงรับรัชทายาท วัดนั้นนับเป็นวัดมหาดุสิตซึ่งสร้างเป็นที่สุดในสมัยเมืองพุกาม หนึ่งในรัชกาลพระเจ้าติโลมินโตร่าง พระพดุงพระตั้งขึ้นกายตั้งกวางค์เจริญรุ่งเรือง ถึงสามารถแต่งหนังสือภาษามคธชนในเมืองพะม่าหลายคัมภีร์ ปรากฏว่าพระธรรมวิดาตผู้เป็นศิษย์ของพระอนันตเถระที่มาจากลังกาคราวแรก แปลคัมภีร์ธรรมศาสตร์จากฉบับ (ภาษาสันสกฤต) ในเมืองมอญเป็นภาษามคธ แต่ฉบับสูญไปเสียแล้ว ความเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าสมัยรัชกาลพระเจ้าติโลมินโตนั้น วิชาวรรณคดีก็เจริญด้วย พระเจ้าติโลมินโตครองราชสมบัติอยู่ ๒๔ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๗๗๗

พระเจ้ากระยอชวา Kyawswa ราชบุตรได้รับรัชทายาท นับเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๓๐ ซึ่งครองเมืองพุกาม เมื่อก่อนเสวยราชย์เห็นจะเป็นศิษย์พระมหาเถระดีหมหาอุบาต ซึ่งได้เป็นมหาตั้งฆปริณายกต่อพระมหาเถระอุตราฐวะมา ทรงศึกษาทราบภาษามคธแตกฉานพาพระหฤทัยโน้มไปทางพระศาสนา เมื่อได้เสวยราชย์ว่าราชการแผ่นดินอยู่จนเจ้าอุซานะ Uzana ดูกษัตริย์องค์ใหญ่เจริญพระชันษาแล้ว ก็มอบราชการบ้านเมืองให้เจ้าอุซานะบังคับบัญชา ส่วน

พระองค์ทรงบำเพ็ญแต่การบำรุงพระศาสนา กับแต่งหนังสือมาจน
ถึงวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๓ ได้ยวราชย์อยู่ ๑๖ ปี

เจ้าอุษานะได้รับรัชทายาท นับเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์
ที่ ๓๓ ที่ครองเมืองพุกาม ในพงศาวดารพระมอว่าพระเจ้าอุษานะโปรด
แต่การกีฬา กับชอบเที่ยวล่าสัตว์ มอบราชกรบ้านเมืองให้มหา
อำมาตย์ชื่อ “ราชสิงหกรรนต์” Yazathinkyan ว่ากล่าวต่างพระเนตร
พระกรรณ การบ้านเมืองก็ตกอยู่ในอำนาจมหาอำมาตย์คนนั้น ครั้น
หนึ่งพระเจ้าอุษานะไปเที่ยวโพนช้าง คิดองค์ข้างเถอนกำลังซบมัน
ชนช้างพระที่นั่งล้ม พระเจ้าอุษานะสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๗
ได้ยวราชย์อยู่ได้ ๔ ปี

เจ้าอุษานะมีราชบุตร ๒ องค์ ทรงนามว่า “สิงคตุ” Thingthu
เป็นลูกพระมหาดังองค์ ๑ ทรงนามว่า “นรดีหปติ” Narathihapati
เป็นลูกพระดนมองค์ ๑ เจ้าสิงคตุมีเจ้าเหตุวิวาทกับมหาอำมาตย์ราช
สิงหกรรนต์มาแต่ก่อน มหาอำมาตย์คนนั้นมอำนาจในราชการ จึง
ชวนข้าราชการให้พร้อมใจกันเชิญเจ้านรดีหปติขึ้นครองราชสมบัติ
นับเป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์ที่ ๓๒ และเป็นองค์ที่ดุจซึ่งครองเมือง
พุกาม

พอพระเจ้านรดีหปติได้ยวราชย์ รู้ดีความหาอำมาตย์ราชสิงห
กรรนต์เอาอำนาจไว้ในเงอมมือหมด ก็ให้ถอดจากตำแหน่งแล้วให้
เนรเทศไปเสีย ในไม่ช้าก็เกิดรบถเมืองเมาระตะมะเมืองมัจฉีทาง

ตะวันตกชนพรหมกัน ผู้ซึ่งไม่สามารถจะปราบปรามได้ ต้องให้
 มหาอำมาตย์ราชสังหกรรณต์กลับเข้าไปเป็นแม่ทัพ ก็ดำรปราบ
 ขบปราบคาบได้ทั้ง ๒ แห่ง แต่พอได้รัจัดสงครามแล้วเผอิญมหา
 อำมาตย์ราชสังหกรรณต์ป่วยถึงแก่กรรมเสีย ไม่ทันกลับเข้าไปเมือง
 พุกาม พระเจ้านรสีหปติมีราชบุตร ๓ องค์ ราชบุตรองค์ใหญ่ทรงนาม
 ว่า “อุซานะ” Uzana ให้ไปครองเมืองพะสิมอันเป็นเมืองท่าอยู่ใกล้
 ปากน้ำเอราวดี ให้ราชบุตรองค์กลางทรงนามว่า “กะยอชวา”
 Kyawswa ครองเมืองทะเล (ที่เป็นเมืองร้างกึ่งบกดิน) แต่ราชบุตร
 องค์น้อยยอนทรงนามว่า “ดีหตุ” Thihathu นั้น พระเจ้านรสีหปติไม่
 ไว้วางพระทัยจึงให้อยู่ในเมืองพุกาม ตั้งแต่ตั้งมหาอำมาตย์ราช
 สังหกรรณต์แล้วก็ไม่มควราชการซึ่งมีดีคิปัญญาสามารถ ถึงกระ
 นั้นถ้าในเมืองพะม่ามเหตุการณเพียงเช่นเบนมาแต่ก่อน ราชอาณาจักร
 เขตเมืองพุกามก็ยงจะอยู่มาได้อีก แต่เผอิญพวกชาว “มองโกล”
 Mongol มาได้เมืองจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๓ ตรงในรัชกาลดนน พระเจ้า
 กุบดายข่าน Kublai Khan ตั้งราชวงศ์หงวนครองประเทศจีนแล้ว
 ขยายอาณาเขตต์ไปทางตะวันออกจนได้เมืองนั้นเจ้า ซึ่งเป็นเมือง
 หดวงไทยมาแต่ก่อน รวม Annex ไว้ในราชอาณาจักรเขตต์ ให้
 เรียกว่ามณฑลยูนหน่า Yunnan (อันเป็นเหตุที่พวกไทยพากันทง
 ภูมิดำเนาอพยพเพิ่มเติมลงมาในเมืองไทยนับทงทางเมืองพะม่า
 ตดตไปจนเมืองจัตกิงเมืองฮั้ตัมต่อแดนอินเดีย) อุปราชจีนที่

เมืองขุนน้ำให้มาทวง “ ก้อง ” ณ เมืองพุกาม ด้วยอ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินพระม่านได้เคยส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีนมาแต่ก่อน พระเจ้านรดีหปติไม่ยอม “ จ้มก้อง ” อุปราชบอกไปยังเมืองหลวง พระเจ้ากุกตายขานจึงให้ทูตมาทวงก้องอีกครั้ง ๑ ทูตที่มาครั้งนี้มาจากเมืองหลวง ถูกรับสั่งมาบังคับให้เมืองพระม่านยอมเป็นประเทศราชขึ้นคืนโดยดี ทูตจีนเห็นจะมาวางโตก้าวร้าวต่างๆ ในพงศาวดารพระม่านกล่าวแต่ว่าไม่ยอมถอดเกือกในเท้า พระเจ้านรดีหปติว่าทูตจีนดูหมิ่นก็ให้จับฆ่าเสีย แล้วแต่งกองทัพไปตีเมืองกันงาย (อยู่ต่อเมืองบาโมไปข้างเหนือ) ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของพระม่านแล้วกลับใจไปขึ้นแก่จีน อุปราชขุนน้ำก็ให้กองทัพน้อยลงมาช่วยเมืองกันงาย ต่อกองทัพพระม่านแตกพ่าย พอข่าวถึงเมืองพุกาม พระเจ้านรดีหปติก็ตกพระหฤทัย คิดว่าจีนคงจะยกกองทัพลงมาตีเมืองพุกาม ให้เตรียมการป้องกันพระนครเป็นโกลาหล ในพงศาวดารพระม่านว่าไพร่อดเสียเป็นอันมาก เพื่อเอาอิฐแฉะดินไปถมทำบ่อและดินนามเพดาะ ถ้าเช่นนั้นดินนุษฐานว่าคงวอดแหว่ดที่ชวดเซทกฟงอยู่แฉว อดที่เบนของคิงามจึงยังเหลืออยู่ทงนน แต่การตระเตรียมต่อสู้ข้าศึกครั้งนั้น เห็นจะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในพระนคร เช่นเกิดมพวกคิตขบถเป็นต้น พระเจ้านรดีหปติเห็นไม่ปลอดภัย จึงย้ายราชสำนักจากเมืองพุกามหนั่งไปยังเมืองพะดิม ขอนเป็นเหตุให้คนพากันดูหมิ่น ถึงเรียกกันว่า “ ตะโรกเปยมิน ” Tarokpyemin

แปลว่า "พระเจ้าหนีจีน" The king who fled from the Chinese แต่
 ทวีวงศ์ทรงหนกกองทัพจีนมาได้ตามลงมา เพราะพวกทหารจีนเกิดระส่ำ
 ระสายด้วยทนต์คูรื้อนในแดนพะม่าไม่ไหว พระเจ้ากูปดาชานจึงให้
 กองทัพกลับไปเสียครั้ง ๓ ฝ่ายพระเจ้านรสีหปติเมื่อทราบข่าวกองทัพ
 จีนไม่ยกลงมาตีเมืองพุกามดังคาด ก็ย้ายราชสำนักมาตั้งที่เมือง
 เมืองพะลิม แต่เมื่อไปถึงเมืองแปรพบเจ้าสหัสราชบุตรของคันท
 ไม้ไผ่ดวงพระฤทธิยนิ คุ่มกำลังจากเมืองพุกามมาตั้งคอกอยู่ แล้ว
 เข้าควบคุมบังคับให้พระเจ้านรสีหปติเสวยยาพิษสิ้นพระชนม์เมื่อ
 พ.ศ. ๑๘๓๐ แล้วราชย์ได้ ๓๖ ปี

พอพระเจ้านรสีหปติสิ้นพระชนม์ เมืองประเทศราชและเมือง
 พระยามหานครที่เคยอยู่ในราชอาณาจักรแตกพากันตั้งเป็นอิสระ
 เจ้าสหัสราชบุตรยกไปตั้งเมืองพะลิมเหมือนอย่างจะไปเชิญเจ้า
 อูชานะพี่ชายใหญ่ขึ้นเสวยราชย์ เวदानนเจ้าอูชานะประชวรอยู่ เจ้า
 สหัสราชได้ทักฆ่าเจ้าอูชานะเสีย แล้วยกกองทัพไปยังเมืองทะเล แต่
 เจ้ากระยอชวาพี่ชายองค์กลางรู้เท่าเตรียมจะต่อสู้ เจ้าสหัสราชก็ถอยไป
 ต่เมืองพะโคเลยไปถุกชนช้างที่กัสนซพ

อุปราชเมืองฮุหนวูว่าพระเจ้านรสีหปติสิ้นพระชนม์และเมือง
 พะม่าเป็นเจ้าจตุ เห็นได้ทักยกกองทัพจีนลงมาตีเมืองพุกามใน
 พ.ศ. ๑๘๒๐ นั้น นับเวลาที่เมืองพุกามเป็นราชธานีของพระเจ้า
 ราชาราชเมืองพะม่ามาได้ ๒๔๐ ปี เมื่อจีนได้ครองเมืองพุกามแล้ว

เมืองชนบทแยกกันเป็นอิสระอยู่กตวจันจะไปตั้งมาอ่อนน้อมต่อจัน
เมืองไหนมายอมชนจันก็ยอมให้เมืองนั้นคงอยู่เป็นเอกเทศโดยดำพัง
ประเทศพระมากแยกกันเป็นหลายอาณาเขตต์ ดอนชนต่อจันแต่หน้า
ในพงศาวดารพระม้าว้าพระเจ้ากบฏตายช้านตั้งเจ้ากระยอชวาราชบุตร
องค์กลางของพระเจ้านรธาปติ ซึ่งเป็นเจ้าเมืองทะเลอยู่ก่อน เป็น
เจ้าประเทศราชของเมืองพุกาม แต่แบ่งเอาที่มณฑลคอกเค่ Kaukse
ข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งในเวลานั้นพวกไทยใหญ่ลงมาตั้งทำไร่นาอยู่เป็น
อันมาก ตั้งเป็นมณฑลต่างหาก ให้ไทยใหญ่ ๓ คนพี่น้องปกครอง
ต่อมาพวก ๓ คนนั้นคิดกตอบายปลงพระชนม์เจ้ากระยอชวาเดี้ย แล้ว
ชวนพวกไทยใหญ่ยกกองทัพลงมาตีเมืองพุกามได้ ให้เผาไร่นาบ้าน
เรือนซึ่งในสมัยนั้นถนัดสร้างด้วยไม้เดี้ยหมด เมืองพุกามก็เลยเป็น
เมืองร้าง แม้ถึงสมัยเมอพระม้ามอญกตบตั้งเป็นอิสระได้ตั้งปรากฏ
ในเรื่องราชาธิราช เมืองพุกามก็เป็นแต่เมืองชนของพระมา หาได้
กตบเป็นราชธานีอีกไม่ เรื่องพงศาวดารเมืองพุกามมีมาดังนี้ ตอน
ก็ไปเข้าเรื่องสมัยเมืองสระแคงเป็นราชธานีตั้งเด้ามาในตอนอื่นแล้ว

จะพรรณนาว่าด้วยโบราณวัตถุที่เมืองพุกามต่อไป มีความ
บางข้อที่ควรจะกล่าวพอให้เข้าใจเป็นเค้าเดี้ยก่อน คือ

๑. เจดีย์สถานของโบราณที่เมืองพุกาม ถ้าว่าโดยรูปทรง ผิด
กันกับเจดีย์สถานที่พวกขอมสร้างทางเมืองเขมร ดูเหมือนจะได้
แบบอย่างมาแต่ทางหนึ่งต่างหาก มิใช่ได้มาจากอินเดียและเมือง
ลังกาโดยตรง

๒. เจตยสถานในเมืองพุททามถนัดสร้างด้วยก่ออิฐถือปูน ไม่ก่อด้วยศิลาประดับอิฐอย่างเจตยสถานของขอมที่เรียกว่า “ปราสาทหิน” แต่มีใช้เพราะไม่มีศิลาจะใช้ ที่จริงพื้นแผ่นดินที่เมืองพุททามข้างใต้ดินมีเทือกศิลาทรายอยู่ทั่วไป อาจจะหาศิลาทรายได้ง่าย ๆ ไม่ต้องไปเอามาจากภูเขาห่างไกลเหมือนอย่างในเมืองเขมร แต่พวกชาวเมืองพุททามซุกเอาศิลาทรายชน ใช้เพียงทำเป็นแผ่นปูพื้นและทำชนบันได เขาบอกว่ามัววัดอย่างเด็ก ๆ ก่อด้วยศิลาทรายอยู่วัดเดียว ดูราวกับดองทำตุ๊กต ๑ แดงก็ไม่ทำอีก จะเป็นด้วยเหตุใด ขอนถาคิดดูเพียงวัดที่บุคคลชนคฤหบดีสร้างก็พอเห็นเหตุ ว่าคงเป็นเพราะก่อด้วยอิฐไม่สิ้นเปลืองเหมือนกับการก่อด้วยศิลา มีทุนทำได้เพียงเท่านั้น แต่ในวัดที่พระราชามหาภษตรีสรสร้าง ใหญ่โตสำหรับเฉลิมพระเกียรติจึงก่อด้วยอิฐเหมือนกัน ขอนมวินิจฉัยของพวกนักปราชญ์โบราณคดีในเมืองพะม่าว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ครองเมืองพุททามสร้างวัดด้วยเจตนาจะให้แล้วสำเร็จบริบูรณ์ทันทอดพระเนตรเห็น ถ้าสร้างด้วยศิลาจะทำให้แล้วทันพระราชประสงค์ไม่ได้ จึงให้ก่ออิฐถือปูน เขาอ้างหลักขอนด้วยที่ปรากฏในพงศาวดาร ว่าวัดใหญ่ ๆ เช่นวัดอานันทที่พระเจ้าคันชิตสร้างเป็นต้น สร้างจนสำเร็จได้ฉลองในรัชกาลตนเอง ที่สร้างค้างมาสำเร็จต่อรัชกาลหลังมีน้อยวัด ความที่เขาว่านั้นก็ชอบกต ฉันทได้เคยพิจารณาปราสาทหินทั้งที่ในเมืองเขมรและทั้งในเมืองไทยเช่นที่เมืองพิมายเป็นต้น แต่

ตะแห่งคูเหมื่อนสร้างหลายชวอายุคน ถึงกระนั้นกยงมรอยสร้างคาง
 อยู่ทุกแห่ง แม้จนพระนครวัดกมรอยทำคาง ไม่เคยพบปราสาท
 หินแห่งใดที่สร้างด้วเร็วบริบูรณ์ด้กแห่งเดียว ตามวินิจฉัยของพวก
 นักปราชญ์โบราณคดีทางเมืองเขมร เขาว่าประเพณีที่พวกขอมสร้าง
 วัดนั้น เริ่มสร้างด้วเครื่องไม้ให้ด้วเร็วเป็นวัดเดียวชนหนงก่อน
 แดวจึงเริ่มสร้างด้วศิลาเปด้ยขึ้นเครื่องไม้ สร้างเรื่อยมาจนชนถูก
 ชนหदान ครอบงำได้มก้างหรือว่าเป็นวัดกมผู้นเดอมได้ก้สร้าง
 ต่อ ๆ กันมาโดยลำดับจนหมดก้างค้างอยู่เพียงนั้น

๓. โบราณวัตถุด้กถานที่เมืองพุกาม สร้างก่อนสมัยสุโขทัย
 แทบทงนนั้น ถ้านับเป็นอายุก็ก้ว ๕๐๐ ปีมาแล้ว ที่ยังคงอยู่ได้จน
 ถึงทุกวันนี้มากมายจนนับไม่ถ้วนเพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑
 เพราะเมืองพุกามตั้งอยู่ตอนกวางแผ่นดินพะม่า ที่เรียกว่า “ตอน
 แดง” Dry Zone ฝนตกน้อยน้าไม่พอจะแดงพืชพันธุ์คนโพธิ์ต้นไทร
 ให้เกาะเกิดกับอิฐปูนได้ มีแต่หญ้าฝอยชนเกาะในฤดูฝน พอถึงฤดู
 แดงก็แห้งหายไปหมด ของที่ก่อสร้างแต่โบราณจึงไม่หักพังเพราะ
 คนไม่ชนเบียดเบียด อีกอย่าง ๑ เพราะพวกพะม่าแม้จนทุกวันนี้ ถอ
 คติไม้อร่อยแยะเจดีย์วัดถุอย่างเคร่งครัด ทงหวงแหนมให้ผู้นทำเช่น
 นั้นด้วย ดังเกิดคตามวัดร้างแม้ทอยู่ห่างบ้านคน ก็ไม่เห็นแห่งใด
 ด้มรอยโจรตบชุกคนเอาทรัพย์ ฆรรอยในเมืองพะม่าจะมีกฎหมาย
 บัญญัติว่า การทำตายเจดีย์ด้กถานเป็นอุกฤษฏ์โทษดงอาชญาถึง

ประหารชีวิต เหมือนอย่างที่มีในกฎหมายลักษณะโจรของไทยมาแต่โบราณ เป็นเครื่องกำชับให้กลัวบาปกรรมด้วย อย่างไรก็ตามก็ขอเป็นปัจจัยให้คุณแก่การรักษาของโบราณมาก คำนับว่าพวกพะม่าชาวเมืองพุกามช่วยกันรักษาเจดีย์สถานทั้งปวงด้วย

๔. วัดโบราณที่เมืองพุกามเป็นวัดร้างแทบทั้งสิ้น เพราะมีวัดมากกว่ามาก จะต้องมีพระตั้งฆ้องหมั่นจึงจะพอรักษาวัด แต่บางวัดพระเจ้าแผ่นดินพะม่าในภายหลังทรงบูรณะปฏิสังขรณ์และราษฎรก็ช่วยกันรักษาไม่ทิ้งให้ร้าง เช่นวัดพระมหาธาตุคฤงค์ของพระเจ้าอนุพุทธมหाराช และวัดอาเนนทของพระเจ้าคินชิต ๒ วัดนี้ ดูเหมือนจะไม่เคยร้างเลยทีเดียว เพราะพวกพะม่านับถือมาก แม้วัดร้างที่เป็นวัดสำคัญและใหญ่โตเช่นวัดสัพพัญญู วัดทนต์บัตตังก Gawdawbalin และวัดมหาโพธิ์เป็นต้น เมื่อเมืองพะม่าตกเป็นของอังกฤษแล้ว รัฐบาลก็จ่ายเงินให้กรมตรวจโบราณคดีทำการปฏิสังขรณ์ บางแห่งเป็นเงินมาก ๆ อย่างเช่นปฏิสังขรณ์วัดสัพพัญญูว่าสิ้นเงินถึงราว ๔๐,๐๐๐ รูปี เพราะฉนั้นหลาย ๆ บิจะปฏิสังขรณ์ได้สักแห่ง ๓ เมื่อรัฐบาลปฏิสังขรณ์แล้ว ถ้าวัดไหนดีปบุรุษชาวเมืองจะรับรักษา รัฐบาลก็ตั้งให้เบงกกรมการรักษาวัดนั้น วัดไหนที่ไม่มีคนภายนอกเข้ารักษา หรือที่ยังร้างอยู่แต่เป็นวัดสำคัญในทางโบราณคดี ก็ให้กรมตรวจโบราณคดีรักษา วิธีปฏิสังขรณ์ที่กรมตรวจโบราณคดีทำนำสรรเสริญ ด้วยเขารักษาแบบเดิมไม่เปลี่ยนแปลง เป็นต้นว่า

แห่งใดตลอดอายุและรูปภาพของเดิมหักหายหรือดับเดือนบกพร่อง จะ
 ทำหน้าที่บริบูรณ์เหมือนเดิมไม่ได้ ก็ให้รักษาของเดิมไว้เพียงเท่าที่
 มีอยู่ ที่ตรงไหนต้องทำให้ใหม่ก็พยายามทำตามแบบเดิม นับว่าเป็น
 การปฏิสังขรณ์โดยทางที่ถูกต้องทุกแห่ง

จะพรรณนาว่าด้วยเจดีย์วัตถุของโบราณ ถ้าไม่มีรูปนายกับ
 กับอยู่ข้างด้านปาก แต่จะจดเจดีย์ที่เดี่ยวก็น่าไม่ควร เจดีย์สถานของ
 โบราณที่เมืองพุกาม ถ้าจำแนกโดยประเภทก็มีเป็น ๔ อย่าง คือ
 “พระสถูป” หรือที่เราเรียกกันว่าพระเจดีย์อย่าง ๑ “พุททาวาส” ที่
 ประดิษฐานพระพุทธรูปอย่าง ๑ “หอธรรม” ที่ไว้พระไตรปิฎกอย่าง
 ๑ ดังฆาวาสที่พระดังฆาอาศัยอย่าง ๑ จะพรรณนาแยกเป็นอย่าง ๆ
 ต่อไป ว่าด้วยพระสถูปก่อน ด้วยทำรูปทรงหลายอย่างต่างกัน

(ก) พระสถูปอย่าง ๑ ทำองค์ระฆังตั้ง รูปทรงเหมือนตุ๊กปัก
 ตั้งแต่ปากระฆังลงมาถึงพุ่มฐานเตี้ย ๆ เหมือนอย่างชนบทโคชนเตี้ย
 รองยอดทำอย่างเตี้ย ๆ พระสถูปทรงอย่างว่ามานั้นจะถ่ายแบบมา
 จากพระสถูปที่เมืองดาร์เขตร ซึ่งจะพรรณนาในตอนต่อไปข้างหน้า

(ข) พระสถูปอีกอย่าง ๑ รูปองค์ระฆังเป็นทรงบัวคว่ำ มี
 บัดตั้งกึ่งบนระฆัง และมียอดเป็นปดองไฉนยาวต่อขึ้นไป ใต้ปาก
 ระฆังมีฐานกลมคอดงมาจนถึงพุ่ม หรือถ้าจะให้เข้าใจง่ายก็อย่าง
 เดียวกับพระเจดีย์กลมที่สร้างในเมืองไทย เช่นพระมหาสถูปที่วัดพระ
 ศรัทธาวรเพ็ญพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

(ค) อีกอย่าง ๓ พระศัพฺบุรูปทรงเหมือนกับที่พรรณนาในวรรค (ข) แต่ไม่มีบั้ดตั้ง ก็เขาปดองไคนดงมาต่อกับองค้ระฆัง อย่างนี้ไม่เห็นมีในแบบพระศัพฺบุอินเดย จะได้แบบมาจากไหนหรือคคชนทเมืองพุทกามไม่ทราบแน่ พระศัพฺบุอย่างนี้ดูเหมือนไทยได้แบบไปสร้างไว้ในพวกพระเจดีย์รายรอบพระระเบียงวัดราชบูรณะในกรุงเทพฯ ก็มี

(ฅ) อีกอย่าง ๓ พระศัพฺบุอย่างพรรณนามาในวรรค (ข) แต่ทำองค้ระฆังเป็นทรง “บาตรคว่ำ” (แต่พระมาทำรูปบาตรเหมือนโออย่างนี้) อย่างนี้มาแต่แบบพระศัพฺบุฝ่ายมหายาน . ซึ่งอ้างว่าพระพุททงค้ได้ประทานแบบให้ทำพระศัพฺบุด้วยเอาผ้าไตรจ้วรพับซ้อนกันเป็นแบบฐาน (จึงทำฐานเป็น ๔ เหลี่ยม) เขาบาตรคว่ำวางบนผ้าไตรจ้วรทพบนแบบของค้ระฆัง และเอาไม้ทวนพระกรตั้งบนกันบาตรเป็นแบบยอด

(ง) อีกอย่าง ๓ (นำเรียกว่ำปรางค์) คือจำดองแบบมาจากพระมหาโพธิเจดีย์ณเมืองพุททคยา รูปเป็นปรางค์ ทำพระศัพฺบุเป็นยอด มีทเมืองพุทกามเดองค้เดยวเท่านั้น ต้นแบบพระปรางค์พุททคยาน นักปราชญ์อังกฤษชื่อ เฟอคด์สัน Fergusson ผู้ตรวจดัชณะการก่อสร้างในอินเดยแต่โบราณ กล่าวไว้ในหนังสือที่เขาแต่งว่ำที่โพธิมณฑล ณ เมืองพุททคยานนี้ เดิมพระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างแต่รวเขอนคีตารอบบริเวณกับวิหารน้อยที่บุชาริมต้นพระศัพฺบุมหาโพธิหลัง ๓ เป็นเช่นนั้นมาจนถึง พ.ศ. ๑๐๐๐ มีพราหมณคน

หนังสือ อมรเทวะ เป็นปฏิวัติของพระเจ้าอภิมหาทศ ซึ่งด้วย
ราชย์ครองประเทศมัตวะ เขารัดเดอมได้พระพุทธรูปค้ำนา มีความ
ศรัทธาให้มาสร้างพระเจดีย์ใหญ่ครอบวิหารเดิม แต่เอาแบบปรางค์
อย่างไธยศาสตร์มาสร้าง ตอนต่างเป็นที่ตั้งพระพุทธรูป ทำพระ
สถูปเป็นยอดปรางค์ เพื่อกัดสันว่าพุทธรูปเจดีย์ในอินเดียเป็นรูปปรางค์
แต่พุทธรูปของคเคียวเท่านั้น

(จ) มีพระเจดีย์ที่เมืองพุกามองค์ ๓ จะเรียกว่าพระสถูปหรือ
อะไรก็ยังไม่คงใจ ด้วยทำรูปเป็นเหลี่ยมคล้ายกับโกศได้ศของ
ไทยที่เรียกว่า “โกศไม้สิบสอง” ตั้งบนฐานสูง ๔ เหลี่ยม สถูปรูป
ทรงอย่างนั้นเห็นทำได้ต่างหาก มองก็เดียว แต่ไปตั้งเกตุเห็นที่พุทธร
าวาสแห่ง ๓ ซึ่งทำหัดคามยอดเป็นพระสถูป มีรูปโกศเหลี่ยมเช่น
วานนี้ ทำเป็นเจดีย์บริวารตั้งรายตามมุมทั้ง ๔ ทิศ จึงต้องนับว่าเป็น
ของมีแบบ

(ฉ) ประหลาดใจอย่างหนึ่ง ที่เมืองพุกามไม่เห็นพระเจดีย์
โบราณที่ทำรูปทรงอย่าง “พระเจดีย์มอญ” เช่นพระเกศธาตุและ
พระมุกดา คืออย่างพระเจดีย์ทพอกมอญมาสร้างในเมืองเรวดีองค์
เดียว ชวนให้เห็นว่าแบบพระเจดีย์มอญจะเป็นของคิดขึ้นใหม่ ภาย
หลังสมัยเมืองพุกามเป็นราชธานี

(ช) พระสถูปที่เมืองพุกามทำฐานที่ทรงองค์พระสถูปต่างกัน
เป็น ๓ อย่าง ก. อย่าง ๓ ซึ่งน่าจะเป็นอย่างเก่าที่สุดทำแต่เป็น

อย่างฉบับใดฉบับเดียวของปากระฆัง ข. อีกอย่าง ๓ ซึ่งน่าจะเบนชน
 กตาง ก่อฐานหนุองค์พระสถูปให้อยู่สูงขึ้นไป ต้องอย่างทิวามาน
 ดานประทักษณอยู่กับแผ่นดิน ค. อีกอย่าง ๓ ซึ่งน่าจะคิดขึ้นใน
 เวลาเมื่อพระศาสดารุ่งเรืองไพบุญช ทำชนทกษณชน ๓ หรือ ๒ ชน
 ๓ ชนรองฐานพระสถูปเพิ่มขึ้น แต่พระสถูปอย่างทรง “ตุ๊กพัก” ที่
 ปากระฆังดังมาถึงแผ่นดินมีฐานอย่างฉบับใดฉบับใด คูเหมื่อนจะเด็ก
 ด้ร้างมาแต่ในสมัยเมืองพุทกามนนั้นเอง

วัดพุทททาวาด ด้หรับประดิษฐานพระพุททรูปทำเป็นวิหารยอด
 ทงนน ยอดทำเป็นพระสถูปบ้าง เป็นพระสถูปแดงไปคด้ายปรางค์
 อย่างอื่นด้ยบ้าง ช้างในวิหารมีพระพุททรูปยืนหรือนั่งบนฐานชุกชริม
 ฝ้างด้านหลังองค์ ๓ คูเป็นแบบเดียวกับทงนน ทำวิหารด้ยโดย
 มาก มีบางวัดซึ่งด้ร้างตามลัททิมหายาน ทำวิหารเรียง ๓ หลัง มี
 มุขกระด้นคอดังกัน ด้ยด้มมตพระพุททรูปเป็น “ครกกาย” ของพระ
 พุททเจ้า คือพระธรรมกายองค์ ๓ พระด้มโภกกายองค์ ๓ แดะพระ
 นิรมานกายองค์ ๓ ฝ้างน้ข้างในวิหารมักเขียนระบายด้เป็นรูปภาพ
 แดะดวดด้ายอย่างดงามมหลายวัด ดัษณะรูปภาพแดะดวดด้ายที่
 เขียนมเคาแบบอื่นเดียวกับแบบจันแเดะแบบทางเมืองชะวาคดะกันชอบ
 กด บางวัดกทำดวดด้ายแเดะรูปภาพด้ยดินเผาหรือบนปูนประดับ
 ฝ้างน้ ในสมัยเมือเมืองพุทกามเป็นราชธานี เห็นจะมีวัดที่ทำประณต
 ด้นำชมมากด้ยกัน แดะด้งเกิดคูดุด้ด้ร้างก่อนรัชชกาลพระเจ้าคันชิต

(พ.ศ. ๑๖๒๗) เป็นขนาดย่อมๆ วัดที่ทำเป็นอย่างวิหารใหญ่โตเห็น
 จะเริ่มมีตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าคนชิตเป็นต้นมา ในหนังสือนำทาง
 ว่าวัดใหญ่วัด ๓ เรียกวัด “มะนุหะ” เป็นของพระเจ้ามะนุหะ เจ้า
 เมืองตะเทมที่ถูกพระเจ้าอนุรุทธมหาราชจับเป็นเชลยเอามาตั้งไว้
 ที่เมืองพุกาม ชายข้ามรงค์ใต้เงินสร้างวัดนั้น พิเคราะห์ดูไม่น่าเชื่อ
 ถ้าอ้างว่าพระเจ้าอนุรุทธครุฑตั้งให้พระเจ้ามะนุหะเป็นนายงานคุมพวก
 ชาวเมืองตะเทมที่ตกมาเป็นเชลยช่วยกันสร้าง จะน่าเชื่อกว่า มีวัด
 ประหลาดอยู่วัด ๓ ซึ่งสร้างอย่างเดียวกันกับพุททชาวดัดขนาดย่อมที่
 ก่อขึ้นมา แม้จะมีพระพุทธรูปตั้งเป็นประธานข้างในวิหารเช่นเดียวกัน
 แปลกแต่ทำซุ้มคูหารายรอบฝาผนังข้างนอก ในซุ้มมีรูปพระ
 นารายณ์ปางต่าง ๆ จำหลักด้วยศิลาตั้งไว้ ๘ ปาง รวมเป็น ๓๐ ทั้ง
 พระประธานในวิหาร ซึ่งตั้งมตว่าเป็นรูปพระนารายณ์ปางพุททชาวดัด
 เขาบอกวาทงเมืองพุกามมีเทวสถานแห่งเดียวเท่านั้น คงเป็นเพราะ
 มีพราหมณ์แต่สำหรับทำการพิธี (เช่นในกรุงเทพฯ) ไม่เป็นคณะ
 ในการด้นศาสนาเหมือนเมืองเขมรแต่โบราณ อนึ่งวัดพุททชาวดัดที่
 เมืองพุกามมีพระพุทธรูปน้อยชิดกับวัดโบราณในเมืองไทยและเมือง
 เขมร อาจจะเป็นเพราะเวดามือพระพุทธรูปค้ำนำรุ่งเรือง ที่เมือง
 พุกามชาวเมืองถือคติอย่างหินยาน นิยมการสร้างพระสถูปเป็นสำคัญ
 แต่ในเมืองไทยกับเมืองเขมรเวดามือพระพุทธรูปค้ำนำรุ่งเรือง ชาวเมือง
 ถือคติอย่างมหายาน นิยมการสร้างพระพุทธรูปเป็นสำคัญก็เป็นได้

พระพุทธรูปเมืองพุทราทตงเป็นประธานในวิหารมักเป็นพระบน พระ
พิมพ์ดินเผาเม็ดมากกว่ามาก พระสีดำหัดกมแต่ขนาดย่อม ๆ ที่จะ
ทำองค์ใหญ่ถึงขนาดตั้งเป็นพระประธานห้ามไม้ พระหัดด้วยโลหะ
มีนอยแทบจะนับของคถวน ในหนังสือนำทางว่ามพระนอนขนาดใหญ่
(อย่างี่เรียกว่า “พระโต”) ๒ องค์ แต่ฉันไม่ได้เห็น พระบนที่ได
เห็นก็หักพงหรือเป็นรอยปฏิสังขรณ์ ดังเกตไม่ได้ว่าโฉมพระพักตร์
จะเป็นอย่างไรมื่อแรกสร้าง พิจารณาตักษณะพระพุทธรูปโบราณที่
เมืองพุทราทตงเป็น ๒ แบบ แบบ ๑ (มักทำเป็นพระนั่งขัดสมาธิอุ
บาทร) ล้วนพระเศียรใหญ่ พระพักตร์กลม และองค์คถวน คู่มืองาม
ตองตา เห็นจะเป็นแบบเก่าแต่ครั้งยงถอดทหิมหายาน ด้วยตักษณะ
เหมือนกันกับภาพพระพุทธรูปที่เขียนฝาผนังวิหารวัดฝายมหายาน
พระพุทธรูปที่งามตถวนทำตามแบบอินเดียสมัย “ปาละ” อันรุ่งเรืองมื่อ
ราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ทงนน ในเรื่องตำนานว่าเมอครั้งพระเจ้าคนชัตสร้าง
วัดอานันท์ ให้หาช่างชาวอินเดียมาทำพระพุทธรูป พิจารณาดูพระ-
พุทธรูปสีดำที่ยังปรากฏอยู่ในวัดอานันท์ (ซึ่งจะพรรณนาต่อไปข้าง
หน้า) ก็เห็นเป็นฝีมือชาวอินเดียตมตงว่า แม่พระพิมพ์เมืองพุทรา
ทตงทำตามแบบอินเดียทงนน

หอบีฏก พระมาเรียกว่า Bitagat Taik แต่หัดกที่จะพรรณน่าน
น่าจะแปลว่า “หอมณเทียรธรรม” เพราะเป็นของพระเจ้าอนูรุท
มหาราชสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๑ ถ้าหับไว้คมภรพระไตรปิฏกที่ไปได้

มาครงเมอดเมืองตะเทม พิเคราะห์ชวดทรงด้อว่าตัวหอดิมเห็นจะ
 ด้ร้างด้วยไม้ มาเปิดย่นเป็นก้ออฐือถือปูนต่อภายหลัง รูปทรงเป็น
 มณฑป ๔ เหลี่ยม หลังคา ๕ ชั้นก่อรอบเป็นยอดเกยว ยังบริบูรณ์
 อยู่ทงหลัง แต่เห็นจะไม่เหมือนของเดิมที่ด้ร้างด้วยไม้ทีเดียว และ
 พระเจ้าแผ่นดินพะม่าเห็นจะปฏิสังขรณ์มาหลายครั้ง ด้วยหนักอกัน
 ว่าเป็นของล้ำคณอย่างยงดังหนึ่งในพงศาวดารเมืองพุกาม จึงไม่
 ปล่อยให้หักพัง

ด้งฆราวาสคือวัดพระด้งข้อย ของเดิมคงมีมากแต่ด้ร้างด้วย
 เครื่องไม้จึงศูนย์ไปแต่ยหมดแล้ว ยังเหลืออยู่แต่โบสถ์หลังหนึ่ง
 เรียกตามภาษาพะม่าว่า Upali Thein แปลว่า “โบสถ์อุบาลี” ว่า
 เป็นของพระเจ้าอนรุทรมหาราช ด้ร้างเมื่อแรกตั้งคณะด้งขณิกายหิน
 ยาน คือให้พระด้งขราชฉินระหันผูกพัทธมาด้หรับทำด้งขกรรม
 เช่นให้อุปด้มบทเป็นต้น ให้ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ จึงเอา
 นามพระอรหันตพุทธเจ้ากณูนำด้งคายนาพระวินัยมาชานานเป็นนามวัด
 ตัวโบสถ์ขนาดด้กเท่าพระอุโบสถวัดปรีนัยกในกรุงเทพฯ ฯ หรือถ้าว่า
 อย่างด้มัญญ์ยาวขนาด ๕ ห้อง มีเวททักษิณรอบ หลังคาก่อรอบทำ
 รูปทรงอย่างหลังคาไม้ ๒ ชั้น มีพระด้ลูปอยู่บนอกไก่ตรงกลางหลังคา
 องค์ ๓ และมีบรรดด้ประดับทงทบนอกไก่เตะชายคา ประคูดุโบสถ์
 ด้มขุมบนปูนเป็นถวดตาย และฝาผนังข้างในเขียนระบายด้ด้วย
 ด้เป็นของด้ร้างอย่างประณตมาแต่เดิม และพระเจ้าแผ่นดินพะม่า

ในภายหลังก็ได้เคยปฏิสังขรณ์ เพราะถือว่าเป็นของสำคัญคู่กับหอ
มณฑลธรรม นอกจากโบสถ์อุบาลี ที่เมืองพุกามมีสิ่งชาวต่างชาติ
ชนิดหนึ่งอยู่ในถ้ำ ฉันไม่ได้ไปดูเพราะอยู่ไกล แต่ว่าฉันเคยเห็น
วัดชนิดนี้ที่ “ถ้ำภาพ” Kali Caves ในอินเดียมาแต่ก่อน เป็นวัด
สำหรับพระสงฆ์บำเพ็ญสมณธรรมทางวิปัสสนาธุระ จึงหาที่สร้าง
ห่างบ้านเมืองให้เป็นที่สงบ แต่จะปลูกสร้างเป็นกฎไม่เหมือนอย่าง
วัดในบ้านเมืองเกรงจะไม่ปลอดภัย ผู้มีศรัทธาก็จึงพยายามระกัก
หินตรงหน้าถ้ำหรือแต่งถ้ำที่มีอยู่แล้ว ทำเป็นวิหารและห้องให้พระ
สงฆ์อยู่ในกุฎานั้น ให้พ้นภัยจากสัตว์ร้าย เป็นต้น เพราะวัดชนิดนี้
ทำได้ด้วยยาก พระมหากษัตริย์และเศรษฐีแต่โบราณจึงชอบสร้าง
เฉลิมความเต็มใจได้ในพระศาสนา แต่ถ้ำวัดมักทำเป็นห้องใหญ่
ห้อง ๓ มีพระสถูปหรือพระพุทธรูป (ซึ่งจำหลักหินในตนเอง) เป็น
ประธาน สำหรับพระสงฆ์ทำวัตรไหว้พระรัตนมณี ทำห้องใหญ่
ขนาดรองลงมาเป็นห้องฉันและห้องพักอีกห้อง ๓ ตามฝารอบห้อง
ซุกหินเข้าไปทำเป็นห้องเล็ก ๆ รายตลอดไปเป็นแถว หรือทำห้อง
เล็กตามหน้าถ้ำออกไปอีกก็มี สำหรับพระสงฆ์บำเพ็ญสมณธรรม
องค์ละห้อง วัดถ้ำ Cave Temple เช่นนันทงทในอินเดียและในเมือง
จีน ที่เมืองพุกามทำที่ภูเขาข้างหลังเมือง ว่ามาแต่ก่อนสมัยพระ
เจ้าอนุรุธมหาราช ๆ และพระเจ้าคันทิก็ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์
ด้วย วัดชนิดนี้สำหรับพระสงฆ์ณะเพาะแต่ที่ปรารภจะบำเพ็ญ

สัมณธรรมไปอยู่ชั่วคราว เช่นไปจำวัดดาเป็นต้น หายอยู่ประจำ
เหมือนวัดในเมืองไม่

จะพรรณนาว่าด้วยวัดใหญ่ที่เป็นวัดสำคัญในเมืองพุกามคือไป
วัดใหญ่ที่เป็นต้นแบบอย่างมี ๓ วัด คือวัดพระมหาธาตุชเวตคัน
Shwezigon ที่พระเจ้าอนรรุทรมหาราชสร้างวัด ๓ วัดอันที่ Ananda
ที่พระเจ้าคันทิตสร้างวัด ๓ กับวัดสัตตปัญญา Thatbyinyu ที่พระเจ้า
อดองคะตีทสร้างวัด ๓ วัดใหญ่อื่น ๆ ๕ อย่างวัดใดวัดหนึ่งใน ๓
วัดนี้ไปทำทงน เป็นแต่แก้ไขยกเยงไปบ้าง

วัดพระมหาธาตุ ชเวตคัน (“ชเว” แปลว่าทอง หมายความว่า
ว่าสีทองทองคือ คำ “ชคน” เป็นชอ) อยู่ที่ตำบลหนองอุกิดท่า
ชนเมืองพุกาม ทำเป็นมหาสถูป จะสูงสักเท่าใดไม่พบในหนังสือ
กระเนดูเห็นจะราวสัก ๓๐ วา แต่สร้างกับพื้นดิน ไม่มีเนินเขา
หนุน จึงไม่แต่เห็นได้ไกลเหมือนพระเกศธาตุและพระมูเตา ใน
ตำนานว่าพระเจ้าอนรรุทรมหาราชสร้างค้างอยู่ พระเจ้าคันทิตสร้าง
ต่อมาจนสำเร็จ เมื่อแรกสร้างสำเร็จเห็นจะใหญ่ยิ่งกว่ามหาเจดีย์
องค์อื่น ๆ ในเมืองพะม่า เพราะสมัยนั้นพระมหาธาตุองค์อื่น ๆ ยังเป็น
แต่พระเจดีย์ขนาดย่อมอยู่ทงน ทุกวันนี้ก็บอกกันว่าพระมหาธาตุ
ชคนเป็นมหาเจดีย์สถานแห่ง ๓ ใน ๕ แห่งที่ในเมืองพะม่า อีก ๔
แห่งนั้น คือ พระเกศธาตุที่เมืองวางกุ้ง พระมูเตาที่เมืองหงดาวดี
พระพุทธรูปมหายมุนีที่เมืองมณฑล และพระมหาธาตุชเวตคัน

Shwe Sandaw (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระมหาธาตุตั้งคุศร) ที่เมือง
แปร แต่พระเจดีย์ที่เรียกชื่อชื่อนี้ว่าเวณาหนาชื่อมามาก พระเจดีย์
องค์ไหนมีคนศรัทธาปิดทองทององค์ก็เรียกว่า ชเว ได้ทั้งนั้น

ลักษณะพระมหาธาตุนี้คน พิจารณาได้เห็นชอบกต รูปองค์
ระฆังเป็นอย่างบัวคว่ำปากผาย มีด้ายบนประดับเป็น ๓ แถว ตั้ง
บนฐานเขียง “ไม้ยี่สิบ” คอดงมามีฐานทักษิณสี่เหลี่ยมย่อเก็จออก
๓ ชั้น มีพระเจดีย์ขนาดน้อยรูปอย่างพระมหาธาตุนี้เป็นบริวารอยู่
บนฐานทักษิณชั้นบนทั้ง ๔ มุม ยอดพระสถูปตอนต่อของระฆังขึ้นไป
ไม่มีบัลลังก์เหมือนอย่างพระสถูปแบบอินเดีย เขา “ปด้อยไน” ดัง
มาตอกับหงระฆังที่เดียว รูปปด้อยไนคล้ายกับระบายนครชั้น
ลดขนาดขึ้นไป ๕ ชั้น คอปด้อยไนขึ้นไปทำบัวคว่ำบัวหงาย แล้ว
ถึง “ปด” เป็นทรงอย่างต้นรวงฉัตรโถงที่ปักบนยอด หรือว่าอีก
อย่างหนึ่งจะว่าเหมือนยอดพระเจดีย์มอญเป็นแต่ทำส่วนผัดกันก็ได้
พิเคราะห์ดูเป็นปัญหาว่าคิด ว่าพระเจ้าอนนุรุท ๑ ด้สร้างไว้เพียงไหน
แต่พระเจ้าคันชิตด้สร้างคอดงแต่ไหนขึ้นไป ถ้าสันนิษฐานว่าพระ
เจ้าอนนุรุท ๑ ด้สร้างคางอยู่เพียงของระฆัง พระเจ้าคันชิตด้สร้างคอด
ตอนยอด แบบยอดที่พระเจ้าคันชิตประดิษฐ์ขึ้นใหม่ก็อาจจะเป็นต้น
แบบพระสถูปในเมืองพะม่าอย่างที่ไม่บัลลังก์ ใช้แต่เท่านั้น อาจจะ
เป็นต้นแบบ “พระเจดีย์มอญ” เช่นพระเกศาตุที่ชาวชนทงดวย
เป็นแต่มอญมาขายส่วนตอนยอดพระสถูปให้สูงขึ้นไป

จะแทรกวินิจฉัยว่าด้วยพระเจดีย์มอญสักหน่อย ฉันได้กล่าว
 มาแล้วว่ารูปทรงพระเจดีย์พะม่ากับพระเจดีย์มอญไม่เหมือนกัน พระ
 เจดีย์พะม่าแม่ที่สร้างในภายหลัง สร้างตามอย่างพระเจดีย์ทเมือง
 พุกามดังพรรณนามาแล้ว แต่ลักษณะพระเจดีย์มอญนั้น ทำฐาน
 กว้างแล้ววัดทรงรอบเรียวขึ้นไปตั้งแท่นทักษิณเจดอดของक्रमัง
 ไปขยายด้านบนให้สูงค่อนยอด (ถ้าเอาของฝรั่งมาเปรียบก็คล้ายกับ
 ทรงหอไอเฟลที่เมืองปารีส) ดังนั้นฐานว่าพระเจดีย์มอญที่ปรากฏ
 อยู่ท่อนๆ โดยมากน่าจะถ่ายแบบพระมหาธาตุในเมืองมอญ เช่น
 พระเกศาธาตุ หรือพระมูเตา ไปทำ และแบบรูปทรงของพระมหาธาตุ
 ทั้ง ๒ องค์นั้น น่าสันนิษฐานว่าเกิดแต่ประสงค์จะสร้างพระเจดีย์
 ขนาดสูงใหญ่ครอบพระเจดีย์ทมอยู่แล้ว โดยไม่รบกวนพระเจดีย์องค์
 เดิมอย่างหนึ่งอย่างใด (เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระปฐมเจดีย์) จึงต้องทำฐานให้กว้างพอรับน้ำหนัก
 แล้วก่อพระเจดีย์วัดเขาไปตั้งแท่นทักษิณแต่ของक्रमัง จน
 สูงพ้นพระเจดีย์เดิมแล้วจึงทำยอดขยายด้านบนให้สูงถึงขนาดที่เจดีย์
 จะสร้าง ถ้าเป็นพระเจดีย์ขนาดใหญ่ก็งามไปอย่างหนึ่งไม่ขัดตา
 แต่พระเจดีย์มอญขนาดเล็ก เช่นที่ไปสร้างในเมืองไทย ถ่ายแบบ
 ของใหญ่ไปทำเป็นของเด็กจึงได้ยทรง ดูเหมือนไม่มองक्रमังอัน
 เป็นหลักพระสถูป เพราะทำเด็กหัดมรากับว่าพระเจดีย์มีแต่ฐานกับ
 ยอดเท่านั้น

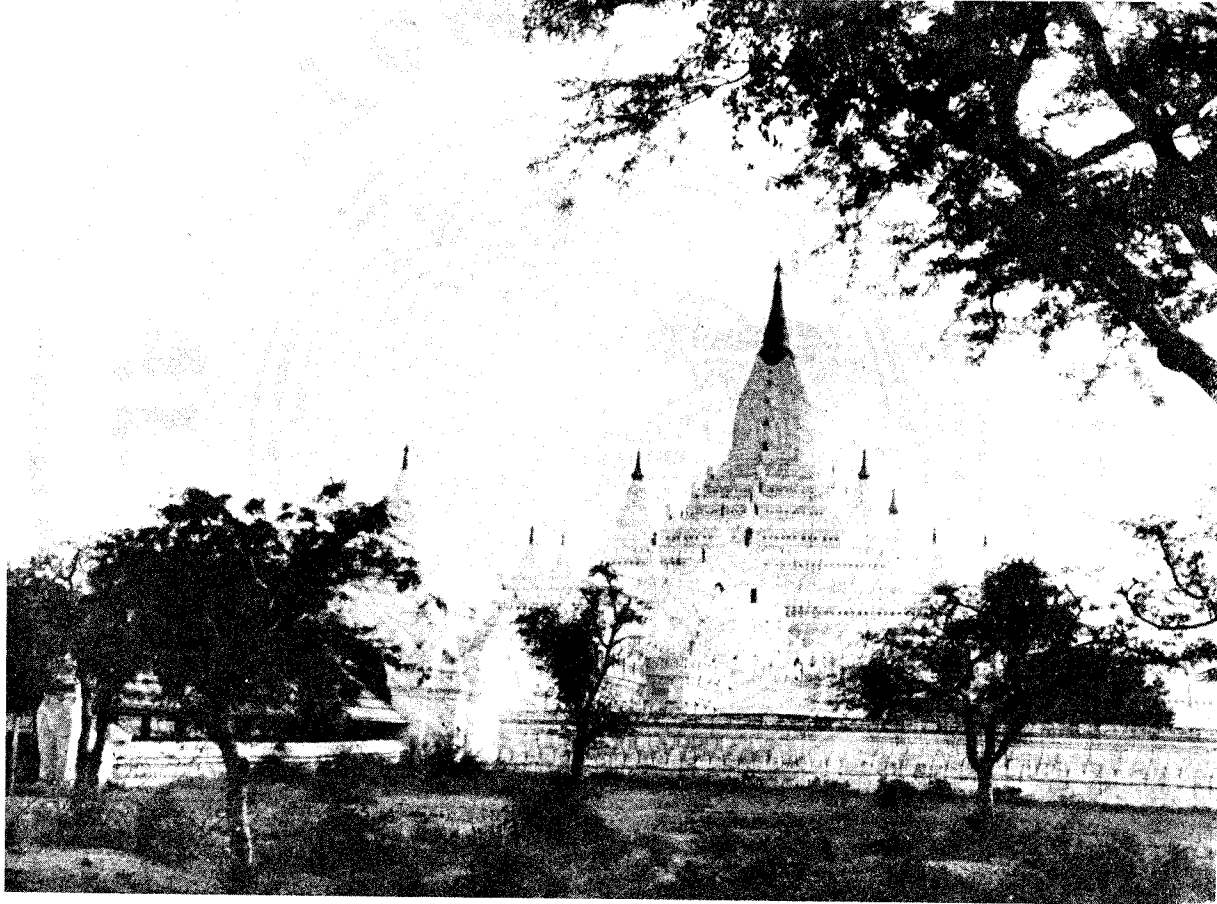
จะว่าด้วยบริเวณวัดพระมหาธาตุซึ่งคนต่อไป ตามรอบฐาน
 ทักษิณมีต้นไม้ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ใบทำด้วยโลหะปิดทองบ้างเงินบ้าง
 ตั้งบนฐานปูนรายรอบ มีวิหารที่บูชาและวิหารทิศ ค่อยออกมาเป็น
 ฐานชาลาแต่เดิมคงกับศาลารายอยู่ริมกำแพงทุกด้าน ทอดนามของ
 แปลกถึงควรวกชนกต่างโดยฉเพาะ ๒ ตั้ง ตั้ง ๓ คือพระพุทธรูป
 ยืนสูงสัก ๕ ศอก เป็นของหล่อปิดทองตั้งเป็นประธานอยู่ในวิหารทิศ
 วิหารละองค์ พระพุทธรูป ๒ องค์เป็นแบบอินเดียสมัยปาละ งาม
 กว่าพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่ได้เห็นในเมืองพุกามทงหน ออกตั้ง ๓ น
 คือ " หอผีเนต " มีอยู่ในอุปจารวัด เห็นจะเป็นของสร้างขึ้นหลัง
 เป็นวิหารยาวสัก ๔ ห้อง ในนั้นตรงกลางทำฐานชุกชียาวตลอดหลัง
 ตั้งรูปเจ้าผีเนตไว้ครบจำนวนทั้ง ๒๙ คน (ว่าในเมืองพะม่ามีที่ไว้รูป
 ผีเนตครบจำนวนแต่แห่งเดียวเท่านั้น) เป็นที่คนไปเช่นตั้งวางและ
 ถึงบมงานดงผีได้ขาด พวกเราเข้าไปก็เช่นด้วยชนบัตร ซึ่งเขา
 มหับไว้ให้หยอด พิจารณาตัวรูปเจ้าผีเนตททำให้เห็นงามต้องตาอยู่
 องค์เดียว เป็นรูปขนาดเท่าคนยืน ทรงเครื่องตนอย่างมหากษัตริย์
 แบบโบราณ แต่จะขึ้นด้วยปูนหรือทำด้วยไม้จำหลักหรือหล่อโลหะ
 หาทราบไม่ เพราะปิดทองทับทงองค์ นี้ใครจะเข้าไปพิจารณาดู
 ใกล้ ๆ และนายรูปกษัตริย์ของ ด้วยรูปนตงเป็นประธานอยู่ข้างหลัง
 จะต้องเดินดูรูปเจ้าผีเนตคนอื่น ๆ เข้าไป เกรงใจพวกพะม่าจึงต้อง
 งด เขาบอกว่ารูปนตงเป็นรูปจักรเทวราช (คือพระอินทร์) อันเป็น

เจ้าของฉแนตทงปวง รูปเจ้าฉแนตอก ๒๗ คนนททาขนาดยอมคะเน
ลึกเท่าตัวหันที่เด่นมหรธัพงานหวง เห็นจะทำด้วยไม้แตงเอาผ้าตัด
ทำเป็นเครื่องนุ่งห่ม แต่ฝีมือทำเดวเต็มที หน้าหุ่นราวกับเด็กบน
เดิน แต่เห็นก่น่าดมเพช จึงสันนิษฐานว่ารูปโบราณองค์ที่
เป็นรูปพระอินทรนน ที่จริงเดิมเห็นจะสร้างเป็นรูปพระเจ้าอนุรุทธ
มหाराช เพื่อประดิษฐานไว้เป็นอนุสรณ์ในวัดพระมหาธาตุซึ่งคน
อย่างเดียวกับสร้างรูปพระเจ้าคันชิตไว้ที่วัดอานันท แต่เมืองพุกาม
เคยร้างอยู่นานจนหมดตัวผู้ ครั้นสร้างหอเจ้าฉแนตเห็นแต่มีรูปน
อยู่ในวัด ไม่รู้ว่ารูปใครจึงเอามาดมมตเป็นรูปพระอินทร เพราะเห็น
ทำทรงเครื่องทรงอย่างพระราชามหากษัตริย์ ที่จริงเป็นของดอันคว
เป็นศิริของพิพิภณที่สถานไต้ตั้ง ๑ แต่รัฐบาลเห็นจะไม่กล้าไป
แตะต้องด้วยเกรงใจพระมา

วัดอานันท พระเจ้าคันชิตสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๔ เป็นวัดขนาดใหญ่
ยิ่งกว่าวัดอื่น ๆ บรรดาที่เมืองพุกาม ตัววิหารกว้างด้านละ
๓๐ วา ๒ คอก (๒๐๐ ฟุต) สูงแต่พื้นดินตลอดยอด ๒๕ วา ๒ คอก
๑ คืบ (๑๖๘ ฟุต) สันนิษฐานว่าจะเป็นวัดแรกในพุกาที่สร้างอย่าง
ขนาดใหญ่โตซึ่งยังมีอยู่หลายวัด เรื่องตำนานการสร้างวัดนี้ ว่าเมื่อ
พุกาชาวอินเดียทอพระพุทธคำัดนาพากันหนีภัยมาพึ่งพระเจ้าคันชิต
ณ เมืองพุกามตั้งถ้าวมาแล้ว มีพระตั้งข่มทาเถระ (พระมาเรียกว่า
พระอรหันต์) มาด้วย ๕ องค์ ถ้วนทรงจริยาวัตรน่าเลื่อมได้ พระ

เจ้าคนชิตได้ถามได้ความว่าเดิมอยู่ที่ภูเขา “นันทมุต” ในหิมวันต์
 ประเทศ (ฝรั่งนิษฐานว่าน่าจะเปนภูเขาคงเรียกกันบดกันว่า “นันท
 เทว” Nanda Devi ในเทือกเขาหิมาลัย) พระอรหันต์ & องค์คุณ
 พรรณนาถึงลักษณะวัดที่ในอินเดีย พระเจ้าคนชิตชอบพระพุทธรูปจึง
 โปรดให้สร้างวัดตามลักษณะที่พระอรหันต์พรรณนา แล้วขนาน
 นามว่า “วัดอาณนท” ตามชื่อภาตอยู่ของอรหันต์ & องค์คุณ แต่
 อธิบายอย่างอื่นอีก นัย ๓ ว่านามที่ขนานแต่เดิมนั้นว่าวัด “นันทศีล”
 Nanda Tsee goon แต่ภายหลังมาเรียกกันเพี้ยนไปเป็นวัดอาณนท
 อีกนัย ๓ ว่าที่จริงขนานนามว่าวัด “อนันต์” หมายความว่า (จะประ
 ดิษฐานอยู่) ไม่นับต้นตูด และยังม่ออีกนัย ๓ ว่าเขานามพระอาณนท
 พุทธอุปัฏฐากมาขนานเป็นนามวัด ฉนั้นเห็นว่านัยที่ว่าเขานามพระ
 อาณนทมาขนานเป็นนามวัดนั้นผิดกอยู่ ด้วยเนื่องกับพระเจ้าอนุรุทธ
 มหาราชเขานามพระอุบาล์ผู้ตั้งคายนาวพระวินัยมาขนานเป็นนามวัด
 พระเจ้าคนชิตจึงเขานามพระอาณนทผู้ตั้งคายนาวพระธรรมมาเป็นชื่อ
 วัดให้เขาเรื่องกัน ๒ นัยที่ความมากอนอาจเป็นความจริงก็ได้ แต่
 ไม่นับหักสำหรับวินิจฉัยในเวदान

พวกนักปราชญ์โบราณคดีเมืองพะม่า ว่าลักษณะวัดอาณนท
 (น่าจะเรียกว่า “วัดอาณนทวิหาร”) ไม่นับไหนเหมือน ถ้าหากเคยมี
 เหมือนกันใอินเดียก็คูนัยไปเดียนานแล้ว (ประทอดอยู่ที่แผนผัง
 “วัดพระเมรุ” ที่เมืองนครปฐม อันเก่ากว่าคล้ายกับวัดอาณนทมาก)

วัดอานันทวิหาร เมืองพุกาม

เวदानจะหาแห่งใดเปรียบเทียบไม่ได้ เพราะฉะนั้นต้องถือว่าสร้างตามแบบอย่างซึ่งคิดขึ้นในครั้งพระเจ้ากนิชิตนเอง นอกจากนั้นยอมกันหมดว่าผู้คิดแบบเป็นช่างฉลาดอย่างยิ่ง ด้วยทำรูปทรงส่วนธรรมงามยิ่งนัก ไม่มีวัดใดในเมืองพุกามแม่ทัพพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ของคองสร้างประชันเมื่อภายหลังจะงามเสมอ พวกฝรั่งจึงนับถือกันว่าเป็น "ชั้นเอก" ในพวกวัดโบราณที่เมืองพุกาม

ถ้าพรรณนาว่าตามลักษณะ วัดอานันโทวิหารทำตามแบบพุทธาวาสที่เมืองพุกามอย่างเดิยวแต่ทำเป็นวิหารยอด นอกจากนั้นคิดแบบใหม่ไปเป็นอย่างอื่น แผนผังวัดวิหารเป็น ๔ เหลี่ยมจัตุรัส มุมสุดเจดีย์เหมือนกันทั้ง ๔ ด้าน (ฝรั่งว่าแผนผังเหมือนอย่างไม้กางเขนแบบกรีก) ยกพื้นวิหารสูงจากแผ่นดินเพียงมับนไต่ขึ้นหนึ่ง ทาถมที่ท่าเวทิมทางทักษิณนอกวิหารไม่ เข้าทางมุขไปถึงในประธานยกพื้นสูงชันนอกชวชนบนไต่ ๓ ถึงกลางวิหารยกพื้นนอกชน ๓ เป็นพนहनกัน ๓ ชั้น กลางวิหารก่อเป็นแกนที่บิดเหลี่ยมชนไปรับยอดวิหาร ที่แกนที่บนนรวงเข้าไปเป็นซุ้มคูหา ตั้งพระพุทธรูปยืนขนาด ๔ วา ๒ ศอก (๓๐ ฟุต) เป็นพระประธานด้านละของคทอง ๔ ด้าน เห็นจะเป็นคนภายหลังตั้งสมมติว่า พระกฤษณ์พุทธเจ้าองค์ ๑ พระโกนาคมพุทธเจ้าองค์ ๑ พระกัถ์สปพุทธเจ้าองค์ ๑ พระโคตมพุทธเจ้าองค์ ๑ ที่ฝาผนัง ๒ ข้างพระโคตมพุทธเจ้า ทำซุ้มคูหาขนาดย่อมข้างละซุ้ม บันรูปพระเจ้ากนิชิตตั้งไว้ในซุ้มข้างซ้าย รูปพระมหา

เถระฉันทะหันตังไว้ในซุ้มข้างขวา ตรงหน้าพระพุทธรูปออกมาเป็น
 หอที่บุชามาจนถึงฝาผนังชั้นใน ผนังนี้ออกมาทำเป็นทางทักษิณ
 อยู่ในวิหารนั้น ๒ ชั้น ตามฝาผนังข้างทางทักษิณทำซุ้มคู้หาเรียงราย
 ทางด้านในเถระด้านนอก ในซุ้มตั้งพระพุทธรูปขนาดหน้าตักสักศอก
 ๓ ช่องละองค์ ถัดมาหลังคู้ด้วยค้ำดาทรายทององค์พระเถระเรือนแก้ว
 ที่ค้ำคู้ค้อยู่ข้างหลัง ดังเกิดคุณลักษณะเป็นฝีมือช่างอินเดียทำทางน
 หมายความว่าจำนวนพระพุทธรูปอย่างน้อยอยู่ในวิหารถึง ๓,๘๐๐ องค์ ทำเป็น
 ปางต่าง ๆ แต่ซ้ำกัน โดยมาก ตอน मुखและฝาวิหารข้างนอกก็ทำรูป
 ภาพเรื่องชาดกต่าง ๆ ด้วยดินเผาประดับประดาประกอบกับลายปั้นเป็น
 แถว ๆ ไป หลังคาวิหารนี้ยอดทำเป็นพระศิวะรูปองค์ระฆังอย่าง
 ปรางค์อินเดีย ค่องค์ระฆังลงมาทำเครื่องประดับบนหลังคา แต่ดู
 ข้างนอกเหมือนกับพระศิวะมีฐานและชั้นทักษิณรอง ๕ ชั้น มีทงพระ
 ศิวะบริวารตามมุมชั้นทักษิณ ๒ ชั้นข้างล่าง แต่ทจริงเป็นเครื่อง
 ประดับหลังคาทางน ไม่มีทางชน และพนบนนก็ทำเต้าสำหรับนาฝน
 ใหญ่ทุกชั้น मुखเด็จชกหลังคาค้อออกมาจากเครื่องยอดเป็นमुखโถง
 หลังคาก้อรวบเป็นทรงอย่างหลังคาเรือน ตอนในสูงตอนหน้าตักหด
 ลงมาเป็น मुख ๒ ชั้น ด้านสกัดทำลายปั้นเป็นช่อพาด้านบนเหมือนกัน
 ๕ मुख ๕ मुखหนึ่งมรอยพระพุทธรูปปางตงอยู่ในน (แต่เห็นว่าจะ
 เป็นของเพิ่มเติมเข้าหลัง) ความคิดแบบวิหารนมัตนาพศิวะออกอย่าง
 ๓ คือทำทางตั้งแฉ่งสว่างเข้าไปในวิหาร เพราะตัววิหารทึบและมีฝา

ข้างในถึง ๒ ชั้น น่าจะมีค แต่เขาคิดทำห้องส่งแสงที่ชายคาและคอ
 ต้องวางเป็นระยะไป กระเพาะทุกแห่ง เป็นคณว่าตรงที่คองพระ
 ประธานซึ่งอยู่ตึกเข้าไปถึงถาวรวิหาร น่าจะมีคกว่าแห่งอื่น เขาทำ
 ห้องส่งแสงสว่างณะเพาะให้ตรงองค์พระประธาน พอเราเดินเข้าไป
 ในมุขแต่เข้าไปก็เห็นพระประธานเปล่งปลั่งไปแต่ไกล ถึงตามทาง
 ทักษณและที่แห่งอื่นในวิหารก็ได้แสงสว่างไม่มีแห่งใดที่จะมืด เมื่อ
 ว่าถึงความคิดส่งแสงสว่าง จะต้องสรรเสริญถึงช่างไทยเมื่อครั้ง
 สมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย เพราะเขารู้จักทำเหมือนกัน มีตัวอย่างยัง
 ปรากฏที่วิหารพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก ฉันไปเห็นครั้งแรก
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เวदानั้นยังไม่ได้ปฏิสังขรณ์แก้ไขวิหารให้สว่าง
 อย่างทุกวันนี้ พอไปถึงประตูวิหารแต่เข้าไปข้างในดูที่อันมืดหมด
 เห็นแต่องค์พระชินราชตระหง่านงามเหมือนลอยอยู่ในอากาศ เห็น
 เขาก็จับใจเกิดเดือมิได้ในทันที เพราะเขาทำส่งแสงสว่างเข้าทาง
 ประตูใหญ่ด้านหน้าแต่ทางเดียว พระชินราชตั้งอยู่ข้างในตรงประตู
 และเป็นของปิดทองจึงแต่เห็นก่อนดังอื่นในวิหาร เมื่อปฏิสังขรณ์
 แล้วในวิหารไม่มีคเหมือนแต่ก่อน ไปกลางวันไม่จับใจอย่างเมื่อไป
 ครั้งแรก แต่ต่อมาฉันเข้าไปเมืองเชียงใหม่ครั้งหนึ่ง จากดับถึง
 เมืองพิษณุโลกเวลาราว ๒๐ นาฬิกา เขาบอกว่ารถไฟจะหยุดพักอยู่
 ตึก ๓๐ นาที เห็นมีเวตาพอจึงว่าเขารถกระบะยนต์หลังหนึ่ง ชวน
 พวกพ้องไปบูชาพระชินราช ครึ่งหนเพื่อนเที่ยวทเบินฝรั่งเศ็ดและ

อเมริกันเขาอยากเห็น พระชินราช จึงตามไปด้วย ไปถึงวิหารเวต
 กถาคัน มีแต่แสงโคมในวิหารสักสองสามดวง แดดเห็นองค์พระ
 ชินราชก็จับใจอีก ถึงพวกฝรั่งพากันออกปากว่ายังไม่เคยเห็นของ
 โบราณที่แห่งนี้ในเมืองไทยจับใจ Impressive เหมือนพระชินราช
 แม่ตัวตนเองก็รู้สึกจับใจแต่ไม่ถึงขนาดเหมือนเมื่อก่อนแรก วัดที่
 สร้างต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ถึงเกิดรูปร่าง
 ผู้คิดแบบไม่ได้ถือเป็นสำคัญในเรื่องทางสังฆะสว่างนัก ทำประค
 ษณ์ต่างให้วิหารสว่างแต่ก็เหมือนกัน บริเวณวัดอันนี้ทิวหารภาย
 นอกออกมาเป็นถนนที่สว่างออกไปใหญ่กว้างจึงถึงกำแพงล้อมรอบวัด
 มีประตูยอดเป็นทางเข้าทั้ง ๔ ด้าน ในถนนวัดแต่เดิมก็เห็นจะมีวัด
 ถัดกันต่าง ๆ สร้างเรียงรายเป็นช่องแถวไปทั่วทุกด้าน แต่เป็นของ
 ทำด้วยไม้จึงสูญไปเสียหมดแล้ว บรรดาวัดในเมืองพุกามยังมี
 กำแพงก่อล้อมรอบบริเวณทุกวัด ราษฎรยังอาศัยกำแพงและถนน
 วัดวางเป็นทเดียงวัดอยู่จนทุกวันนี้

ว่าตามสังเกต วัดอันนี้ทิวหารเมื่อแรกสร้างเห็นจะงามมาก
 ทีเดียว ตอนยอดที่ทำเป็นปราสาทตั้งปลุกบั้งบั้งทองแต่ยอดลงมาจน
 ตลอดชั้นทศชั้น ๓ ชั้น (เดี๋ยวนี้ยังปลุกทองแต่ยอดเห็นปราสาทขึ้นไป)
 ตอนนั้นลงมาเดิมจะเป็นแต่โบกปูนขาวหรือจะทำอย่างไรทราบไม่ได้
 ฝาวิหารข้างภายนอกโบกปูนยังมีตายบนหลังอยู่ แต่ฝาข้างในเดิม
 เห็นจะเขียนดีเป็นรูปภาพและลวดลายต่าง ๆ ซ่อนเห็นได้ด้วยโบสถ์

อุบาสดีและวัดเด็ก ๆ ที่ไม่สำคัญเขียนผนังข้างในก็มีหลายแห่ง ไม่มีใครไปตัดแปลงจึงยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ วัดอาสน์ทองวิหารเป็นของพระเจ้าราชาธิราชทรงสร้างอย่างประณีต คงเขียนฝาผนังข้างในไม่ยอมให้เดวิดว่าวัดเด็ก ๆ ที่มีอยู่ในสมัยเดียวกัน แต่วัดอาสน์ทองวิหารเห็นจะร้างอยู่หลายร้อยปี ด้วยชนหลังมาเมืองพุกามกลายเป็นเมืองชายแดนพม่า เป็นที่สมรภูมิตลอดลัมย์มหาพุทธสังครามเมื่อมอญกับพม่ารบพุ่งกัน ปรากฏว่าต่อเมื่อราชวงศ์ฮองโงได้เป็นราชาธิราช พระเจ้าปะดุงจึงทรงปฏิสังขรณ์วัดอาสน์ทองวิหาร (ตรงสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) เวลาเมื่อปฏิสังขรณ์เครื่องประดับของเดิมเห็นจะชำรุดทรุดโทรมอยู่มาก ปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นเป็นการทอดวงหมายจะทำให้คนคิดทงวัด แต่วัดอยู่เมืองไกลห่างพระเนตรพระกรรณ นายงานผู้อำนวยการทำแต่ให้สำเร็จโดยสะดวก เพราะฉะนั้นจึงไม่พยายามให้เหมือนของเดิมทั่วไป ดังเช่นฝาผนังที่ตายเขียนของเดิมกะเทาะหายไปหรือลบเดือนเดียวมากแล้ว ก็ให้ชุดขีดแต่งฝาให้เกลี้ยงเกลาแล้วฉาบปูนขาวให้สะอาดเป็นต้น วัดอาสน์ทองวิหารจึงเป็นแต่ฉาบปูนขาวทั้งข้างนอกข้างในอยู่จนบัดนี้ การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นยังได้เห็นวาคาญตาและหน้าเสี้ยคายอยู่ตั้ง ๓ คือ พระพุทธรูปที่เป็นประธานทั้ง ๔ องค์ เวลาเมื่อปฏิสังขรณ์ของเดิมจะชำรุดทรุดโทรมอยู่อย่างไรทราบไม่ได้ แต่ที่ปฏิสังขรณ์ใหม่แก่พระพักตร์และชายผ้ากลายเป็นแบบพระพุทธรูปพม่าชนหลัง เสียหนัก

ของสำคัญในอาณัติวิหารไปอย่าง ๓ ค้อมมา (เห็นจะเป็นเมื่อเมือง
พระมัทศเป็นของอังกฤษแล้ว) มัญญูตั้งชวณอ๊ก ด้ร้างมูขค้อมมุ
เคิมออกไปด้าน ๓ เป็นผิมอด้มัยใหม่เดียนแบบเคิมพอคคบัคค้าย
ไม่ถ้งนำเกตุยด แต่ตุเหมชนเคยวณกรมตรวจโบราณคค้จะห้าม
มิให้ใครเข้าไปด้ร้างของใหม่ชนทในบริเวณ เห็นมพระสฎุปร้าง
ชนใหม่อคหนึ่ง กบวคด้งฆววาคค้วคหนึ่ง ก้ด้ร้างข้างนอกบริเวณ
ทง ๒ อย่าง

ที่เมืองดำพูนในมณฑลพายัพมวคโบราณคค้หนึ่งเรียวว่า “วัด
พระย่น” อย่นอกเมืองทางข้างทิศตะวันออก เป็นทคนนบถอมาก
แต่ระยงพทกษรคชากนค้ เจคยวคคฤทเป็นด้งด้าคัญในวคคชนเป็น
มณฑลปค้อทบ ทำซุ่มคุดาคงพระพุทชรูปย่นทง ๔ ด้าน ยอดมณฑล
จะทำเป็นทรงอย่างใดคณถิมไปนค้ไม่ออกในเวดาเขียนหนึ่งด้ชน แต่
เมื่อไปเห็นมณฑลปค้ เห็นว่ามิใช่แบบอย่างของมณฑลพายัพ นำ
จะได้ไปจากทอื่น แต่เวदानนคคไม่มหคทจะอาคค้ยงคความเห็นว่า
ได้ไปจากทไหน พอไปเห็นวคอาณัติวิหารที่เมืองพุกามก้ได้ททว่า
วคพระย่นที่เมืองดำพูนถ้ายแบบไปจากวคอาณัติวิหารน้เอง แต่ดค
ด้วณลงแะะทำเพียงในประชานของวคอาณัติวิหาร ค้จคคเป็นมณฑล
ว่าตามวจินจณัยทางโบราณคค้ เห็นว่าในด้มัยเมืองพุกามมีอำนาจ
ครอบครองถ้งมณฑลพายัพนค้ มณฑลพายัพคงเป็นประเทศราช
ซึ่งพระเจ้าราชาธิราช ณ เมืองพุกามอาจจจะค้จ้เจ้านายในราชวงศ์มา

ปกครอง อย่างเดียวกันกับพระเจ้าหงส์เวดตงเจ้าดาวฤกษ์ธาธา
 มาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ จึงย้ายแบบวัดทเมืองพุกามมาสร้าง ทง
 วัดพระยืนที่เมืองลำพูนและวัดเจ็ดยอดที่เมืองเชียงใหม่ แต่
 ปรุทธาตอยู่ที่วัด ๒ วัดนั้นอยู่ห่างไกลกันมาก จะว่าสร้างวัดพระยืน
 ที่เกิดราชธานีวัด ๓ แล้วไปสร้างวัดเจ็ดยอดที่ในบาคอกวัดหนึ่ง
 (เมืองเชียงใหม่เดยวณพระเจ้ามังรายสร้างคือภายหลังมาช้านาน)
 ดูกี่มิใช่เหตุ จึงสันนิษฐานว่าเพราะมณฑลพายัพเป็นเมืองชนพุกาม
 อยู่ถึง ๒๐๐ ปี ชนเดิมจะตั้งเมืองหลวงอยู่ที่เมืองลำพูน ภายหลังมา
 เมื่อพวกขอมมีอำนาจที่เมืองละโว้ เกรงพวกขอมจะชนไปดี จึงย้าย
 ชามปากแม่น้ำลงไปหาที่ชัยภูมิตั้งเมืองหลวงใหม่ ใกล้กับที่ตั้งวัด
 เจ็ดยอดเดยวณวัดอยู่ในชานเมือง เช่นเดียวกับวัดพระยืนที่เมือง
 ลำพูน แต่ตั้งปลายขอมกับพระม้ามอญเป็นไมตรีกันด้วยอภิเสกนาง
 จามเทวกับเจ้าผู้ครองมณฑลพายัพ กลับไปตั้งเมืองหลวงอยู่ ณ
 เมืองลำพูนอย่างเดิม เมืองที่เกิดวัดเจ็ดยอดจึงสร้างมาจนพระ
 เจ้ามังรายกลับสร้างเป็นเมืองหลวงใน พ.ศ. ๑๘๓๘ เมื่อเมืองพุกาม
 เด็ดแยกกันแล้วได้ ๘ ปี

วัดสี่พิณู Thatbyinyu พระเจ้าอองคระดีทชู่ซึ่งได้โดยราชย์
 ต่อรัชกาลพระเจ้าคันทิต สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๖๘๗ ภายหลังวัดอานันท
 วิหาร ๕๓ ปี พระเจ้าอองคระดีทชู่เป็นราชันคิตาของพระเจ้าอนุรท
 มหาราชทางฝ่ายพระชนก และเป็นราชันคิตาของพระเจ้าคันทิต

ทางฝ่ายพระชนนี จึงสร้างวัดประจำรัชกาลเป็นอย่างใหญ่โตตาม
 เยี่ยงอย่างพระเจ้ากษัตริย์สร้างวัดอาเนนทวิหาร และเด็กที่สร้างไม่
 ห่างกันนัก แต่แบบที่สร้างวัดตั้งพิณณู ดูเหมือนจำนงจะให้แปลก
 กับวัดอาเนนทวิหารหมดทุกอย่าง คงแต่เป็นวิหารยอดด้วยกันเท่านั้น
 ดังเช่นวัดอาเนนทวิหารทำเช่นเดียวมมุขทั้ง ๔ ด้าน วัดตั้งพิณณูทำ
 เช่น ๕ ชั้นแต่มีมุขเดียวเป็นต้น ขนาดก็พอได้เดียวกัน วัดตั้งพิณณู
 ย่อมกว่าแต่ตั้งกว่าวัดอาเนนทวิหารสักเล็กน้อย คงตั้งใจจะทำวัดทั้ง
 ๒ นั้นให้เป็นคู่กัน เปรียบเหมือนอย่างวัดมหาธาตุกับวัดราชบูรณะ
 ที่ในพระนครศรีอยุธยา

วิหารวัดตั้งพิณณูรูปเป็น ๔ เหลี่ยมจตุรัส กว้างด้านละ ๓๐
 วา (๓๘๐ ฟุต) สูงตลอดยอด ๓๓ วา ๕ ศอก (๒๐๓ ฟุต) ตัววิหารเป็น
 ๒ ตอนซ้อนกัน ตอนล่างพนัก ๒ ชั้น ชั้นคอกกับแผ่นดินเป็นท้าวหีบ
 คลุกสีสุก ชั้นที่ ๒ เป็นท้าวหีบพระสังฆพิก หมดตอนล่างทำหลัง
 คาคัดเป็นทางทักษิณ ย่อเข้าไปโดยลำดับเป็น ๓ ชั้น แดงถึงวิหาร
 ตอนบนนับเป็นชั้นที่ ๓ รูปทรงเป็นอย่างมณฑปมีมุขทางด้านหน้า ใน
 นั้นตั้งพระพุทธรูปปางมารวิชัยขนาดหน้าคักสัก ๓ ศอกบนฐานชุกชี
 ๓ ชั้นมีฐานหลังเป็นพระประธานของวัด แต่เป็นพระปั้นปิดทอง
 ข้างหน้าพระออกมาเป็นห้องทึบข้างจนถึงประตู คือห้องที่ตั้งพระประ-
 ธานขึ้นไปนับเป็นชั้นที่ ๔ ว่าเป็นทิวพระไตรปิฎก (แต่จะทำเป็น
 อย่งไรนั้นไม่ได้ขึ้นไปดู) พื้นบนขึ้นไปทำเป็นชั้นทักษิณย่อเข้าไปอีก

๓๗๗ ถึงองค์พระรัตนตรัยปรารถนาจะยกย่อง นบเบญชันท & ว่าเป็นที่
ประดิษฐานพระบรมธาตุ มหันตโทษเป็นทางชนข้างในไปถึงกันทุก
ชน ฝมือทำและกระบวนตบแต่งข้างในแต่เดิมจะเป็นอย่างไร เดียว
นี้ไม่มีอะไรเหลือเป็นตงเกิดเหมือนอย่างวัดอานันทวิหาร แต่ข้าง
นอกวิหารยังมีดาบปืนเป็นชุมจะนำตามหน้าต่างประตู และมี
สอดดาบตามขอบพนดล พิเคราะห์ที่ดูเหมือนจะไม่สร้างอย่างประณีต
บรรจงเหมือนกับวัดอานันทวิหาร แต่จะดูความเห็นเป็นอย่างไร
นอนก็ยากอยู่ เพราะวัดตั้งพิณฐร้างมาช้านานกว่าวัดอานันทวิหาร
กรมตรวจโบราณคดีของอังกฤษเพิ่งปฏิสังขรณ์ไม่กี่ปีมานี้ เป็น
แต่แก้ไขชำรุดแล้วฉาบปูนขาวทั้งข้างนอกข้างใน ถึงกระนั้นกว่า
สิ้นเงินถึง ๔๐,๐๐๐ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖ ๖๖๖
ยังต้องรักษา เพราะยังไม่มีพอดัสปิบุษรับเป็นกรรมการรักษา
เหมือนเช่นวัดอานันทวิหาร

ในหนังสือทางช้างตามคำที่กล่าวกันในเมืองพะมา ว่า
พระเจ้าอลองคະສັດได้แบบวัดในอินเดียมาสร้างวัดตั้งพิณฐ แต่
ก็ไม่มีใครรู้ว่าวัดอันเป็นต้นแบบอย่างอยู่ที่ไหน แต่พิเคราะห์ดูมีทาง
วินิจฉัยอยู่บ้าง ด้วยแบบพุทธชาวดที่สร้างสำหรับประดิษฐานพระ
พุทธรูปมกทำเป็นชนเดียว วัดทำเป็น ๔ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕ ๕
อย่างที่รู้กันแพร่หลายอยู่ ณ เมืองอนุราชบุรีในลังกาทวปแห่งหนึ่ง
เรียกว่า “โตหะปราชัท” เดียวนี้เหลือแต่เสาศีลาปักอยู่เป็นอันมาก

แต่เมื่อพรรณนาถึงลักษณะเมื่อยังบริบูรณ์อยู่ในหนังสือ “มหาวงศ์”
พงศาวดารลังกา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้าง
โถงระปราสาทตามลักษณะที่พรรณนานั้นจนที่วัดราชนัคคาในกรุงเทพฯ
ยังปรากฏอยู่ นอกจากนั้นเคยเห็นรูปภาพวัดโบราณทำเป็นหลาย
ชั้นอย่างโถงระปราสาท มีที่เนปาลตราไว้ในอินเดีย ต้นแบบปรากฏขึ้น
ทำเป็นห้องซ้อน ๆ กันขึ้นไปหลายชั้น ที่เราเรียกกันว่า “ตะ” ก็น่า
จะอยู่ในวัดระนั้น ความคิดที่สร้างดูเหมือนจะให้เป็นที่ตั้ง
สำหรับพระภิกษุคามวาสีบำเพ็ญฌานสมาบัติโดยไม่ต้องทิ้งบริษัท
ออกไปอยู่ตามถ้ำ ถ้าเขาแบบโถงระปราสาทที่วัดราชนัคคาเทียบก็พอ
เห็นได้ง่าย คือให้เป็นที่สำหรับพระนั่งบำเพ็ญฌานห้องละองค์ เหมือน
อย่างห้องในภาพพรรณนามาแล้ว ฉันได้เคยเห็นวัดในมณฑลอุดร
มีกุฎเครื่องผูกหลังเตี้ย ๆ รายอยู่รอบโบสถ์ เขาบอกว่าเมื่อถึงเวลา
เช้าพระราชาพวกรายกัมภีร์ราชาทำ “ตบ” เด็กๆ เหล่านี้ พระอยู่ได้
หลังละองค์ ๓ สำหรับพระที่เสด็จมาทานวิปัสสนาธุระไปอยู่จำพรรษาใน
ตบนั้น เห็นว่าจะเป็นที่ประเพณีสืบมาแต่เรื่องเคยวกินทงนั้น แม่ที่
วัดราชสถิตริกก็มีกุฎอยู่รอบพระอุโบสถ “คณะกุฎ” ที่ก่อสร้างไว้ตาม
วัดหลวงในกรุงเทพฯ เช่นที่วัดสระเกศเป็นต้น แต่เดิมก็น่าจะเป็น
ที่สำหรับพระตั้งอยู่บำเพ็ญสมาธิธรรมชั่วคราว มีใช้อยู่ประจำ
อย่างกุฎในคณะใหญ่ พระวอยพระเจ้าอดองคะตฤจะเอาแบบวัดพวก
โถงระปราสาทมาสร้างวัดอัปผัญญ แต่แก้ลักษณะที่ใช้ให้เป็นประ-

โยชน์แก่พระศาสนาทุกสถานจึงผิดกัน ที่ความตามวินิจฉัยของฉันท
เอง อาจจะไม่ถูกก็เป็นได้

ยังมีวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งซึ่งกรมตรวจโบราณคดีเมือง พระมาได้
ปฏิสังขรณ์ให้คนดี พระมาเรียกว่าวัด Gawdawbalin แปลว่าวัด
“พระรัตนคตตังก” พระเจ้านรปติสัทธิราชันนิตดาของพระเจ้าอดองคะ
สิทธิราชูร์ร่างเมื่อ พ.ศ. ๑๗๑๗ ภายหลังวัดตั้งพิพัญญู ๓๐ ปี ดังเกิด
เห็นได้ว่าเขาแบบอย่างวัดตั้งพิพัญญูมาสร้าง เป็นแต่ลดขนาดให้
ย่อมลงและทำพนักเป็น ๒ ชั้น ชั้นล่างเป็นท่อนพนัก ทำหลังคาติดเป็น
दानทกษณ ชั้นบนเป็นมณฑปที่ตงพระประธาน ผมนอกทากทำอย่าง
หยาบ ๆ ที่นบถอกกันว่าวัดพระรัตนคตตังกเป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง ก็
เพราะที่สร้างอยู่บนเนินริมแม่น้ำแต่เห็นเป็นสง่าไปไกลกว่าวัดอานันท
วิหารและวัดตั้งพิพัญญู ซึ่งสร้างห่างไปข้างใน อีกประการ ๑ วัดนี้
อยู่ใกล้ชิดกับเรือนรับแขก ไปดูได้ง่ายกว่าวัดอื่นด้วย แต่พิจารณา
ดูไม่เห็นมีรายการอันใดที่น่าพรรณนา

ในหนังสือนำทางเขาบอชื่อโบราณสถานต่าง ๆ ณ เมืองพุกาม
ที่วานาคูมถึง ๔๒ แห่ง ฉันได้ดูสักครั้งจำนวนนั้น เพราะพักอยู่เพียง
๓ วัน ต้องดูด้วยอาการต่าง ๆ บางแห่งก็ดูเมื่อผ่านไป บางแห่งก็
หยุดดู บางแห่งก็เข้าไปดู ต่อบางแห่งเป็นที่สำคัญจึงดูด้วยพิจ
พิจารณา การที่เที่ยวดูวัดเมืองพุกามนอกจากมีเวदानอย ยังมีควม
ลำบากแก่ฉันอย่างอื่นอีกด้วยต้องเดินขึ้นเขาไป เหยียบกรวดและ

ก่อนอิฐหัก บางที่ก็ถูกหนามคำเจ้าบรรบมจนเมื่อ บางที่ก็มีคืบขึ้น วัน
 นั้นไปดูวัดพระมหาธาตุซึ่งคนอยากจะฉายรูปพระมหาธาตุให้เห็นทั้ง
 องค์ เทียบเดินหาที่ฉายในदानวัดเผดอผ่าเข้าไปในคองหม้อมีหนาม
 คืดอยู่ในนั้นจนพวกกรมตรวจโบราณคดีเขาไปช่วยถางทางเดินให้จึง
 ออกมาได้ ต่อมาอีกวัน ๑ ไปดูพิพิธภัณฑสถานของกรมตรวจโบราณ
 คดีที่อยู่หน้าวัดอาสน์ทิวहार แต่งตัวได้ก็ออกลงต้นไม้อย่างปกคืดด้วย
 ไม่ต้องเข้าไปในวัด ไปถึงเวดตาเช้า ๘ นาฬิกากำลังแดงแดดเหมาะ
 ฉนั้นอยากจะฉายรูปอาสน์ทิวहारให้เห็นใกล้ ๆ เดินเดี่ยบบ้างนอก
 กำแพงวัดเทียบหาที่ฉาย เผดอเข้าไปในदानพระเจดีย์ที่สร้างใหม่ ๆ ใกล้
 กุฏิตั้งมีโดยไม้ต้นตั้งเกศ มีพระพระมาองค์หนึ่งลงมาจากกุฏิ ตรงเข้า
 มาทำตาเขี้ยวพูดว่าจะไรฉนั้นไม่เข้าใจ จนเธอไซ้ใบชทเกือกของฉนั้น
 แล้วโยกมือให้ออกไปเดี่ย ขณะนั้นฉนั้นเห็นพระองค์นั้นเองก็เผดอได้
 ก็ออกคืบเข้าไปในदानพระเจดีย์ด้วย ฉนั้นจึงชทเกือกของเธอบ้าง
 ก็หันกลับชนกุฏิ ผายข้างฉนั้นก็กลับออกมา เป็นอันหายกัน ที่พระมา
 ห้ามมิให้ใครได้เกือกเข้าวัดมีการผ่อนผันอย่างหนึ่งซึ่งฉนั้นยังไม่ได้เด้า
 คือเขาไม่ห้ามได้หมวก เราจะได้หมวกเข้าไปถึงไหน ๆ ก็ได้ พระมา
 เห็นจะถือว่าหมวกเหมือนผ้าโพกหัวซึ่งพวกเขาเองก็โพกเข้าวัดเด้ามือ
 ที่เมืองพระมาแต่ก่อนเคยมีพิพิธภัณฑสถานใหญ่อยู่ในเมืองว่าง กุ้ง
 แต่รัฐบาลรอเอาที่สร้างโรงพยาบาล ว่าจะสร้างพิพิธภัณฑสถาน
 ใหม่ในที่นั้น แต่ยังไม่ได้สร้างจนบัดนี้ คางมาถึง ๒๕ ปี เมื่อตงกรม

ตรวจโบราณชน พวกพนักงานในกรมนี้เที่ยวตรวจพบของโบราณ
 ใหม่ๆที่เขาได้ รัฐบาลจึงอนุญาตให้ทำโรงขนาดย่อมๆ เป็นที่เก็บ
 ของโบราณชนตามเมืองท่าของต้องรักษาหลายแห่ง ใช้นามเรียกว่า
 พิพิธภัณฑ์สถาน Museum ถ้าเรียกว่า "คลัง" จะตรงกว่า พิพิธภัณฑ์
 สถานเล็กๆ เหล่านี้ บางแห่งก็ทำเป็นตึก บางแห่งก็เป็นเครื่อง
 ไม้ ที่บนแต่โรงหลังคาลดงกระดกม ที่เมืองพุกามนั้นทำเป็นตึกชนเดียว
 มณฑลยงขอบ ดูเรียบร้อยกว่าตามเมืองอื่นที่เห็น ที่เมืองยง
 ศิลาจารึกเรียงรายเป็นหลายแถวจนรอบ ดูเหมือนจะมีมากกว่าที่
 รวบรวมไว้แห่งอื่น และมีเทวรูปศิลาจำหลักคิดเวียนแก้วขนาดย่อม
 กว่าตัวคนยืน ตั้งฝังฝาไว้องค์เป็นแบบอินเดีย พิเคราะห์ลักษณะ
 ดูเป็นรูปพระวิษณุ มีเทวรูปองค์เดียวเท่านั้น ข้างในประธานจะ
 เรียกอย่างอื่นให้เหมาะกว่า "คลัง" ไม่ได้ เพราะจัดแต่เป็นที่เก็บ
 ของรักษาไว้ ทางด้านตะกวดตั้งคูปานกะจกตัญญุแจดักด์ห้าดู ใต้
 ของตึกเป็นชั้นเล็กๆ ด้านข้างๆ ทำแต่เป็นชั้นไม้ และตรงกลาง
 ห้องทำเป็น โต๊ะยาวสำหรับวางของ พวกของศิลาทำหน้าหนักมากเอา
 วางไว้กับผนังข้างใต้โต๊ะ ที่ในตึกบริเวณมีเรือนสำหรับพวกภาร
 โรงอยู่ ตัวตึกพิพิธภัณฑ์สถานตั้งอยู่ริมแม่น้ำ จะอยู่ริมแม่น้ำ
 บอกให้ภารโรงเปิด แต่พวกเราไปเขาเตรียมรับอยู่แล้ว เมื่อ
 ประเมินดูแล้วอยากดูของสิ่งใดโดยพิณิจพิจารณาหรือจะนายรูป บอก
 เขา ง่ายๆ ก็ยกออกมาให้ตามเราไปรวดนาทุกสิ่ง ของในพิพิธภัณฑ์

สถานที่เป็นของโบราณครั้งสมัยพุกามโดยมาก นั้นเด็กพิจารณา
แต่สิ่งซึ่งเห็นว่ามีค่า เช่น พระพุทธรูปศิลาบ้าง พระพุทธรูปทอง
สมัยชว้าง เป็นของขนาดย่อมๆ พิเคราะห์ดูลักษณะน่าจะเอามา
จากอินเดียทงน

มีของที่ฉันตั้งใจจะไปค้นเพื่อเทียบกับของ โบราณที่พบในเมือง
ไทยอยู่ ๒ อย่าง คือ พระพิมพ์ อย่าง ๑ กับเงินตรา อย่าง ๑ ได้
ความอย่างไรจะต้องกล่าวโดยพิสดารสักหน่อย พระพิมพ์แบบอินเดีย
ที่พบ ณ พระปฐมเจดีย์ที่เมืองพุกามหมดทุกอย่าง และพบหลาย
อย่างที่เมืองพุกามมีแปลกออกไป ชื่อนี้เป็นหลักฐานในทางโบราณ
คดี ว่าเมืองพุกามกับเมืองนครปฐมเคยสัมพันธ์ร่วมสมัยอันเดียวกัน
ตรงนี้จะเล่าแทรกเรื่องพระพิมพ์แบบ ๑ ซึ่งมีอยู่ในพิพิธภัณฑ์
สถานเมืองพุกาม เป็นพระพิมพ์ขนาดใหญ่สักเท่าแผ่นกระเบื้องเกิด
ที่มุงหงศา ในนามพระพุทธรูปปาง ทำตามเรื่องพุทธประวัติ ๔
ปาง คือ ปางประสูติที่เมืองกบิลพัสดุ์ ๑ ปางตรัสรู้ที่พุทธคยา ๑
ปางปฐมเทศนาที่เมืองพาราณสี ๑ ปางปรินิพพานที่เมืองกุสินารา ๑
และทำตามเรื่องพุทธปาฏิหาริย์อีก ๔ ปาง คือ ปางเสด็จจาก
ดาวดึงส์ที่เมืองสาเกต ๑ ปางยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาเกต ๑ ปาง
ทรมานช้างนาฬาคีรีที่เมืองราชคฤห์ ๑ และปางทรมานพระยาอานร
ที่เมืองโกสัมพี ๑ มีหนังสืออธิบายข้างล่างบอกว่าเป็นของพระราชินี
ทรงสร้าง เขาว่าพระพิมพ์แบบนี้หายากยิ่งนัก กรมตรวจโบราณคดี

พบทวดมงคลเจดีย์ในเมืองพุทฺถาม มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานศักดิ์งามดี
แผ่นเท่านั้น ฉันนึกอยากได้สักแผ่นหนึ่งแต่มีเหตุอะไรจะขอเขาอย่างไร
เพราะเป็นของมโนย เมื่อกดบังตมมาถึงเมืองว่างกรุงฉันพบเดชาอนุการ
ใหญ่ของรัฐบาต เขาถามถึงการทำฉันขึ้นไปเที่ยวเมืองพะม่าเห็น
ชอบใจอะไรบ้าง ได้ของฉันจึงบอกว่าชอบพระพิมพ์ที่ในพิพิธภัณฑ-
สถานเมืองพุทฺถามอย่าง ๑ ที่มีพระพุทธรูป ๘ ปาง แต่จะขอก็เกรงใจ
ด้วยเป็นของมโนย พูดกันเท่านั้นแล้วก็เป็นอันดังบมา จนฉันกดบัง
มาถึงบึงแล้ว เดชาอนุการจึงมีจดหมายส่งพระพิมพ์นั้นมาแผ่น ๑ ว่า
รัฐบาตเมืองพะม่าให้ฉันเพื่อเป็นของที่ระลึกในการที่ไปเมืองพะม่า
ครั้ง ได้ยินว่าต้องขออนุญาตไปยังเมืองกาตักตาค่อน ได้รับ
อนุญาตแล้วจึงดังมา ฉันก็ตอบว่าขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง

พระพิมพ์เมืองพะม่า ถึงทำหลายยุคหลายอย่างต่าง ๆ กันก็ดี
ลักษณะย่ออยู่ในคติ "หินยาน" และทำด้วยดินเผาทั้งนั้น พระ
พิมพ์ที่พบ ณ เมืองนครปฐมและเมืองอื่น ๆ ในเมืองไทยทางข้างเหนือ
ก็ทำเช่นเดียวกับพะม่า แต่ในเมืองไทยทางข้างใต้มีพระพิมพ์อีก
ชนิด ๑ ซึ่งมักพบในมณฑลนครศรีธรรมราชและมณฑลปัตตานี ทำ
ตามคติ "มหายาน" ชอบทำรูปพระโพธิสัตว์ และทำด้วยดินดิบไม่
เผาไฟ ฉันเคยสืบหาเหตุที่ทำพระพิมพ์ชนิดนั้น ได้เค้าว่าเพราะ
ทำด้วยเจตนาต่างกัน พวกพะม่ามอญไทยทางข้างฝ่ายเหนือถือ
พระพุทธรูปอย่างคติหินยาน ส่วนพระพิมพ์ด้วยเจตนาจะให้

เบนเครื่องหมายพระพุทธศาสนามาปรากฏอยู่จนตลอดอายุพระศาสดา ซึ่งกำหนดกันว่า ๕,๐๐๐ ปี เมื่อพุทธเจดีย์ที่สร้างไว้เหนือแผ่นดินศูนย์กลางไปหมดแล้ว ใครซุกซบก็จะได้พระพิมพ์เป็นเจดีย์วัตถุสำหรับสักการบูชาด้วยอายุพระศาสดาคือไปด้วยประการฉะนี้ แต่พวกชาวเหตมมะตายในสมัยนั้นถือพระพุทธศาสนามาอย่างคติมหายานซึ่งรับมาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตรา ทำพระพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระโพธิสัตว์ ยังทำกันอยู่ในประเทศชิลีเบตจนทุกวันนี้ เมื่อพระมหาเถระที่ผู้คนนับถือมากถึงมรณภาพลง ทำฌาปนกิจแล้วเก็บอัฐิธาตุบนประดัมดินทำเป็นพระพิมพ์เก็บไว้ตามถ้ำ เพื่อให้อันธังดีเป็นบัจฉยให้พระมหาเถระองค์นั้นบรรดภูมิโพธิสัตว์ในอนาคตกาล ที่ทำเป็นดินดิบเห็นจะเป็นเพราะถือว่าได้ทำฌาปนกิจเสร็จระครั้งหนึ่งแล้ว จะเผอัฐิซ้ำอีกหาควรไม่ พระพิมพ์ดินดิบอย่างเช่นว่ามานี้ในเมืองพระมหามัมไม

เรื่องเงินตราอันเป็นปัญหาเกิดขึ้นมาตั้งแต่ครั้งสร้างเมืองนครปฐมเป็นที่ว่าการมณฑลในรัชกาลที่ ๕ ด้วยซุกซบเงินตราของโบราณทีหนึ่งหนึ่ง ๆ เป็นเงินเหรียญขนาดสักเท่าเงินครึ่งบาท มีตราด้านหนึ่งเป็นรูปตั้งขึ้น อีกด้านหนึ่งเป็นรูปคล้ายกับมณฑลปัมรูปปลาอยู่ข้างล่าง ฉะนั้นให้สืบถามดูว่าเงินอย่างนั้นพบที่ไหนอีกบ้าง ได้ความว่าพบที่เมืองชู่ทอง (คือเมืองสุพรรณภูมิ) อยู่เหนือเมืองนครปฐมขึ้นไปอีกแห่งเดียว ฉะนั้นอยากจะรู้ว่าเงินตราของเมืองนครปฐม

เมื่อเป็นราชธานี หรือมาจากประเทศอื่น จึงให้นายรูปดั่งไปถาม
 ที่พิพิธภัณฑสถานบริติชในลอนดอน ว่าเงินตราอย่างนั้นเป็นของ
 ประเทศไหน ได้รับตอบมาว่าเงินตราอย่างนั้นพบแต่ที่เมืองพุกามแห่ง
 เดียว เป็นเหตุอันหนึ่งซึ่งทำให้ฉันคิดอยากไปดูของโบราณที่เมือง
 พุกามมาแต่บัดนั้น ต่อมาได้เงินเหรียญตราโบราณที่ซุกพบในคลัง
 มหาโพธิ์จังหวัดปราจีนบุรีมาอีกอย่าง ๓ ขนาดเล็กเท่าเงินบาทแต่
 บางกว่า ตราข้างหนึ่งเป็นรูปคล้ายพระจันทร์ครึ่งซีกอยู่กลางรัศมี
 อีกข้างหนึ่งคล้ายรูปมณฑปเช่นเงินเมืองนครปฐม ฉันตั้งนิษ-
 ฐานว่าจะเป็นเงินของพวกขอม เพราะเมื่อเราพบเงินชนิดนี้แล้ว
 ไม่ชำนาญรู้แจ้งแต่ก็ซุกพบเงินอย่างเดียวกันในแผ่นดินระหว่างเมือง
 ไชย่งอนกับกรุงกัมพูชา เขาถามมาว่าในเมืองไทยพบเงินเหรียญ
 อย่างนั้นบ้างหรือไม่ เงินโบราณทั้ง ๒ อย่างที่ว่ามานั้นยังรักษาไว้
 ที่พิพิธภัณฑสถานในกรุงเทพฯ ฉะนั้นไปถึงเมืองพะม่าไปแต่เห็นใน
 หนังสือแต่งเรื่องเมืองพะม่าฉบับ ๓ เขาจำลองรูปเงินโบราณ
 ต่าง ๆ ที่พบในเมืองพะม่าพิมพ์ไว้ในหนังสือ มังงเงินตราอย่างที่พบ ณ
 เมืองนครปฐมและที่คลังมหาโพธิ์ และยังมีตราอย่างอื่นอีก สอบ
 ได้หลักฐานว่าเป็นเงินอินเดียทั้งนั้น คือเงินตราที่พวกชาวอินเดีย
 เขามาใช้ในการค้าขายตามประเทศเหล่านั้น มิใช่ทำใช้ในพื้นเมือง
 นครปฐมหรือเมืองพุกาม

แต่โบราณประเพณีใช้เงินในการซื้อขายกำหนดราคาเงินด้วย

ให้นำหนัก เวลาใช้ต้องซังเด่มอไป คราต่าง ๆ ทัดไว้กับเงินเป็นแต่
 เครื่องหมายชื่อของพ่อค้าผู้ทำหรือแห่งที่ทาเงินนั้น กับบอกนาเงิน
 และนำหนักอย่างรับประกันความบริสุทธิ์ของเงินตราที่ทาขายนั้น ใช้
 ประเพณีอย่างนี้ทุกประเทศทางตะวันออกตั้งแต่อินเดียตลอดไปจน
 เมืองจีน เมื่อพวกฝรั่งชาวโยนก (กรีก) มาได้ครองอินเดียข้าง
 ฝายเหนือ จึงนำวิธีทาเงินเหรียญตราของพระเจ้าแผ่นดินมาใช้ แต่
 ก็ใช้อยู่เพียงชั่วคราว ยังใช้นำหนักเป็นมาตราเป็นพัน จนถึงสมัยเมือ
 อังกฤชได้อินเดียจึงเอาการทาเงินตราผูกขาดเป็นของรัฐบาล และ
 ทาเหรียญ "รูปี" ใช้ต่อมา พวกพะม่ากับชาวอินเดียมีการไปมา
 ค้าขายติดต่อกันอยู่เด่มย พะม่าจึงรับใช้เงินรูบองกฤชเป็นเงินตราของ
 บ้านเมืองมาช้านาน ทางเมืองจีนเรือกก็เป็นที่องเดยมกกัน เดิม
 จีนก็ใช้ราคาเงินด้วยนำหนัก ครั้นเมือยอมให้ฝรั่งมาค้าขาย พวก
 ฝรั่งเอาเงินเหรียญตราที่ทาในประเทศเมกดีโคมาซื้อสินค้า พวกจีน
 ชอบด้วยเงินเมกดีโคเนอเงินดีเดะนำหนักเท่ากันไม่ต้องซังให้ลำบาก
 ก็รับใช้เงินเหรียญเมกดีโคเป็นอย่างเงินของเมืองจีน เมืองไทยเรา
 เดิมก็ใช้เงินด้วยนำหนัก เหมอนอย่างเงินตราชาคัมทมิตราและอักษร
 ไทยบอกนามเมืองก็ดี เงินมะขามบ้อมขนาดใหญ่ตราข้างและตรา
 อื่น ๆ ก็ดี เงินตราดีตราใช้ทางมณฑลอุดรก็ดี ว่าตามพิจารณาตัว
 อย่างเงินทมิอยู่ ดูก็จะเป็นเงินที่พ่อค้าทำขายอย่างประเพณีโบราณ
 ในอินเดียและเมืองจีนตั้งว่ามาเดื่อ จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงเอา

การทำเงินตรามาเป็นกรวด และห้ามมิให้ผู้อื่นทำเงินตราขาย
 เหมือนอย่างแต่ก่อน แแต่บัดนี้เงินตรารูปดั่งขนาดหนักบาท ๓
 ต้องดั่ง ดั่ง ๓ และเพอง ๓ เนื้อเงินและน้ำหนักเดิมยกกันตาม
 จำพวก และมีตราหวดดั่งเป็นสำคัญ ๒ ดวง คือตราจักรหมายว่า
 เป็นของพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ทำดวง ๓ ตรารูปอื่นเป็นสำคัญของ
 สมัยที่ทำดวง ๓ เช่นเดียวกันทุกขนาด เรื่องตำนานการใช้เงินตรา
 ในประเทศสยามติดกับประเทศพม่าและประเทศจีนเป็นข้อสำคัญ
 อย่าง ๓ มาปรากฏในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อทำหนังสือ
 ัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว มีฝรั่งเข้ามาค้าขาย
 ในกรุงเทพฯ มากขึ้น พวกฝรั่งเอาเงินเหรียญเมกสิโคที่ใช้กันในเมือง
 จีนมาซื้อสินค้า แต่ราชรัฐไทยไม่ยอมรับเงินอย่างอื่น นอกจากเงิน
 บาท พวกพ่อค้าฝรั่งต้องเอาเงินเหรียญเมกสิโคมาขอแลกเงินบาท
 ที่พระคลังมหาสมบัติไปซื้อสินค้า ในสมัยนั้นเมเต่าสำหรับทำเงินตรา
 ที่พระคลังมหาสมบัติ ๓๐ เตา แม้ให้คนผลิตกันทำทางดางวันกดางคืน
 ก็ทำได้เพียงวันละ ๒,๐๐๐ บาท เป็นอย่างมาก ไม่พอพวกพ่อค้า
 ต้องการ เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
 ให้ส่งเครื่องจักรเข้ามาตั้งโรงกระษาปณ์ทำเงินตราเป็นเหรียญแทน
 พดด้วง และให้เด็กใช้เบยทอย ใช้เหรียญทองแดงและดบุกแทน
 เบยต่อมา ะรอยพระเจ้ามินดงจะทราบเรื่องสร้างโรงกระษาปณ์ทำ
 เงินเหรียญในเมืองไทย จึงให้ส่งเครื่องจักรเข้ามาตั้งโรงกระษาปณ์

ที่ในราชวงศ์เมืองมณฑลเต ทำเงินรูปของพระมาบ้าง แต่ก็ไม่ได้สำเร็จ
 ประโยชน์ได้ดังพระราชประสงค์ เพราะพวกราษฎรพระมาชอบใช้เงิน
 รูปของอังกฤษมาเสียช้านานทั่วทั้งประเทศแล้ว ไม่เหมือนราษฎร
 ไทยที่ไม่ยอมใช้เงินต่างประเทศ จึงได้ใช้เงินบาทตั้งมาจนบัดนี้

วันอาทิตย์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ ถึงกำหนดวันกลับจากเมืองพุกาม
 เวลาเช้า อุเวงชินผู้ที่รัฐบาลจัดให้มานำทางขอตาเพียงทีน (ชะรอย
 แกจะไม่สู้สู้ทันที่คโโบราณคดีทางเมืองพระมาใต้) บอกว่ารัฐบาลได้
 จัดคนไว้คอยนำทางที่เมืองแปรแล้ว จึงจับมือขบใจและอำตักกัน
 ถึงเวลา ๘ นาฬิกาเศษชนรถยนต์มายังท่าลงเรือที่ตาดหนองอู พวก
 กรมการที่เคียวรถพากันมาตั้ง พอเรือค่อนของบริษัทยาชื่อ "เซดอน"
 Ceylon มาถึงก็ลงเรือออกจากเมืองพุกามราวเวลา ๑๓ นาฬิกา

เรือต้องแม่น้ำเอราวคิตตั้งแต่เมืองพุกามลงมาจนถึงเมืองแปร
 นั้นได้แต่ในตอนที่ ๘ แล้ว ตอนหน้าจะเล่าเรื่องเที่ยวเมืองแปร
 ต่อไป.

ตอนที่ ๑๐

เรื่องเที่ยวเมืองแปร

เมืองแปรพม่าเรียกว่า “ปเย” Pye (เพราะพม่าพูดเสียง
ตัวร ไม่ชัด) มอญ ไทย ยกใช้ เรียกว่า “แปร” เหมือนกัน แต่เหตุ
ในอังกฤษจึงเรียกว่า “โปรม” Prome ขอนคนสืบไม่ได้ความ ผัง
กับพม่ายังเรียกชื่อเมืองแปรผิดกันอยู่จนทุกวันนี้ เมืองแปรนั้น
ที่จริงเป็น ๒ เมือง ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกแม่น้ำเอราวดีด้วยกัน
เมือง ๑ ซึ่งเคยจนเป็นเมืองร้างเรียกแต่โบราณว่า “เมืองดาร์เขตร”
Tharekhettra อยู่ห่างแม่น้ำเขาไปสัก ๑๕๐ เด็น อีกเมืองหนึ่งตั้งตรงต่อ
ทางตรงเรียกว่า “เมืองแปร” อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเอราวดี แต่ในปัจจุบัน
คนทางหลายเรียกรวมกันทั้ง ๒ เมืองว่า “เมืองแปร” ชื่อเมือง
ดาร์เขตรยังมีแต่ในหนังสือโบราณและเรียกกันในพวกนักเรียน
โบราณคดี

เรื่องตำนานเมืองทั้ง ๒ นั้นมีแปลเป็นภาษาอังกฤษ แต่ผู้แปล
กล่าวว่าต้นฉบับภาษาพม่าดูเป็นหนังสือแต่งในชั้นหลัง และบัน
ต่อไปว่าพม่าผู้แต่ง ๆ ด้วยรักบ้านเมืองยิ่งกว่ารักความจริง แต่จะ
ว่าเรื่องที่แต่งไว้ไม่มีหลักฐานอันใดเลยก็ว่าได้ เริ่มเรื่องตำนาน
ด้วยอ้างถึงพระพุทธเจ้าแบบเดียวกับตำนานเมืองอื่น ๆ ที่เป็นเมือง

คำคัญในประเทศพม่า ว่าในกาลครั้ง ๓ พระพุทธองค์เสด็จมาโปรด
 สัตว์ ประทับอยู่บนภูเขาข้างตะวันออกเฉียงเหนือเมืองแปร ทอด
 พระเนตรเห็นมูตโคกกองหนึ่งตอยอยู่ในทะเล และในขณะนั้นมูต
 หนึ่งออกจากกอไม้ไผ่เข้าไปแสดงกิริยาเคารพแทบพระบาทยศ พระ
 พุทธองค์ทรงแยมพระโอษฐ์ (คือยิ้ม) พระอานนท์ทูลถาม จึงมีพระ
 พุทธปฏิภาณพยากรณ์ ว่าต่อไปภายหน้าจะเกิดอัศจรรย์ ๕ อย่างในถิ่น
 นั้น คือ ๑. แผ่นดินไหว ๒. ทะเลจะตื้นขึ้นเป็นแผ่นดิน ๓. ภูเขาที่
 เสด็จประทับนั้นจะจมทะเลกลายเป็นหนองน้ำ ๔. จะเกิดมดามา
 ผ่านที่ตรงนั้น และ ๕. จะมีเทือกภูเขาเกิดขึ้นใหม่ เมื่อเกิดอัศจรรย์
 ทั้ง ๕ อย่างนั้นแล้ว หนูดอนจะเกิดเป็นมนุษย์ได้เป็นพระยามหา
 กษัตริย์ทรงนามว่า “ทุดตะบอง” Tattabaung สร้างเมืองถ้ำเขต
 เป็นราชธานีตรงที่มูตโคกตอยอยู่นั้นเมื่อพระศกาศศเข้าพระนิพพานแล้ว
 ได้ ๓๐๓ ปี และจะอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสดาให้รุ่งเรืองแพร่หลาย
 ในประเทศอันนี้ ต่อมาอัศจรรย์ก็เกิดมีทั้ง ๕ อย่างดังพุทธทำนาย
 (พิเคราะห์ที่ดูอิทธิของถึงพระพุทธองค์และพุทธพยากรณ์นำคนเว
 คำนาน คล้ายกับสัตว์บูชาพระเดี่ยก่อนแล้วจึงเดาเรื่องตำนาน แต่
 พุทธพยากรณ์ทำนายว่าเมืองแปรนำพิศวงอยู่ เพราะมี
 เคาเงอนในทางคดีก่อนประวัติศาสดา Prehistoric evidence ว่าเหตุ
 ทั้ง ๕ อย่างนั้นได้เคยเกิดจริงเนื่องด้วยภูเขาไฟ “มหาคีรี” ระเบิด
 แต่เป็นเหตุก่อนพุทธกาลหลายพันปี) ส่วนเรื่องตำนานเมืองถ้ำเขต

ฤๅษณ์กรังเกี้ยวว่าจะอยู่คลุกคลีกับหญิงสาวหาคอร์ไม่ จะจับได้ไป
 เดี่ยวเดาก็ตั้งสารด้วยเกรงจะไปมีภยอันตราย จึงคิดอุบายทำดูหนาเตา
 สำหรับตักน้ำขึ้นใหม่ใบหนึ่ง แกตั้งเจาะช่องทางน้ำเข้าให้เด็ก แล้ว
 ให้นางเกวารีไปตักน้ำสำหรับใช้ทักดูด้วยน้ำเตาใบนั้น เพราะช่อง
 น้ำไหลเข้าดูหนาเตาเด็ก นางก็ต้องคอยอยู่นานจึงได้นำเต็มดูหนา
 เตา เอาน้ำมาเทลงคุ่มแล้วไปตักใหม่ จะต้องไปคอยอยู่นาน ๆ เช่น
 นั้นอีก จึงมีใครมั่วเวลาที่จะอยู่ด้วยกันกับพระฤๅษณ์ คราวนั้นขอความ
 ไปกล่าวถึงเมืองตะโก้ง ว่าเมื่ออุปราชออกบวชเป็นฤๅษณ์แล้วไม่ช้า
 นางมเหสีซึ่งเป็นน้องของอุปราชมีราชบุตร ๒ องค์ ชื่อ มหาธัมมพระ
 Maha Thambawa องค์ ๓ จตุธัมมพระ Tsoola Thambawa องค์ ๓
 แต่เผอิญชุกษุบอดทั้ง ๒ ข้างแต่กำเนิดทั้ง ๒ องค์ พระบิดามความ
 ละเอียดไพบ้านพดเมืองจะให้ประหารชีวิตเสีย แต่นางมเหสีทำกต
 อุบายสั่งกุมารทั้ง ๒ ไปฝากคนอื่นให้ซ่อนเลี้ยงไว้ได้จนเป็นหนุ่ม นาง
 คิดวิตกว่าถ้าให้กุมารทั้ง ๒ อยู่ในเมืองตะโก้งต่อไป พระบิดาทราบก็
 จะไม่พ้นอันตราย จึงให้ต่อแพบรรทุกตะเบียงอาหาร แล้วให้ดู
 ชายทั้ง ๒ องค์ลงแพลงลงมาทางแม่น้ำเอราวดี เมื่อมาดางทางมี
 ยักษ์ตน ๓ ลงไปดู เห็นกุมารตาบอดนั่งกินอาหารอยู่ด้วยกัน ก็ตอบ
 ดอคมือตงไปตักเอาอาหารมากินบ้าง แต่เผอิญมือไปถูกตัวกุมาร
 เข้า กุมารทั้ง ๒ ช่วยกันจับยักษ์ได้จะฆ่าเสีย ยักษ์กลัวตายจึงขอ
 โทษ กุมารมีความกรุณาโยทให้ ยักษ์นั้นคิดถึงบุญคุณจึงไปเที่ยว

หายามารักษาให้นัยน์ตาทายบอดได้ทั้ง ๒ องค์ ก็ต้องแพลงมาได้
 โดยสะดวก เมื่อมาถึงท่า (ที่เมืองแปร) เห็นนางเกทาร์ลงไปคัก
 นากมจตคคตริกโคร์ ดังได้เห็นนางต้องเวียนลงไปคักหน้าวันตะ
 หลาย ๆ เทียวได้ความลำบาก เมื่อได้พูดจาร์จกกันแล้วจึงช่วย
 ความนาเตาให้ช่องกว้างกว่าเก่า ก็คักนาได้เร็วชน พระฤกษ์เห็น
 ผิดสังเกต ถามนางเกทาร์ก็เดาความตามที่ไปพบชายหนุ่ม ๒ คนช่วย
 แก้ไขตูกนาเตาให้คักนาได้เร็วกว่าแต่ก่อน พระฤกษ์จึงให้นางเรียก
 ๒ กุมารไปหา ได้ตามได้ความว่าเป็นหลานกษัตริย์ จึงยกนางเกทาร์
 ให้เป็นภรรยาหม่อมหลวง ในภณนประจวบเวลาด่างตวหวนหนาท
 จะครองเมือง พวกพยุรว่ามหนอเนอเชอภษตริยลงมาอยุทนน จึง
 พร้อมกันเชิญเจ้าหม่อมหลวงขึ้นเป็นเจ้าเมือง พระเจ้าหม่อมหลวงก็
 ตั้งนางเกทาร์เป็นอัครมเหสี และตั้งเจ้าจุตดมพะนองชายให้เป็น
 อุปราช เมื่อพระเจ้าหม่อมหลวงยังอยู่กับพระฤกษ์มบุตร ด้วยนาง
 เกทาร์องค์ ๓ ให้นามว่า “ทุตตะบอง” เมื่อเป็นเจ้าเมืองแล้วได้นาง
 พยุเบนมเหสีออกคนหนึ่ง มีธิดากับมเหสีใหม่ ให้นามว่า “จันทาทเว”
 Tsanda Dawee แต่พระเจ้าหม่อมหลวงครองเมืองอยู่ได้เพียง ๖ ปี
 ก็สิ้นชีพ เจ้าจุตดมพะนองอุปราชได้ครองเมืองก็ตั้งให้นางเกทาร์เป็น
 อัครมเหสีต่อมา ครั้นเจ้าทุตตะบองราชบุตรและนางจันทาทเวราช
 ษิดาของพระเจ้าหม่อมหลวงเป็นหนุ่มสาวก็ให้อภิเษกกัน พระเจ้า
 จุตดมพะนองราชธัมมบุตรอยู่ ๓๕ ปี สิ้นชีพ เจ้าทุตตะบองก็ได้รับ
 ราชทายาท

ในตำนานว่าพระเจ้าพุทธะบองเสวยราชย์แต่ พ.ศ. ๓๐๐ จน
ถึง พ.ศ. ๓๗๐ (ก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชในอินเดียกว่า
๓๕๐ ปี) และนับว่าพระเจ้าพุทธะบองเป็นมหाराชด้วยมีอำนาจ
มาก ดำรงราชอาณาเขตต์ของพวกพยูได้กว้างใหญ่ไพศาล
ตลอดตอนกลางของประเทศพม่า คือ ตั้งแต่เมืองมอญข้างฝ่ายใต้
ขึ้นไปจนถึงเมืองม่านข้างฝ่ายเหนือ แต่ให้แผ่อาณาเขตต์พระฤษี
องค์โยกาเคยอยู่นน့်ร้างเมืองดาร์เซตรเบนมหานครราชธานี แต่
ไม่มีเรื่องปรากฏเป็นราชการ นอกจากว่าเมืองดาร์เซตรเคยเป็น
ประเทศ์ที่รุ่งเรืองด้วยพระพุทศ์คำด้นากบทั้งศัตปาคม และพวกชาว
เมืองไปมาค้าขายเป็นไมตรีกับนานาประเทศ์ ขอทวามมหตุฐาน
ทั้งโบราณวัตถุและในจดหมายเหตุประเทศ์อื่น เช่นเมืองจีนเป็นต้น
เคยเรียกประเทศ์พม่าว่าเมืองพยูอยู่ช้านาน ราชวงศ์พระเจ้าพุทธะ
บองครองบ้านเมืองสืบกันมา ๓๐ ชั่ว ถึงพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง
(ชะรอยจะไม่มราชบุตร) ดังกุมารล่กุดอินอินแดงเป็นราชบุตรบุญ
ธรรมชื่อว่า เตปา Te Pa อินเป็นผู้ทรงคุณธรรมในพระพุทศ์คำด้นา
เป็นอุปราช แล้วได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเมื่อ พ.ศ. ๔๓๖ ราชวงศ์
พระเจ้าเตปาครองบ้านเมืองต่อมาอีก ๒๐ ชั่วก็ถึงคราวเสื่อมทราม
ด้วยเกิดแตกด้ามค้รบพุ่งกันเองจนบ้านเมืองเป็นจดาจด จึงได้ย
เมืองดาร์เซตรแก่พวกมอญเมืองดะเทิมเมื่อ พ.ศ. ๖๕๓ ดังกล่าวมา
แต่ในตำนานเมืองพุกาม รวมเวดาทเมืองดาร์เซตรได้เป็นประเทศ์

ใหญ่อยู่ ๕๕๓ ปี แต่นั่นก็มิได้เป็นเมืองมอด้ร์ภาพอกจนทุกวันนี้
 เรื่องสร้างเมืองแปรชนใหม่ทรมแม่น้ำหามในตำนานไม่ ก่อว่าแต่
 ว่าเมื่อเคยเมืองดาร์เขตรแก่มอญแดง บ้านเมืองร้างอยู่คราวหนึ่ง
 แต่พิเคราะห์ความไปเข้ากับเรื่องเมืองพุกาม ว่าเมื่อพวกพยูเคย
 เมืองดาร์เขตรแก่มอญแดงไปรวบรวมกับพวกพระมาตังเมืองพุกาม
 ชนเบนเมืองหดง เมืองตังเมืองพุกามได้มั่นคงแล้ว คงแบ่งผู้คน
 ไว้ให้ถับตงมาตังเมืองเดิมอีก แต่ถึงดัดมัยนั้นคงเป็นเพราะตังงอก
 ออกมากกว่าเก่ามาก เมืองดาร์เขตรเดิมกลายเป็นเมืองดอนอยู่ห่าง
 หนึ่งเดียวแล้ว จึงตังเมืองแปรชนใหม่ใกล้กับเนินเขาพระมหาธาตุ
 ดึงศฤทรมานา เรื่องตำนานเมืองแปรใหม่น่าจะเป็นเช่นว่ามาน
 แต่เรื่องเมืองแปรแปรตงกับเมืองอนอยู่อย่างหนึ่งถึงนำพิศวง
 ด้วยประเทศพระมามีคนหลายชาติหลายภาษาซึ่งเคยอยู่มาแต่ก่อนเก่า
 เช่นพวกมอญ พวกยักไซ้ พวกเกรียง พวกละว้า และพวกไทยใหญ่
 เบนตน ยังมีเชอถ่ายปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่พวกพยูนั้นแม่มหาด
 ฐานปรากฏอยู่ว่าบรรดุดัฒนธรรมสูงกว่าพวกอื่น ๆ แต่เคยวนคูนย
 ไปหมดทีเดียว ยังมีแต่คิตาจารย์กด้วยภาษาพยูและจารย์กเบนต
 อกษรของพวกพยู เบนพระยานอยู่ที่เมืองดาร์เขตรและเมืองพุกาม
 หนึ่งคือพยูก็ไม่มีใครอ่านออกมานาน จนเมื่อเมืองพระมาตัง
 เบนขององกฤษพบคิตาจารย์กหดก ๓ ทอดมิงคตเจดยณ เมืองพุกาม
 จารย์กเบนตอกษรและภาษาต่างกันทั้ง ๔ ตาน เป็นภาษามคธ

ด้าน ๓ ภาษาพม่าด้าน ๓ ภาษามอญด้าน ๓ และภาษาพยูด้าน ๓
 นักปราชญ์องคฤชนกหนึ่งชื่อ เบดกเคน Blagden จึงพากเพียรอ่าน
 ภาษาพยูได้ด้วยเทียบเคียง กับภาษาอื่นซึ่งจารึกความอย่างเดียวกัน
 ในหัตถ์คดียานี้ เหมือนอย่างฝรั่งสามารถอ่านหนังสือขยปตทเบน
 รูปภาพได้ด้วยพบแผ่นศิลาจารึกแผ่น ๓ ที่ตำบลโรเดตคา มีจารึก
 ทั้งภาษากรีกและภาษาอียิปต์ด้วยกันฉะนั้น ได้ความว่าพวกพยูเอา
 แบบอักษร กระตัมพะ Kadamba ซึ่งใช้กันในอินเดียฝ่ายใต้ในราว
 พ.ศ. ๘๐๐ มาเป็นต้นแบบอักษรพยู เมื่อมีอักษรพยูแล้วพวกมอญ
 กับพวกพม่าจึงเอาแบบตัวอักษรพยูไปแก้ไขเป็นอักษรมอญและ
 อักษรพม่าเช่นที่ใช้กันสืบมา เหตุที่พวกพยูกับภาษาพยูคูนัยไปใน
 นำจะเป็นเพราะแยกย้ายกันไปอยู่ระคนปนกับพม่าช้านานเข้าก็เลย
 กลายเป็นพม่าไป เขาชี้ให้เห็นประจักษ์ดังเป็นอยู่แก่พวกมอญ
 ทุกวันนี้ ว่าต่อไปอีกสัก ๒๐๐ ปี ทั้งมอญและภาษามอญในเมือง
 พม่าก็คงคูนัยไปอย่างเดียวกันกับพวกพยู

วันพุธที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๘ นาฬิกาไปดูเมืองดาร์เซตร
 แต่พวกพม่าที่เมืองแปรเรียกกันเป็นคำมอญว่าเมืองฤษี Yethe myo
 การเที่ยวชมเมืองแปรพวกกรมการพม่าเขาจัดรถยนต์และเกวียนที่
 ต้องใช้ให้ทุกอย่าง ทั้งตัวพวกเขาเองและดูกเมยก็มา “ตามเด็ดจ”
 ด้วย พวกเรามีผู้หญิงไปด้วย ไปไหนไปเป็นกระบวนราวกับแห่แหน
 และเขาจัดชายหนุ่มผู้ชำนาญโบราณคดีในท้องที่ให้เป็นผู้นำทางด้วย

คน ๓ นอกจากนายนงมพอกพระมาข้างนายรูปตั้งหนังสือพิมพ์ตามไป
 ด้วยออกทงพอก แต่เขาใจคิดว่ารูปที่นายนั้นจะให้เราดูด้วยเล่มมือไป
 เมื่อแรกออกจากที่พักถึงเขตเมืองแปรตั้งยาวตามริมแม่น้ำ มีทาง
 รถไฟลงมาจนใกล้ฝั่ง กดางเมืองมีเนินเขาคีตาแดงเป็นเทือก บน
 ยอดที่สูงกว่าเพื่อนสร้างพระมหาธาตุตั้งคู่คร พะมาเรียกว่า “ชเว
 ดันคอค” Shwe Sandaw ยอดหินสร้างบ้านข้าราชการอยู่เป็นหย่อม ๆ
 ไป คุนนำบาย แต่ผู้อยู่เขาว่าลำบากด้วยท่อน้ำประปาขึ้นไปไม่ถึง
 พอออกพ้นชานเมืองก็เป็นบ้านป่าแฉะเป็นท้องนา แต่มีคนไปจน
 ถึงเมืองดาร์เซตร

พอถึงเมืองดาร์เซตรยังไม่ทันจะเข้าไปในเมือง ก็เกิดประหลาดใจ
 ด้วยมีพระเจดีย์ใหญ่อยู่ริมทางองค์ ๑ สูงราวสัก ๓๐ วา เป็นของ
 โบราณมาก รูปกลมแต่ตรงต้นฐานติดกับพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ที่ได้
 เห็นมาในเมืองพะมาทั้งหมด ด้วยมีแต่องค์ระฆังใหญ่ตั้งบนฐานทำ
 เช่นบันได ๕ ชั้นอยู่กับพื้นดิน รูปทรงองค์พระเจดีย์ถ้าบอกให้เข้าใจ
 ง่าย ๆ ก็เหมือนกับโคมหวดคว่า มียอดแต่ฉัตรโตหะบักบนกันโคม
 แต่รูปฉัตรที่ปรากฏอยู่เคยวเห็นจะเป็นของทำคอดัมยชนหลัง ฉิน
 ได้เคยเห็นรูปนายพระเจดีย์รูปคล้ายกันสร้างไว้บนยอดภูเขาที่เมือง
 ตะแคง พอมาเห็นองค์เดิมก็รู้ว่าคงย้ายแบบไปจากองค์ที่เมืองดาร์-
 เซตรนเอง ด้วยเป็นพระเจดีย์ที่คนนับถือมากมาแต่โบราณ ต้องตั้ง
 ให้หยุดรถดูทันที ในหนังสือเล่าทางว่าพระเจดีย์ใหญ่แบบเก่าเช่นนี้

เดิมมณฑลเมืองดาร์เซตร ๕ องค์ ถูกซ่อมแปลงผิดรูปเดิมไปเป็นอย่าง
 หนึ่งเดียวแต่ ๒ องค์ ยิ่งคงรูปเดิมอยู่ ๓ องค์ ว่าองค์ที่เราเห็นนง
 บริบูรณ์ดีกว่าเพื่อน รัฐบาลจึงรวบรวม เมื่อเข้าไปข้างในเมืองเด
 เห็นพระเจดีย์ใหญ่อยู่ห่างทางอีกองค์ ๓ แต่รูปทรงตรงตอนข้างบน
 ขึ้นไปคล้ายกับ “กระบอก” ไม่เรียบร้อยเหมือนองค์แรกเห็น รูปพระ
 เจดีย์ทั้ง ๒ อย่างนมแบบนั้นเคยเห็นรูปฉาย แบบพระเจดีย์ทรงโคม
 หวดคความเหมือนอย่างพระเจดีย์ที่เมืองอนุราชบุรีในดังกาทอปี คง
 ดำรงเมื่อตอนแรกพระพุทธศาสดานามประดิษฐานในสมัยพระเจ้าอโศก
 มหาราช พระเจดีย์อย่างทรงกระบอกก็มีอยู่ที่เมืองคันธารราชู (อยู่
 ในแดนประเทศอัฟกานิสถานบัดนี้) เป็นของสร้างสมัยพระเจ้ามิลินท์
 ภายหลังพระเจ้าอโศกมาตั้งร้อยปีเศษ ผู้ซุกตรวจเขาเขียน “แผนผัง”
 Section ไว้ให้เห็น ว่าทำพระสถูปขนาดน้อยรูปทรงหวดคกว่าบรรจุ
 พระธาตุไว้ข้างใน แต่ตัวก่อพระสถูปทรงกระบอกครอบไว้ข้างนอก
 พิเคราะห์พระเจดีย์ทรงหวดคว่า เป็นหลักให้เห็นว่าพระพุทธศาสดา
 ได้มาประดิษฐานในเมืองพะม่าแต่ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชจริง
 หากผู้แต่งหนังสือพงศาวดารพะม่าว่าถึงรายการเล่าเรื่องเหตุใด
 จนไม่น่าเชื่อ ผู้นำทางเขาบอกว่าแนวกำแพงเมืองดาร์เซตรไม่เป็น
 ๔ เหลี่ยมเหมือนเช่นเมืองมณฑลเด ทำยาวรั่มมมเป็นต้นฐานเหมือน
 อย่างตุ้มมะตุ้ม มีพระเจดีย์ใหญ่เช่นเราเห็นทิศตะวันออก อยู่กวาง
 เมืององค์ ๓ ถนนรถยนต์เข้าไปได้จนถึงกวางเมือง แต่พระเจดีย์

องค์เดิมที่ตกลงเมืองหักพัง ซ่อมแปลงเปลี่ยนรูปเป็น พระเจดีย์อย่าง
 ใหม่ไปเสียแล้ว เขาบอกว่าพระราชวังเดิมก็อยู่ในแถวนี้ เดียวนม
 แต่วัดสังฆาวาสกับ โรงพิพิธภัณฑสถาน (น่าจะเรียกว่าคลัง) ของ
 กรมตรวจโบราณคดีสร้างไว้หลัง ๓ เป็นที่เก็บของโบราณที่รวบรวม
 ได้ในเมืองแปร แต่ของโบราณที่พบ ณ เมืองदारเซตรแปลกกับที่อื่น
 ในเมืองพะม่า ด้วยเป็นเครื่องศิลาจำหลักแบบพม่า ที่เป็นชิ้นใหญ่ๆก็มี
 พิจารณาดูตลอดอายุที่จำหลักก็ยิ่งประหลาดใจ ด้วยเป็นแบบอินเดีย
 ดมัยคุปตะ (ในระหว่าง พ.ศ. ๘๘๓ จน พ.ศ. ๑๐๔๓) เหมือนอายุ
 จำหลักที่พระปฐมเจดีย์ ต่อให้เห็นว่าจะรุ่งเรืองในสมัยเดียวกัน ดู
 พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้แล้วต้องชวนเกวียนเทียมโคไปดูพิพิธภัณฑ-
 สถานของกรมตรวจโบราณคดีอีกแห่ง ๓ ซึ่งสร้างไว้ในวัดร้างอยู่ห่าง
 ไปสักสี่ห้าวัน มุ่งเครื่องศิลาจำหลักและกรุพระพิมพ์ซึ่งศาสตราจารย์
 จารยดิศอรอยเซตตผงชวนไว้ ณ ที่นั้น ในพวกเครื่องศิลาชิ้นเก่าแก่ของ
 แปลกซึ่งยังไม่เคยเห็นที่อื่น ในเมืองพะม่าคือฝอบศิลาที่บรรจุอัฐิ
 ธาตุของพระมหาเถระ รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานทั้งฝอบและอัฐิ
 ฝอบทำตั้งฐานกลมขนาดใหญ่เกือบเท่าพ้อม จำหลักลายขอบและ
 ขัดชักเงาที่หน้ากระดานตรงกลาง จารึกแต่คงประวัติและคุณธรรม
 ของพระมหาเถระองค์นั้นเป็นอักษรและภาษาพยู (ผู้ที่ไปด้วยไม่มีใคร
 อ่านออกจึงไม่ทราบความที่จารึกไว้) ของซึ่งควรเรียกว่า “ของชน
 หลัง” สร้างเพียงครั้งเดียวเมืองพุกามก็หมดอายุตั้ง คงเป็นของที่

ผู้ศรัทธานำมาแต่เมืองพุทฺถามเมื่อภายหลัง การชุกพระพิมพ์เมือง
 ด้าวเขตรอยข้างจะง้นๆ ด้วยมองดีเอตคือรอยเซตต์ได้ตั้งกำขั้วห้าม
 ภารโรงมิให้บอกให้ใครรู้ ตาภารโรงได้รับคำสั่งของมองดีเอตคือ
 รอยเซตต์ให้พาพวกเราไปชุกก็ออกง้นๆด้วยแหหาจอบเคี่ยมเตรียม
 ไว้พร้อม ตัวแกเป็นผู้จัดหาพระพิมพ์ เรานั่งดูอยู่ที่ปากกรู พวกกรม
 การเขาก่อนอนุญาตให้พวกเราเด็กออกมาได้ตามชอบใจ ดูเหมือนพวก
 เขาเองก็จะพลอยขอเอาไปด้วย ถ้วนบนพระพิมพ์ดินเผาแบบพุทฺถาม
 พงษน พวกเราต่างคนต่างเด็กออกมาเป็นที่ระดังในการไปเมือง
 พระมาแต่ขอเอาฝากพวกพ่อด้วย เทียวที่เมืองด้าวเขตรแห่งเดียว
 จนเวดากดวงวันจึงได้กลับมากพัก

เวลาบ่าย ๓๖ นาฬิกา (วันพุธที่ ๕ กุมภาพันธ์ นห) ไปบูชา
 พระมหาธาตุตั้งคูศร พวกกรมการพระมาทางดูกเมยและคนนำทางที่
 ไปเมืองด้าวเขตรด้วยกันเมื่อตอนเช้าก็มาตามไปด้วยอีก และจัด
 เครื่องตั้งการจะไปให้พวกเราบูชาด้วย เมื่อไปถึงแด่คูบริเวณวัด
 พระมหาธาตุตั้งคูศรก็เบเนเคาเดียวกับวัดพระเกศาตุและพระมูเต
 คือกที่หน้าบันใดทางชนเนิน (จะมีที่ทางนั้นไม่ได้ตั้งเกต) ก่อรูปตั้งที่
 หนึ่งขนาดใหญ่โคไว้คู่หนึ่ง ประตุทางชนทัวเบนค่าตายอดปราสาท
 ทางชนบันใดคือไปเป็นฉนวนมหลังคาคอกกันชนไป มีค่าตายอด
 ปราสาทคนเป็นระยะ สองข้างทางคังรานชายของ มีทางประทักษิณ
 ชนต่างชนหนึ่งกอนจึงถนพระเจดีย์ แต่เนินเขาอยู่ข้างเตย และ

เลือกพระพิมพ์ในมิวเซียมสารเขตร เมืองแปร

องค์พระมหากษัตริย์ก็ย่อมกว่าพระเกศราชกุมารและพระมุกดา เรื่อง
ตำนานพระมหากษัตริย์ก็ควรเริ่มตนก็อ้างเนื่องถึงเรื่องพระพุทธรูป
เหมือนกัน ว่าในกาลครั้ง ๓ พระพุทธรูปองค์ได้ลงมาโปรดสัตว์ ประทับ
อยู่ที่เกาะ “เซงกยัน” Zeng Gyan ในแคว้นนี้ มีพญานาคมาเฝ้า
ด้วยความเลื่อมใส แล้วทูลขอลงอุทรณไว้สักการบูชา พระ
พุทธรูปองค์ครั้นได้ประทานพระเกศาแก่บุรุษพี่น้อง ๒ คน ชื่อตปุตตะ
กับ ภัตติกะ ชาวเมืองสระเทมิไว้ให้สร้างพระเกศราชกุมาร พญานาค
กราบทูลขอให้ให้บูชาเช่นนั้นอีกสักแห่งหนึ่ง ถ้าไม่ประทานตั้ง
อุทรณแก่ตน ก็ขอเพียงให้ได้รับรักษาไว้ให้แก่บุรุษตปุตตะและ
ภัตติกะ พระพุทธรูปองค์จึงทรงเฉยพระเกศาประทาน ๓ เส้น ฝ่ายพญา
นาคก็เอาหีบแก้วมรกตรับเส้นพระเกศาไปประดิษฐานไว้บนยอด
ไม้ต้นหนึ่ง ครั้นบุรุษตปุตตะกับภัตติกะไปถึงที่นั้น เห็นรัศมีส่อง
สว่างอยู่บนยอดไม้ บินขึ้นไปดู เห็นเส้นพระเกศาเหมือนอย่างพระ
พุทธรูปที่เคยประทานแก่ตนแต่หนหลัง ก็ช่วยกันสร้างพระเจดีย์ชน
บวรจุเส้นพระเกศาไว้ที่บนยอดเนินเขานั้น แต่เมื่อบุรุษทั้ง ๒ กลับไป
ได้ ๗ วัน (แผ่นดินไหว) พระเจดีย์ของคณันทุดจมลงในแผ่นดินหาย
ไปเสียช้านาน จนถึงสมัยพระเจ้าทุตตะบองครองประเทศนั้น ทรง
เลื่อมใสพระพุทธรูปคำสนา ได้ทราบเรื่องแต่หนหลัง จึงตั้งอธิษฐาน
อัญเชิญพระเกศราชกุมาร พระเจดีย์ก็ไต่ถ้ำกับชนมาประดิษฐานอยู่อย่าง
เดิม พระเจ้าทุตตะบองจึงทรงสร้างเป็นพระมหากษัตริย์ที่รับบ้าน

เมือง และพระเจ้าแผ่นดินภายหลังก็ทรงปฏิบัติบูชาสืบมา มีราย
 การปรากฏในพงศาวดารพระมอซันหลัง ว่าพระเจ้าอดองพระได้ปิด
 ท้องทุ่งองค์เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๖ และต่อมาพระเจ้าเจ้าวอดดี (พระชนกของ
 พระเจ้ามินดง) ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ ให้ทำฉัตรใหญ่ปักบน
 ยอดและปิดทองใหม่ทุ่งองค์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ อีกครั้งหนึ่ง พิเคราะห์
 ตามรายการที่กล่าวมา ประกอบกับรูปทรงพระมหาธาตุสูงคู่ควรดูชอบกต
 ด้วยทรงพระมหาธาตุสูงคู่ควรผิดกับพระเกศธาตุและพระมูเตาทัง ๒
 องค์ ตอนล่างตั้งแท่นทักษิณชนไปจนถึงหลังองค์ระฆัง รูปทรง
 คล้ายกับพระมหาธาตุรัตนเมืองพุกาม หรือถ้าว่าออกอย่างหนึ่ง ดู
 เป็นรูปพระเจดีย์พระมา คือพื้นองค์ระฆังขึ้นไปจึงขยายยอดให้สูงและ
 ใหญ่เกินส่วนเพื่อจะปักฉัตรใหญ่ซึ่งทำขึ้นใหม่ สัมกับกล่าวในตำนาน
 ว่าลักษณะพระมหาธาตุเช่นเป็นอยู่ทุกอัน พระเจ้าเจ้าวอดดีทรงปฏิ-
 สังขรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ขนาดพระมหาธาตุสูงคู่ควร สูงแต่พื้น
 ฐานขึ้นไปจนถึงยอดฉัตร ๓๕ วา ในฐานรอบองค์พระมหาธาตุมี
 วิหารที่บูชาและมีคนไม่เงินทองรายรอบฐานพระเจดีย์ มณฑป
 สำหรับไว้พระพุทธรูปก็มีมาก แต่สร้างข้างคานนอกทางคานชาดา
 ฐานทักษิณทงน น สร้างรายเรียงเป็นหลายแถว มีทางเดินระหว่าง
 มณฑปออกไปถึงศาลารายซึ่งอยู่ภายนอกที่สุด ประหลาดตาอยู่
 อย่างหนึ่งทพระพุทธรูปตั้งตามมณฑป ฝีมือทางานน่าชมมีมากกว่า
 ที่ไหน ๆ หมด แต่แบบพระดัมยัสนหลัง มีทงพระหล่อทอง

ตั้งมฤตยูและพระคีตาชาว ชะรอยจะมีช่างฝีมือดีกว่าเมืองอื่น ๆ อยู่
ที่เมืองแปรในสมัยนั้นหนึ่ง นำชมออกอย่างหนึ่งทวดพระมหาธาตุ
ตั้งคูเวียงบริบูรณ์ไม่ถูกไฟไหม้หรือแผ่นดินไหว ได้เห็นของเก่ายัง
ด้อยโดยมาก มีพระพุทธรูปปางมารวิชัยก่อเป็นอย่าง “พระโต”
อยู่ที่เชิงเนินองค์หนึ่ง ขนาดสักเท่าพระพุทธรูปที่วัดไชโย สว่างไว้
กต่างแจ้ง คุณลักษณะไม่ใช่ของเก่าแก่นัก เดียวพวกดั่งบุรุษ
กำลังทำวิหารเส้าเหล็กโปร่งอย่างที่วัดพระนอน ณ เมืองหงสาวดี ยก
เส้าขึ้นไว้บ้างแล้ว

ตรงนี้จะกล่าววินิจฉัยเรื่อง “พระโต” แทรกลงสักหน่อย
อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่อย่างเรียกกันว่า “พระโต” นั้น จะ
สร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง “พระเจ้าพนัญเชิง” ที่พระนครศรี
อยุธยา ก็ เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง “พระป่าเตโช” ที่เมือง
สุพรรณบุรีก็ หรือเป็นพระนอนอย่าง “พระนอนจักรศรี” ที่เมือง
สิงห์บุรีก็ดี ไม่ว่าจะสร้างในประเทศไหน แม้จนประเทศญี่ปุ่น แต่
โบราณเขาชอบสร้างไว้กต่างแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์ หากทำ
วิหารปิดบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารปกคลุมพระโตเป็นความคิด
เกิดขึ้นแต่ชนหลัง ชอนจะพงคิดเห็นได้ เช่นพระเจ้าพนัญเชิงก็ดี
หรือพระนอนใหญ่ที่ไห่เจามให้ศวรรษเมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มี
วิหารคงแต่เห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่โถง ที่ทำวิหารบังองค์พา
ให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน

เช่นพระโตวัดกัถยานมิตระและพระนอนวัดพระเชตุพนในกรุงเทพฯ
เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเขาว่าตฤที่ช่าง
โบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาทำแบบอย่างอื่นจึงทำให้ได้งาม
พระโตที่สร้างไว้กต่างแจ้งเคยვნกมทงในเมืองไทยและเมืองพระมา
แต่ที่เมืองพระมาดูเหมือนจะเพ็งคิดสร้างวิหาร เช่นพระนอนที่เมือง
หงสาวดีและพระนงทมเมืองแปรนี้ บางทีจะสร้างทอนอกแต่ฉันไม่ได้
เห็น ดังเกิดที่พระมาเอาเอาแต่ให้ไปร้องอย่างฝรั่งมาทำแต่วิหาร แม้
บังองค์พระนอยกว่าแต่ก่อนอิฐถือปูนดูก็ขงชดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็น
ประโยชน์สำหรับรักษาองค์พระ จะตีว่าการทำวิหารครอบพระโตไม่
ดีแต่ขงดีกว่าไม่ได้ เมื่อดูวัดพระมหาธาตุตั้งคูร์แต่วัดดับดงมา
จนรวททยวัดเมืองจนจนพดบจกดับทก กรรมกรเขาจัดตำรวจ
พระมาหมวด ๓ มาอยู่ประจำให้เป็นเกียรติยศตั้งแต่แรกมาถึง ดู
เหมือนจะเดออกคคคทนบเบนชนิดของเขามาอดคด้วย ดูด้นก่าดง
หนุ่มฉกรรจทำทางขงขงคดองแคดว มีเหรียญคดเดอแทบทุกคน
เห็นจะได้ทำคความชอบเมื่อครั้งปราบพวกชบถทจนเดาเวองมาเดว
พอลงควนายทคุมหมวดก็เขามารายงานในภาษาอังกฤษชบอกให้ทราบ
ว่าจะมาอยู่ประจำรักษาพระองค์ ฉันทก็ชอบขบใจและเดินผ่านแถว
ตามธรรมเนียม

คำวณมอง ไปกินหัวหน้ากรรมกรที่ตอรับเขาขอเชิญพวกเรา
ไปกินอาหารที่บ้านเขา ว่าจะเดยงอย่างพระมา พวกเราก้รับเชิญด้วย

ยินดี เพราะนกออยากเห็นการกินของพระม่ายอยู่แล้ว พอเวลา ๒๐ นาฬิกา ก็ไปพร้อมกัน เขาเชิญมองกยอผู้พิพากษาที่เมืองแปร (คนนี้เป็นคนชาวยุโรป ได้เป็นเนติบัณฑิตอังกฤษ) กับภรรยา และมองไปต้นนายตำรวจรองตัวเขา กับทั้งภรรยา มาเป็นแขกด้วย นอกจากนั้นก็มีแต่พวกเรากับพวกเจ้าของบ้านทั้งตัวและภรรยา กับลูกสาวอีก ๒ คน การเลี้ยงเห็นจะจัดบรรจงมาก เวลาเขาก็ไปพร้อมกันแล้ว บ่ายยังมาเชิญเมียเจ้าของบ้านไปครวถึง ๒ ครั้ง แต่อาหารพระม่ายที่เขาเลี้ยงนั้นผิดคาดหมาย ทั้งประหลาดใจที่อาหารพระม่ายเหมือนอย่างที่ไทยกินกันในกรุงเทพฯ ด้วย ลักษณะการเลี้ยงนั้นตรงกับชาวเวียงไค้เต็มบนโต๊ะ มีทั้งแกงเผ็ดแกงจืดผัดผัดจุ่มน้ำพริกกินกับปลาอย่างแต่หน้าพริกพระม่ายเรียกว่า “งาบี่” (คำเดียวกับ “กะบี่” ของเรานั่นเอง) และมีของผัดพริกขิงและยำทอดผัดอย่างอื่นอีก พอเราเงยโต๊ะคนรับใช้ก็ยกชามข้าวเจ้ามาให้เราตักแบ่งตักจานที่ตั้งตรงหน้าเรา ใครจะกินกับข้าวสิ่งไหนก็เลือกกินตามชอบใจ ประสงค์กับข้าวก็อวยด้วย ผัดกับกับไทยแต่ที่พระม่ายไม่กินของหวาน (เช่นเดียวกับพวกมณฑลพายัพ) แต่ฉันเห็นว่าของหวานอย่างฝรั่งมาเลี้ยงเมื่อเลี้ยงแล้วออกมางพูดจากันต่อไป ฉันปรารถนาว่าฉันไปเมืองพระม่ายได้พบผู้คนและเห็นของต่างๆ พอใจมาก ชาติอยู่อย่างเดียวแต่ที่มิได้เห็นการพอนร่าของพระม่าย ฉันได้เห็นว่ามัจฉาพอนร่าอย่างหนึ่งซึ่งพระม่ายได้ไปจากเมืองไทย อยากดูพอนร่าอย่าง

เดียนมนนอยคตว กระทบร่าอย่างโยเดียในเมืองพะม่าจนจะคูน้อยอยู่
 แด้ว แต่จไนใจด้วยไม่รู้ว่าฉันจะมา ได้ตั้งเครื่องโรงแตะพวกตะคร
 ไปยังเมืองจองเตเดียแแต่เจ้า ทั้งได้ประกาศที่เมืองจองเตว่า
 เตนพวุงนเบนคนแรกด้วย พวกกรมการปรึกษากันเห็นอุบายอย่าง
 ๓ ซึ่งจะให้ฉันตุตะกรมองไปชินได้ดัมประดงค์ เพราะเวดาร์ถไฟ
 ที่ฉันจะกตบเมืองว่างกุงกำหนดจะออกจากัดถานเมืองแปรเวดา ๒๓
 นาฬิกาครึ่ง แตะจะไปถึงเมืองจองเตเวดา ๒๓ นาฬิกา ถ้าฉันไป
 จากเมืองแปรด้วยรถยนต์แต่เวดา ๑๘ นาฬิกาจะถึงเมืองจองเตราว
 ๒๓ นาฬิกา มีเวดาพอจะตุตะกรได้ดัก ๒ ชั่วโมง แตะจึงขนรถไฟ
 ที่เมืองจองเตกตบเมืองว่างกุง ฉันเห็นชอบด้วยก็เป็นอันตกลงกัน
 อย่างนน

วันพฤหัสบดีที่ ๖ กุมภาพันธ์ เวดาเช้าพวกกรมการเขา
 ให้ไปตุตตาด ฉันให้แต่พวกเจ้าหญิงไป ด่วนตัวฉันอยู่กับเรือน
 ที่พักด้วยมีกัจจะเขียนจดหมายตอบขอบใจเจ้าเมืองแปร แตะมี
 ข้าราชการพะม่าที่เบนปลัดเมืองแปรมาหาด้วย เขาบอกว่ากตบมา
 จากเที่ยวตรวจราชการก็เคยมาหา ดยยังหนุ่มพูดภาษาอังกฤษต้อง
 เห็นจะเป็นเนติบัณฑิตที่โตไปเวียนมาจากยุโรป กิริยาอัธมาด้วย
 กเรียบร้อยดี ดันทนากันในทางสุนทรกถาเบนพน แต่มคำถามของ
 เขาแปลกค่างซึ่งฉันออกประหตาดใจ ถามว่าฉันคิดว่าญี่ปุ่นจะ
 เอาเมืองพะม่าด้วยหรือไม่ ความที่พะม่าหวาดเดี่ยวในเรื่องนี้ฉันเคย

ไต่ยนแต่เมื่อแรกถึงเมืองว่างกุ้ง ฝรั่งคนหนึ่งบอกความญิบุนที่ไปตั้ง
 คาขายอยู่ในเมืองพะม่าบางคนกำลังหาซื้อที่บ้าน พูดอวดว่าในไม่
 ชาติเมืองพะม่าก็จะเป็นของญิบุน ฉันเห็นว่ามันเป็นแต่ค่าเดาถือ
 หดอกกันก็ไม่ได้ในพา เมื่อปลัดเมืองแปรถามถึงเรื่องญิบุนฉันออก
 ใจตอบว่าญิบุนเขาจะคิดอย่างไรนั้นฉันไม่ด้ามารู้ได้ แต่
 เห็นว่าเมืองพะม่าองักฤษถือว่าเป็นที่สำคัญในอาณาเขตต์แห่งหนึ่ง
 เพราะเป็นแหล่งนามนดินเป็นต้น ถ้าญิบุนจะเอาเมืองพะม่าก็ต้อง
 รบกับองักฤษก่อน การที่รบกันนั้นญิบุนจะต้องยกกองทัพเรือมาไกล
 มากนัก เห็นยากที่จะมาแย่งเมืองพะม่าจากองักฤษได้ ต่อเมื่อเขา
 ไปแล้วฉันจึงนึกเฉียดใจว่าบางที่ชาวที่หนึ่งคือพิมพ์เคยคิดว่าไทยจะ
 ยอมให้ญิบุนซุกคดองกระ จะเป็นเหตุให้พวกพะม่าระแวงว่าไทย
 จะช่วยญิบุนตีเมืองพะม่าข้างทางบกคอกกระมัง จึงอุบายถามหยิ่งดู
 เด็ดนี้

บ่ายวันนั้นพวกเราดำดะวนเก็บของลงหีบจะเดินทาง ไม่ได้คิด
 จะไปไหน แต่เมื่อผู้พิพากษาเอารถมารับเจ้าหญิงชวนให้ไปเที่ยว
 จะให้บอกบักก็เกรงใจ จึงสมมติให้หญิงพูนกับหญิงพิลัยไปกับเขา
 แต่ที่จริงไม่ได้ไปเที่ยวที่ไหน พาตรงไปยังบ้านผู้พิพากษาที่อยู่บนเขา
 ด้วยเขาเตรียมจะเลี้ยงน้า แต่เมื่อยมาบอกเป็นชวนไปเที่ยว กลับ
 มาพร้อมกันจนจนค่ำ รับประทานอาหารเย็นแต่ ๓๘ นาฬิกา กินแล้วแต่ง
 ตัว พอได้ร็จพวกกรมการและผู้พิพากษากับทงตูกเมย์ก็พร้อมกันเขา

รถมารับ ออกจากที่พักเมืองแปแรวเวลา ๓๘ นาฬิกา มีรถตำรวจนำ
 หงหนึ่ง รถพวกเราตามหลัง หนทางที่มากดูเหมือนอนเดียบฝั่งแม่น้ำ
 เอรอดัดลงมาดักครึ่งชั่วโมงแถวถนนจึงโอนเข้าข้างใน แต่ภูมิที่จะ
 เป็นอย่างไรแต่ไม่เห็นชัดด้วยเป็นเวลากลางคืน ผ่านหมู่บ้านใหญ่ ๆ
 ในระหว่างทางสักต้องข้ามห้วย จุดไฟฟ้าตามถนน (เพราะมีเทศบาล)
 บ้าง ไม่มีไฟฟ้าบ้าง ถึงเมืองจึงได้ตั้งแถวบ้านช่องแน่นหนา ถนน
 หนทางก็มหลายสายด้วยจุดไฟฟ้า เห็นจะเป็นที่มผู้คนและการค้าขาย
 มาก รัฐบาลจึงเอาสถานที่ว่าการจังหวัดแปรมาตั้งที่นั่น พวกเรา
 ไปถึงโรงละครก่อนเวลา ๒๑ นาฬิกาสัก ๑๐ นาที พอเหมาะดี มีพวก
 กรมการเทศบาลเมืองจึงออกมาคอยรับถึงที่จอดรถทงคณะ ทางที่เดิน
 ต่อไปถึงโรงละครก็มีโคมราย และให้พวกพุดสำหรับดับเพลิงยื่นแถว
 เป็นกองเกยรคยส์รับทั้ง ๒ ข้างทาง นายกเทศบาตพาพวกเราเข้า
 ไปยังที่นั่งที่จัดไว้ในโรงละคร มีนารอนนายหนาอกบุหรงตั้งเตรียม
 ไว้รับเสด็จ

โรงละครนอยู่ในที่ว่างห่างบ้านเรือน จะเป็นทุ่งหรือสนามไม่
 เห็นถนน ปลูกเป็นโรงสำหรับเล่นชั่วคราว ฉันทฐานยาววัดด้วยกับ
 เต้นละครมา ขนาดก็จะเท่า ๆ กัน แต่ทำด้วยเครื่องไม้มาจาก ฝา
 แผงรอบ มีประตูคนดูเข้าทางด้านตะกิดด้านหนึ่ง เวทีที่เล่นละครและ
 ห้องแต่งตัวละครอยู่ทางด้านตะกิดอีกด้านหนึ่ง ทงของคนดูอยู่กับ
 พนดิน แต่จัดแปดอยู่ ด้วยตงเกาอกทงของคนดูชนททงทงต้องตง

ที่เจดียงโรง ที่ในประธานตรงหน้าเขตเป็นที่สำหรับพวกชอชวชนท
 ต่อมที่ส่งคนกับพน ดกษณะที่แบ่งชนทตามกบที่สักแปดก คนดูชน
 ทตามเดี่ยวเขาเทอกบพวกชนทส์ แต่ต้องเดี่ยวเขาเดี่ยวเพิ่มออกได้ด
 หนึ่ง สำหรับมส์ททจะเอาเดี่ยวไปปูข้างหน้า และนงบนเดี่ยวพวก
 ณะนไม่ต้องเบียดเดี่ยวคกบพวกอน พวกชนทต้นนงกบพนคนปะปน
 กนอยู่ข้างหลัง ควเขตเหมือนอย่างละคร "ปราโมทัย" ของเราหมด
 ไม้ต้องพรรณนา พวกบพาทย์อยู่ข้างหน้าเขต แต่เวตาเด่นละคร
 พระมาศกับไทย ดงโรงเวตา ๒๓ นาฬิกา เดินไปจนรุ่งสว่างจึงเลิก
 เขาบอกว่าถ้ามีคณะนคนอยู่ตามบ้านนอกไม่มาดู ว่าได้คูน้อยเดี่ยว
 เปรียบพวกคนในเมือง และประสงค์จะดูมองไปชินด้วยกันทงน
 มองไปชินต้องแบ่งเวตาเด่นคองหัวคาคกรหนึ่งแถวไปนอนเดี่ยว ให้
 คนอื่นเดินไปจนตักจึงคชนคตงควคกบมาเด่นออกกรหนึ่ง แต่อาจ
 จะเป็นธรรมนิยมเดิมในการเด่นละครพระมาก็ได้ ฉนั้นเคยได้ยิน
 พระอริยรัक्षा (ชอหญิง) กรมบ่าไม้เต่าว่า เมื่อยังมีพระเจ้า
 แผ่นดินพระมา ละครเด่นในวงก็เด่นคณยังรุ่ง บางที่เด่นต้องรุ่งตาม
 รุ่งคิต ๆ กันก็มี

พอพวกเราไปนั่งเก้าอเดี่ยวสัก ๕ นาทีก็ถึงเวตาละครโรง
 บพาทย์ทำโหมโรงสักประเดี้ยวเบ็ดม่าน คอนแรกพวกละครนั่งเต็ม
 โรงร้องเพลงไหว้ครู หมดเพลงแล้วมองไปชินกับนางเอก ๒ คนว่า
 ไหว้ครูจนหมดกระบวณแล้วเบ็ดม่าน

ตั้งเกิดดูเครื่องแต่งตัวละครพระมา เครื่องแต่งตัวนเครื่อง
 ทมองโปซิ่นแต่ง ดูคล้ายกับรูปฉายที่พระเจ้ามินดงแต่งเต็มยศ คือ
 เกด้าผมจุกโพกผ้าขาวอย่างได้มั่งคด ใต้เสื้อกระบอกผ้าขาว นุ่งผ้า
 ไหมดอยชายอย่างพระมา แต่คาดชายไหวชายแครงกำมะหยี่ปกทอง
 ห้อยข้างหน้า เครื่องประดับที่ตัวจะมีอะไรอื่นอีกไม่ทันสังเกต เพราะ
 นัยนตาตายเสียด้วยดูเหรียญห้อยแพรแถบสีต่าง ๆ ที่ติดอกมองโป-
 ซิ่นเรียงเป็นแถว ๆ ตั้งแต่ตรงหัวไหล่ลงมาจนถึงพุง ถ้านับจำนวน
 ก็เห็นจะไม่น้อยกว่า ๕๐ ไซ้แต่เท่านั้น ข้างหลังยังมีคิดเหรียญเช่นนั้น
 อีกเต็มหลัง ถ้าเป็นเหรียญบาทเห็นฝีมือได้จากรัฐบาลต่าง ๆ ก็เห็น
 จะเกินจำนวนรัฐบาลที่มีในโลก แต่รูปร่างสอดทรงมองโปซิ่นยังดี
 ผิดหน้าแต่งตัวแล้วดูเป็นหนุ่มราวอายุเพียงสัก ๓๐ ปี ยังพอผู้หญิง
 คิดได้ ทำทางที่รู้ว่าตามตาไทยก็เห็นสัมพันธ์กับคำเดื่องดื้อว่ามองโปซิ่น
 ว่าดี พวกนางละครนั้นแต่งตัวเกด้าผมบนกบขาด นุ่งผ้าไหมใต้เสื้อ
 เหวเบนบก มีเครื่องประดับแวววาวเหมือนเพชรพดอยประกอบด้วย
 ดอกไม้ เหมือนอย่างละครพระมาที่เคยมาเล่นในเมืองไทยไม่ต้อง
 พรรณนา แต่ดูก็งามดี ตัวนางเอกเป็นชนผู้ใหญ่อีกหน่อย พวก
 นางระบำกำหนดเป็นหญิงกำดั่งรุ่นสาวทั้งนั้น นอกจากนั้นยังมีผู้ชาย
 เป็นพวกเสนาแต่งตัวได้เสื้อต่าง ๆ นุ่งผ้าบางกางเกงบ้าง และมี
 จำวอดต้องสามคน (เชื่อว่าบางคนเล่นชบชั้นแต่อยู่ข้างจะหยาบ)

กระบวนเล่นที่เขาจัดสำหรับให้คนดูเป็นพิเศษนั้น เบ็ดม่าน

ที่ ๒ คือมองไปข้างหน้าเพียงอย่างเดียวเป็นท้าวพระยา นางเอกนั่งต้องข้าง
นางกำนตนางเป็นแถวกับพนัก เหมือนอย่างว่าเสด็จออกพระโรงใน
มองไปข้างหน้าจากเตียงมายืนอยู่กลางเวทีพูดประกาศแก่คนดูอยู่นาน
ฉันฟังไม่เข้าใจ พวกกรรมการเขาแปลให้ฟังว่าตอนต้นพูดแต่ถึงความ
ยินดีที่ฉันไปดูละครอันฉายพรแก่พวกฉัน แต่เดี๋ยวถึงวิธีอย่างโยเคีย
ซึ่งเขาจะเดินให้ฉันดูในวันนั้น แถวกับเขาไปนั่งเตียง พวกนาง
กำนตก็ถูกชนรำเขากบร้องเพลง "โยเคีย" การทราฟอนเขากบร้อง
เพลงโยเคีย เห็นจะชักซ้อมกันในคอนกลางวันวันนั้นหลายเที่ยว ตัว
นางระบำสัก ๓๐ คน ต้องมีนางผู้ใหญ่ที่เป็นครูออกมาขึ้นกำกับและ
ร้องนำอยู่ในวงด้วย เพลงที่ร้องก็ดังเกิดได้ว่าเป็นทำนองเพลงไทย
จริง เพราะเพลงพระม้ามักมีทำนองกระโชกไม่ร้องเรื่อยเหมือนเพลง
ไทย เพลงที่เขาบรังกี่ไพเราะดี แต่จะเป็นเพลงไหนหาทราบไม่
ถามหญิงเหต้อที่รู้จักเพลงมากกว่าเพื่อนที่ไปก็ว่าไม่รู้ พอหมด
เพลงปิดม่านครั้งที่ ๒ เปิดม่านครั้งที่ ๓ มองไปข้างหน้าท้าวพระยามือ
ศรัมภ์กระบวนเสด็จตาม มองไปข้างหน้าคนเดียวเป็นท่าเดินนาดกราย
เขากบร้องทระบัพพาทย์ ดูก็พอตั้งเกิดได้ว่าเป็นท่าละครไทย เพราะ
ช้ากว่าและไม่กระตุกกระดิงเหมือนละครพระมา แถวปิดม่านหมด
กระบวนที่เดินสำหรับให้เราดู เปิดม่านที่ ๔ เดินเป็นละครพระมา
เรื่องนาง ๒ คนหึงหองซึ่งพระเอกกับ ดูก็เดินดีตามประสาพระมา มีคิด
ตลกถึงคนช้าแต่พวกเราไม่เข้าใจ พอจบเวลาพวกเราจะต้องไปขึ้น

รถไฟ เขาเรียกตัวมองโปชินออกมา “เผ้า” และผู้พิพากษาทำ
 พวงมาลัยไปเผ้าฉันด้วย ฉันต้องพวงมาลัยให้แฉ้ววนให้เขา
 แปรคำชมเชยของฉันแก่มองโปชิน ๆ เลยขอหนังสือของฉันไว้สำหรับ
 ตัว ฉันก็ทำหนังสือสมัครตั้งไปให้จากเมืองร่างกุ้ง พวกเราชอบใจ
 จับมือตาพวกกรมการเทศบาตแถวชนรถไปยังสถานีรถไฟ คอยอยู่
 สัก ๒๐ นาทีรถไฟมาถึง ชอบใจจับมือตาพวกเมืองแปรอีกครั้ง
 แถวสถานีรถไฟดับเมืองร่างกุ้ง ต้องนอนทนเขย่าขยอนมาเหมือน
 เมื่อนไปเมืองมณฑล และยังชำระรายด้วยกำหนดรถไฟถึงสถานี
 เมืองร่างกุ้งเวลาใกล้รุ่งวันศุกร์ที่ ๗ กุมภาพันธ์ ต้องคนขนเตียงตัว
 และเก็บของแต่ ๔ นาฬิกาเศษ ถึงเมืองร่างกุ้งพอต่าง ๆ สถานียัง
 จุดไฟ ถึงกระนั้นมิได้เตอร์คัสโตเนี่ยนายห้างฮิสต์เอเซียคดียงอุตด้าห์
 ไปรับถึงสถานี ขนรถมาโฮเต้ดักตั้งตั้งมากดางทางว่าจะไปเรียกให้
 เขาเปิดประตูโฮเต้ด้อย่างไร แต่โฮเต้ดเขาเปิดคอยอยู่แล้ว เพราะ
 มีพวกท่องเที่ยวกตบมาเวदानนเช่นเดียวกับพวกเราเอง ๆ เขาต้อง
 เตรียมคนไว้คอยรับแต่เช้ามีตทุกวัน พอเวลา ๘ นาฬิกา มิได้เตอร์
 แนช กรมเลขาธิการของรัฐบาลกับกงซุดสยามมารับ และขอโทษ
 ที่ไม่ได้ไปรับถึงสถานี บอกตามตรงว่าเพราะเวลารถไฟมันฉิวปัดนัก
 พอพบมิได้เตอร์แนชกับกงซุดและกินอาหารเช้าแล้ว พวกเราก็กาง
 เข้านอน ด้วยรู้สึกสะบักสะบอมด้วยกันทุกคน.

ตอนที่ ๑๑

เที่ยวเมืองร่างกุ้งเมื่อขากลับ

เมื่อกำหนดเวลาขากลับจากเมืองมณฑลเดมาเมืองร่างกุ้ง เดิม
จะแวะพักอยู่เมืองแปรแต่วันเดียว จะมาให้ถึงเมืองร่างกุ้งวัน
พฤหัสบดีที่ ๖ กุมภาพันธ์ พักอยู่วันหนึ่งแล้วจึงไปเที่ยวเมือง
เมาระตมะ Mataban แวะเมืองเมาระดำแดง Moulmen ๒ วัน กลับมา
เมืองร่างกุ้งวันอังคารที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พักอยู่วันหนึ่ง พอถึงวัน
พฤหัสบดีที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ กำหนดวันเรือเมื่อดอก ก็จะไปจาก
เมืองร่างกุ้งมาเมืองบึงนี้ แต่การที่จะไปเมืองเมาระตมะและเมาระ-
ดำแดงจะต้องไปรถไฟตลอดคืน ขากลับมาเมืองร่างกุ้งก็ต้องมา
รถไฟตลอดคืนเช่นนั้นเหมือนกัน เมื่อขึ้นไปถึงเมืองมณฑลเด เจ้า
หญิงพากันระอารถไฟเมืองพะม่า มาร้องทุกข์ว่าถ้าไปเมืองเมาระตมะ
ต้องนอนในรถไฟ ๒ คืนติด ๆ กันเห็นจะเจ็บเพราะทนไม่ไหว ก็ออก
ส่งสาร จึงไปตรวจดูในหนังสือเดินทางและสอบถามพวกที่เขาเคยไป
ได้ความว่าที่เมืองเมาระตมะและเมืองเมาระดำแดงนั้น มีสิ่งสำคัญ
แต่โรงดีไฟกับโรงจักรเตี้ยไม้ ของประหลาดที่ฝรั่งชอบดูก็ใช้
ช่างชนชุง ตัวเป็นของทมิในเมืองไทยเคยเห็นแต่ดวงนั้น ถ้ามอง
ของโบราณทางนั้น เขาบอกความอยู่ที่เมืองสะเทิม Thaton ซึ่งรถไฟ

จะผ่านไปในเวลาดีก และตัวเมืองเดิมก็อยู่ห่างทางรถไฟเข้าไปมาก
ถ้าจะไปดูเมืองสระเทิมจะต้องลงจากรถไฟไปพักแรมที่นั่นจึงจะเที่ยว
ดูได้ คือว่าจะต้องเพิ่มจำนวนวันอีก ๒ วัน ตรวจดูในหนังสือก็ว่า
ที่เมืองสระเทิมไม่มีของโบราณน่าดูเหมือนอย่างเมืองพุกามและเมือง
แปร จึงตกลงงดการที่จะไปเมืองเมาระตะและเมืองเมาระดำดีถึง
เอาวันที่คิดไปเพิ่มเป็นอยู่เมืองแปร ๒ วัน ก็เหมาะดีหนักหนา
เดือนพฤษภาคมถึงเมืองย่างกุ้งเป็นวันศุกร์ที่ ๗ กุมภาพันธ์ และ
เพิ่มวันพักอยู่เมืองย่างกุ้งตอนนั้นเป็น ๔ วัน ก็เหมาะดีออกคงจะเด่า
ต่อไป จึงไม่ได้เสียเที่ยวที่ไปได้ไปเมืองเมาระตะ เพราะที่จริงเมืองนั้น
ขึ้นชื่อตือนามในพงศาวดารไทยแต่ด้วยเคยเป็นฐานทัพในสมัยเมื่อ
ไทยรบกับพม่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ตั้งอันใดในครั้งนั้นก็ไม่มี
เหลือแต่

วันศุกร์ที่ ๗ กุมภาพันธ์ นอนอยู่จนกลางคืน คืนนั้นก็
อาหารกลางคืนแล้วงงซดตั้งห่อจดหมายมาให้ เป็นจดหมายที่มาจาก
จากกรุงเทพฯบ้าง มาจากเมืองบิ๊นังและเมืองบันดุงบ้าง ซึ่งตั้งมา
ฝากไว้ที่สถานกงสุต เบ็ดออกก็ดูได้ทราบข่าวร้ายเริ่มคิดว่าเดด็จ
พระองค์หญิงจวนรัตนกัญญา กรมหมื่นพงศ์ดิศรมหิป พระองค์
หญิงอรพินธุ์เพ็ญภาค ประชวรสิ้นพระชนม์ติด ๆ กันทั้ง ๓ พระองค์
สิ้นเจ้านายในเวลาใกล้ ๆ กันถึง ๔ พระองค์ทั้งสมเด็จพระน้อย อนาคต
ใจเป็นอย่างยิ่ง เมื่อทูลกระหม่อมหญิง เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี

ราชสีรินทร เด็ดจ้ไปยุโรปีกดาบ^๕ พระองค์หญิงอรพินธุ์ขอเด็จ้
มาตั้งถึงบั้ง^๖ ฉันทิญเด็จ้มาด้วยกลางวันที่ชื่อนามอนฮอดวัน ๓
ตรัดว่าไม่ทรงทราบว่ามีที่บายจ้ไปประทับอยู่โฮ่เต็ด ต้องประปน
กับคนจรวดถูกด่านไม่พอพระหฤทัย แต่เทียบเมืองบั้ง^๗ดุกเด็จ้
เด็จ้มาอีก จะมาพักชื่อนามอนฮอดได้หรือไม่ ฉันทิญว่าถ้าเด็จ้
มาอีกฉันทิญจะรบเด็จ้ประทับที่ชื่อนามอนฮอดด้วยความยินดี แต่กยง
ไม่มีโอกาสจะเด็จ้มาจนสิ้นพระชนม์ไปได้

บายฉันทิญจึงชวนกันไปเที่ยวหาซื้อของฝากพวกพ้อง เพราะ
คราวฉันทิญไม่ได้คิดจะแต่ง “นิราศ” พิมพ์เป็นของฝากเหมือนเมื่อ
ครั้งไปนครวัด แต่กรณีกม้อย่างเดียวกันเหมือนเช่นกต่างไว้ใน
กถอนค่านานิราศนครวัด ว่า

“จะซื้อหาสิ่งใดมาให้เด้า^๘ ทุนของเราไม่พอต้องทอดย”
จึงต้องหาซื้อของเมืองพระมาทราคาถูก ๆ เป็นของฝาก ได้ซื้อเครื่อง
รักมาแต่เมืองพุกามบ้างแล้ว ให้เจ้าหญิงช่วยเที่ยวหาของฝาก
ผู้หญิง ฉันทิญเที่ยวหาของฝากผู้ชาย ได้ของควรใช้เป็นของฝากได้ ๓
อย่าง คือ เกือกคัมอย่างพระมา เช่นเขาชอบใช้กันในพนเมืองทง
ผู้หญิงและผู้ชาย อย่าง ๓ คือมเด้อทำด้วยแก้วต่าง ๆ ซึ่งผู้หญิง
พระมาชอบใช้ อย่าง ๓ กับบุหระมาอย่างกนคต เรียกกนควา เซรุต
Cheroot อย่าง ๓ บุหระทวานเป็นสินค้าใหญ่ของเมืองพระมา ด้วย
คนชอบดูกันแพร่หลายไปจนถึงเมืองอื่น ๆ รวมทงเมืองบั้ง และ

ตลอดไปจนในอินเดีย แม้ในเมืองพระม้เองดูเหมือนจะไม่มีใครสู้
 บุหรีฝรั่งเลยก็ว่าได้ เพราะบุหรีพระม้ราคาถูกกว่าบุหรีฝรั่งครึ่ง
 ตัว ยาสูบพระม้กว้ดดีแต่อกจะนุ้ไปด้ก้น้อย น้ที่ข
 หาซื้อบุหรีพระม้ย่างที่ไม่สู้ นุ้ ไปพบที่ร้านเชกอบคุดดา Abdulla
 อยู่ใกล้ ๆ กับโฮ้เค็ด เรียกว่า “ กุหลาบขาว ” White Rose เป็นยา
 ปลุกที่เมืองเมะดำแดง ดองสู้บรดดีพอใจ ขายราคาเพียง ๓๐๐ ละ
 ๒ รูบี้ ซ้อเอามาหลายร้อย ให้ใคร ๆ ก็ชอบ แต่เมื่อหมดลงอยาก
 จะได้อีก ไปดองว่าให้เชกขายบุหรีเชวตที่เมืองบ้บงด้งบุหรีอย่าง
 กุหลาบขาว เขาอกจะด้งก็ได้ แต่เมื่อเอามาขายในบ้บงราคาจะ
 ด้งราว ๓๐๐ ละ ๓ เหรียญเศษหรือ ๔ เหรียญ เพราะค้องด้ยค่า
 ด้งด้งและด้ยภาษีเพิ่มราคาบุหรีซ้ออีก ได้ฟังก็ด้ยด้งประด้งค้
 น้ได้ก้ถ้วในค่อนถ้วเรื่องเมืองวังก้งเมื่อซาไป ว่าจะรวม
 เรื่องที่เขาเชิญไป ณ ที่ต่าง ๆ ไว้ถ้วเมื่อซาถ้บ จะพรรณนาค้อไป
 ในค่อนน้ เมื่อวนศ้กว้ ๒๔ มกราคม วันน้จะซนไปเมืองม้ณฑ
 ในค่อนบ้บยพวคณาจารย์มหาวิทยาลัยเชิญไปด้ยงนำซาถ้วพาคู
 มหาวิทยาลัย เหตุที่เชิญน้คงเป็นเพราะเจ้านายเมืองกับเจ้าซนค้ก
 ถูกเจ้าฟ้าเซียงคุง ไปบอกครูบาอาจารย์ว่าน้เป็นใคร ได้ข้บการะ
 แก้เธอมาแต่ก้น้อย่างไร และได้ชอบพอกับบิดาของเธอมาอย่างไร
 อาจารย์ใหญ่ผู้บัญชาการมหาวิทยาลัยจึงเชิญไป แต่ก้หน้าไปคู้ด้ย
 มหาวิทยาลัยน้เพงด้วังมาด้ด้ก ๓๐ ปี เดิมโรงเรียนถ้นอนวิชาซน

สูงมีรัฐบาลโรง ๓ ของพวกมิชชันนารีโรง ๓ ตั้งอยู่ในเมือง
 ว่างกึ่งเป็นอดีตระแค้น ครั้นการเดาเรียนเจริญมีจำนวนนักเรียน
 มากจน เกิดลำบากด้วยที่ไม่พอกับนักเรียนทั้ง ๒ แห่ง เมื่อรัฐบาล
 ขยายเมืองว่างกึ่งให้กว้างขวางออกไป จึงชวนโรงเรียนทั้ง ๒ นั้น
 ให้รวมกันตั้งเป็นมหาวิทยาลัย คูเหมือนรัฐบาลให้ที่ดินและให้เงิน
 ช่วยอุดหนุน จึงย้ายที่ออกไปตั้งมหาวิทยาลัยชนข้างนอกเมือง มี
 พื้นที่ใหญ่โตวิโรรุฐาน ทำแผนผังแบ่งที่เบ้นหลายบริเวณตามกิจการ
 ต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัย เบ้นค่นว่ ที่ัดอนวิชาที่อยู่บริเวณ ๓ ที่
 อยู่ของนักเรียนผู้ชายอยู่บริเวณ ๓ วิทยาลัยและที่อยู่นักเรียนผู้หญิง
 ก็อยู่บริเวณ ๓ เหนือกันไป มีจนเรือนที่อยู่ของพวกครูบาอาจารย์
 และต่นามเด่นของพวกนักเรียน อยู่ในเขตค่มมหาวิทยาลัยชนทงน
 ด้รังคก่อกด้วยคอนกรีตคดงใหญ่ ๆ สูง ๒ ชั้น ๓ ชั้นอย่างสมัยใหม่
 เรียงรายกันเบ้นถองแถวตามแผนผังที่คิดในครั้งเดี่ยวกัน แต่ดูเรียบ
 ร้อยไม่ว่าสวยงาม เบ้นแต่ค่นไม้และต่นามหญ้ายังไม่วเจริญถึงขนาด
 เท่านั้น จำนวนนักเรียนในมหาวิทยาลัยว่เดี่ยวกนมีด้ก ๓,๐๐๐ แต่
 ยังเพิ่มชนเด่มอ มีคนทุกชาติที่เป็นชาวเมืองพะม่าตดอดจนพวกไทย
 ใหญ่ -คูเหมือนรัฐบาลอุดหนุนมากที่จะให้พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ตั้งตูก
 หาดนมาเรียนในมหาวิทยาลัย

เมื่อพวกเราไปถึงเขารบที่ตคกคดงกลางอินเบ้นห้องที่ประชุม
 พอฉ้ดงจากรถเข้าไปในห้องคอย เห็นรูปภาพค้ดว้าจ้หค้ดแต่

โบราณตั้งเรียงอยู่ตามฝาหลายรูป พออาจารย์ใหญ่ชักนำให้รู้จัก
 พวกคณาจารย์ที่มาคอยรับแล้ว ฉันทามเขาว่ารูปศิลาโบราณที่ตั้ง
 รายไว้หน้ามาแต่ไหน เขาบอกว่ารูปเหล่านั้นเดิมอยู่ ณ เมืองสระเทิม
 รัฐบาลเอามาไว้ในพิพิธภัณฑสถานทอดเดียวแล้ว เมื่อสร้างมหา
 วิทยาลัยรัฐบาลเอามาฝากไว้ จนมีพิพิธภัณฑสถานใหม่เมื่อใด
 จึงจะเอาคืนไป ฉันทราบก็ยินดีด้วยอยากจะได้เห็นของโบราณที่เป็น
 แบบอย่างสร้าง ณ เมืองสระเทิมอยู่แต่ดวงแต่แรกไปถึง ไปสืบถาม
 ที่เมืองมณฑลแต่ละเมืองพุกามก็ไม่มีที่นั่น เพิ่งมาพบที่มหาวิทยาลัย
 จึงขออนุญาตเขาพิจารณาคุณทวด ชนิดมีรูปพระศิวะรูป ๑ รูป
 พระวิษณุบรรทมดิษฐ์รูป ๑ แบบเครื่องแต่งตัวเป็นเค้าเดียวกับ
 รูปพระวิษณุที่ได้เห็น ณ เมืองพุกาม ตั้งว่าเป็นของสมัยเดียวกัน
 แต่ชั้นก่อนเป็นแต่รูปเทวดาเดมะมารอย่างย่อๆ ไม่มีเศษอย่างไร แต่
 ขาดสิ่งสำคัญที่ไม่มีพระพุทธรูป เลยไม่รู้ว่าเป็นพระพุทธรูปโบราณ
 แบบเมืองสระเทิมจะเป็นอย่างไร เมื่อคุณของโบราณแล้วเขาพาเข้า
 ไปในห้องประชุม ตั้งโต๊ะเตรียมเตียงไว้หลายโต๊ะ คนเขาเชิญไป
 วันนั้นมีทั้งฝรั่งแขกและพระมาบรรดามีตำแหน่งในมหาวิทยาลัยรวม
 กว่า ๓๐ คน ตั้งแต่คณบดีบัญชาการกับภรรยาและพวกศาสตราจารย์
 กับภรรยา ตลอดจนพวกตุลาการเจ้าฟ้าไทยใหญ่ในเมืองต่างๆ ที่เป็น
 นักเรียนด้วยอีกหลายคน พวกเจ้าไทยใหญ่ถึงที่ไม่เคยรู้จักกันตัก
 แต่ตั้งกิริยาอหิชาศัยเคารพนบนอบอย่างนับถือว่าเป็นไทยด้วยกัน

เดียงเดี่ยวเดี่ยวเราพาเที่ยวดูในคัมภีร์มหากษัตริย์ เช่นห้องสมุดเป็นต้น
 เวदानันท์เขากำจัดจะพิมพ์คัมภีร์จักรโอบราณ เขาแผ่นจำลองจารึก
 อักษรไทยที่เขาพบ ณ เมืองเซียงคองมาให้ดูแผ่นหนึ่ง เป็นตัวอักษร
 สุธัทธย ฉันได้ยินมาแต่ก่อนแล้วว่า มีคัมภีร์จักรโอบราณเป็นอักษร
 สุธัทธย ปรากฏทั้งในอาณาเขตต์แดนข้างแฉะอาณาเขตต์เซียงคอง
 พิเคราะห์ที่คัมภีร์ที่จารึกลือว่าพอพระเจ้ารามคำแหงมหาราชตั้งแบบ
 ตัวหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๓๘๒๖ ในไม่ช้าต่างประเทศที่เป็นไทย
 ก็เอาไปใช้หลายเมือง แต่เพิ่งได้พิสูจน์ตัวอักษรครั้งนั้น เป็นอักษร
 สุธัทธยแบบด้นมีภายหลังรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมา ซึ่งเขียน
 สระทั้งข้างหน้าหลังและเหนือใต้ตัวพยัญชนะ เวลาเขียนมากแล้วดู
 แต่ห้องสมุดกับห้องแปลราชคฤห์เดวิดก็ดากดึบมา แต่เมื่อกดึบมาถึง
 เมืองบึงแล้วไม่ช้า มารัฐช่วยรอนใจในเรื่องมหากษัตริย์เมือง
 รำกุง ด้วยได้ข่าวว่าพวกทรชนยุคนักเรียนพระม้าวอกหนึ่งให้ร้องขอ
 มีอำนาจต่าง ๆ ในโรงเรียนไม่ได้ตั้งใจก็พากันหยุดเรียน Strike ดัก
 ๕๐๐ คน รัฐบาลเข้าอุดหนุนผู้บัญชาการ นักเรียนพวกนั้นจึงยอมแพ้
 จะเถยเด้าถึงเรื่องพบบุคคลต่าง ๆ ค่อยไป เมื่อเวลาแรกไป
 ถึงยังมีใครมีใครรู้ว่าฉันไปเมืองพระม้าว แต่เมื่อกดึบถึงเมือง
 รำกุง ชาวที่ฉันไปเมืองพระม้าวถึงหนังสือพิมพ์แพร่หลายแล้ว คน
 ในเมืองพระม้าวที่อยากพบจึงมาหา ไทยที่ออกไปถึงเมืองพระม้าวถึง
 ฉันก็มี คือ หดวงอุปถัมภ์ เขาไปเมืองพระม้าวด้วยกิจธุระส่วนตัวของ

เขา เคยได้พบปะกัน คน ๓ พระประกอบยันตรการ ออกไปราชการ
 เฝือกงชุตัจฉีให้มาอยู่ไฮ้เต็ดเดียวกับพวกฉัน อยู่จึงพบกันอีกคน ๓
 ได้ทราบความจากพระประกอบ อย่างประหลาดใจว่า เขาไปจาก
 กรุงเทพฯ ฯ ในวันนี้เอง ด้วยเดยวณอาจจะชนเคว็องบั้นจากคณ-
 เมืองไปถึงเมืองว่างก้งได้ใน ๒ ชั่วโมงครึ่ง เร็วกว่าไปหัวหินด้วย
 รถไฟเบนไหนด ๆ ถ้าออกจากคณเมืองแต่เข้าไปกินข้าวเช้าที่เมือง
 ว่างก้งกัทันเวดา นำพิศวงหนักหนา มีไทยที่อยู่เมืองว่างก้งมาหา
 อีกคน ๓ ชื่อ นายไฟ ไม่เคยรู้จักกับฉันมาแต่ก่อน บอกว่าเป็นตุก
 ของนาย “ยาเดสุช” บิดาได้บอกไว้ว่าคุณเคยกับฉัน ๆ กัหนักได้ นาย
 สุชคนนั้นเป็นชาวเมืองหลังดงน เมื่อยังหนุ่มซัดเซพเนจรไปอยู่เมือง
 วรรณอง แด้วเดยซามแม่นา ปากจัน อันเป็นเขตต์แดนไปรับจ้าง
 อังกฤษเป็น โปติศ ไปทำความดีมีความชอบได้เป็นนายสืบ แด้ว
 ค้อมาได้เดอนยศชนไปจนเป็นจ่านายสืบหัวหน้าโปติศที่เมืองมถิวัน
 พระม่าเรียกว่า “ยาเด” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ฉันไปตรวจการเตรียม
 รับเด็จดีสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่เมืองวรรณอง ได้แวะไปตุเมือง
 มถิวัน นายอำเภอังกฤษให้โปติศตั้งแถวรับเบนกองเก็ยวติยศ
 นายสุชเป็นคนคุ่มแถว ฉันไม่รู้ว่าเป็นไทยจนพระยาคำวางสุจวิต
 (คอซิมก้อง ณ วรรณอง) เมื่อยังเป็นพระยาระนองบอกจ่านายโปติศ
 คนนั้นเป็นไทยชาวเมืองหลังดงน ชื่อ สุช เมื่อจะกดับฉันจึงเรียกคว
 เขาไปปราศรัย หมายถึงจะพบกันเพียงเท่านั้น ครั้นเมื่อเด็จพระ

พุทธเจ้าหุดวงเด็ดจข้ามแหดมมะดาญุโดยทางบกไปถิงท่าเรือทปากจัน
 ฉนัเดข้ามฟากไปทางแดนอังกฤษเห็นตามบ้านเรือนราษฎรซิงผ้าแดง
 แต่งไปไม้ตงเครื่องบูชาโดยมาก ประหตาดใจ เมื่อตามเด็ดจดังมา
 ทางเรือ ก็เห็นบ้านเรือนทางแดนอังกฤษแต่งเครื่องบูชารบเด็ดจ
 เหมือนอย่างหนเเองกันมา ฉนัถามพระยาระนองว่านเหตุไคราษฎร
 ทางแดนอังกฤษจิงแต่งบ้านรบเด็ดจด้วย พระยาระนองบอกว่คน
 ทางฝั่งโน้นเป็นไทยม่มาก เห็นจะเป็นนายยาเดสุชเทียวชอนให้แต่ง
 เพราะไปดิศเป็นพนักงานตรวจตราตามท้องที่ ครนเมื่อเด็ดจประทับ
 อยู่ณเมืองระนอง นายยาเดสุชแต่งตัวอย่างนายไปดิศอังกฤษมาหา
 ฉนั บอกว่มีของขอยากจะทุดเกล้า ๆ ถววย (จะเป็นอะไรฉนัดื่มไป
 เดี้ยเดว) ปรีक्षाว่จะทำอย่างไรดี ฉนัถามถึงเรื่องทราษฎรทาง
 แดนอังกฤษแต่งบ้านรบเด็ดจ นายยาเดสุชตอบว่ แม่ไทย
 ทไปอยู่ในแดนฝรังกยงเป็นไทย เป็นข้าของพระเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน
 ฉนันัก็ชอบใจจิงกราบบังคมทุดเดวนำนายยาเดสุชถววยของ ททรง
 ปราศรัยให้ยณคชนบาน ดงแต่ฉนัไม่ได้พบกับนายยาเดสุชอีก จน
 ถึงรัชชกาลท ๖ เมื่อฉนัไปอยู่วงวังวัดศเดว นายยาเดสุชเข้าไป
 กรุงเทพ ๆ เวะไปหาฉนั บอกว่รับราชการอยู่กับอังกฤษจนอายุถึง
 อติวากัดออกรับเบยบำนาญ เดวก็กลับมาอยู่เมืองหงัดงัดนอย่างเดิม
 เรื่องประวัติของนายไฟก็อยู่ข้างแปดก เดวว่าเมอบิดาเป็นนายไปดิศ
 อังกฤษอยู่ที่เมืองมถฉนันฉนั ตัวยงเป็นเด็ก บิดาดังไปเรียนทเมือง

ว่างกึ่ง เมื่อสำเร็จการเรือนแล้วนึกว่าตนเป็นไทย จึงกลับเข้าไป
 กรุงเทพฯ หมายจะไปรับราชการ ได้เข้าทำราชการอยู่ในกรมหนึ่ง
 แต่ไปเกิดไม่พอใจ (จะเป็นด้วยเหตุใดนั้นไม่ได้ถาม) จึงกลับออก
 ไปเมืองว่างกึ่ง เพราะมีคนคุ้นเคยกันแต่ครั้งยังเป็นนักเรียนอยู่มาก
 ไปได้ภรรยาที่บ้านช่องไร่นาหาเลี้ยงชีพได้สะดวกก็เลยอยู่ในเมือง
 พะมา จนตอบว่าถางสวนได้สะดวกก็เลยอยู่ในเมืองพะมาต่อไป ขอ
 ให้เป็นศูนย์กลางเหตุ ต่อมามีพระภิกษุมาหา ๒ องค์ ครองแหวกอย่าง
 ไทยเหมือนกัน แต่สังเกตได้ว่ามีใช้พระไทยองค์หนึ่ง พระองค์เป็น
 ไทยอายุเห็นจะราว ๓๐ ปี ได้เรื่องประวัติให้ฟังว่า ตนชื่อ
 “บุญชวน” เป็นชาวเมืองสุราษฎร์ธานี บวชแล้วเข้าไปเฝ้าเรียน
 อยู่ที่วัดปทุมคงคาในกรุงเทพฯ ต่อมาได้เป็นตำแหน่งสมุห์ในฐานานุ-
 กรมของเจ้าอาวาส เธอได้ฟังพระที่เคยไปเที่ยวเล่าถึงต่างประเทศ
 นึกอยากไปเที่ยวบูชาถึงมหาเจดีย์สถานในอินเดียบ้าง จึงตาออก
 จาริกเดินบกไปเมืองพะมาแล้วเลยไปถึงอินเดีย ได้เที่ยวอยู่ใน
 อินเดียถึง ๓ ปี ได้ไปบูชาถึงที่พระบริโกตเจดีย์ที่พระพุทธองค์ทรง
 อนุญาตครบทั้ง ๔ แห่ง และได้ไปถึงสถานที่สำคัญในตำนานพระ
 พุทธศาสน์แห่งอื่นอีก เช่น ถ้ำถ้ำคันคูลา ที่ทำปฐมสังคายนา ณ
 เมืองราชคฤห์ เป็นต้น ตลอดจนไปจำพรรษาอยู่ ณ เมืองคาสีถึงบน
 เทือกภูเขาคิมาลัย หรือถ้าตามคำโบราณก็คือได้ไปถึงป่า “หิม-
 พาน” ก็ได้เที่ยวมากกว่าพระภิกษุไทยองค์อื่น ๆ ที่นั้นได้เคยพบ แต่

ฉันไม่เคยรู้จักกับเธอมาแต่ก่อน ก็ไม่หัดบตาเชื่อตามที่เธอเล่า จึง
 ดองซักไซ้ไต่เตียง เพราะที่ดำคัญค่าๆ ที่เธอเล่า ฉันเคยไปถึง ๓
 แห่ง คือที่มหาโพธิ์สถาน ณ เมืองพุทศคยาแห่ง ๓ ที่มฤคทายวัน
 ณ เมืองพาราณสีแห่ง ๓ และเมืองคาสีถึงที่เขาคิมาลัยแห่ง ๓
 เธอบอกอธิบายได้ถูกต้องจนฉันเชื่อว่าได้ไปจริง แต่อยากจะรู้อีก
 ไปจำพรรษาอยู่ที่เขาคิมาลัยนั้น ฉันซักไซ้ต่อไปว่าเธอไปอยู่อย่างไร
 เธอบอกว่าพระขีเบตองค์ที่มามาด้วยนชวนเธอไปอยู่ที่วัดขีเบต ซึ่งฉัน
 ได้เคยไปดู เป็นวัดใหญ่ฝ่ายคติมหายานอยู่ในเมืองคาสีถึง เพราะ
 ชาวเมืองเป็นขีเบตโดยมาก ฉันถามเธอว่าทนหนาวได้อย่างไร เธอ
 บอกแต่ว่าต้องใส่หมวกอย่างพระขีเบต คือไปแต่งอย่างพระขีเบต
 (คล้ายพระจีน) อยู่ตลอดพรรษา เธอบอกต่อไปว่าเมื่อเธอจะกลับ
 มา พระขีเบตองค์ที่มามาด้วยอยากจะมาเที่ยวบอกบุญเรียไรเงินไป
 สร้างโรงเรียนที่วัด เธอจึงชวนให้มาด้วยกัน เมื่อถึงมาถึงเมือง
 วันเธอแนะนำให้ห่มผ้าอย่างพระไทย ถามต่อไปว่ายังมีพระไทย
 เที่ยวอยู่ในอินเดียอีกบ้างหรือไม่ เธอบอกว่ามีตามเนรวัดราชาธิ-
 วาส์ไปเข้าโรงเรียนอยู่ที่ ๒ องค์ ได้ทราบเรื่องพระไทยอีกเรื่องหนึ่ง
 เมื่อฉันกลับมาถึงวังกรุง เดชานุการใหญ่ของรัฐบาลบอกรว่าราชทูต
 อังกฤษในกรุงเทพฯ มีจดหมายไปว่า พระเถระผู้ใหญ่ High Priest
 องค์หนึ่งจะไปอินเดียและเมืองพะม่า เมื่อไปถึงขอให้จัดที่พักให้อยู่
 วัดใดวัดหนึ่ง เขาตามฉันว่าจะไปเป็นพระมหาเถระชั้นสูงเพียงไหน ฉัน

ตอบว่าถ้าได้รื้อขอเห็นจะบอกได้ เขาเขียนชื่อตั้งมาให้ พอได้เห็น
 ชื่อเต็มเต็มจิวชิราณวงศ์ก็ประหลาดใจและดีใจด้วยทั้ง ๒ ฐาน ฉะนั้น
 จึงเขียนบอกไปว่า พระมหาเถระองค์นั้นเป็นเชื้อพระราชวงศ์ และ
 มีสมณศักดิ์สูงถัดแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมา เถยนั้นก็อยากพบต่อ
 ไป ตามรัฐบาลก็ไม่ทราบกำหนดว่าจะไปถึงเมืองพะม่าเมื่อใด ต่อ
 ฉันทกลับมาถึงเมืองบิ๊นงแล้วจึงได้พบกับ เพราะเมื่อท่านไปจาก
 กรุงเทพฯ ๑ ดวงเรือที่บิ๊นงตรงไปอินเดียนั้น ได้ไปถึงเมืองพุททชยา
 เมืองพาราณสี และเมืองกุสินารา แต่ไปเวลาดำถึงเข้าฤดูร้อน
 ทีเดียว ทนร้อนในอินเดียนั้นไม่ไหวถึงจับไข้ต้องรีบกลับ เมื่อถึง
 เมืองพะม่าก็ยังอาพาธ อยู่ที่เมืองร่างกุ้งเพียง ๓ วัน พอได้คราวเรือ
 ก็กลับมายังบิ๊นง มาหาใช้ในกตางทาง ท่านไปด้วยกันกับพระอีก ๓
 องค์ คือ พระรัชชฆมกต ราชาคณะวัดสัมพันธวงศ์ ๑ พระสารุศักดิ์
 สังวร ราชาคณะวัดบวรนิเวศ เป็นผู้นำทางด้วยเป็นพระสังฆาเคย
 ไปอินเดียนอก ๑ กับ พระหม่อมราชวงศ์ในสังกต ปราโมทย์ศิษย์ของ
 ท่านองค์ ๑ หม่อมราชวงศ์โตะ นพวงศ์ น้องชายของท่านเป็นคุณุหัตถ์
 รับหน้าที่ไฉยวัจจกรไปด้วยอีกคน ๑ เมื่อท่านกลับมาพักอยู่บิ๊นง
 เป็นโอกาสให้ฉันได้ทำบุญและได้ฉันทานาวรมย์อยู่ ๒ วัน ฉันทเคย
 สัมภาษกับพระสังฆทัตถกคิหิยาน อ้างได้ว่าหมดทุกชาติ เห็นว่า
 ในการอย่างอื่นพระสังฆทัตถกคิหิยาน อ้างได้ว่าหมดทุกชาติ เห็นว่า
 ในการอย่างอื่นพระสังฆทัตถกคิหิยาน อ้างได้ว่าหมดทุกชาติ เห็นว่า
 เดียวแต่การเที่ยวต่างประเทศ ยังสู้พระสังฆทัตถกคิหิยานไม่ได้ เพราะพระสังฆ

ไทยพอใจแต่จะอยู่ในเมืองของตน ถ้ามีพระเถระที่ทรงคุณธรรม
ไปเที่ยวอินเดียเหมือนอย่างสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณองค์น้อย ๆ ได้
เห็นมุขนิมิตประเทศกับทงษณินมนุษย์ที่พระพุทธองค์ทรงพรรณนาไว้
ความรู้พระพุทธศาสนามาในเมืองเราจะดีขึ้นได้อีกมาก

พวกชาวเมืองพม่ามาหา ๓ ราย รายหนึ่งหัวหน้าบริษัทเจ้า
ของโรงพิมพ์ “หงส์วาดดี” ซึ่งเคยมีกิจการเกี่ยวกับโรงพิมพ์มอญ
ที่ปากัดดี แขวงจังหวัดพระประแดง เห็นจะเคยได้ยืมซื้อหนังสือมาจาก
พวกมอญที่ปากัดดี ออกคำให้มาหาและมีแก้ไขเอาหนังสือพระไตรปิฎก
ที่เขาพิมพ์ด้วยอักษรพม่าเย็บเป็นสมุดหลังหนังมาให้เล่ม ๓ ฉะนั้น
แสดงอนุโมทนาด้วยความยินดี อีกรายหนึ่งมอญชื่อ อาจารย์
ไปชอย Saya Po Choe เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัย ให้เจ้าชายเมือง
นำมาหา เอาสมุดหนังสือ “มหาวรรณวงศ์ ฉบับย่อแก้ว” แปล
(ตามตำนานเดิม) พิมพ์เป็นภาษาอังกฤษ และพิมพ์ที่โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยออกจำหน่ายมาให้เล่ม ๓ อาจารย์คนนั้นเขามีกิจจะดับ
สายเส้นสกุลของเขา ประสงค์จะมาถามหาความรู้ด้วย เขาเขียน
สายเส้นสกุลของเขาให้ดู จะพรรณนาแต่ใจความ คือ ต้นสกุล
ของเขาเป็นพระเจ้าหงส์วาดดี มีราชบุตรองค์ ๓ ทรงนามว่า “ดุ่มณะ”
Thumana ได้ไปครองเมืองเมย์วดี (ใกล้กับตำบลด่านแม่สอด)
อยู่มากองทัพไทยยกไปตี เจ้าดุ่มณะหนีไปตั้งเมืองอยู่ใหม่เรียกว่า
เมือง “โทประสวาย” Dopaswai น้องของเจ้าดุ่มณะองค์ ๓ ทรงนาม

ว่า "มูตัม" ได้ครองเมืองเชียงใหม่ วงศ์ของเขาจึงตั้งตนแยกต่างหาก
 กันแต่นั้นมา ลูกของมูตัมคน ๑ ชื่อ "มูฟาย" Moophai มีลูกที่อยู่ใน
 เมืองไทย ๔ คน คนที่ ๑ ชื่อ "เทวเทศ" Davadesa คนที่ ๒ ชื่อ
 "ตาสุ" Tasu คนที่ ๓ ชื่อ "ขุนขู" Khun Khou คนที่ ๔ เป็นหญิง
 ได้เป็นภรรยาเสนาบดีไทย ต่อมาในกาลครั้งหนึ่งมีเจ้าไทยพระองค์
 หนึ่ง ซึ่งภายหลังได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ได้ตั้งไปประพาส
 ถึงเมืองพะม่า ดุงหรืออา Uncle ของเขาชื่อ อูมัตตุน U Myat Tun
 ซึ่งยังมีตวยอยู่ในเวลานั้นอายุได้ ๘๐ ปี ว่าได้เห็นเจ้าไทยพระองค์นั้น
 เพิ่งวันหนุ่ม และว่าครั้งนั้นลูกของเจ้ามูฟายคนที่ ๒ กับคนที่ ๓ ได้
 ตามเสด็จเจ้าไทยออกไปด้วย เขาอยากจะทราบประวัติของญาติทั้ง
 ๒ คนที่ตั้งวงศ์สกุลอยู่ในเมืองไทยจึงมาถามฉัน ฉันบอกได้แต่ว่าเจ้า
 ไทยที่เขาว่านั้นคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย
 ราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วเสด็จไปประพาสอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
 เมื่อเขาไปได้เสด็จแวะที่เมืองเมาระดำเจิง แต่ญาติของเขา ๒ คนนั้น
 ฉันไม่เคยได้ยินชื่อ ในเมืองไทยเห็นจะเรียกเป็นชื่ออื่น เมื่อกลับ
 มาฉันจะต้องสืบดู อีกภายหลังเจ้านายเมืองเธอไปพาทาจารย์พะม่า
 คน ๑ ชื่อ อูโปกยา U Po Kya ว่าเป็นผู้โบราณคดีเมืองพะม่ามาก
 มาให้ฉันไต่ถาม ความที่อูโปกยาบอกให้ทราบฉันได้เดาไปในที่อื่น
 แล้วโดยมาก ยังไม่ได้กล่าวแต่เรื่องค่าน้ำชื่อพะม่า อูโปกยาบอกว่า
 ตามแบบเดิมมีค่าเป็นคู่สำหรับเรียกชายและหญิงทุกชั้น คนที่เป็น

ชั้นบุษยามาย ชายเรียกว่า “อู” หญิงเรียกว่า “ตอ” ที่เป็นชั้นสูง
บ้าน้ำ ชายเรียกว่า “โก” หญิงเรียกว่า “มะ” ที่เป็นชั้นพ ชาย
เรียกว่า “มอง” หญิงเรียกว่า “ไม” ที่เป็นชั้นน้อง ชายเรียกว่า
“งะ” หญิงเรียกว่า “มิ” แต่ภายหลังมาเรียกคล้ายกับแบบเดิมไป

วันเสาร์ที่ ๘ กุมภาพันธ์ กรรมการสนามม้าคิงมัยด์โมส
Stewards of the Turf Club เชิญไปกินกลางวันที่สโมสรในบริเวณ
สนามม้า ด้วยเป็นวันสำคัญของการแข่งม้าที่เมืองย่างกุ้ง อย่างวัน
แข่งม้าซึ่งถอยทองของพระราชทานในเมืองเรา ผู้ที่เป็นกรรมการ
ล้วนแต่เป็นคนสำคัญทั้งในราชการและในการอื่นเหมือนอย่างว่า
เดอกรัฟเตอร์เทศพดกทเบนนหวหนาทงนน มทงฝรงแซกแะพะมา เดยง
กันแต่ผู้ชายประมาณสัก ๒๐ คน ฉนั้นระหว่างอชิบคัพผูกษาค้ำด
ตั้ง Chief Justice of the Supreme Court ซ้าง ๓ มิสเตอร์ กรอ เตซา
นุการใหญ่ของรัฐบาตเมืองพะมา Chief Secretary of the Government
of Burma ซ้าง ๓ ในเวลาหนึ่งโตะฉนั้นมีโอกาสได้สนทนาไต่ถาม
กิจการต่าง ๆ ในเมืองพะมาดังเดามาในตอนต้น ๆ หลายอย่าง ฉนาม
ม้าที่เมืองย่างกุ้งทำเรียบบร้อยไฮโดง มีสถานที่ต่าง ๆ บริบูรณ์ และ
รักษาดีกว่าสนามม้าแห่งอื่น ๆ ที่ฉนเคยเห็นทางตะวันออก ฉนั้นออก
ปากชม เขาบอกว่านอกจากสนามม้าที่เมืองกาตกตาไมมีแห่งอื่นที่
จะเปรียบกับสนามม้าเมืองย่างกุ้งได้ แต่ตัวฉนไม่เข้าใจในการเดิน
แข่งม้า พอเสร็จการุเตยงก็ตากดบมา ถึงตอนเย็นเขาเชิญให้เจ้าหญิง

ไปดู กัดขึ้นมาเดี๋ยวมีคนมากมาย เจ้าเมืองไปให้ถ้วยรางวัล ส่วน
 ตัวฉันกับหญิงเหี้ยมซึ่งอยู่เป็นเพื่อนพากันย้อนขึ้นไปนมัสการดาพระ
 เกศธาดูและเที่ยวถ่ายรูปอีกครึ่งหนึ่ง เวลานั้นเห็นนอกบริเวณพระ
 เกศธาดูเขาทำตั้งเตรียมการจะปลงศพพระมหาเถระ Sayadaw องค์
 หนึ่งในเดือนมีนาคม เห็นกำลังปักธงไม้ไผ่รอบบริเวณ ในนั้นด้าน
 โครงรูปราชสีห์อย่างใหญ่โตอยู่ตัวหนึ่งก็มีด้าน โครงรูปหงส์หรือรูป
 อะไวอย่างใหญ่โตอีกตัวหนึ่ง การเผาศพพระพะมาฉันได้เคยเห็นเมื่อ
 ไปเมืองย่างกุ้งครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ด้วยประจวบกับงานปลงศพ
 พระสังฆราช เขาพาฉันไปดูในวันปลงศพ ดูเป็นงานมหรรศจรรย์โต
 มือกร้านขายของ เดินตะครและระบำ (ซึ่งฉันเห็นการพ้อนรำของ
 พระมาเป็นครั้งแรก) และมีรูปสัตว์ด้าน โครงปิดกระตาศตัวใหญ่ ๆ
 อย่างเห็นทำอยู่ในคราวนั้นหลายตัว แต่จะเป็นรูปสัตว์อะไรดีมีเสีย
 แล้ว เขาได้พาไปดูที่เผาศพด้วย วิธเผาศพอย่างพระมาฉันชอบกล เขา
 ไม่เอาหีบศพขึ้นตงบนเชิงตะกอน ใช้ชุดหตุมตงไปในแผ่นดิน เอาพื้น
 เรียงขึ้นมาแต่กันหตุมกตบหีบหรือห่อศพไว้ในกลางกองพื้นไม้แต่เห็น
 ที่รวมหตุมเห็นจะเป็นข้างด้านปลายเท้าศพ มีธูปแผดอย่างเช่นใช้
 หตุมทองหตุมพระตั้งไว้ พอจุดไฟคิพื้นแล้วก็ดับดมด้วยแรงไฟให้
 แรงจนจนไหม้ศพและพินหมตทั้งหตุม ต่อไปในวงรูงชนก็เก็บอัฐิ
 ธาดูไปบรรจุในสถูปเป็นที่ดี วิธเผาศพด้วยชุดคอกไม้ไฟที่เรียกว่า
 “ลูกหนู” เห็นจะเป็นวิธของมอญ ไม่เห็นมีร่องรอยในการเผาศพ

พระพม่าซึ่งฉันไปดูในวันนั้น พิศเพราะพิชิตการเผาไฟไทยกับพม่า
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ดมทั้งที่เหมือนกันและผิดกันชอบกุด การสร้างบริเวณงานเผาไฟ
 ทำรูปสัตว์ต่าง ๆ แท้แถมมหรสพเหมือนกัน แต่ส่วนวิธีเผาไฟ
 นั้นผิดกันเป็นข้อสำคัญ ไทยทำตามอย่างคำสอนพราหมณ์ พม่าทำ
 ตามอย่างพระพุทธศาสนา ตามคติพราหมณ์นั้น แต่คนเกิดก็ต้อง
 จุดดวงไฟสำหรับตัวคนนั้นดวงหนึ่ง และต้องบูชารักษาไฟดวงนั้นไว้
 ตลอดชีวิต เมื่อตายเอาไฟดวงนั้นเผาไฟแล้วจึงดับได้ ไทยเราจะ
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ได้รับตำราบูชาไฟเช่นว่ามาใช้เพียงไรแต่โบราณไม่ทราบชัด แต่
 ยังมีการที่ทำกันในเหล่าบุคคลชนสูงศักดิ์เป็นเคาอยู่จนทุกวันนี้ เป็น
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ต้นว่าพอดูจุดดอดออกมาทำให้จุดเทียนเรียกว่า “เทียนกตเมต” ตั้ง
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ไว้ในห้องที่ทารกอยู่ รักษาดวงไฟมิให้ดับเดือน ๓ แต่ภายหลังงด
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ดงมาเพียง ๓ วัน ๗ วัน เมื่อใครตายดงก็จุดเทียนกตเมตอย่างเดิย
 ๒๒๒ ๒๒๒
 กันนั้นไว้ที่ข้างศพ จนย้ายศพไปดงหรือไปฝังแล้วจึงดับเทียนกตเมต
 ๒๒๒ ๒๒๒
 เมื่อจะเผาไฟ ถ้าเป็นพระศพเจ้าหรือศพขุนนาง พระเจ้าแผ่นดินพระ
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ราชทานดวงไฟไปเผาไฟ จึงเรียกกันว่า “พระราชทานเพลิง” ไฟที่
 ๒๒๒ ๒๒๒
 พระราชทานไปเผาไฟนั้นมีไซไฟด้ามฉม พระเจ้าแผ่นดินต้องทรง
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ฉายแสงอาทิตย์ด้วยแว่นให้เกิดดวงไฟ เรียกกันแต่ก่อนว่า “ไฟ
 ๒๒๒ ๒๒๒
 ฟา” ทรงจุดเทียนด้วยไฟนั้นพระราชทานไปให้หัวหน้าหน้าศพไปยังเมรุ
 ๒๒๒ ๒๒๒
 แล้วเผาไฟด้วยไฟดวงนั้น ถ้าเป็นเวลาไม่มีแสงแดดพอจะทรงฉาย
 ๒๒๒ ๒๒๒
 แว่นได้ ก็ทรงดับศิลาหน้าเพลิงให้เกิดไฟฟ้าอย่างเดียวกัน เพิ่งมา

แก้ไขในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้จุดไฟฟ้า (คือไฟที่ทรงฉายมาจากแสงอาทิตย์) มีประจำไว้ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นนิจสำหรับพระราชทานเพลิงศพ ไม่ต้องให้ทรงฉายแสงอาทิตย์หรือดับคิดหน้าเพลิงทุกคราวไป ถ้าพระราชทานเพลิงศพตามหัวเมือง อันไม่สามารถจะส่งดวงไฟไปได้ ก็พระราชทานคิดหน้าเพลิงไปให้ผู้แทนพระองค์ในที่นั้นทำให้เกิดดวงไฟที่พระราชทานเพลิงศพ พิจารณาที่ความตามที่กล่าวมาดั่งนี้ให้เห็นได้ว่าไทยเราเคยถือคติเรื่องดวงไฟอย่างพรหมณ์มาแต่ก่อน ประเพณีการพระราชทานเพลิงศพทุกวันนี้ใครดั่งเกตุก็จะเห็นได้ว่ามีของ ๓ อย่าง คือ ฌ้ายบังสุกุล ทำบุญอุทิศพระราชทานแก่ผู้ตาย อย่าง ๓ ข้าวดอกดอกไม้รูปเทียน ทรงขมาศพเพื่อระงับเวรกับผู้ตาย อย่าง ๓ ดวงไฟสำหรับเผาศพ อย่าง ๓ คนที่ไม่รู้มักสำคัญว่ารูปเทียนที่พระราชทานไปก็ดี ที่ตนเองเอาไปก็ดี สำหรับเผาศพ ตามที่จริงมิใช่เช่นนั้น รูปเทียนกับทวงขาวดอกดอกไม้เป็นของสำหรับขมาศพเท่านั้น ในบทรหมายก็เรียกว่า “เครื่องขมา” การที่เผาศพเผาแต่ด้วยดวงไฟที่พระราชทานไป ในเมืองเขมรเขายังใช้ประเพณีอันนั้นแต่เห็นชัด เช่นเมื่อถวายพระเพลิงพระศพเจ้าศรีสวัสดิ์ พระเจ้านววงศ์ผู้เป็นรัชทายาทขึ้นไปถวายบังคมวางข้าวดอกดอกไม้รูปเทียนขมาพระศพก่อน แล้วออกมานอกพระเมรุ (เอาไฟฟ้า) จุดไม้ก่อกวายนพระเพลิง ประเพณีในเมืองไทยถ้าเป็นศพที่ดั่งนี้ ก็พระเจ้าแผ่นดินเสด็จเข้าไปทรงขมาถึงที่ศพ แล้ว

ทรงจุดไฟป่าด้วยเทียนขมานนเองพระราชทานเพลิงศพ ถ้าเป็นศพ
 คักคิดคาตงมากก็โปรดให้มณเฑาะพรวงศ์เข้าไปวางเครื่องขมาทศพ
 แดงจรงทรงจุดผกเคตด้วยไฟฟาพระราชทานเพลิง ถึงกระนั้นกเบน
 แดพระเจ้าแผ่นดินองคเคตยอทพระราชทานเพลิง ถ้ามิได้เด็ดใจไปเอง
 ก็ให้มณเฑาะพรวงศ์พระราชทานเพลิง มณเฑาะพรวงศ์เพียงเขาชูปเทียนของ
 คนไปวางขมาทศพเท่านั้น ห้ามมณเฑาะพรวงศ์เผาศพไม้ว การเผาศพคน
 ดำมณเฑาะพรวงศ์หัดเคตเคตมณเฑาะพรวงศ์จะเป็นศอหวหนาในพวงเจ้าภาพทเป็น
 ผู้เผา แต่ภายหลังเกิดล้าคัญไปว่าช่วยเผาศพเขาบุญ ก็พากันเอา
 เทียนขมาจุดไฟช่วยเผาศพด้วยทุกคน บางคนถึงเกรงว่าวางเทียนที่
 ได้โดงจะไม่เป็นอันเผา จุดเทียนทั้งดงไปทางปากโดงก็มี มนเฑาะ
 มาดงนี้ แต่ก็อยู่ในเดือนมาในประเพณีพราหมณอยนนเอง เมอฉน
 ไปดูเผาศพพระพระม่ากดับมาเคตยอก่อนเขาจุดไฟ ด้วยเกรงว่าจะกิด
 ขวางเขา แต่ไม่เห็นมณเฑาะพรวงศ์คักคิดไปนงงาน มีแต่พวงกรรมการท
 ศษยพามาพาไปเทยวดงาน นกมิได้ว่าได้เห็นมณเฑาะพรวงศ์ชูปเทียนขมา
 หรือเขาจะขมากนเคตยอเมอเวดายงตงศฟกเป็นได้

จนอาทิตย์ ๘ กุมภาพันธ์ เวดabay มิดเคตอร์ คัดโตเนย
 ผู้คักการห้างอิดเคตเอเชยคคิ เคตยอเบนนกงชุดเคตยอมาร์คในเมืองพมะ
 เชยไปเคตยอนาชาเป็นการรับรองพวงเราทบ้านของเขาอยบ่นเนนเขา
 ข้างนอกเมืองว่างกุง เขาเชยพวงพมะเคตยอองกฤษทเป็นคนล้าคัญ
 ให้มาพบพวงเราทหลายคน ทงโตะทลายคักรายไปในล้นาม ให้พวง

เราแยกกันนั่งคนละโต๊ะ โต๊ะที่ฉันนั่งเขาจัดให้ขุนนางพม่า ๒ คน คือ เซอหมองบา หัวหน้ารัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (แต่เขาใช้ชื่อเรียกว่าเลขาธิการ Secretary of the Interior) มาหนึ่งด้วย คน ๓ อีกคน ๓ เป็นผู้พหุภาษาศาลสูง Supreme Court อย่างศาลฎีกา (ฉันลืมชื่อไปแล้ว) อีกคน ๓ อังกฤษที่เป็นอธิบดีผู้พหุภาษาศาลสูง เป็น เซอร์-ชออะไรฉันลืมไปแล้ว กับทงภรรยาผู้ทักว่ามา. ฉันไปเมืองพม่าไม่ได้คิดจะไปหาความรู้เรื่องการเมือง ตั้งใจแต่จะไปเที่ยวดูของโบราณ วันเมื่อเขาเชิญพวกคนสำคัญในการเมืองมาให้พบ เรื่องที่ฉันทนากันก็เลยเข้าไปในการเมืองด้วย แต่ดูประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง ที่พวกคนการเมืองในเมืองพม่าทางฝรั่ง และพม่าไม่มีใครได้ถามกันถึงการเมืองในเมืองไทยเลยสักคนเดียว ฝ่ายฉันจึงมีโอกาสที่จะถามเขาได้มาก ฉันทนากันด้วยยินดีไม่มีตรีจิตตตอกันทั้ง ๒ ฝ่าย

เรื่องที่ฉันทนากันท่าน เซอร์ อธิบดีผู้พหุภาษาศาลสูงออกจะขบขันอยู่บ้าง แกล้งถามว่าฉันได้ไปเรียนในประเทศอังกฤษหรือ ฉันตอบว่าไม่ได้ไป ด้วยสมัยเมื่อฉันเดาเรียนนั้น ไทยยังมีใครนิยมในการส่งเด็กไปเรียนในยุโรป จึงเรียนกันในบ้านเมืองของตนเองเป็นอันมาก แต่ประหลาดใจบอกว่า เมื่อตัวแกยังเป็นนักเรียนอยู่ที่ไครด์เซิร์ช ในมหาวิทยาลัยออกัสฟอร์ดนั้น มีนักเรียนไทยอยู่ร่วมวิทยาลัยได้คุ้นเคยกับแกคน ๓ แก้นึกว่าจะเป็นตัวฉัน ฉันถามว่าแกรู้จักชื่อ

เขาหรือไม่ แก่นงอยด์ก็ขระเดยว บอคว่านักช้อได้แดง ชื่อ รพ Rabi
เบนนองของฉนหรือ ฉนบอคว่าเบนนถน ด้วยเบนนพระราชบุตร
ของพระเจ้าแผ่นดินทเบนนพระเชษฐาของฉน แก่หัวเราะแแดงว่ถ้า
เชนนอายุฉนก็เห็นจะถึง ๘๐ แแดง เพราะตัวแก่เบนนนักเรียนรุ่นเดยว
กับรพ ยงถึงเวลาทจะออกรบเบนนบ้านฏในบฉน ฉนตอบว่ทฉน
บอคนเบนนความจริงแแดงพุดฉนได้ ด้วยฉนเองเบนนผู้พรวไปตั้งท
วิทยาลัยไครด์เชิสเมือ ค.ศ. ๓๘๘๓ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เวदान ฉน
Dean ผู้บัญชาการวิทยาลัย ชื่อ เปเชค Paget ค่อมาได้เบนนฉนอบ
เมือออกศฟอร์ดเบนนผู้รบ แก่ฉนดังฉย

ฉนทบทกับผู้พิพากษาศัดสูงคนทเบนนพระมา ฉนถามว่ใน
เมือพระมามีคนต่างชาติต่างภาษาแแดงต่างศัดนาคดอยอย่าง ใช้
กฎหมายพิพากษาคัดฉนอยางไรบ้างหรือไม่ แก่ตอบว่ในคัดท
เบนนความแพ่งแแดงความอาญาดำฉน ใช้ประมวลกฎหมายทรัฐบาด
อังกฤษตั้งสำหรับประเทศพระมาเหมือฉนทั้งหมด แแต่ถาคัดทเบนน
ฉนลักษณะฉวเมือหรือมรดกใช้กฎหมายตามฉนคัดศัดนาคแแดงประเพณี
ของคู้ความ ฉนถามว่คัดเชนนฉนสำหรับพวกพระมาใช้กฎหมาย
อะไร แก่ตอบว่ใช้กฎหมายธรรมศัดศร์ (พระมาเรียกกฎหมายของ
คนรวมกันว่ธรรมศัดศร์ อย่างไทยเราใช้ค้วว่กฎหมายเรียกรวม
กัน) แแดงบอกรบายค่อไป ว่เมือครั้งพระเจ้าแผ่นดินปกครอง
ประเทศพระมานฉน กฎหมายทใช้อยางพฉนแฉน ด้วยธรรมศัดศร์เบนน

คัมภีร์ใหญ่ บทกฎหมายมีที่ใช้มากก็มี ค่อนาน ๆ จึงใช้ก็มี ใช้เข้า
 กับสมัยไม่ไดกม เมื่องอกฤษใต้เมื่องพะมาจึงให้ชำระธรรมศาสตร์
 คงไว้แต่มีที่ใช้ นอกจากนั้นให้ยกเลิก การชำระนั้นได้อาศัย
 “อุ กวง” U Gaung ซึ่งเคยเป็นอธิบดีหาเด้นาบดีพะมาที่เกงหวุ่น
 เมื่อก่อนมาแต่ก่อนเป็นผู้ชำระ แล้วให้แปลเป็นภาษาอังกฤษพิมพ์
 ไว้ด้วยกันกับภาษาพะมา และยังกฎหมายซึ่งเนื่องกับพระพุทธ-
 ศาสตร์นอกแผนกหนึ่ง กฎหมายแผนกเขาเวียงคตที่เคยคัดค้นแล้ว
 พิมพ์ไว้เป็นตัวอย่าง สำหรับพิพากษาคตที่เกิดขึ้นใหม่ การที่
 ดันทนากันด้วยเรื่องกฎหมายนั้นผลในวันหลัง ผู้พิพากษาคณนหม
 แก่ใจรวบรวมสมุดกฎหมายพะมาต่าง ๆ ที่ได้บอกในวันก่อน ดังมา
 ให้เป็นที่ระดังชัดหนึ่ง & เด่มสมุด ฉนั้นเขียนจดหมายตอบขอบใจเขา
 มาก พิศเราะที่อธิบายที่กล่าวถึงกฎหมายพะมาเมื่อครั้งยังมีพระเจ้า
 แผ่นดิน ก็เห็นจะเป็นเช่นเดียวกับกฎหมายเก่าของไทยเรา ที่
 พิมพ์ในสมุด ๒ เด่มนั้นเอง เพราะพะมากับไทยแต่โบราณถือคติซึ่ง
 ได้มาจากอินเดียอย่างเดียวกัน ว่าพระธรรมศาสตร์เป็นของสุซุม
 คัมภีร์ภาพคอรูแต่ผู้ซึ่งทรงคุณธรรม ถ้าตกไปถึงมือคนอันรพาดจะ
 เอาไปใช้ให้เกิดโทษแก่มหาชน แมื่กฎหมายไทยก็เพิ่งรู้จักได้ทั่วไป
 ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ พระราชทาน
 อนุญาตให้พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๔ ครั้งนั้นไปเมืองเขมรเมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๕๗ ได้สันทนากับฝรั่งแล้วซึ่งเป็นหัวหน้าหรือที่ปรึกษากระทรวง

ยุติธรรมอยู่ที่เมืองพนมเปญ เขาบอกว่าในกระบวนการพิจารณาความ
ในศาลเมืองเขมรเวลานั้น ยังไม่ยอมให้คู่ความมีทนายเข้าช่วยแก้
ความในศาล เพราะกฎหมายเขมรห้ามมาแต่โบราณ ด้วยเกรงพวก
เจ้าถ้อยหมอกความจะเข้าไปทำให้ยุ่งยากในการพิจารณาคดี เดิมก็
เห็นจะถ้อยคดีย่างเดียวกันทุกประเทศทางตะวันออก

เรื่องการเมืองที่ได้สัมพันธ์กับ เซอร์มองบา รัฐมนตรีกระทรวง
มหาดไทย จะรอไว้เดี๋ยวรวมกับเรื่องไปดูแลคดีสภาเมืองพะม่าในวัน
อื่นต่อไป

วันจันทร์ที่ ๓๐ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า มองบาดุน Maung Ba
Dun เห็นจะเป็นเนติบัณฑิตคนสำคัญ จึงได้เป็นตำแหน่งเลขานุการ
ของเนติสภา (ปาเดย์เมนต์) เมืองพะม่า ซึ่งได้รู้จักกันกับฉันที่
บ้าน มิดเตอร์ คัสโตเนีย เมื่อวานนี้ มาหาและเชิญให้ไปดูประชุม
เนติสภา ณ วันพุธที่ ๓๒ ด้วยวันนี้เขาจะมีการ ประชุมพิเศษ
แสดงความอาลัยใน พระเจ้ายอช ที่ ๕ และถวายพรพระเจ้าเอควาด
ที่ ๘ นอกจากนั้นอยากจะชวนพวกเราไปเที่ยงที่บ้านเวดาค่า จะ
เที่ยงอย่างพะม่าและมีมะโห้พะม่าให้ฟังด้วย ฉันรับจะไปแต่ที่เนติ-
สภา แต่บอกขราซอตัวในการเที่ยง จะให้แต่เจ้าหญิงไป หนึ่ง
เมื่อวันกินนาศาที่บ้านมิดเตอร์ คัสโตเนีย มองบาดุนนั่งโต๊ะเดียวกับ
พระองค์หญิงศิริรัตน์ได้พูดกันถึงเรื่องนายรูป เขามาวันหนึ่งเอา
สมุดรูปต่าง ๆ ของเขามาให้เธอดูด้วย มีรูปแปลก ๆ เช่นรูปการ

พิชเมื่อควเขาอุปถัมภ์เป็นต้น รูปใดฉันอยากได้เขาก็มีแก่ใจไป
นายตำรวจตั้งมาให้ตามปรารถนา รู้สึกชอบใจมาก

เวดาบ่ายว่างจึงชวนกันไปกินขนมที่ร้านชื่อ ดาวอย Savoy
Restaurant เรื่องที่จะไปร้านขายขนมหม่มมุดเหตุควรจะได้ไว้ด้วย ใน
บรรดาเมืองชนของฮอลันดาทางทชะวาและสุมาตรา ถ้าเป็นเมืองใหญ่
คงมีร้านขายขนมสำหรับผู้ไปกิน เวดาเห็นพวกผู้คุมักพาตุ๊กเมียไป
ซื้อของว่างเช่นขนมไอศกรีมกิน แดวเดยนั่งเดินที่ร้านขายขนม
ร้านขายขนมจึงจัดเป็นที่โถงมั่งของควและของหวานต่าง ๆ อัน
ทำอย่างประณีตไว้ขาย ตั้งโต๊ะเล็ก ๆ มีเก้าอี้ล้อมโต๊ะ ๔ ตัวราย
กันไปเป็นหย่อม ๆ มีบัญชีของกินพิมพ์วางไว้ให้รู้ และในห้องนั้น
ชนตั้งโต๊ะเก้าอี้ได้ขนมแห่งต่าง ๆ เรียงตามข้างฝา ที่กลางห้องมีตุ๊ก
ขนมสดสำหรับให้เด็กกอดัย แดวแต่ใครจะเด็กซื้อสิ่งใดกิน บอก
ให้เขารูจักจัดมาให้แะมีบอยมาเดยง นั่งกินกันในร้านหรือชานดา
หน้าร้านน แต่ในเมืองชนของอังกฤษเช่นเมืองดิงคิปร์แะบี๊นังไม่มี
ร้านเช่นนั้น เห็นจะเป็นเพราะวิสัยอังกฤษชอบเดินกีฬา ในตอนเย็น
มักพากันไปอยู่ในสนามการเดินโดยมาก ร้านขายขนมมีแต่พวกจีน
แะพวกแขกเดียนมาทำขายบ้าง แต่ของที่ทำขายแะร้านที่จัดไม่
นำไปนั่งกิน เมื่อแรกฉันไปถึงเมืองพะมาเข้าใจว่าเป็นเมืองชนของ
อังกฤษก็คงเหมือนที่เมืองดิงคิปร์แะบี๊นัง ไปเกิดประหลาดใจเมื่อ
ไปกินเตยงนำชาติบ้านมิสเตอร์ คัดโตเนี่ย เห็นขนมทำอย่างประณีต

นำกินแปลก ๆ เหมือนที่เมืองชะวามีหลายอย่าง ถ้าเขาว่าเป็นของ
ทำที่ไหน เขาบอกตำแหน่งร้านให้จึงได้ไปซื้อ แต่กระบวนจัดร้าน
และกระบวนเตียงที่ดูดีจนขนมก็ยงสู้ร้านที่เมืองชะวาไม่ได้

วนองคารท ๓๓ กุมภาพันธ์ เซอร์ ฮิวด์เตเฟนสัน Sir Hugh
Stephenson เจ้าเมืองกับท่านผู้หญิงเชิญไปเตียงกต่างวันทีจวน เพราะ
เมื่อนั้นไปถึงเมืองพระมาเจ้าเมืองกำลังไปตรวจการอยู่ที่เมืองยักไซ
จึงได้พบกันต่อหน้ากันตบลงมาจากเมืองพระมาเห็นอ เวदानนยังอยู่ใน
เวลาไว้ทุกข การเตียงเป็นอย่างดีไปรเวค มีแต่เจ้าเมืองกับท่าน
ผู้หญิงและเตชานุกการกับนายทหารคนสนิทกับพวกเร่ออีก ๕ คน ตอน
รับวางอริยาคล้ายอย่างสันติสนม เวदानนกับเดินเข้าไปถึงห้องเตียงเห็น
แปลกตาอย่าง ๑ ด้วยใช้ว่าพระมาเป็นคนเตียงยืนเรียงกันอยู่เป็น
แถวทง ๒ ข้าง พอเจ้าเมืองเดินเข้าไปพอบว่าเหตุอันน่าประณมมอ
ยักจนราวปาก ก็มีศีรษะหนอยหนึ่งเป็นกริยาเคารพ เจ้าเมืองกับ
ท่านผู้หญิงนั่งตรงหัวโต๊ะ ๒ ฝ่าย พระองค์หญิงกับหญิงพูนั่งข้าง
เจ้าเมือง ตัวฉันกับหญิงพิตยนั่งสองข้างท่านผู้หญิง

เซอร์ ฮิวด์เตเฟนสัน เจ้าเมืองพระมาอายุคร่าวสัก ๕๐ เศษ ทำ
ราชการในอินเดียมาแต่หนุ่ม บอกว่ารับราชการมาครบกำหนด
แล้วจะออกมารับเบี้ยบำนาญกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษในบั้น การ
สันทนาในเวदानนเตียงฉันนั่งห่างเจ้าเมือง สันทนาแต่กับท่านผู้
หญิง จนเตียงเสร็จแล้วกตบออกมานั่งที่ห้องรับแขกจึงได้สันทนา

กับเจ้าเมือง แต่ก็มีใคร่จะตักด้วยท่านเจ้าเมืองก็หุงคด้ายกับฉนวน
 เดชานการต้องเข้าช่วยขัดจึงหระ สันทนากันด้วยเรื่องเมืองพระมา
 เป็นพัน จวนที่อยู่ของเจ้าเมืองเมื่อนั้นไปคราวก่อนยังเบ้นเรือนไม้
 แต่เดยจนสร้างเป็นตึกใหญ่หลังเดยวโตขนาดสัก ๒ เท่าวังบูรพา
 ภิรมย์ เห็นจะสร้างพร้อมกันกับตึกศาลารัฐบาล ด้วยแบบกระบวน
 ช่างและรอดตายเบ้นอย่างร่วมสมัยกัน แต่ตึกศาลารัฐบาลนั้นพวก
 ข้าราชการเขาว่าช่างในทีบมาก ไม่เหมาะกับเบ้นที่ทำงานรัฐบาลเดย
 เขาว่าเมื่อแผ่นดินไหวคราวพระมูเตาพังนั้นศาลารัฐบาลก็ควากหอย
 แห้งแต่พอเยียวยาได้ ถ้าพังเดยให้หมคจะตั้งกว่าจะได้สร้างใหม่ให้
 สัมควรเบ้นที่ทำการ แต่จวนเจ้าเมืองนั้นได้เห็นแต่ห้องรับแขกกับ
 ห้องเดยงอาหาร ที่อื่นจะเบ้นอย่างไรหาได้เห็นไม่ พิศวะหัดึก
 หลังเดยวใหญ่โตเช่นนั้น เจ้าเมืองก็คงอยเบ้นอดีตระแกครวเรือน
 ของตัวแต่ส่วนหนึ่ง ส่วนอื่นโดยมากคงเบ้นที่อยู่ของผู้ช่วย เช่น
 เดชานการและนายทหารคนสนิทเบ้นต้น และเบ้นที่ทำการต่าง ๆ
 ช่งเนองกับตาแห่งเจ้าเมือง รวบรวมอยู่ในตึกหลังเดยวกันคุดจะ
 อยไม่สบายนัก เมื่อกลับจากจวนเจ้าเมืองเดยว คอนบ้ายว่างก็แยก
 กันเที่ยวเตร็ดเตร่ตามอำเภอใจ คัดฉนวนไปเดินเด้น เจ้าหญิงให้เจ้า
 นายเมืองพาไปกินเกาเหตาทโรงเคยมจัน กลับมาบอกว่ตัวใน
 กรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ฉนวนอยากจะแกมว่าถึงบีบั้งและถึงคไปรเกาเหต
 กี่กรุงเทพ ฯ ไม่ได้เหมือนกัน และยังมีคนอื่นเขาบอกว่ที่เมือง
 อ่องกงก็ลู่เกาเหตากรุงเทพ ฯ ไม่ได้ คุดระหัดคอย

วันพุธที่ ๓๒ กุมภาพันธ์ วันนั้นจะไปคณะนิติสภา Legislative Council (ปาดัยเมนต์) เมืองพม่า จะเดำถึงลักษณะที่องกฤษปกครอง เมืองพม่าให้รเคำเดำก่อน เมอขำนถงพรวณนำว่ำด้วยเนคิตถำ จะได้เขำใจงำยชน ประเทศพม่าอยู่ค่อเดนอินเดีย อังกฤษมำค้ เมืองพม่าครั้งใดใช้กำถงในอินเดียมำค้ทุกครั้ง ครั้งใดได้อำณำเขตค้ของพม่าไปเทำใดก็เอำไปเพิ่มเขำในอำณำเขตค้อินเดีย จนที่ลุด์เมอได้ประเทศพม่าทงหมตเมอ พ.ศ. ๒๔๒๗ อังกฤษก็กำหนด ประเทศพม่าทงหมตเป็นภำค Province ของอินเดียภำค ๓ เอำวิธี การปกครองอินเดียมำอนุโตมใช้ปกครองประเทศพม่า มีเคำเวอเนอ Governor เป็นผู้ดำเรำราชการทงภำค กับทงเจำกระทรวงค้ำง ค้ ตั้งอยู่ณเมืองร่ำงกุงเป็นเมืองหลดง และกำหนดอำณำเขตค้ท ปกครองแยกเป็น ๒ ส่วน ค้ ออำณำเขตค้พม่าส่วน ๓ ออำณำเขตค้ ไทยใหญ่ Shan States ส่วน ๓ รวมทงเมืองที่พม่าเคยปกครอง โดยตรงหรือได้โอนให้องกฤษมำเดำก่อน ค้ เมืองพม่า มอญ ทวำย ตะน่ำวศวี และยักไซ์ เหลดำนเป็นส่วนทงองกฤษปกครองเอง จดเป็น ๘ มณฑล เรียกว่ำ Division ค้:

๑. มณฑลยักไซ์ Arakan มีจังหวัดเรียกว่ำ District ๔ จังหวัด
๒. มณฑลตะน่ำวศวี Tenassarim มี ๖ จังหวัด
๓. มณฑลพะโค Pegu มี ๕ จังหวัด
๔. มณฑลเอร่ำวดี Irawadi มี ๕ จังหวัด

๕. มณฑลมันทละ Mandalay	มี ๕ จังหวัด
๖. มณฑลสะแกง Sagaing	มี ๔ จังหวัด
๗. มณฑลเม็คคิตา Meiktila	มี ๔ จังหวัด
๘. มณฑลมินบู Minbu	มี ๔ จังหวัด

แต่แต่ละจังหวัดยังแบ่งท้องที่เป็นอำเภอ เป็นตำบล ตลอดจนไปจน
เป็นหมู่บ้านเป็นชนค้ำในวิซิปปกครองท้องที่ คล้ายกับในเมืองไทยเรา
เมืองมณฑล

ส่วนพนักงานในการปกครองนั้น ที่เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชา
Executive แม้จนนายอำเภอใช้คนอังกฤษท้องนั้น พระม่านได้แต่
ตำแหน่งที่อยู่ในบังคับบัญชา Subordinate เพราะว่าในสมัยนั้นพระม่าน
ที่เรียนรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมของอังกฤษยังมีน้อย และอังกฤษไม่
ไว้ใจพระม่านัก

ส่วนเมืองไทยใหญ่ Shan States นั้น จำนวนเมืองมีมาก ที่
เป็นเมืองประเทศราชเจ้าเมืองมีศักดิ์เป็น “เจ้าฟ้า” Saw Bwa ก็มี
ที่เป็นเมืองชนนอกเจ้าเมืองมีศักดิ์แต่เป็น “เจ้าเมือง” Saw Miung
ก็มี เดิมพวกไทยใหญ่ปกครองกันเอง เป็นแต่ต้องถวายราช-
บรรณาการและส่งเงินด้วยแก่พระม่าน ทำนองเดียวกับเมืองประเทศ
ราชและหัวเมืองชนนอกของไทยเราเมื่อก่อนรัชกาลที่ ๕ เมื่อกอังกฤษ
ได้เมืองพระม่านก็ให้พวกไทยใหญ่ปกครองบ้านเมืองของตัวเองอยู่เช่นนั้น
ต่อมา เป็นแต่ตั้งข้าหลวงอังกฤษไปอยู่กำกับและให้กองทัพไปตั้ง

อยู่ตามที่สำคัญเป็นแห่ง ๆ แต่ให้เจ้าบ้านพานเมืองปกครองตาม
 อนุคมของอังกฤษ อังกฤษกำหนดเมืองไทยใหญ่เป็น ๒ ฝ่าย เรียก
 ว่า “เมืองไทยใหญ่เหนือ” Northern Shan States ฝ่าย ๑ เรียกว่า
 “เมืองไทยใหญ่ใต้” Southern Shan States ฝ่าย ๑ เมืองไทยใหญ่
 ฝ่ายเหนือตอนบนเมืองใหญ่ ๆ มีแต่ ๕ เมืองด้วยกัน ฝ่ายใต้มีเมือง
 ย่อยมารวมจำนวนถึง ๓๘ เมือง การที่อังกฤษกำกับเมืองไทยใหญ่
 ฝ่ายใต้จึงแบ่งเป็น “ดิวิชัน” Division เทียบกับมณฑลน้อย ๆ อื่น
 ๒ ๓
 ๔
 ๕
 ๖
 ๗
 ๘
 ๙
 ๑๐
 ๑๑
 ๑๒
 ๑๓
 ๑๔
 ๑๕
 ๑๖
 ๑๗
 ๑๘
 ๑๙
 ๒๐
 ๒๑
 ๒๒
 ๒๓
 ๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒
 ๓๓
 ๓๔
 ๓๕
 ๓๖
 ๓๗
 ๓๘
 ๓๙
 ๔๐
 ๔๑
 ๔๒
 ๔๓
 ๔๔
 ๔๕
 ๔๖
 ๔๗
 ๔๘
 ๔๙
 ๕๐
 ๕๑
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐

๑. มณฑลมยละต แตะ ยองยเว Myelat and Yaungway มี
 ๑๖ เมือง

๒. มณฑลกลาง Central Division มี ๘ เมือง

๓. มณฑลฝ่ายตะวันออก Eastern Division มี ๓๓ เมือง

๔. มณฑลเชียงตุง Kengtung Division มีเมืองเดียว

ทันทับเมืองเชียงตุงเป็นอย่างมณฑลหนึ่งเพราะเป็นเมืองใหญ่
 และอาณาเขตติดต่อทั้งแดนจีนแดนฝรั่งเศ็ดและแดนไทย ต้อง
 ระวังเหตุการณียิ่งกว่าเมืองอื่น

จะเดาเรื่องหนองกับเมืองเชียงตุงแทรกตรงตรึงสักหน่อย เมือง
 เชียงตุงนั้นอาณาเขตติดกันนำตั้งวันทางตะวันตกด้าน ๑ ติดดำ
 ๒
 ๓
 ๔
 ๕
 ๖
 ๗
 ๘
 ๙
 ๑๐
 ๑๑
 ๑๒
 ๑๓
 ๑๔
 ๑๕
 ๑๖
 ๑๗
 ๑๘
 ๑๙
 ๒๐
 ๒๑
 ๒๒
 ๒๓
 ๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒
 ๓๓
 ๓๔
 ๓๕
 ๓๖
 ๓๗
 ๓๘
 ๓๙
 ๔๐
 ๔๑
 ๔๒
 ๔๓
 ๔๔
 ๔๕
 ๔๖
 ๔๗
 ๔๘
 ๔๙
 ๕๐
 ๕๑
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐

เซอร์ยอชต์กอด แด่ง ว่าเมืองเซียงตุงมีสินค้าที่เกิดในพนเมือง
 สำหรับขายนอกประเทศเป็นดังสำคัญแต่ ๓ สิ่ง คือ ฝ้าย ขายไปทาง
 เมืองจีน สิ่ง ๑ ไม้ขนสัตว์ (คัดดงดำน้ำโง) ขายไปทางเมืองชน
 ของฝรั่งเศส สิ่ง ๑ กับฝ้ายขายมาทางประเทศสยาม สิ่ง ๑ จำนวน
 เงินแผ่นดินรายได้ของเมืองเซียงตุงราวปีละ ๓๓๔,๖๘๗ รูปี ต้องเสีย
 เงินด้วยแก่อังกฤษปีละ ๓๐,๐๐๐ รูปี เมื่อดมยต้นนิบาตชาติ
 ประสงค์จะทำฝืน อังกฤษไปว่ากับเจ้าฟ้าเซียงตุงจะให้เลิกปลูก
 ฝ้ายในเขตต์ของเมืองเซียงตุง เจ้าเซียงตุงร้องทุกข์ว่าถ้าห้ามมิให้
 ปลูกฝ้ายราษฎรก็จะพากันเดือดร้อนด้วยไม่มีทางทำมาหากินเหมือน
 แต่ก่อน เงินรายได้สำหรับใช้การบ้านเมืองก็จะตกต่ำถึงขาดแคลน
 จะเอาเงินที่ไหนไปเสียด้วย อังกฤษเห็นอกจึงผ่อนผันยอมให้ชาว
 เมืองเซียงตุงปลูกฝ้าย แต่เอาสัญญาว่าให้ขายกันแต่ในพนเมือง มิ
 ให้ตั้งฝ้ายไปขายในแดนพม่าหรือประเทศอื่น แต่การที่ห้ามนั้นไม่
 เป็นได้จริง เพราะพวกคณาเถื่อนทั้งในเมืองไทยและเมืองพม่าพา
 กันดอบไปซื้อ ใครไปซื้อชาวเมืองเซียงตุงก็ขายให้ ด้วยถือว่าขาย
 แต่ในอาณาเขตต์เมืองเซียงตุง ตามที่ได้รับสัญญากับอังกฤษ การ
 ฝ้ายจะเอาฝ้ายไปไหนก็ถือว่ามิใช่ธุระของเมืองเซียงตุง มุขมนตรีเช่น
 นั้น พวกพ้อคณาเถื่อนจึงไปซื้อฝ้ายเมืองเซียงตุงดอบเอาเข้ามาขายใน
 เมืองไทยนั่นเอง

ถ้าหากคิดควรเดาอกเรือหงอนน เมื่อนกกลับมาแถวเจ้านาย

เมืองถูกเจ้าฟ้าเชียงตุง เสรจนไปเที่ยวถล่มเมืองสับฮอนเป็นเมืองไทย
ใหญ่ฝ่ายเหนือ แล้วมีจดหมายบอกมาว่าภาษาไทยที่พวกไทยใหญ่
ฝ่ายเหนือพูดกันนั้นเขอฟงเกือบไม่เข้าใจ ด้วยรับเอาคำภาษาพม่า
ไปปนเป็นภาษาไทยเสียมาก พวกไทยใหญ่ฝ่ายใต้ยังพูดภาษาไทย
สนิทกว่า ขอนเป็นความรู้ที่ได้นี้ใหม่

เมื่อฉันไปถึงเมืองพม่าในเดือน มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ กำหนด
จะเปลี่ยนวิชัยปกครองเมืองพม่าเป็นอย่างใหม่ คนในเมืองพม่าทั้ง
ที่เป็นชาวต่างประเทศและชนชาวเมืองกำลังชอบพูดกันถึงเรื่องที่จะ
เปลี่ยนวิชัยปกครองนั้น บางก็คาดว่าจะเป็นคุณ บางก็เห็น
ว่าจะเกิดโทษ ฉันได้ฟังความเห็นของบุคคลต่างพวกพูดต่างกันเป็น
หลายอย่าง จะต้องเขียนเอาไว้ในหนังสือ

เหตุที่จะเปลี่ยนแปลงวิชัยปกครองเมืองพม่า มีเหตุเป็น
ปัจจุบันเนื่องมาแต่เหตุที่เกิดขึ้นในอินเดียมานานกว่า ๖๐ ปีแล้ว เรื่อง
ดอร์ริล ดิฟเฟอริล ซึ่งเป็นอุปราชครองอินเดียเวลาตเมืองพม่าครอง
หลัง พบกับฉันในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เคยเล่าให้ฟัง ว่าเมื่อชน
แรกอังกฤษได้ปกครองบ้านเมืองในอินเดีย ใช้ฝรั่งเป็นพนักงานการ
ปกครองเป็นหลัก ครั้นขยายอาณาเขตกว้างขวางออกไปจะต้องเพิ่ม
พนักงานมากขึ้น เห็นว่าถ้าจะใช้ฝรั่งทงนั้นจะสิ้นเปลืองมากนัก อีก
ประการ ๓ ประสงค์จะเอาใจชาวอินเดียให้ได้มีตำแหน่งหน้าที่ใน
การปกครองบ้านเมืองบ้าง จึงตั้งโรงเรียนสอนภาษาและวิชาการ

ต่าง ๆ ของอังกฤษแก่ชาวอินเดีย จนถึงมีมหาวิทยาลัยให้ปริญญา
 ได้ในอินเดียเหมือนกับในยุโรป การศึกษาที่จัดก็มีผลตั้งรัฐบาล
 ประสงค์ ทั้งที่ชาวอินเดียเป็นพนักงานในการปกครองได้มาก และ
 ชาวอินเดียก็เกิดความนิยมเข้ารับทำการกับอังกฤษมากขึ้น ครั้นนาน
 มาจำนวนชาวอินเดียที่เรียนได้ปริญญาามากขึ้นทุกปี จนรัฐบาลไม่
 มีตำแหน่งจะให้รับราชการได้ทั้งหมด ก็เกิดมีพวกชาวอินเดียที่เรียน
 วิชาดำเร็จแต่หางานทำเป็นอาชีพไม่ได้ล้มหวังมากขึ้นทุกปี ชาว
 อินเดียพวกนี้ได้เรียนทั้งภาษาฝรั่งและขนบธรรมเนียมในยุโรปรู้มาก
 ก็คิดปรารถนาจะปกครองชาติภูมิของตนเองเหมือนอย่างฝรั่งในยุโรป
 มีหัวหน้าที่เป็นคนฉลาดคิดเอาแบบอังกฤษมาตั้งคณะกรรมการเมืองใน
 อินเดีย เรียกว่า National Congress ตรงกับ "คณะชาติ" ด้วยรู้ว่า
 การตั้งคณะโฆษณาความเห็นเช่นนั้น ตามกฎหมายอังกฤษถือว่าเป็น
 สิทธิของพลเมืองไม่เอาโทษ พวกคณะชาติเที่ยวโฆษณาตีเคาะวิธีที่
 อังกฤษปกครองชาวอินเดียให้เสียเปรียบฝรั่งด้วยประการต่าง ๆ ชวน
 ชาวอินเดียให้ช่วยกันคิดอ่านให้ได้ปกครองบ้านเมืองของตนเองบ้าง
 มีพวกชาวเมืองเห็นชอบด้วยและเขาเป็นพวกคณะชาติมากขึ้นเป็น
 ลำดับมา รัฐบาลอังกฤษปกครองอินเดียก็ลำบากขึ้น เพราะพวกคณะ
 ชาติคอยโต้แย้งกีดขวางด้วยประการต่าง ๆ ทางเมืองพระมาเม่อมคน
 เรียนรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมฝรั่งมากขึ้น ก็เกิดพวกนักการเมือง
 มีความเห็นเช่นเดียวกับพวกชาวอินเดีย และพยายามทำความลำบาก

แก่รัฐบาลด้วยประการต่าง ๆ อย่างชาวอินเดียบ้าง ยกตัวอย่างดัง
 เช่นยุยงพระดั่งซึ่งพระมาให้ห้ามฝรั่งมิให้ได้เก็บเข้าวัดเป็นต้น แต่
 ในเมืองพระมารัฐบาลปราบปรามได้ไม่ยากเหมือนที่ในอินเดีย ซึ่ง
 รัฐบาลไม่สามารจรังการระงับการกระดะของพวกนักการเมืองให้สงบได้
 ครั้นถึงสมัยเมื่อคณะดิเบอรัด (ซึ่งชนชื่อว่าเป็นพวกเข้ากับ
 ราษฎร) ได้เป็นรัฐบาลในประเทศอังกฤษ ดอว์คิมเตเป็นเด่นาบดี
 กระทรวงอินเดีย จึงคิดแก้ไขความลำบากด้วยผ่อนผันเอาใจชาว
 อินเดีย (รวมทั้งพระมาด้วย) ในชั้นแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ แก้ววิช
 ปกครองด้วยตั้งชาวเมืองเป็นกรรมการพิเศษ หนึ่งประชุมกับเจ้าเมือง
 กรรมการอังกฤษในเวดตาปรึกษาตั้งกฎหมาย ให้ออกความเห็นและ
 ดงคะเนนญัตติได้เหมือนกับกรรมการฝรั่ง แต่การที่ผ่อนผันนั้นต่อ
 มากยังไม่พอใจพวกนักการเมือง อ้างว่าที่ประชุมเช่นนั้นจำนวน
 ดีมาชิกอังกฤษมากกว่าดีมาชิกชาวเมือง ถ้าอังกฤษจะให้ตกลง
 อย่างไม่สามารถดงคะเนนให้เป็นได้เช่นนั้น ทั้งกรรมการชาวเมือง
 ก็เป็นแต่ที่ปรึกษา ไม่มีอำนาจในการบังคับบัญชาการอย่างใด การ
 ปกครองโดยทางที่ผ่อนผันก็ยังไม่สะดวกมาจนถึงสมัยมหาสงคราม
 อังกฤษกำลังเข้าที่คืบชนในการศึก ประสงค์จะป้องกันมิให้เกิดขบถ
 ในอินเดีย จึงยกความชอบของชาวอินเดียที่ได้ไปช่วยอังกฤษรบพุ่ง
 และได้ช่วยรัฐบาลอินเดียด้วยประการอย่างอื่น แก้ววิชปกครอง
 ให้เป็นบำเหน็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ยอมให้ชาวเมืองมีอำนาจปกครอง

๔๔๓

บ้านเมืองด้วยกันกับของอังกฤษ เรียกว่าวธิ "ดีอาชี" Dyarchi หมายถึง
ความว่าปกครองด้วยกัน คือในการบังคับบัญชากำหนดกระทรวง
การเป็น ๒ แผนก แผนกหนึ่งเรียกว่า Reserved แปลว่า "กระทรวง
การสงวน" เช่น กระทรวงการทหารและโปติศ กระทรวงการคลัง
กระทรวงการต่างประเทศ เหล่านี้ยังเอาไว้ในมืออังกฤษ คน
อังกฤษยังคงเป็นหัวหน้า อีกแผนกหนึ่งเรียกว่า Transferred แปลว่า
"กระทรวงการที่โอนไปแล้ว" เช่น กระทรวงมหาดไทย กระทรวง
การศึกษา กระทรวงการป่าไม้ เป็นต้น ตั้งชาวเมืองเป็นเจ้าของกระทรวง
มียศเสมอกับเจ้ากระทรวงที่เป็นของอังกฤษ ส่วนการตั้งกฎหมาย
สำหรับบ้านเมืองก็ยอมให้มีเนติสภา (ปาเดย์เมนต์) ให้ชาวเมือง
เด็กดัดมาชิกโดยมาก บรรดากฎหมายที่จะตั้งต้องให้เนติสภาเห็น
ชอบด้วยจึงตั้งได้ เว้นแต่ที่อุปราชอินเดียหรือเจ้าเมืองเห็นว่าถูกต้อง
อันใดของเนติสภาจะให้โทษแก่บ้านเมืองอาจสั่งให้งดได้

เมื่อตั้งวธิดีอาชีนรัฐบาลอังกฤษได้ประกาศว่า เมื่อใช้ไปได้
๓๐ ปี ถ้าเห็นว่าชาวเมืองมีความสามารถ ก็จะแก้ไขขยายวธิให้
ชาวเมืองมีอำนาจในการปกครองเมืองยิ่งขึ้นอีก แต่เมื่อใช้วธิดีอาชี
มา พวกนักการเมืองในอินเดียก็ยังไม่พอใจ ด้วยเห็นว่าการที่ผ่อน
ผันนบนแต่ผิวภายนอก อำนาจดีทรชาติยังอยู่แก่อังกฤษ เพราะ
เนติสภายังไม่มีอำนาจจะควบคุมเจ้าเมืองกรมการได้เหมือนอย่าง
ปาเดย์เมนต์ฝรั่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ ครอบกำหนด ๓๐ ปีตามที่ประกาศไว้

รัฐบาลอังกฤษจึงให้มีการประชุมปรึกษาหารือปกครองอินเดียที่จะขยายอำนาจให้แก่ชาวเมืองกว้างขวางต่อไปอีก เมื่อปรึกษาเห็นความลำบากยังมีมาก เพราะชาวเมืองอินเดียมีหลายชาติ ถิ่นค้ำต่าง ๆ กัน แม้แต่พวกที่เป็นอันคู่ด้วยกันก็ถือตัวเป็นต่างชนวงศ์แยกกันแยะกัน แะะยังตามากด้วยจะเอาประเทศราชมาเข้าในวิชัยปกครองอย่างไร ต้องปรึกษารัฐมนตรีอยู่หลายปี แต่ลักษณะที่แก้ไขวิชัยปกครองอินเดียอย่างไรมิใช่เรื่องของหนังสือนี้จะกล่าวแต่ที่เกี่ยวกับเมืองพม่า ที่ประชุมเห็นว่าเมืองพม่าชาวเมืองเป็นคนต่างชาติแะต่างค้ำต่างกับชาวอินเดีย อาณาเขตเดิมก็เป็นเอกเทศต่างหาก จึงตกลงให้แยกประเทศพม่าขาดจากอินเดีย จัดเป็นอาณาเขตต์ ๓ ต่างหาก ขึ้นตรงต่อรัฐบาลเมืองอังกฤษ แะะให้มีรัฐธรรมนูญสำหรับปกครองเมืองพม่าเป็นอย่าง ๓ ต่างหาก กำหนดจะใช้รัฐธรรมนูญใหม่ตั้งแต่วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นต้นไป เรื่องตำนานในหนังสือมีมาดังนี้

เวลา ๓๓ นาฬิกา (วันที่ ๓๒ กุมภาพันธ์) ไปดูเนติสภา ตึกที่ประชุมอยู่ในบริเวณเดียวกับศาลารัฐบาล ศาลารัฐบาลเมืองว่างกึ่งนรูปว่างมีที่เปรียบในกรุงเทพฯ ให้เข้าใจได้ง่าย ๆ เป็นตึกใหญ่อย่างเดียวกับสำนักงานกระทรวงกลาโหม ขนาดก็จะเท่า ๆ กัน มีประตูใหญ่ทางรถเข้าข้างด้านหน้าเช่นเดียวกัน สถานที่นี้อยู่ทางด้านหลัง (ดูเหมือนหรือตึกศาลารัฐบาลด้านหลังตรงกลางลงเป็น

ของแคว้นร้างตึกเนติสภาฯ) หนี “ด้านซ้อ” ออกตั้งนามกลางศาลา
 รัฐบาล “ด้านแป” ย่นยาวออกไปพันแคว้นตึกศาลารัฐบาล ผู้
 ไปยังเนติสภา ถ้าเป็นชนม์ศักดิ์สูง ขั้บรถเข้าไปทางประตูใหญ่ของ
 ศาลารัฐบาล แคว้นเดียวไปตามถนนขอบด้านจนถึงบันไดทางขึ้น
 เนติสภา แต่คนชนด้ามัญต้องลงจากรถนอกประตูศาลารัฐบาล
 เดินเข้าไป ตึกตึกเนติสภาทำเป็นตึกชั้นเดียว พ้นสูงกว่าแผ่นดินตึก
 ๒ คอก ตึกเป็นร่างดำหรับใช้ชั่วคราว ไม่มีตึกตายประดับประดา
 เหมือนศาลารัฐบาล พอเข้าประตูตึกถึงห้องพัก สองข้างห้องพัก
 นมห้องททการของพนักงานเนติสภา เช่นห้องสภานายก และ
 ห้องสภาเดชาอนุการ เป็นต้น ด้านหลังห้องพักมีประตู ๒ ช่องเข้าไป
 ถึงห้องประชุม ห้องประชุมเป็นห้องใหญ่ขนาดสักเท่าห้องฝ่ายหนึ่ง
 ของศาลาสหทัยสมาคมในกรุงเทพฯ ๑ ข้างนอกมีเฉลียงและทาง
 ดำหรับส้ามาชิกเข้าห้องประชุมตง ๓ ด้าน ในตัวห้องประชุมนมเตง
 รอบ ดำหรับพวกจครายงานกับพวกหนังสือพิมพ์และบุคคลภายใน
 นอกซึ่งได้รบอนุญาตไปนั่งดูการประชุม ทพนต่างอนเป็นตึกห้อง
 ประชุมสภานน ด้านตะกักต่อห้องพักเข้าไปริมผนังตงตรงกลางมีเกอช
 ใหญ่เป็นอาณะสำหรับสภานายกนง สองข้างอาณะนนเป็นทางเดิน
 ต่อทางเดินออกไปมีคอกตงเกอชดำหรับเชกทนมบรรดาศักดินงชาวตะ
 คอก ตรงหน้าเกอชสภานายกตคพนตาตงไป มีโตะใหญ่ดำหรับวาง
 ส้มุตที่ต้งใช้ในสภา เช่นกฎหมายเป็นต้น และสภาเดชาอนุการนง

ประจำที่โตะนั้น ให้ห้องประชุมตรงกลางเป็นทางเดิน สองข้างตง
 เกอชยาวมี โตะสำหรับเขียนหนังสืออยู่ข้างหน้าสำหรับสมาชิกนั่ง ตง
 ซ่อนกันผายละ ๓ แถว มีช่องสำหรับสมาชิกเดินเข้าออกหว่างเกอช
 หหลายช่อง

เมื่อฉันไปถึง อุบาตุน สภาเดชาอนุการ แต่งตัวอย่างเนติบัณฑิต
 อังกฤษ ได้ผมวิกและสวมเสื้อครุยดำ คอยรับอยู่ที่ประตู เชิญ
 ให้ไปนั่งในคอกสำหรับแขกมีบรรดาศักดิ์ทางฝ่ายขวาของสภานายก
 แต่เจ้าหญิงนั้นเขาจัดทิวโหว่ที่นั่งบนเตียงข้างด้านขวา (ในเวลานั้นจะเป็น
 ด้วยเขาคิดจัดชนเพื่อประโยชน์หรืออย่างไรไม่ทราบ) ในคอกที่ฉัน
 ไปนั่ง มีเนติบัณฑิตพะม่าคนหนึ่ง ชื่อ มองเอ Maung Aye อายุสัก
 ๓๐ ปี เคยเป็นสมาชิกคนสำคัญ แต่ออกจากสภาแล้ว ด้วยได้รับ
 เด็กให้ไปเป็นผู้แทนเมืองพะม่าในสภาของอุปราชอินเดีย มานั่งดู
 อยู่ด้วย เป็นผู้มอชฌมาด้วยเรียบร้อย คอยชี้แจงกระบวนการของเนติ
 สภาให้ฉันเข้าใจ

เนติสภาเมืองพะม่าเจดามยังเป็นอย่าง "ค้ำช" ซึ่งกล่าวมา
 แล้ว จำนวนสมาชิกเต็มอัตรา ๓๐๓ คน จัดเป็น ๒ ประเภท คือ
 สมาชิกที่ราษฎรเลือก ๘๐ คน สมาชิกเจ้าเมืองตง คือ เจ้ากระทรวง
 ข้าราชการต่าง ๆ ๓๔ คน ผู้เชี่ยวชาญการต่าง ๆ อีก ๘ คน รวมเป็น
 สมาชิกที่เจ้าเมืองตง ๒๓ คน สมาชิกที่ราษฎรเลือกถนนยงตงกันเป็น
 ๒ ชนิด ชนิด ๑ เป็น "ผู้แทนราษฎรตามท้องที่" ให้ชาวเมืองเด็ก

อีกชนิด ๓ เป็น “ผู้แทนชนต่างชาติ” เช่น ฝรั่งเศส และ แคนาดา ซึ่ง
 ไปอยู่ในเมืองพม่าเป็นต้น ถึงจะแยกกันไปตั้งภูมิตำเนาอยู่ที่ไหน
 แห่งใดก็ตาม ให้อภิสิทธิ์แก่เด็กต่างชาตินั้นๆ มากและน้อยตามจำนวนคนชาตินั้นๆ ดังเกิดผู้มาซึ่ง
 มาประชุมในวันนั้น พวกพม่า มอญ ที่เป็นสมาชิกราษฎรเด็กเห็น
 จะมาไม่เต็มจำนวน เพราะมีที่นั่งว่างอยู่มาก แต่สมาชิกพวกชาวต่าง
 ประเทศมามาก ระเบียบที่นั่งนั้นพวกสมาชิกเจ้ากระทรวงนั่งคนแถว
 ข้างฝ่ายขวา พวกสมาชิกที่เจ้าเมืองต่งและเป็นคนต่างประทศนั่ง
 คือไปจนตลอดแถวข้างขวา พวกสมาชิกที่แทนราษฎรตามท้องที่
 (ตั้งเป็น พม่า มอญ) นั่งทางฝ่ายซ้ายของประธานาธิบดีคน
 หนึ่งคือเอาอย่างมาแต่ที่ประชุมป่าเตี้ยเมตเมืององกฤษนเอง ซึ่งพวก
 ของรัฐบาลนั่งฝ่ายขวา พวกข้าราชการนั่งฝ่ายซ้าย แต่ในเนติสภา
 เมืองพม่ามีสมาชิกกระเหรี่ยงอีกพวกหนึ่ง ซึ่งถือศาสนาคริสต์ตั้งเป็น
 พวก พวกมิชชันนารีคงแนะนำให้ตั้งคณะต่างหาก พวกกระเหรี่ยงจึง
 นั่งทางด้านซ้ายหน้า แต่ตั้งว่าไม่เป็นพวกไหนทั้ง ๒ ฝ่าย

ฉันทาม มองเอ เขาบอกว่าพวกสมาชิกที่เป็นชาวเมืองพม่ามี
 มติ ๕ คณะ Party เรียกว่า “คณะอิสระ” Independent Party
 คณะ ๑ เรียกว่า “คณะราษฎร” People’s Party คณะ ๒ เรียกว่า
 “คณะกระเหรี่ยง” Karen Party คณะ ๓ อีก ๒ คณะเรียกชื่อตามนาม
 บุคคลผู้ตั้งคณะนั้นๆ ว่ากระไรนั้นจำไม่ได้ เห็นมีผู้หญิงได้รับเลือก

เป็นต้นมาซีกแทนเมืองเมาระดำเจิงคน ๓ คนอยู่คนเดียวต่างหาก เห็น
จะไม่ได้เข้าคณะไหน นั้นเข้าใจว่าพวกชาวต่างประเทศคงเรียกชื่อ
คณะตามชาติของตน และในชาติ ๓ เห็นจะไม่แบ่งเป็นหลายคณะ
เพราะต่างเกรงว่าพวกพระมามอานาจจะเบียดเบียนพวกชาวต่างประเทศ
อยู่ด้วยกันทั้งนั้น

การประชุมวันพระเบ็ญจวารมีแต่แสดงความอาลัยในพระเจ้า
ยอชที่ ๕ ซึ่งสวรรคต กับแสดงความดำริภักดีต่อพระเจ้าเอ็ดวาด
ที่ ๘ ซึ่งเสวยราชย์ใหม่ พอถึงเวลากำหนดก็มีการแต่งตั้งอย่าง
พระมาแบก “เมต” (ไม่มีของไทยที่ตรงกัน) คือ “ไม้อ่านาจ”
ของเสณานายก ยาวลัดก็ออกเค็ช ยอดทำเป็นรูปมกุฏฝรั่งด้วยเงิน
และมีกรวยเงินจำหลักทรงรูปเรือดวงมาจนสวมตามไม้ที่คนถือ
นักการแบกไม้อ่านาจนั้นหน้า อูจิตเหตียง U Chit Liaung ตัวเสณา
นายก แต่งตัวนุ่งผ้าดอยชาย ใส่เสื้อกั๊กตั้งสีดำ โปกผ้าอย่างพระมา
แต่สวมเสื้อครุยสีดำอย่างเนติบัณฑิตอังกฤษ เดินตามมาแต่ประตู
ด้านตะกิดทางคณะกะเหรี่ยงนั่ง คนในห้องถูกขยั้นเคารพหมด
เสณานายกตรงมาชนนงที่เกาขอใหญ่ดำหรับตำแหน่ง นักการถือไม้
อ่านาจมานั่งอยู่ในคอกข้างขวา และเขาไม้อ่านาจไว้กับตัวตลอด
เวลาประชุม อูจิตเหตียงที่เบ็นเสณานายกคนฝรั่งเขากระซิบบอกฉัน
ว่าเมื่อยังเนติบัณฑิตตามญอยู่นั้น เบนตัวดำคณูเทยวูยงพวก
พระมาในการเมือง รัฐบาลเคยจับตัวได้คุมมาแต่ครั้งหนึ่งหรือกว่า

นน กรนตงวรดชาวมเนตต์ภาชน พกพะม่านกการเมืองพากันคิด
 ถึงบุญคุณ จึงได้เด็อกอุจิตเตดียงชนเบนด์ภานายก เคยจนอายุราว
 ด็ก ๕๐ ปี ฉนได้พบเมือเด็กประชุมแด้ว คูกิริยาธัธฌาตย์กัเรียบ
 รอยด เริ่มการประชุมควรวบดมาชิกซังเพงเขาเป็นใหม่ให้กระทำ
 ดัทยแะดงนามเขาทะเบียงก่อน มีจำนวนด็ก ๕ คน ผังกัม พะมา
 กัม ดัภาเดชานการชานชื่อเรียกเขาไปทีโตะทีตะคน ดัภาเดชานการ
 เป็นผู้นำให้กระทำดัทยตามคำดนำของคนแะให้ดงชื่อ แด้วดมาชิก
 ใหม่ฉนเดินชนไปจับมือค่านับกับดัภานายก เด็ร์จแด้วออกทางข้าง
 หดงกดับไปนังทีของคน เด้าต่อไปตอนนจะต้งออกตัวด็กหน้อยว่า
 หุฉนต้งมีใครไดยนถ้อยคำทีพูดกันในที่ประชุมถนด แต่ด้งเกดควาใช้
 ภาษาอังกฤษ เริ่มด้นด้อยดัภานายกตูกชนพูดก่อน ฉนเข้าใจว่า
 บอกระเบียงวาระของกรประชุมเนตต์ภาในวันนั้น ค่อนั้น เซอร
 มองบา Sir Maung Ba เจ้ากระทรวงมหาดไทยเป็นผู้พูดแทนคณะ
 รัฐมนตรี แดดงความอาตย์ในพระเจ้ายอชที ๕ กับทงถววยพร
 แะความด้ามภักดตอพระเจ้าเอควาทที ๘ ชวนให้เนตต์ภาดงมค
 คามทวามน ดมาชิกทีเป็นหัวหน้าคณะต่าง ๆ ก็ตูกชนพูดรับรองแทน
 คณะของตน กด้าวความเนตติมพระเกียรติเพิ่มเติมด้อยโหวหารต่าง ๆ
 ทีตะคนจนครบทุกคณะ ดัภานายกก็ชขาดดงมคควาเนตต์ภาเห็นชอบ
 พร้อมกันหมด เป็นเด็ร์จการพชเทานนแด้วเด็กประชุม

เวदानการปกครองเมืองพะมาเป็นหวดอ กาดังเตรียมจะใช้

รัฐธรรมนูญใหม่ปกครองเมืองพะม่าตั้งแต่วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐
 เป็นต้นไป คนยังไม่ได้อ่านรัฐธรรมนูญใหม่ จะกล่าวแก่คามที่
 ได้ยินคำบอกเล่า เขาว่าการปกครองอย่างใหม่ผิดกับวิธีปกครอง
 อย่าง “ดีอาร์” Dyarchi เป็นข้อสำคัญ ๒ อย่าง คือ จะแยกเมือง
 พะม่าออกเป็นเอกเทศต่างหากจากอินเดียอย่าง ๓ กับจะยอมให้
 ชาวเมืองพะม่าปกครองบ้านเมืองของตนตามแบบ “ประชาธิปไตย”
 Democracy อย่าง ๓ การที่จะแยกเมืองพะม่าออกจากอาณาเขต
 อินเดีย มีความลำบากที่จะต้องแก้ไขปรับปรุงให้เรียบร้อยหลาย
 อย่าง จะยกอุทาหรณ์ดังเช่น เรื่องอินเดีย แต่ก่อนมาในเขตเมือง
 พะม่าเกิดขาดแคลน เช่นในสมัยเศรษฐกิจฝืดเคืองมาในสมัยที่
 ดังแล้ว ได้อาศัยกู้เงินจากอินเดียมาใช้ให้พ้นความลำบากหลาย
 คราว เมื่อเมืองพะม่าจะแยกขาดจากอินเดียก็ขาดของชำระหนี้ที่
 คิดค้างหนี้ แต่จำนวนเงินที่ค้างมากเหลือกำลังเมืองพะม่าจะใช้ให้
 หมดได้โดยเร็ว ขอนเซอร์มองบาทเป็นเจ้ากระทรวงมหาดไทยได้บอก
 แก่ฉันเอง ว่าแม้เมืองพะม่าจะเอาเงินที่เหลือจ่ายในงบประมาณ
 ทั้งหมดไปผ่อนใช้ต้นเงินแต่ละดอกเบี้ยทุก ๆ ปี ก็ว่าจะชำระหนี้หมด
 จะเป็นเวลาดัง ๔๐ ปี ในระหว่างนั้นจะเอาเงินที่ไหนใช้เป็นทุนสำหรับ
 ทำนุบำรุงบ้านเมือง นอกจากเรื่องหนี้ยมความลำบากอย่างอื่นอีก
 เช่นวิธีเก็บภาษีอากร ในสมัยเมืองพะม่าเป็นอาณาเขตของอินเดีย
 การซื้อขายกับอินเดียไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าขาออก แต่เมื่อแยกขาด

จากกันแล้วจะเกิดการเก็บภาษีสินค้าข้ามแดนกันเองกัน ทั้งการ
เก็บภาษีสินค้าต่างประเทศก็ต้องคิดพิศกดยศตราใหม่ ด้วยแต่ก่อนมา
เมืองพระมาต้องเก็บตามปกติของอินเดียซึ่งตั้งขึ้นสำหรับของกันราคา
ของที่ทำในอินเดียมิให้ตกต่ำ ไม่เป็นประโยชน์แก่เมืองพระมา ยก
ตัวอย่างดังเก็บภาษีผ้าไหมที่ไปจากเมืองไทย ทำให้พระมาต้องขอ
ผ้าไหมแพงขึ้น เพื่อป้องกันมิให้ราคาผ้าซึ่งทำในอินเดียตกต่ำ ยัง
ออกเรื่องหนังสือซึ่งเป็นข้อสำคัญมากเหมือนกัน เมื่อเมืองพระมายังเป็น
อาณาเขตของอินเดีย ชาวอินเดียและชาวเมืองพระมาไปมาได้ตาม
ใจ มีแขกชาวอินเดียมาหากินในเมืองพระมามากจนโดยลำดับ จน
ถึงมีชาวอินเดียมาอยู่ในเมืองพระมากว่า ๓,๐๐๐,๐๐๐ คน การต่างๆ
ไปตกอยู่ในมือชาวอินเดียมาก เพราะวิสัยพระมาชอบแต่ทำไร่นา
ป่าไม้ หรือทำหัตถกรรมที่เป็นการเบาแรง ไม่ชอบรับจ้างเป็น
กรรมกร พวกนายจ้างโดยฉะเพาะที่เป็นฝรั่งจึงชอบจ้างชาวอินเดีย
ด้วยเรียกค่าจ้างถูกกว่า และบังคับบัญชาว่ากล่าวง่ายกว่าพระมา
ซอญได้พรรณนามาแต่ก่อนบ้างแล้ว แต่พวกพระมาโดยฉะเพาะ
พวกนักการเมืองเห็นว่าพวกชาวอินเดียมาแย่งงาน ซึ่งควรจะเป็น
อาชีพของพระมาไปทำเสียเป็นอันมาก ประสงค์จะกำจัดชาวอินเดีย
เสียจากเมืองพระมา มิให้มากเหมือนแต่ก่อน เวียงนพวกชาว
อินเดียก็รู้ตัว แต่พอทราบว่าจะถูกขูดเกลียดจะเปลี่ยนวิธีปกครอง
เป็นแน่ ชาวอินเดียที่เป็นชนชั้นเศรษฐีก็เริ่มถอนทุนไปจากเมืองพระมา

เป็นเหตุให้พวกพระมาทเบญจกษัตริย์เร่งเรียกเงินพากันเดือร่อนอยู่
แพร่หลาย พวกฝรั่งที่เป็นนายจ้างก็พากันวิตกอยู่อีกทาง ๓ ว่าการ
งานต่างๆที่เคยใช้ชาวอินเดียเป็นกรรมกรนั้น ถ้าเปลี่ยนใช้พระมา
น่าจะเกิดลำบาก ด้วยพระมาไม่ชอบทำการหนัก ทั้งด้วยพระมาที่ว่า
ยากวางใจไม่ได้เหมือนเช่นชาวอินเดีย ทั้งค่าจ้างก็จะแพงจนกว่า
เคยจ้างชาวอินเดียมาแต่ก่อน เขาเห็นว่าการค้าขายในเมืองพระมา
คงจะทรุดโทรม เรื่องต่างๆที่เนื่องด้วยแยกเมืองพระมาจากอินเดีย
ดังกล่าวมานี้ ได้ยินว่ารัฐบาลอินเดียกับรัฐบาลเมืองพระมาตกลงกัน
จะผ่อนผันให้การคงเป็นอยู่อย่างเดิมนต่อไปอีก ๓ ปี จะคิดแก้ไข
ปรับปรุงให้เรียบร้อยในระหว่างนั้น

อธิบายส่วนการเมืองที่จะจัดตามรัฐธรรมนูญใหม่นั้น ในขณะนี้
จะจัดเพียงแต่คณะรัฐมนตรี กับเปลี่ยนระเบียบเนติศาสตร์อันเป็นต้น
เค้าของการปกครองบ้านเมืองก่อน วิธีปกครองเมืองพระมา ถ้าว่า
แต่หัวข้อพอให้เข้าใจง่าย ๆ ในสมัยเมื่ออังกฤษแรกได้เมืองพระมา
ปกครองอย่าง “ฝรั่งเป็นนาย พระมาเป็นบ่าว” ต่อมาเมื่อปกครอง
อย่างดีด่าสั เปลี่ยนเป็น “ฝรั่งกับพระมาช่วยกันปกครอง” วิธีที่จะ
จัดใหม่นี้ “ให้พระมาปกครอง ฝรั่งเป็นแต่ควบคุม”

ตามวิธีใหม่รัฐบาลกลางจะมีเจ้าเมือง Governor เป็นหัวหน้า
อย่างเดิม แต่รัฐมนตรีเจ้ากระทรวงต่างๆ ซึ่งแต่ก่อนเป็นพระมาแต่
๓ คน ต่อไปจะเป็นพระมาโดยมาก จะมีนายกรัฐมนตรี Prime

Minister เป็นพระมาด้วย เจ้ากระทรวงคงเป็นองคฤหบดีกระทรวง
 กตาทโหม (รวมทั้งตำรวจ Police) คน ๓ กับเจ้ากระทรวงการ
 ต่างประเทศ คน ๓ เนติสภาแต่ก่อนมีสมาชิกที่รบเด็กและที่เจ้า
 เมืองตง แต่เนติสภา Legislative Council ค่อยไป นอกจากเจ้า
 กระทรวงฝรั่ง ๒ คน จะมีแต่สมาชิกที่ราษฎรเด็ก และจะมีเป็น ๒
 สภา คือ สภาผู้แทน (พตเมือง) Representatives สภา ๓ กับ
 สภามนตรี Senate (ให้เนติสภาเด็กสมาชิกส่วน ๓ เจ้าเมืองเด็ก
 ทั้งส่วน ๓ ละคร่วมกัน) สภา ๓ บรรดากฎหมาย (แตงงบประมาณ
 การเงิน) ต้องผ่านทั้ง ๒ สภา และเจ้าเมืองต้องเห็นชอบด้วยแล้ว
 จึงประกาศใช้ได้ แต่ยังมีอำนาจพิเศษของเจ้าเมืองไว้ ว่า
 ถ้าความตกลงของเนติสภาอย่างใด เจ้าเมืองเห็นว่าจะเป็นผลร้าย
 แก่บ้านเมือง มีอำนาจที่จะขัดได้

การเกี่ยวของกันระหว่างรัฐมนตรีกับเนติสภานั้น ตามวิธี
 ดั้งเดิมใช้มาแต่ก่อน เจ้าเมืองเป็นผู้เลือกและตั้งรัฐมนตรี ถึงเนติ
 สภาจะไม่ชอบใจรัฐมนตรีทั้งคณะหรือแต่คนใดคนหนึ่งก็ถอดถอนไม่
 ได้ ค่อยไปเนติสภาจะมีอำนาจเอารัฐมนตรีออกจากตำแหน่งได้
 เพราะฉะนั้น การตั้งรัฐมนตรี เจ้าเมืองจำต้องเลือกหาผู้ที่เนติสภา
 ชอบถือ หรือถ้าว่าชอบอย่างหนึ่ง ต้องเลือกผู้ที่มีพรรคพวกเป็นสมาชิก
 อยู่ในเนติสภามากกว่าเพื่อนเป็นต้นนาย และให้นายกเด็กหา
 พรรคพวกที่เนติสภาไว้ใจเป็นรัฐมนตรีเจ้ากระทรวงต่าง ๆ จนครบ

คณะ เพราะลักษณะการเป็นดังว่ามานี้ คณะรัฐมนตรีทั้งคณะ
 บัญชาการบ้านเมืองก็เหมือนอยู่ในอำนาจเนติสภา ถ้าทำการอย่างใด
 ไม่ชอบใจสมาชิกเนติสภาโดยมากเมื่อใด ก็จะต้องออกจากตำแหน่ง
 เมื่อนั้น แต่สมาชิกในเนติสภาเป็นหลายคณะ ความเห็นแตกต่างกัน
 เป็นหลายอย่างดังกล่าวมาแล้ว ยากที่จะให้เห็นเป็นอย่างเดียวกัน
 โดยมากได้ง่ายๆ ขอนับเป็นเครื่องบ่งชี้กันคณะรัฐมนตรีอยู่อย่างหนึ่ง
 ถึงกระนั้นรัฐมนตรีจะบังคับบัญชาการอันใดก็ต้องระวังอยู่เด็มอที่จะ
 ให้เนติสภาชอบ หรือมิให้สมาชิกเนติสภาโดยมากขัดขวาง

ถ้าว่าถึงวัตถุประสงค์ของสมาชิกในเนติสภา ถึงแม้ตัวคน
 แยกกันเป็นหลายคณะดังกล่าวมาแล้วก็ดี ความประสงค์เป็นขอ
 สำคัญก็มีแต่ ๒ อย่าง คือ บรรดาสมาชิกที่เป็นพระม่ายยอมอยากให้
 อำนาจตกอยู่ในมือพระม่าย แต่สมาชิกที่เป็นชนชาติอื่นหรือเป็นชาว
 ต่างประเทศ ไม่อยากให้พระม่ายอำนาจมาก ด้วยเกรงจะถูกเบียด
 เบียด แต่ในพวกพระม่ายเองก็มีความเห็นแตกต่างกันในข้อที่จะเอา
 อำนาจมาไว้ในมือพระม่ายด้วยอุบายอย่างใด ที่แตกต่างกันเป็นหลายคณะ
 ก็ด้วยเห็นต่างกันในเรื่องเป็นสำคัญ เปรียบเช่นฝรั่งชอบเรียกใน
 ยุโรปว่าเป็น “พวกฝ่ายขวา” พวก ๓ และ “พวกฝ่ายซ้าย”
 พวก ๓

พวกฝ่ายขวาเห็นว่าควรจะทำกร่วมมือกับอังกฤษ เอาใจ
 ให้อังกฤษเชื่อถือโอนอำนาจให้พระม่ายมากขึ้นโดยลำดับ ส่วนพวก

ฝ่ายซ้ายไม่เชื่อใจองคภูษ คิดจะใช้อำนาจที่ตามรัฐธรรมนูญด้วย
 ประการต่าง ๆ ให้องคภูษต้องจำใจให้อำนาจแก่พระมา พวกพระมา
 ที่เคยบริหารการตมกมมีความเห็นเป็นอย่างข้างฝ่ายขวาโดยมาก แต่
 พวกที่ไม่เคยมีตำแหน่งในราชการ เช่นพวกเนติบัณฑิต และพวก
 นักการเมือง มักมีความเห็นอย่างข้างฝ่ายซ้าย

ฉันได้เคยสนทนากับพระมาสมัยใหม่ที่เป็นเจ้าเมืองคน ๓ ซึ่ง
 ความเห็นเป็นอย่างข้างฝ่ายขวา เขาว่าเมืองพระมาแต่ก่อนมักเป็น
 เอกเทศ ชาวเมืองก็เป็นชาติหนึ่งถือศาสนาหนึ่งต่างหากจากอินเดีย
 ที่ต้องรวมอยู่ในอาณาเขตอินเดียเพราะเคราะห์กรรมและเหตุการณ์
 ในพงศาวดารทำให้เป็นเช่นนั้น ที่ได้แยกออกจากอินเดียนั้นพระมา
 ควรจะพอใจ ด้วยบ้านเมืองของตนได้ก่ตั้งเป็นเอกเทศอย่างเมื่
 ครบห้าศตวรรษ ส่วนการปกครองเมืองพระมาต่อไปนั้น ซึ่งพวก
 พระมาอยากจะทำปกครองบ้านเมืองของตนเองอย่างเปนอิสระก็เป็น
 ธรรมดา แต่เมืองพระมาตกอยู่ในเงอมนมือองคภูษ ๆ ได้ปกครองมา
 ช้านานแล้ว ที่ไหนเขาจะยอมปล่อยให้เมืองพระมาให้หตุคมือเขาง่าย ๆ
 พระมาก็ไม่กล้าตั้งที่จะชิงเอาบ้านเมืองจากองคภูษได้ ทางที่จะ
 ให้ผลดีจึงมีทางเดียวแต่ต้องรักษาไมตรีกับองคภูษ แต่พยายาม
 คึกษาวิชาและทำการต่าง ๆ ให้องคภูษเห็นว่าพระมามีความสามารถ
 อาจจะทำกรงานปกครองบ้านเมืองไว้ใจได้เหมือนคนองคภูษอันต้อง
 หามาเปลี่ยนตัวกันอยู่เดีมือ เช่นนั้นเดพระมาจึงจะได้ปกครองบ้าน

เมืองของตนเองมากขึ้น อำนาจและหน้าที่ตกอยู่ในมือพวกฝรั่ง
จะลดลงโดยลำดับ ยังไม่ถึงเวลาที่คิดเป็นอิสระ

ความเห็นของพวกทางฝ่ายซ้ายเป็นอย่างไร ฉันไม่มีโอกาส
สนทนากับพระมาพจนนยศยาว เป็นแต่สนทนากับบางเด็กน้อย ฉัน
ถามคนหนึ่งว่าในการที่เมืองพระมาได้เป็นเอกเทศนั้นเขาชอบใจหรือไม่
เขาตอบทันทีว่าไม่ชอบเลย ฉันประหลาดใจถามเขาต่อไปว่า พระมา
ก็ต่างชาติต่างศาสนากับชาวอินเดีย แต่ก่อนก็เคยเป็นประเทศหนึ่ง
ต่างหาก เหตุไฉนเขาจึงพอใจจะให้เมืองพระมารวมอยู่ในอาณาเขต
ของอินเดีย เขาตอบว่าที่รัฐบาลอังกฤษยอมให้รัฐธรรมนูญใหม่
ครั้งนี้ เพราะเกรงชาวอินเดียจะกำเริบ แต่อย่างไร ๆ ทั่วไปพวก
ชาวอินเดียคงต้องได้อำนาจการปกครองบ้านเมืองของตนเอง (Home
Rule) เต็มที่ ถ้าเมืองพระมาอยู่ในอาณาเขตอินเดียอย่างแต่ก่อน
อินเดียได้อำนาจเพียงใดเมืองพระมาก็คงได้ด้วยเพียงนั้น ที่อังกฤษ
แยกเมืองพระมาออกเดี่ยวจากอินเดียเพราะประสงค์จะกีดเมืองพระมา
ลงเป็นเมืองชน (ให้พระมาอยู่ในบังคับฝรั่ง) เหมือนอย่างเมืองสิงคโปร์
และฮ่องกง พระมาจะต้องเป็นข้าของอังกฤษต่อไปไม่มีที่สู้ต เขาจึงไม่
พอใจ อีกคนหนึ่งว่าถ้ารัฐบาลอังกฤษให้พระมาเป็นรัฐมนตรีบัญชาการบ้าน
เมืองนั้น ที่จริงให้แต่ตำแหน่งมิได้ให้อำนาจ ยกตัวอย่างดังมิให้
อำนาจบังคับกรมตำรวจ Police ซึ่งคงอยู่ในบังคับบัญชาของฝรั่ง
รัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทยจะปกครองบ้านเมืองได้อย่างไร มื่อ

คนหนึ่งร้องเฝ้าจนกระทั่งให้พวกชาวต่างประเทศได้ออกคนแทนชาติของตนเป็นดั่งมาชิกในเนติสภา เห็นว่าการได้ออกดั่งมาชิกควรเอาแต่ท้องที่เป็นเกณฑ์อย่างเดียว ความเห็นข้อนี้พอเราเข้าใจได้ ว่าถ้าการได้ออกเอาแต่ท้องที่เป็นเกณฑ์ ดั่งมาชิกเนติสภาคงเป็นพระมาแต่เพียงหมด ชาวต่างประเทศจะได้รับได้ออกก็แต่ในท้องที่ที่มีชาวต่างประเทศมากกว่าพระมา เช่นที่เมืองร่างกุ้ง เป็นต้น รัฐบาลอังกฤษเห็นพวกชาวต่างประเทศจะเฉียดเปรียบพระมามากนัก จึงคิดให้มีวิธีได้ออกกันตามชาติ

ส่วนความเห็นของพวกอังกฤษนั้นฉันได้ค้นหากับข้าราชการหลายคน ดูไม่มีใครเห็นชอบในการที่จะจัดใหม่เช่นเดียวเลย เขาว่าพระมายังไม่ถึงเวลาสามารถจะใช้วิธีปกครองอย่างประชาธิปไตย เพราะพระมาที่ได้ศึกษาและทรงคุณวุฒิถึงจะบัญชาการได้ยังมีน้อยคนนัก ในเวลาเมื่อใช้วิธีดั่งนี้ดูภายนอกเหมือนพระมากับอังกฤษปกครองด้วยกัน แต่ที่จริงพระมาได้เป็นตำแหน่งแต่ที่ไม่สำคัญ ถึงกระนั้นอังกฤษก็ต้องแนะนำหมดทุกอย่าง แต่ตามวิธีใหม่ลงรูปการดูเหมือนอำนาจจะตกอยู่แก่ราษฎรด้วยการได้ออกดั่งมาชิกเนติสภา แต่ที่จริงราษฎรในเมืองพระมาโดยมากไม่เข้าใจได้ในการปกครองบ้านเมือง อำนาจจะไปตกอยู่แต่ในพวกนักการเมืองที่ผู้ปกครองก็ยังขาดอยู่ในอำนาจของเนติสภา ซึ่งมีแต่พวกเนติบัณฑิตและนักการเมือง ชำนาญแต่การพูดกับออกความเห็นไป

ต่าง ๆ มีน้อยคนที่ได้เคยรับผิดชอบทำการปกครองบ้านเมืองมาก่อน เมื่อใช้วิธีใหม่คงจะเกิดลำบากไปนาน ฉะนั้นต้องถามว่าจะแก้ความลำบากด้วยเด็กละเอียงกฤษฎาที่ชำนาญการงานเข้าเป็นสมาชิกในคณะรัฐมนตรีบ้างไม่ได้หรือ เขาตอบว่าถ้านายกรัฐมนตรีคนไหนทำเช่นนั้น ก็เห็นจะถูกเนติสภาลงมติว่าไม่เชื่อถือ ต้องออกจากตำแหน่งทันที เพราะพวกนักการเมืองพะม่าประสงค์จะเอาฝรั่งที่เป็นตำแหน่งต่าง ๆ ในเมืองพะม่าออก และจะเอาพะม่าเข้าเป็นแทน พวกพรรคพวกที่ปรารถนาจะได้เป็นตำแหน่งต่าง ๆ อยู่มากด้วยกัน

เมื่อฉันกลับจากเมืองพะม่าแล้ว เห็นในหนังสือพิมพ์ว่าได้มีการเลือกเนติสภาใหม่ สำหรับรัฐธรรมนูญที่จะใช้ตั้งแต่วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นต้นไป ได้ยินว่าการที่พวกพะม่านักการเมืองคิดจะรวมให้มีคณะต่าง ๆ น้อยลงไม่สำเร็จ เพราะหัวหน้าต่างคณะไม่ยอมเป็นตำรวจเมื่อรวมเป็นคณะเดียวกัน และไม่ยอมเรียกนามคณะเดิมของตน ถึงกับมีผู้เปรียบเทียบกับเฮานามฉายาของพระมหาเถระองค์หนึ่งซึ่งเป็นอาจารย์ (ตัวหัวหน้า) ทั้ง ๒ พวกมาใช้เป็นนามคณะ (เห็นจะเป็นด้วยพระมหาเถระองค์นั้นไม่ยอม) ก็ไม่ตกลงกันในที่สุดเมื่อเลือกแล้วสมาชิกกลับแยกคณะกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เดียวจนถึง ๗ คณะด้วยกัน ได้ยินว่าเจ้าเมืองเด็กละเอียง U Ba Pe ซึ่งเคยเป็นรัฐมนตรีกระทรวงเกษตรจะให้เป็นนายกรัฐมนตรีด้วยมีสมาชิกในเนติสภาเป็นพรรคพวก ๔๐ คน แต่สมาชิกคณะอื่น ๆ รวม

กนัจำนวนมากกว่าดงมคคว่าไม่เชอถอ อูบาเป กัไม่ได้เป็น แต่ดง
 ที่สุดโกดเกดยอย่างใดอย่างหน่งเนคตถายอมรวบ ดอกเคอร บา มอ
 Doctor Ba Maw ซ่งเป็นรัฐมนตรักระทรวงคึกษาเป็นนายกรัฐมนตรั
 จะเป็นอย่างไรกันต่อไปยังหาทราบไม่ การเปดียนแปดงวธิ์ปกครอง
 ดงกถาวมาจคดระเพาะเตในแดนพะม่า หาเกยวซ่งไปถงแดนไทย
 ใหญ่ Shan States ไม่ หรือว่าอถกนยหน่งรัฐบาดทพอกพะม่าได้มี
 อานาจนนจะบงคบบัญชาไปถงเมืองไทยใหญ่ไม่ได้ เมืองไทย
 ใหญ่ทงปดงยงชนตรงค่ออถกษ อถกษยงให้คงเป็นเมืองประเทศ
 ราชเดะแบงเป็นฝายเหนือแตะฝายใค้อยู่ตามเดิม ได้ยินว่าอถกษ
 คิคจะจคให้เป็นสหปาดรัฐ Federation ฝายเหนืออานาเขตค ๓
 ฝายใค้อานาเขตค ๓ แต่ค้อยจคไปไม่เรงวอน

เวดา ๓๘ นาพิกา (วันที่ ๓๒ กุมภาพันธ์) นั้น เจ้าหญิงไป
 บ้านอูบาคุณ เดชานุการของเนคตถา ตามที่เขาได้เชิญไว้ให้ไป
 กินเดยงอย่างพะม่า ไปได้ศคครุหน่งให้เจ้าชายเมืองกับเนคตถคค
 พอกของอูบาคุณคนหน่ง มาบอกฉนว่าเขาหาคนพ้อนว่าอย่าง“โยเดย”
 ไว้ว่าให้ค ฉนกับเรแคงคดตามไป บ้านอูบาคุณนเป็นเรอน ๒ ชน
 ถ่าจะเปรียบก็เหมือนบ้านพอกข่าราชการในกรุงเทพ ฯ ไม่เปดก
 ประทาดอชใด แต่ฉนนเขาเชิญพอกพ้องมา (คูปอกเรา) มาก ค
 ฉนแต่เป็นชายหน่งกับหญิงสาว ใหน่งในห้อยรับแขกกับเราเดะ
 นำให้รัฐจกกม ใหน่งอยู่ตามชองประตูเดะตามเนดยงกมอถกมาก พอ

แต่เห็นก็คาดได้ว่าเป็นพวกเนติบัณฑิตกับนักเรียนกฎหมาย
มีผู้หญิงต่าง ๆ คนที่เขาทำให้รู้จักว่าเป็นเนติบัณฑิตและว่าความใน
โรงศาลจนมีชื่อเสียงอยู่ในเวลานั้น

จะเล่าแทรกเรื่องเนติบัณฑิตพระมาตามทีพวกพ่อค้าฝรั่งเขา
บอก เขาว่าเนติบัณฑิตพระมาแต่เดิมก็เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองดี
แต่เมื่อมีจำนวนเนติบัณฑิตมากขึ้นทุกปี ตำแหน่งราชการและกิจ
ธุระสำหรับเนติบัณฑิต เช่นรับว่าความในโรงศาล เป็นต้น มีไม่
พอแก่จำนวนคน ก็เกิดมีเนติบัณฑิตที่ไม่มั่งงานทำมากขึ้น พวก
ชอบเที่ยวขู่ข่มให้คนเป็นความกันเพื่อหาประโยชน์เดียงตัว
เดียงตัวมากไปถึงการค้าขาย ด้วยแต่ก่อนมาพวกพ่อค้ากับลูกค้ามักไว้ใจ
กันและกัน เดียวกันถามข้อเถียงแย้งอะไรกันสักเล็กน้อย พวกเนติ
บัณฑิตก็เข้าขู่ข่มพวกลูกค้าให้ฟ้องร้องในโรงศาล จนพวกพ่อค้า
ไม่ไว้ใจลูกค้าเหมือนแต่ก่อน เขาว่ารัฐบาลกำลังคิดจะแก้ไขตัด
จำนวนเนติบัณฑิตให้เพิ่มขึ้นน้อยกว่าแต่ก่อน แต่จะทำด้วย
ประการอย่างไรก็ยังไม่ทราบ

การพอร้านหนึ่งเด่นในท้องรับแขกนั่นเอง มีพวกชาวคนนครเป็น
ผู้ชายศิระนาคน ๓ ดั้งชอกคน ๓ ดั้งพิณคน ๓ พิณพระมาฉิ่งเพียงเคยเห็น
ฉิ่ง เป็นพิณแบบโบราณเหมือนเช่นพวกอียิปต์จำหัดไว้ในศิลา
พังเสียงก็ไพเราะดี พวกคนร้านหนึ่งเป็นผู้หญิง ๓ คน ยังเป็นสาวแต่
ว่าว่าได้อย่างพระมา ๒ คน เป็นผู้ใหญ่อายุสัก ๔๐ ปี ชื่อว่า มะ Ma

๔๖๕

(มรชอค่ากตางจำไม่ได้ ดงท่ายช่อว่า) เยือน Yaen เรวจรงเรยก
 กั้นตามดะดวกปากว่า “แม่เยอน” คน ๓ เป็นคนทราอย่างโยเดยได้
 แกบอกว่ครของแกเบเนดะครผู้หญิงของพระเจ้ามิงดง คัดแกเอง
 เดยจนกเด็กหาเดยงชพในการพอนว่าเดอ เบเนเดวบจางเบเนครคน
 อื่น หญิงเหลื่อถามช่อเพลงโยเดยทเกวจก และวามพะมาจตาม
 คำบอกมาให้ดงน

๑.	Khamein	เดาว่า	เขมร
๒.	Ngu ngit	”	ยุงิต
๓.	Mahothi	”	มะโหรี
๔.	Htanauk	”	ตนาอ
๕.	Farantin	”	ฝรั่งเตน
๖.	Khetmun	”	เขกมอญ
๗.	Parin	”	บดม
กระบวนทเกจระว่าให้คูนน			
๘.	Paringya	เดาว่า	เพลงช้า
๙.	Paringyin	”	เพลงเร็ว

เมือวาก็ไดเคา ดยตงตนนงคูกเขาประณมมือ ตงท่าเทพนม
 ปฐม พรหมลีหน้า ถูกแบบเพลงช้าของไทย แต่วาคถ่ายไทยอยู่ดัก
 ต้องดามท่า แต่วักก็หายไปปกถ่ายอย่างพะมาทังเพลงช้าเพลงเร็ว ได้
 แต่จ้งหะเหมือนไทย เมือคูแม่เยอนว่า ได้ความรู้เพิ่มจนออกอย่าง

หนังสือที่มองไปซิมว่าให้ดูที่เมืองจางเตนนั้นคงเป็นท่าไซน ที่แม่เยอน
ว่าเป็นท่าละครใน แต่ก็น่าประหลาดใจนักหนา ที่พระมาได้ไทย
ไปเป็นครุฑครถึง ๓๗๕ ปีมาแล้ว ยังรักษาทั่วทางไว้ได้เพียงหน
ดูว่าแล้วฉันก็ตากด้อมมาโฮเค็ด.

ตอนที่ ๑๒ กลับเมืองปิ้ง

ในตอนนั้นใครมีเรื่องอะไรจะเล่าทำได้นัก เพราะกบฏย้อนมาทางเดียวกันกับเมื่อไป และมาเรืออย่างเดียวกันกับที่ไป มีเรื่องก็เป็นอย่างเบ็ดเตล็ด เดิมฉันเขียนไว้ข้างท้ายตอนที่ ๑๑ หมายถึงจะให้สั้นเรื่องเพียงนั้น แต่เมื่อพิจารณาได้เห็นผิดกระบวนการความที่ได้เขียนบอกเรื่องมาเป็นตอน ๆ ดูเป็นไปคางเค้งอยู่ที่เมืองวังกุง จึงแยกความมาเขียนเป็นตอนหนึ่งต่างหาก

วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าอุบาคุนมาดังที่ไฮเต็ด เวลากลางวันเสียมิดเตอร์ แนซ ปลัดเดชาธิการของรัฐบาลกับมิดเตอร์ คัดโคเน็ย กับภรรยาพากันเดินเวลากลางวันที่ไฮเต็ด โดยแถวไปลงเรือการาปารา Karapara ของบริษัทฮิดค็อินเค็ย เป็นเรือคู่กับดำทเวามา มิดเตอร์ แนซ ปลัดเดชาธิการของรัฐบาล มิดเตอร์ไปรเออ กงซุตส์ยาม มิดเตอร์ คัดโคเน็ย นายห้างฮิดค็เอเซ็ยคิก กับเจ้านายเมือง เจ้าซุนค็ก ลงไปลงที่เรือ เรือออกจากท่าเวลา ๑๔ นาฬิกาครึ่ง ลงมาทอดมอวนอยู่ข้างใต้เมืองวังกุงจนนาจนจ้งออกเรือเด่นมา ออกจากปากนาเมอจวนคา มาเรือจากตบผัดกับเมอธาไปอย่างหนึ่ง ด้วยเรือรับบรรทุกทหารแขกบุญจัมของอังกฤษมา แต่เมืองกาดกัคตากว่า ๔๐๐ คน ระวังเรือที่ดำหรับบรรทุกดินค้า

เมื่อแต่พวกทหารแขกกับลูกเมียที่ตามมาด้วยเต็มไปทั้งนั้น จะไป
 ผัดทวารกาชิน Chachin ที่ประจำอยู่ ณ เมืองแปะระในสหรัฐอเมริกา
 ควบคุมกำหนดแล้วกลับไปเมืองพะม่า พวกทหารกาชินนั้นเคยเห็น
 ที่บึง ๕ เป็นชาติอยู่ในระหว่างจีนกับไทยใหญ่ อังกฤษเกลียดกลัว
 ผักตบชวาเป็นอาหารอยู่ในเมืองพะม่ามาก ส่วนทหารแขกปัจจุบันนี้
 จะตั้งตามมาในเรือดำหลังอีกจนครบจำนวนกองพันหนึ่ง พวกนาย
 ทหารโดยตำรวจ ๓ มากับพวกเรา พอรุ่งขึ้นออกจน ๓ ก็คุ้นกันเกือบ
 หหมด คราวนั้นหญิงสาวชาวอเมริกาเป็นพวกท่องเที่ยวมาด้วยกับ
 ๓ คน พอเห็นเจ้าหญิงก็เข้ามาหา คนที่เป็นหัวหน้าบอกว่า เป็น
 หลานพระยาภักดียาณไมตรี Dr. Sayre และประสงค์จะเข้าไปเที่ยวกรุง
 เทพ ๆ จากบึงนี้ พวกเราผู้ยั้งคิดเขียนจดหมายชักนำให้ลี้ไปถึงพวก
 พ้องขอให้อุปการหญิงสาว ๓ คนนั้น ต่อมาได้รับจดหมายบอกมาว่า
 ไปกรุงเทพ ฯ มีความยินดีพอใจมาก

จากดับทะเลราบเรียบราวกับน้ำในอ่าง จนพวกเราที่ขึ้นมา
 คัดขึ้นออกเดินกันได้หมดทุกคนตลอดทั้ง ๓ วัน เขาเดินเรือไกลฝั่ง
 กว่าเมื่อซาไป ได้เห็นเกาะภูเกตุตลอดไปถึงภูเขาที่เมืองพังงา กัดับ
 มาถึงบึง ณ วันอาทิตย์ที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า เจ้าเมืองให้เรือ
 หดงไปรับมาส่งชนบทที่บ้าน

วันจันทร์ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ไปตั้งพระองค์หญิงใหญ่ศิริรัตน-
 บุษบง ลงเรือไปเมืองสิงคโปร์ เป็นต้นเรื่องเที่ยวเมืองพะม่าเพียง
 เท่านั้น.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ทำพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา ๑๑/๑๑/๘๕